

anti- revolutio- naire staatkunde

MAANDELIJKS ORGAAN VAN DE DR. ABRAHAM KUYPERSTICHTING
TER BEVORDERING VAN DE STUDIE DER ANTI-REVOLUTIONAIRE BEGINSELEN

INHOUD VAN DIT NUMMER:

<i>Prof. Mr. I. A. Diepenhorst</i>	BIJ EEN HEENGAAN IN MEMORIAM JHR. MR. DE GEER	1
<i>Dr. W. P. Berghuis</i>	DE CHRISTEN-DEMOCRATISCHE SAMENWERKING IN NEDERLANDS EN EUROPEES VERBAND	3
<i>Ds. A. J. Kret</i>	DE CHRISTEN-DEMOCRATISCHE SAMENWERKING IN NEDERLANDS EN EUROPEES VERBAND	11
<i>Drs. B. Goudzwaard</i>	PRIORITEITENSHEMA EN PARLE- MENT	21

★
Redactie

Dr. J. SCHOUTEN, *voorzitter*
Mr. W. AANTJES
Dr. W. P. BERGHUIS
Mr. K. GROEN
Mevr. Prof. Dr. G. H. J. VAN DER MOLEN
Ds. B. VAN SMEDEN
Prof. Dr. M. C. SMIT
Dr. E. P. VERKERK
Mr. C. J. VERPLANKE
Mr. J. H. PRINS, *secretaris*

★
Voorwaarden
van
uitgave

„Antirevolutionaire Staatskunde” verschijnt in maandelijks afleveringen, op royaal formaat. De abonnementsprijs bedraagt f 5.75 per jaar, franco thuis. Studentenabonnementen f 3.75 per jaar. Het abonnement verplicht voor een jaar. Alle stukken *voor de redactie bestemd*, adresseren men aan *Mr. J. H. Prins*, Dr. Kuyperstraat 5 te 's-Gravenhage.

Alles wat *de uitgave en de expeditie* betreft, moet worden gericht aan het adres van de uitgever te Kampen.

De intekening is opgesteld bij alle solide boekhandelaren, zomede bij de uitgever.

J. H. KOK N.V., KAMPEN, Postgiro-nr. 847048

Opneming van artikelen, adviezen en boekbesprekingen in „Antirevolutionaire Staatskunde” houdt niet in, dat de Redactie van dit tijdschrift haar instemming betuigt met de inhoud van deze bijdrage, de verantwoordelijkheid voor die inhoud blijft voor rekening van de schrijver der bijdrage

BIJ EEN HEENGAAN IN MEMORIAM Jhr. Mr. DE GEER

DOOR

PROF. MR. I. A. DIEPENHORST

Wie in 1928 of in 1938 had voorspeld, dat de in deze jaren vooraanstaande christelijke historische staatsman jhr. mr. D. J. de Geer nog eens nagenoeg vergeten en geheel vereenzaamd, sedert zeer geruime tijd elke invloed missend en zelfs verstoken van een geregeld verkeer met de partij die hij zo lang met ere gediend had, sterven zou, ware voor een fantast gehouden. Wie daarenboven de veronderstelling had durven uiten, dat deze vergetelheid en vereenzaming gevolg zouden zijn van een strafvervolgung uitlopend op een veroordeling, en zulks wegens onvaderlands-lievend gedrag, ware een lasteraar geheten. Desondanks is dit alles werkelijkheid geworden. Vrijwel onbekend voor het grote publiek, nagenoeg zonder vrienden, is hij de afgelopen decembermaand de verscheiden, eertijds zo geduchte, en door de meesten gerespecteerde staatsman naar zijn laatste rustplaats gebracht. Eerst na zijn heengaan hebben enigen van hen die De Geer in zijn grote dagen hebben gekend, met verbreking van voordien in acht genomen stilzwijgen over zijn leven en werken gesproken en geschreven.

Nu valt het niet moeilijk, aangaande plaats en betekenis van deze christen-politicus uit de eerste helft der 20e eeuw iets te zeggen, zij het dat een tegenwoordig wat te sterke gevoeligheid in onze nationale staatkundige verhoudingen aan de dag treedt. Vroeger schroomde men over en weer niet voor onbarmhartige en — het worde erkend — soms schrijnend onbillijke karakteristieken. Jammer genoeg heeft men in deze tijd ook reeds bezwaar, wanneer in volle openhartigheid de waarheid wordt geboden. Wellicht staat aan dit verloop schuldig, dat ook in Nederland de grote politieke persoonlijkheden schaarser worden, trouwens ook, indien aanwezig, zich minder kunnen laten gelden, en dus kittelachtigheid van gehoor spoediger optreedt dan anders het geval zou zijn geweest. Partijen wensen tegenover de schare het gezag dat zij bezitten, te bewaren. Dus is kritiek op hun voormannen, te eerder wanneer deze niet markant zijn, allesbehalve welkom. Te zeer op de achtergrond is geraakt, hoe Groen van Prinsterer een Thorbecke aanviel, hoe deze laatste over Groens opvattingen als het ware een grafrede uitsprak, hoe Thorbecke aan Van Hall beginselloosheid verweet, zoals ook het kabinet-Van der Brugghen het ministerie van verloochening van beginselen is genoemd. Fruin heeft de redevoeringen van Groen van Prinsterer wel voor tracasserieën uitgemaakt. En hoe durfde Buys niet over Kappeyne van de Coppello schrijven?

Werkelijke politieke openhartigheid, onbewimpelde oordeelvellingen zijn, mits binnen de perken blijvend, niet verkeerd. Overigens, een herinnering

aan dit alles is overbodig, zolang het gaat om de waardering van De Geers politieke betekenis tot 1940. Hij was een typisch nationaal staatsman, die geen internationale rol wilde spelen, dat ook waarschijnlijk niet kon, maar die dan toch binnen onze Nederlandse ruimte uitzonderlijke kwaliteiten de zijne mocht noemen. Met opzet gewaagde ik van een geducht politicus. Jonkheer De Geer bezat een bijzonder grote scherpzinnigheid, een snel bevattingsvermogen, al werkte hij moeizaam, een heldere zaaklijke wijze van zich uit te drukken; als de omstandigheden zulks vereisten kon hij welsprekend worden, nooit teatraal doch met toenemende nadruk en grote puntigheid, soms enigszins bewogen uiteenzettend, wat hij als het juiste standpunt beschouwde. Als hij dit wilde, beminlijk, echter als hij daaraan de voorkeur gaf, vlijmend of nors, was zijn positie in de Kamer geleidelijk een unieke geworden. Zonder de geringste overdrijving kon getuigd, dat hij alléén een fractie waard was, wat voor de christelijk-historischen te meer betekende, omdat zij nevens hem alleen als vooraanstaand man de zo anders gearde Slotemaker de Bruïne bezat, die in 1933 na een vierjarig Kamerlidmaatschap weer minister werd, toen De Geer juist als volksvertegenwoordiger terugkeerde. Op financieel gebied, economisch zowel als staatsrechtelijk, terzake van de administratie zowel als op het stuk van de beginselen, allerwege kon de christelijk-historische leider zich laten gelden. Van 1907 af over Kamerervaring beschikkend, als lid van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland, als burgemeester van Arnhem, als minister van Financiën met het bestier der publieke zaak vertrouwd, dwong hij vriend en vijand ontzag af.

Het tot dusver te berde gebrachte is niet volledig. Opnieuw met opzet schreef ik over de in deze jaren door de meesten gerespecteerde staatsman. Hij vertoonde ook in zijn glorie-tijd schaduwzijden. Als het heftig spannen ging — zo in 1923 — maakte hij de indruk, voor de uiterste verantwoordelijkheid terug te deinzen. In het bloed zat hem het behendig manoeuvreren. In de kunst tegenstanders en medestanders zo in het veld te brengen dat ten langen leste zijn eigen zienswijze triumfeerde, heeft hij waarschijnlijk zijn weerga niet gevonden. De tactiek voerde hem soms dermate ver, dat aan zijn volstreckte betrouwbaarheid getwijfeld werd. Zijn kabinetsformatie in 1926 was even schrande als aanvechtbaar. Ook zij die hem ten zeerste hoogachtten, troffen bij hem aan een tot koppigheid wordend vasthouden, dat bij zulk een in andere opzichten fijnzinnige aard, zich lastig liet verklaren. Ondertussen lijkt het een uitgemaakte zaak, dat De Geer, indien hij òf bij de aanvang van 1940 zich vrijwillig zou hebben teruggetrokken òf ook, indien zijn levensdraad was afgebroken, de parlementaire geschiedenis van ons land zou zijn ingegaan als een uitzonderlijke gestalte.

Echter beslissen niet veronderstellingen, maar feiten in de geschiedenis. In augustus 1939 konden enkelen reeds vermoeden, dat de voortreffelijke kabinetsleider in vreedstijd elk zintuig voor oorlogsgevaar miste. Hier kan nog een gunstige hoedanigheid worden aangenomen. Bloedvergieten, een mensenslaching als de moderne oorlog in toenemende mate werd, vervulde de van alle fysisch geweld afkerige De Geer met zulk een afkeer, dat hij de realiteit niet wilde onderkennen en vrij zeker ook niet kon onderkennen. Bij de Duitse inval bezweek voor hem iedere zekerheid. Waar de Vorstin die hij met besliste trouw had gediend, in deze dagen

van ineenstorting en chaos boven zichzelf uitgroeide, schrompelde de verantwoordelijke eerste minister ineen tot een grijsaard, die enkel naar vrede en naar hereniging met zijn hem dierbare echtgenote en vertrouwde Haagse omgeving verlangde en die — ik stelde al vast dat hij koppig was — dit ook gedeeltelijk wist te bereiken.

Tevens groef hij, aldus handelend, het eigen politieke graf. Later heeft hij, ter verantwoording geroepen als politiek delinquent, met fabelachtige scherpzinnigheid zijn houding verdedigd. Mocht hij al verkeerd hebben gehandeld, een vergrijp zou hij niet hebben begaan: hij was een naïveling geweest. Het is uiterst bezwaarlijk, over anderer innerlijk te oordelen. Voor zijn besef heeft De Geer wellicht niet oneerbaar gehandeld, ofschoon men in Londen hem breuk van het gegeven woord heeft nagehouden en ook de rechter naderhand tot een veroordelende uitspraak kwam, waarvan de onbillijkheid niet licht zal worden ingezien. Metend naar de normen der historische rechtvaardigheid dient hem te worden verweten een terugkeer welke voor de vijand voordelig, voor de Nederlandse regering overzee een slag, en voor hem zelf naar hij meende profijtelijk was. Zelfs wanneer men zou willen wijzen op de betrekkelijkheid van oorlogsconflicten — Talleyrand zei eens tegen de over verraad beklagende tsaar Alexander: „dat is een kwestie van data, Sire” —, blijft er een falen op een moment dat volstreekte standvastigheid eis was. Alleen mag dat tekortschieten nooit andere ruime verdiensten over het hoofd doen zien, andere aantrekkelijke eigenschappen doen verwaarlozen. De schijnbaar onaantastbare minister was met hart en ziel gehecht aan zijn gezin. De christelijke zaak heeft hij in zijn wat zelfzuchtige diplomatieke trant beslist liefgehad. Voor de Christelijk-Historische Unie heeft hij zich met zijn in weerwil van een broze gestalte vervaarlijke kracht ingezet. Hij heeft zijn in wezen tragisch lot met berusting, zonder wanhopig te worden, gedragen en hij is — het enige wat uiteindelijk in het aardse bestaan telt — als een christen gestorven, de vrede verbeidend, die alle verstand te boven gaat.

DE CHRISTEN-DEMOCRATISCHE SAMENWERKING IN NEDERLANDS EN EUROPEES VERBAND ¹⁾

DOOR

DR. W. P. BERGHUIS

Ik ben me ervan bewust, dat door u vandaag een bijzonder belangrijk en in de laatste jaren zeer actueel onderwerp aan de orde is gesteld; een onderwerp ook, dat — gelukkig — in het bijzonder jonge mensen

¹⁾ Tekst van de rede, gehouden op 5 november 1960 te Utrecht, ter conferentie door de Buitenlandse commissie van de Nationale Organisatie van Anti-Revolutionaire Jongeren Studieclubs (ARJOS) georganiseerd.

bezig houdt. Het betreft bovendien een zaak, die de jonge mensen ten dele enig nieuw perspectief heeft geboden inzake de mogelijkheden en kansen van een christelijke politiek.

Nu wil ik vanmorgen in alle nuchterheid en ik hoop toch ook met de duidelijke betuiging van het zien van perspectief over deze zaak spreken.

En wanneer wij dit onderwerp met elkaar behandelen, dan kunnen wij dit toch nooit losmaken van onze omgeving, nooit losmaken van onze historie. Wij kunnen zulk een aangelegenheid niet zo maar in eens geheel op zichzelf stellen.

Juist de jeugd is, veelal eerder dan de ouderen, geneigd — en in zekere zin gelukkig, want het is vaak nodig, zich terug te laten werpen op de naakte grondslagen van het bepaalde geval — om eigenlijk zulke belangrijke zaken geheel te ontdoen van allerlei franje, die er zo al om heen is gegroeid. Hoe belangrijk die franje op zichzelf ook moge zijn, je zou soms wel eens het liefst met elkaar met een schone lei willen beginnen. En je denkt, dat alles dan heel anders zou gaan.

Nu wil ik direct wel zeggen, dat de lei van het voorgeslacht bepaald niet schoon is. Maar wij moeten toch niet de illusie hebben, dat, indien wij vandaag met een schone lei zouden beginnen, die lei wel schoon zou blijven. Daarvoor kennen wij elkaar als zondige mensen te goed. Deze overwegingen dienen wij voor ogen te houden, wanneer wij het vraagstuk van de samenwerking tussen rooms-katholieken en protestanten in de politiek in beschouwing nemen. In dit raam wil ik vandaag iets over dit onderwerp zeggen. Maar toch tegelijk met duidelijk perspectief. Want ik geloof — en de jeugd verwacht dit van ons als ouderen ook terecht —, dat wij iets brengen, dat perspectieven biedt en waarin ook de mogelijkheden voor nieuw politiek élan liggen besloten.

Allereerst mag ik enkele algemene opmerkingen maken. Ik zal niet spreken over de verhouding Rome-Reformatie als kerkelijke en als theologische aangelegenheid. Hierbij dient natuurlijk terstond te worden opgemerkt, dat wij ons vanzelfsprekend en in het trekken van politieke lijnen en in het bepalen van onze politieke verhouding tot Rome daarvan toch niet los kunnen maken. Politiek en politieke roeping zijn evenmin op zichzelf staande zaken als kerk en theologie.

Kerkelijk en theologisch bestaan er zeer diepgaande verschillen tussen Rome en de reformatie; verschillen, die wij als reformatorische christenen bij Rome zien als zeer ernstige dwalingen inzake de belijdenis van Jezus Christus. De reformatie zal dan ook thans tegenover Rome haar eigen wezenlijke plaats zeer duidelijk moeten stellen en blijven behouden.

Daar staat enerzijds tegenover, dat wij er verheugd over moeten zijn, dat blijkbaar in de laatste jaren in de rooms-katholieke kerk — al is het dan niet door de gehele roomse kerk, ook in haar toporganisatie — steeds meer begrip wordt getoond voor hetgeen de reformatie heeft bewogen en voor wat de achtergronden, de oorzaken, ja, de noodzakelijke zijn van de reformatie, zoals deze is ontstaan. Anderzijds neemt onder ons reformatorische christenen toch ook een zekere jaloersheid toe, dat de rooms-katholieke kerk, althans in organisatorisch opzicht, haar katholiciëit beter heeft weten te bewaren dan de kerken der reformatie.

Door dit alles heen hebben wij te erkennen, dat wij met de rooms-

katholieken dezelfde historische en lijfelijke Jezus Christus belijden, die in Bethlehem geboren is. En van deze historische Jezus Christus geeft de Apostolische Geloofsbelijdenis aan wát wij van Hem belijden, wat wij sámen met de rooms-katholieken van Hem belijden. Dat is het wezenlijke uitgangspunt en ook het wezenlijke fundament voor die gezamenlijke belijdenis. En zeker, dan weet ik wel, dat de belijdenis van Rome ten aanzien van Jezus Christus naar de Bijbel ook ernstige dwalingen vertoont.

Maar uiteindelijk blijft het toch een feit, dat wij met Rome dezelfde historische en lijfelijke Jezus Christus belijden en dat deze Christus een geheel andere is dan die, waarmee een man als professor Smits voor de dag komt. Deze laatste is bepaald en zeer essentieel een andere.

Tenslotte moeten wij ernstig beseffen, dat wij staan in een tijd van toenemende normloosheid en nihilisme, in een tijd van ontkenning van goddelijke normen en dat wij daarom juist in deze tijd, waarin het in de gehele wereld gaat om de diepste grondslagen van het mensenleven, mét de rooms-katholieken staan aan één gemeenschappelijk front.

Ik geloof, dat dit enkele duidelijke en sterke overwegingen zijn, waarmee wij bij de behandeling van ons onderwerp in belangrijke mate rekening moeten houden.

En dan nu, wat de politiek betreft. Ook met betrekking tot de politiek zijn er tussen rooms-katholieken en ons duidelijke verschillpunten. Dit moeten wij maar duidelijk stellen.

Daar is een verschil van opvatting — en dat raakt ook het politieke leven — over de plaats van de Bijbel in het leven. Dit verschil in opvatting ligt er, ofschoon gelukkig ook weer in rooms-katholieke kring de Bijbel steeds meer, niet alleen wordt gelezen, maar ook — om het zo maar te zeggen — zich in het leven van de enkele mens indringt. Niettemin is er een duidelijk verschil, dat ook voor de politiek van belang is, nl. wanneer naar rooms-katholieke gedachte het natuurlijke leven onder de menselijke autonomie staat. Dit is wat anders dan dat, naar wij belijden, in ons werken op alle terreinen des levens uiteindelijk het leven uit genade ons moet beïnvloeden en ons geloof moet doorwerken ook in ons praktisch-politieke werk.

Er is in de tweede plaats ook een duidelijk verschil van opvatting inzake de plaats van de kerk in de samenleving en met name voor wat betreft de positie van de kerk ten opzichte van de staat. Ook dit verschil ligt er en het betreft een punt, waarover wij ons wel eens zorgen maken, als het gaat om de geestelijke vrijheid. Wij maken er ons zorgen over, dat een rooms-katholiek gerichte overheid tenslotte altijd toch onderworpen is aan de kerk van Rome.

Ik wil niet treden in een beschouwing over dit vraagstuk als zodanig. Er zijn stellig landen in de wereld — denk maar aan het voorbeeld van Columbia of ook aan Spanje — waar van een geestelijke vrijheid voor protestanten geen sprake is. Maar — en ik bemerk dit ook in mijn internationale contacten met rooms-katholieken — er is anderzijds een toenemend besef bij de rooms-katholieke mensen, dat deze verschijnselen onjuist en verkeerd zijn; en dat er iets aan moet gebeuren. Het is mij gebleken, dat wij, juist in het samenwerken in christelijk-democratisch

verband, niet alleen op deze dingen kunnen wijzen, maar dat wij ook de ogen van deze rooms-katholieken daarvoor kunnen openen. Want soms zijn zij er niet eens van op de hoogte; zulke dingen komen in Frankrijk of in Italië niet in de krant. En dan erkennen zij ook, dat deze zaken in strijd zijn met de geestelijke vrijheid, die zij als rooms-katholieken begeren. Intussen neemt dit alles natuurlijk niet weg, dat de plaats van de kerk ten opzichte van de staat in de rooms-katholieke visie anders wordt gezien dan bij ons protestantse christenen.

In de derde plaats betekent ook de rooms-katholieke subsidiariteitsgedachte een aanmerkelijk verschil. In deze gedachte worden de lagere delen van de samenleving steeds weer gezien als delen van een geheel. Daar tegenover staat bij ons de gedachte van de soevereiniteit in eigen kring, waarin de in eigen kring soevereine verbanden niet zijn de delen van een geheel, maar naar hun eigen geaardheid een geheel eigen plaats én recht in de samenleving innemen.

Dit zijn allemaal punten, waarop wij met de rooms-katholieken van mening verschillen en waarmede wij zeer bepaald nog niet klaar zijn.

En toch is het in de praktijk van de politiek zo, dat wij ten aanzien van de praktisering van de christelijke politiek vaak met de rooms-katholieken komen tot een treffende parallelliteit.

Ik heb dit het sterkst beseft, toen ik enkele jaren geleden het genoegen had te spreken voor een jongerenconferentie in Siegen in Duitsland over de grondslagen van de christelijke politiek. Daar was een vrij groot gezelschap, waaronder ook leden van de Bondsdag en waarin van de zijde van de C.D.U. dus rooms-katholieken en protestanten bij elkaar waren. Ik heb daar een naar mijn gevoel antirevolutionair verhaal gehouden, echt betrokken op de fundamentele uitgangspunten voor een christelijke politiek. En na afloop kwam uit de vergadering, zowel van rooms-katholieke als van protestantse zijde, de opmerking: wij zijn het voor honderd procent met u eens.

Nu kun je, wanneer men zich zo sterk tegenover je uitdrukt, in je hart natuurlijk gaan twifelen aan de juistheid van je betoog; maar tenslotte werd het toch zo gezegd en dat heeft mij bijzonder getroffen. Het is mij trouwens ook later wel gebleken, ook bij het spreken over fundamentele dingen. Want dat wij dezelfde Christus belijden is ook voor de politiek een fundamenteel punt. Op een gegeven ogenblik is dat beslissend voor de richting van de politiek, voor de kijk op de overheid en de overheidstaak, die tenslotte een principieel-beperkte taak is.

Zo kom ik op onze verhouding tot de rooms-katholieken in organisatorisch opzicht. Ik mag dan wel direct en duidelijk stellen — overigens doe ik dit niet voor het eerst —, dat hier in Nederland de reformatorische christenen een eigen organisatorische politieke gestalte moeten houden.

Ik stel ook, dat wij er dankbaar voor moeten zijn, dat wij in ons land nog op een duidelijke en betekenende wijze ons reformatorisch-christelijk gezicht, ook in politiek opzicht, zelfstandig kunnen laten zien.

Wat ons intussen op dit punt moet bedroeven en moet blijven bedroeven is de organisatorische gebrokenheid in de protestant-christelijke kring zelf. Als het gaat om de organisatorische kant van de zaak, dan is dit het punt, waarmee wij nooit vrede mogen hebben. Dat geldt ook voor de jongeren; dit mag ons allen niet loslaten. Op dit punt ligt onze schuld; en met dit

„onze” betrek ik niet — want ik ben niet zo morele-herbewapening-achtig — al deze schuld op mijzelf of op u. Maar het is tenslotte de schuld van de zonen der reformatie, dat deze organisatorische versplintering en gebrokenheid voorkomt. Hier iets van een vloek te zien, is wellicht te sterk gezegd. Maar deze zaak vormt een sequeel van de ontwikkeling, welke aan de reformatie is gegeven, waarmee wij ons steeds opnieuw moeten bezig houden en dat ons niet met rust mag laten.

Ik ben dus — zoals overigens wel bekend is — tegen een Nederlandse C.D.U. Maar ik zeg dit graag nog eens duidelijk, want ik weet dat deze zaak gaat leven. De gedachte aan een Nederlandse C.D.U. leeft met name nog al sterk in de kring van rooms-katholieke jongeren. Misschien spreekt zij ook sommigen onder ons wel toe, want als het gaat om een gemeenschappelijk front en wij belijden dezelfde Jezus Christus, dan wil je toch het liefst met elkaar als één grote en demonstratieve organisatie in de politiek treden?

Ik zeg niet, dat men nooit en nergens een samenwerking van rooms-katholieken en protestanten in één partij-verband kan hebben.

Ik val ook de C.D.U. in Duitsland niet aan. Daar is de geschiedenis geheel anders; ook de ligging van de reformatie is daar een andere, die in Duitsland vooral het stempel van het lutheranisme kreeg. Kortom, de hele situatie in Duitsland is anders dan bij ons. En het valt te verstaan, dat het succes van de C.D.U. ook onze mensen toespreekt. Want de C.D.U. hééft gelukkig en zegenrijk werk verricht, mede dank zij een man als Adenauer. Het werk en het beleid van de C.D.U. in Duitsland is tenslotte ook zegenrijk geweest voor de gehele wereldsituatie. Men heeft de neigingen van de Duitse socialisten de kop weten in te drukken; neigingen, die levensgevaarlijk zouden zijn voor Europa en voor de wereld. Daarvoor moeten wij ook dankbaar zijn. En zoals ik in mijn contacten met Duitse C.D.U.-mensen wel bemerk, de verhoudingen tussen rooms-katholieken en protestanten liggen daar goed; ook in politiek opzicht liggen zij goed. Vergeten wij overigens niet, dat die Duitse C.D.U. in haar beginsel-program zeker niet is wat wij als Nederlanders ons van een principieel-gefundeerde politieke partij precies voorstellen. Het is meer een zakelijke programpartij. Maar de belijdenis van Jezus Christus wordt op haar vergaderingen en congressen toch verkondigd.

Maar nu meen ik, dat wij in Nederland spreken moeten van uit onze verantwoordelijkheid nu. En dan wijs ik een Nederlandse C.D.U. af. Wij moeten er juist dankbaar voor zijn, dat de reformatie in ons land nog een voldoende sterke plaats inneemt en voldoende mogelijkheid heeft om zich met een eigen politieke gestalte in het leven te vertonen. En elk zinspelen op een C.D.U. werkt op het ogenblik averechts.

Betekent dit nu, dat daarmee voor mij de kous ook af is? Is daarmee de samenwerking met de rooms-katholieken afgedaan? Integendeel, in zekere zin begint het hier pas; begint hier ook het perspectief. Want het is niet zo dat wij koud tegenover elkaar en los van elkaar kunnen blijven staan. Ik heb het al gezegd: wij zijn in deze tijd zeer duidelijk met elkaar op een gemeenschappelijk front geplaatst. Dat zullen wij nu ook moeten demonstreren; wij moeten dit ook laten blijken tegenover de wereld.

Het lanceren van de gedachte van een C.D.U. in ons land — zoals bijvoorbeeld door dr. Couwenberg is gedaan — werkt echter averechts.

Want al is er misschien een aantal mensen, dat voor deze gedachte voelt, het gros staat er huiverig tegenover. In het algemeen wil men er niet aan.

Gelukkig heeft ook een man als professor Romme dit van zijn kant duidelijk gesteld. Dr. Couwenberg heeft op een jongerenconferentie van de K.V.P. gezegd: goed, indien niet ineens door een samenwerking met de protestantse partijen een C.D.U. hier in het leven kan worden geroepen, laten wij dan onze eigen K.V.P. tot een C.D.U. maken. Laten wij de K.V.P. open stellen voor iedereen en haar staatkundig program dienovereenkomstig wijzigen. Dan hebben wij de kans, dat die partij wel vol loopt, ook met protestanten. Daarvan heeft professor Romme gezegd: dat zou fataal zijn. Wanneer u toe wilt naar een sterk samenspel tussen rooms-katholieken en protestanten, dan moet u dit net niet doen. Want dit betekent, dat wij elkaar in de verkiezingsstrijd ten bloede toe zouden gaan bestrijden, bij de poging dezelfde kiezers te winnen. In die richting moeten wij het dus bepaald niet zoeken. Dit werkt alleen maar averechts ten aanzien van hetgeen waarom het gaat, namelijk om een zo veel mogelijk op elkaar toespelen, om een zo sterk mogelijk met elkaar samenwerken.

Dit samenwerken zal daarom moeten gebeuren met behoud van ieders eigen en zelfstandige organisatorische positie. Dit behoeft ook geen bezwaar te zijn, wanneer de intentie tot samenwerken maar aanwezig is. Trouwens, is die intentie er niet, dan behoeft men ook niet aan een C.D.U. te denken. Is die intentie er wel, dan kan het samenwerken ook plaats vinden in het verband van zelfstandige organisaties.

Hieraan wil ik direct twee dingen toevoegen, beide zeer praktische maar ook zeer wezenlijke punten. Wanneer men nu in deze richting van samenwerking zou denken en het blijkt, dat de Christelijk-Historische Unie niet bereid is mee te doen, of andersom, de Anti-Revolutionaire Partij blijkt niet bereid mee te doen en de C.H.U. wel, dan is, dunkt mij, die samenwerking reeds bij voorbaat een onmogelijke zaak geworden. En in de tweede plaats: in het organisatorische samenwerken, zoals dit moet plaatsvinden, gesterkt en bij tijd en wijle ook gedemonstreerd moet worden, nemen wij, juist in een situatie waarin het protestant-christelijke element getalsmatig kleiner is dan het rooms-katholieke, als zelfstandige organisatie een sterkere positie in dan wanneer wij als kleinere groep zouden zijn opgegaan in het totaal. Ik stel dit niet als een hoofdargument en zeg dit ook niet als een slimmigheid tegenover de rooms-katholieken. Zij weten en begrijpen dit zelf ook.

Daarom wijs ik een Nederlandse C.D.U. af, ook langs de weg van dr. Couwenberg. Er komt trouwens nog bij, dat later de bewuste bedoeling van dr. Couwenbergs brochure bleek te zijn, te pleiten niet voor een partij met een christelijke belijdenis, welke dan ook, voor een confessionele partij dus, maar voor een programpartij, een soort centrum-partij, een centrum-programpartij.

Wij staan dus, ik herhaal het, op het duidelijke en m.i. eerlijke standpunt, dat wij enerzijds onze reformatorisch-organisatorische zelfstandigheid willen handhaven, doch dat wij anderzijds niet vrijblijvend een positie willen innemen ten opzichte van de rooms-katholieken, maar dat wij naar binnen en naar buiten een duidelijke verbondenheid willen demonstreren. Tot zover wat de nationale politiek betreft.

Ten aanzien van de internationale en Europese politiek wijs ik er op,

dat de Anti-Revolutionaire Partij reeds een aantal jaren bij de Internationale Unie van christen-democraten, de Nouvelles Equipes Internationales, aangesloten is. Wat deze laatste naam betreft, hoop ik — tussen twee haakjes —, dat die nog eens de wereld uit raakt. Het is een niets-zeggende naam, geboren vlak na de oorlog, toen een groep mensen onder leiding van de Fransman Denis de Rougemont zich met deze dingen ging bezig houden en die toen de naam van „nieuwe internationale groepen” heeft aangenomen. Maar deze naam zegt natuurlijk niets. Wij moeten het accent meer leggen daar waar het behoort te liggen; internationale unie van christelijk-democratische partijen; zoals ook de socialisten en liberalen hun internationale unie of verbond hebben en zoals de christelijke vak-beweging een Internationaal Christelijk Verbond heeft.

Bij deze internationale unie van christen-democraten zijn dus in ons land de K.V.P., de C.H.U. en de A.R.P. aangesloten. In het Europese parlementaire werk is er van het begin af in één fractieverband gewerkt. En ik heb nooit anders gehoord dan dat dit werken in één verband van de aanvang af goed, sterk en zegenrijk is geweest; sterk ook ter versteviging van de christelijk-democratische grondslagen in de politiek, tegenover socialisten en liberalen.

In dit verband is er nog meer. Gedurende de laatste jaren — in de jongste tijd is een en ander door een figuur als De Gaulle weer wat op de achtergrond geraakt — is ter sprake gekomen de gedachte van Europese verkiezingen. Nu de ontwikkeling werkelijk groeit in de richting van een Europese integratie — en het optreden van De Gaulle vind ik op dit punt althans hier het meest zorgwekkend — zullen wij toch ook moeten gaan in de richting van een echt parlement, dat door middel van rechtstreekse verkiezingen verkregen is. Het huidige Europese parlement is intussen ook wel democratisch en volkomen legaal, maar de bedoeling is toch, dat de kiezers zich rechtstreeks over de samenstelling ervan kunnen uitspreken. Ik ben daarom van mening, dat wij op zichzelf, als het mogelijk is, spoedig naar die verkiezingen toe moeten, al ben ik in mijn verwachtingen daaromtrent wat somber geworden.

Vanwege deze Europese verkiezingen nu heeft men zich afgevraagd: wat moeten wij doen? Moeten wij met een gemeenschappelijk verkiezings-program uitkomen, samen met de rooms-katholieken?

Ik mag in dit verband er wel aan herinneren, dat, indien die verkiezingen er binnen afzienbare tijd komen, zij althans de eerste maal zullen worden gehouden in nationaal verband. Het is dus niet zo, dat reeds thans gedacht wordt aan Europese politieke partijen, die Europese kandidatenlijsten opstellen en aan verkiezingen, die plaatsvinden in Europa als één totaliteit. De eerste maal zullen de verkiezingen gehouden worden, aldus het plan, binnen ieder land afzonderlijk en voor zich, zij het uiteraard geheel afgestemd op Europa.

Zo kwam dus de vraag op, of wij dan niet met een gemeenschappelijk verkiezings-program moeten komen, samen met de christelijk-historischen en de rooms-katholieken. Ik moet u eerlijk zeggen, dat ik niet weet, hoe het anders zou kunnen. Wanneer wij samen in één fractie-verband in het Europese parlement werken dan heeft die fractie zich tenslotte achter een bepaald program gesteld en dan kan het toch moeilijk anders dan dat wij als rooms-katholieken en protestanten tezamen ook in Nederland voor

deze zaken met één verkiezingsprogram uitkomen. Ik kan me moeilijk iets anders indenken.

Betekent dit, dat wij dus eveneens met een gemeenschappelijke kandidatenlijst zullen moeten uitkomen? Deze vraag heeft wat meer kriebeling verwekt. Van christelijk-historische zijde heeft men reeds uitdrukkelijk verklaard, daar tegen te zijn. Ik moet zeggen, dat wij daarvoor alle begrip dienen te hebben; ook al zou ik persoonlijk er geen bezwaar in zien.

Nu is het psychologische bezwaar aan christelijk-historische zijde, dat op die gemeenschappelijke kandidatenlijst een K.V.P.-er op nummer één zou staan. Maar dit staat m.i. niet bij voorbaat vast; ik zou mij evenzeer een gemeenschappelijke lijst kunnen voorstellen, waarop een protestant bovenaan staat. Dan zou het psychologische element, althans op dit punt, iets anders komen te liggen.

Uiteraard zouden wij het over deze dingen eerst met elkaar eens moeten zijn. Maar slaagt dit niet, dan is er nog geen man over boord. Want wij kunnen even goed met afzonderlijke kandidatenlijsten uitkomen, welke dan onderling — zo heeft ook de heer Tilanus het uitdrukkelijk gesteld — zouden moeten kunnen worden verbonden. Zulk een lijstenverbinding betekent in feite in de praktijk natuurlijk, dat men met één lijst uitkomt. Dat valt niet te ontkennen. In feite komt men dan met één lijst uit, maar op grond van psychologische, zeer te respecteren motieven, houdt men tegenover de kiezers de lijsten toch uit elkaar. Ik begrijp dit wel en wij zullen het daarover met elkaar wel eens moeten worden.

Er zijn mensen, die op dit ogenblik reeds denken aan de oprichting van een evangelische protestantse partij in Europa. Mij lijkt dit thans wel wat voorbarig; wij zijn daaraan nog niet toe. Want — ik zei het reeds — indien de Europese verkiezingen er komen binnen enkele jaren, dan worden zij de eerste maal in elk geval in nationaal verband gehouden en dan spelen Europese partijen daarin dus niet mee.

Vanzelfsprekend kan nu nog niet worden bekeken, in hoeverre in de toekomst een Europese protestants-christelijke partij nodig zal zijn. Het lijkt mij overigens geen eenvoudige zaak. Men denke alleen maar aan de Duitse C.D.U., waarin de protestanten met de rooms-katholieken in één partijverband zitten. Voor het overige zou ik mij daarover op dit ogenblik niet willen uitspreken of vastleggen. Deze zaak is niet aan de orde. Maar zou zij aan de orde komen, dan lijkt het mij voor onze groep van belang, in het oog te houden, dat wij de reformatorische krachten in Europa zo sterk mogelijk trachten te laten gelden en ook in te brengen in de christen-democratische samenwerking.

Voor Nederland is dit alles het gemakkelijkst. Bij ons heeft de reformatorische politiek nog de duidelijkste eigen vorm en gestalte. In andere landen ligt dit veel moeilijker. Maar het zal er toch om gaan, datgene, wat er aan reformatorische krachten ook in andere landen leeft, zo sterk mogelijk te maken voor een christelijk-democratische politiek. Ook en vooral de jongeren moeten daarmee met elkaar bezig zijn. Want dit is een zaak die eerst in een verdere toekomst gaat spelen.

Het streven zal er thans mede op moeten zijn gericht, dat er in de internationale unie van christen-democraten meer protestanten komen. Op het ogenblik is het zo, dat Nederland sterk met protestants-christelijke figuren vertegenwoordigd is. De mensen van de K.V.P. werken daar be-

wust aan mee en zijn er in het geheel niet op uit, zelf als de grootste partij de leidende posities in handen te krijgen. Hetzelfde geldt voor de C.D.U. in Duitsland, waar naar mijn indruk de protestanten ook bepaaldelijk niet in het achterschip zitten, voor wat betreft de invloed in de partij en in de politiek van de partij.

Maar van landen als Frankrijk en Italië en ook België kan niet hetzelfde worden gezegd. Men bemerkt dit soms, wanneer men in christen-democratisch verband bijvoorbeeld mensen uit Italië ontmoet, of daar vergaderingen en bijeenkomsten meemaakt. Deze rooms-katholieken vergeten dan heel gemakkelijk, dat er in zulk een vergadering ook protestanten zijn. Zij doen dit niet met opzet; zij denken er eenvoudig niet aan; zij hebben zich dit nooit goed gerealiseerd. Dit is daarom wel iets, waar wij voortdurend op moeten wijzen.

De reformatorische krachten en middelen, die er zijn, moeten daarom worden aangeboord en gemobiliseerd, teneinde ook in organisatorische zin invloed te hebben op de getalsmatig overheersende positie van de rooms-katholieken.

Het is dwaas, de bezwaren, welke aan deze samenwerking kleven, uit te vlakken. Wij hebben als protestantse christenen hier een zware taak. Daar moeten wij echter dankbaar voor zijn. Want juist door deze ontwikkeling gaan de grenzen voor onze politieke boodschap en de mogelijkheden tot het inbrengen van die boodschap open. In plaats van te klagen en te zeggen, dat wij in het niet verdwijnen, moeten wij integendeel dankbaar zijn voor de gelegenheden, die God ons geeft in de ontwikkeling der geschiedenis. Die moeten wij met beide handen aangrijpen. Wij blijven in gebreke, indien wij dit niet doen en ons alleen maar afzetten tegen de ontwikkeling, die voortgaat. Daarmee bewijzen wij ons zelf en de wereld geen dienst. Wij hebben te grijpen de kansen, die ons worden geboden, in het besef van de wezenlijke opdracht, die ons zowel in bijbels-belijdende als in praktisch-politieke zin is gegeven.

DE CHRISTEN-DEMOCRATISCHE SAMENWERKING IN NEDERLANDS EN EUROPEES VERBAND ¹⁾

DOOR

Ds. A. J. KRET

Toen ik mij goed ging inwerken in de stof die vandaag aan de orde moest komen, werd het toch al duidelijker, dat we er zwaar aan tillen moeten. Ik ben zelfs tot de gedachte gekomen, dat we ons aan dit onderwerp op het ogenblik wel eens zouden kunnen vertellen, ook al is ons

¹⁾ Tekst van de rede, gehouden op 5 november 1960 te Utrecht, ter conferentie door de Buitenlandse commissie van de Nationale Organisatie van Anti-Revolutionaire Jongeren Studieclubs (ARJOS) georganiseerd.

de nood opgelegd, aan deze taak niet alleen te denken, maar er ook iets aan te doen, omdat de ontwikkeling van de geschiedenis dit eenvoudig van ons vraagt. Desondanks geloof ik, dat we hier op deze conferentie over deze zaak toch in feite voorlopig nog min of meer vrijblijvend kunnen spreken. Vrijblijvend niet in de zin, dat we vandaag iets kunnen zeggen dat we morgen weer terugnemen om op de vlakke te blijven, maar wel vrijblijvend in die zin, dat ons het perspectief nog onvoldoende is geopend, en dat er toch tal van factoren zijn, die nog te veel in de mist en onder de sluier liggen van datgene wat we niet bevatten kunnen.

Wij voelen overal om ons heen dat er een ontwikkeling gaande is op alle fronten. Naast de politieke herbezinning, die er in mening opzicht in eigen kring is (ook wat betreft het zoeken van elkander binnen de protestants-christelijke partijen onderling) is er een heroriëntatie op de vraag, wat wij als christenen gezamenlijk, reformatorisch en rooms-katholiek, als christelijk-politieke roeping hebben op het staatkundige en maatschappelijk terrein. Daarnaast is er een duidelijke kerkelijke ontwikkeling, een theologische ontwikkeling, waarover ik ook graag een paar opmerkingen maken wil.

Wij zien een internationale ontwikkeling in politieke zin, de vorming van een Europees verband, niet alleen om economische redenen; het ligt in de hele tijdontwikkeling dat dit komt. Onze wereld wordt kleiner, omdat de communicatiemogelijkheden zijn toegenomen en omdat we veel meer bewoners van één klein stukje binnen het heelal zijn geworden. Naarmate de grenzen van het heelal voor ons ruimer zijn komen te liggen is de wereld kleiner geworden en is de problematiek compacter geworden en komt het veelmeer op elk van ons persoonlijk aan. Het lot van mensen van 10.000 km verder is bijna zwaarder geworden voor ons dan het lot van onze naaste bureu, want we weten het van 10.000 km verder nog eerder en nog beter dan van onze naaste bureu. Al die dingen werken mee. Maar we kunnen ze niet overzien. Juist omdat de hele ontwikkeling een zekere verwarring, een zekere vaagheid met zich meebrengt kunnen wij ze niet of ternauwernood (en dan vaak nog puur persoonlijk) overzien. En het is een vreselijk moeilijke zaak, in deze omstandigheden zonder meer de leider of de profeet uit te hangen. Want om iets te willen moeten wij het toch ook gezamenlijk willen. En daarom kan ik wel denken, ik kan wel vooruit denken, maar als ik vooruit denk en vooruit werk, dan mag ik toch niemand verliezen. Dan mag ik, zeker wanneer ik spreek over de samenwerking tussen rooms-katholieken en protestanten, niet in mijn idealisme of in mijn visie mijn mede-protestanten achter mij verliezen. Ik ben blij, dat ook dr. Berghuis daar al op gewezen heeft, daarom laat ik de eerste stelling, die ik hier heb, maar liggen, want daar is nu over gesproken²⁾.

Feitelijk bestaat hier in Nederland namelijk nog het zwart-wit-schema. Zeker wanneer het gaat over rooms-katholiek en protestant. Dat moge dan bij ons en bij sommigen van u anders liggen, omdat waarschijnlijk onze maatschappelijke functie of onze politieke interesse of datgene wat we in onze hobby doen ons heeft gebracht over bepaalde kerkmuren heen

²⁾ Deze stelling luidt als volgt: Het is niet mogelijk, zonder meer te spreken over christen-democratische samenwerking in Nederland en Europa, omdat voor beide vormen van samenwerking zeer verschillende factoren meespelen.

of ons de gelegenheid heeft gegeven door allerlei dingen heen te kijken, maar het volk is protestant of rooms-katholiek, of niets. De drie zuilen, om het zo in het globale te zien, zijn er met grote sterkte en sterk anti-theïsch. En er zou een grote scala van voorbeelden opgesteld kunnen worden over wat een rooms-katholiek over een protestant denkt en omgekeerd. En slechts hier en daar en incidenteel is er een aarzeling en gaan er nieuwe dingen open; is er een begin, een heel pril begin van elkaar wat beter begrijpen. Maar u moet zeker bij een predikant niet aankomen met de gedachte dat het wel zal gaan.

Als wij zien welke taferelen zich afspelen, wanneer een rooms-katholieke jongen een protestants meisje krijgt of omgekeerd, en welke taferelen zich afspelen, wanneer het gaat om de verhouding tussen de kerken in een bepaald dorp of in een bepaalde stad, welke enorme moeilijkheden er ontstaan, wanneer er een zekere mate van toenadering of samenwerking komt in welke verbanden dan ook, dan is het van uit het kerkelijke gezichtspunt en van uit het kerkelijk samenzijn (het samen Christus belijden) als protestanten wel duidelijk, dat je min of meer de keus hebt tussen elkáár vasthouden of met een rooms-katholiek op te trekken en je mede-protestanten te verliezen. En dit alles heeft natuurlijk politiek onmiddellijk, nationaal gezien, zijn repercussies.

Wanneer we dus gaan spreken over samenwerking (en dan wil ik een heel eind met u meegaan, en dan wil ik allerlei dingen gaan zeggen, waarvan u zegt: hij is er zeker voor om het morgenochtend nog te doen), dan wil ik dit toch vooruit zeggen: deze feitelijke omstandigheden zullen we niet mogen vergeten, want dan raken we met onze voeten los van de grond van dan kunnen we zweven waarheen de wind ons brengt. Want de realiteit is in Nederland toch in elk geval, nationaal gezien en om u heen gezien, dat wij als protestanten op een totaal ander niveau ons praktische leven leven dan we wel eens denken. Ik bedoel dit: wij spelen nogal eens met gedachten, waaraan wij in ons praktische leven niet toe zijn. Terzake van de rassendiscriminatie wordt iets dergelijks toch wel duidelijk, wanneer ons reëel die bekende vraag gesteld wordt: u kunt over de opheffing der rassendiscriminatie denken wat u wilt, maar als uw zusje nou eens met een neger thuiskomt?

Met die feitelijke gesteldheid bij Rome en de reformatie (vooral de laatste) hebt u te maken, want u hebt met die andere medebroeder te maken, met wie u in Nederland samen in de kerk zit en samen aan de Avondmaalstafel, met wie u samen Christus belijdt, met wie u samen de Schrift en de belijdenis hebt die u lief is. Wij mogen nimmer vergeten, dat ons belijden nog altijd protesteert tegen de façade en tegen de achtergrond, tegen de opbouw en het fundament van de rooms-katholieke kerk; ook al is het al oud, al tientallen jaren oud, dat wij in zekere mate tot bezinning worden opgeroepen.

Het is niet vandaag voor het eerst, dat over deze kwestie wat wordt gezegd. Ik roep u alleen maar in herinnering de figuur van Hoedemaker, die toch altijd nog de gevleugelde uitspraak op zijn naam heeft: „Rome heeft de ware kerk, wanneer het gaat over het credo en wanneer het gaat over de persoon van Jezus Christus, want die belijdt ze. In de oecumenische confessie zijn we één. Maar Rome heeft de valse kerk, wanneer het gaat over het papisme, het sacramentalisme en de mariologie.” Die

uitspraak is al tientallen jaren oud. Er is al vaker over gesproken, al vaker een perspectief geopend in de zin van: we zijn er toch ook niet. We moeten samen weer opnieuw op weg. Maar er zijn twee dingen. Aarzelen bij de vraag om pan-christelijke samenwerking is niet alleen een zekere gezapigheid van: wij zijn reformatorisch en wij hebben de waarheid, en zij hebben de leugen, maar is evengoed iets van een aan de achtergrond oprijzende gedachte van: verkoop ik niet een erfdeel voor een schotel linzemoes. Die tweeheid zit ons (als wij tenminste goed protestant zijn) in het bloed, en moet ons bij elke stap die we doen, zowel geestelijk — dus kerkelijk gezien — als politiek, in het bloed zitten. Aan de ene kant zijn we er nooit wanneer we zeggen: de rooms-katholieke kerk is voor ons afgeschreven, en een rooms-katholiek zelf ook. Maar aan de andere kant is het zo, dat wij tegelijk moeten weten, wat het erfgoed van de reformatie is geweest en wat de diepste zin van de reformatie is geweest. De reformatie in de crisis zetten is goed. Dat moeten we altijd. En daarnaast mag ook van de rooms-katholieke kerk verwacht worden, dat ze zichzelf in de crisis zet, altijd weer. Maar het moet ons bovenal gaan om het koninkrijk Gods en dan kom ik gelijk tot stelling twee³⁾.

De historische situatie zoals die in Nederland bestaat mag natuurlijk niet onkritisch als uitgangspunt genomen worden. Wij mogen niet zo maar rechtlijnig zeggen: daar is geschied, en dat is eenmaal eens en voor altijd gebeurd en dat is in de goddelijke boeken genoteerd als een juiste gang van zaken en voor eeuwig klaar. Want dat is natuurlijk niet waar. Wij mogen niet zo rechtlijnig redeneren in deze zin, dat er geen ontwikkeling der historie meer zou zijn, ná de reformatie. Want op dit punt zijn er inderdaad wonderlijke dingen gebeurd. Ik hoop dat u het een en ander hebt weten te beluisteren, afgelopen zondagavond en afgelopen maandagavond voor radio en televisie. Dat u de boeiende en aan de andere kant bijna profetische avondsluiting hebt gehoord en gezien voor de televisie van ds. Van den Bos van Ginneken, zondagavond; en maandagavond de toespraak van dr. Koolhaas en daarna voor de televisie hebt gezien de avondsluiting, die verzorgd werd voor de K.R.O. door pater dr. Alting Geusau, die tenslotte ook nog een gezang uit de hervormde bundel liet zingen, als symbool van: dat kunnen wij óók zingen. Dan weet u, wat ik nu wil gaan zeggen. Dan is dat voor u althans ten dele niet nieuw meer. Maandagavond heeft dr. Koolhaas duidelijk gesproken van de reformerende tendenties in Rome en van de deformerende tendenties in de reformatie. En hij heeft niet geaarzeld te zeggen, dat de Heilige Geest nog duidelijk werkzaam is in de rooms-katholieke kerk, en dat we die niet mogen opsluiten in de reformatie, alsof wij op de leiding van de Heilige Geest kunnen rekenen en alsof onze bezinning uit de Geest is en de roomse bezinning uit de geest van de afgrond. Er is bij Rome inderdaad een om zich heen grijpende, snel om zich heen grijpende, herbezinning op wat de Schrift zegt, gepaard gaande met een vrij — voor Rome althans — omvangrijke en toch eigenlijk ook wel tot bezinning manende afname van het zich automatisch onderwerpen aan het kerkelijk gezag. Dat baart

³⁾ Tekst van deze stelling: De historische situatie, zoals die in Nederland bestaat, mag niet onkritisch als uitgangspunt genomen worden, aangezien hieruit alleen maar een rechtlijnige afwijzing volgt, die geen rekening houdt met de *ontwikkeling* der historie, noch met de theologische en confessionele ontwikkeling.

Rome wel eens zorg. En wat er op dit punt uit het oecumenische concilie zal komen, dat Paus Joannes XXIII doet organiseren, weet nog niemand. Al heeft iedereen er zo zijn gedachten over, niemand weet dat nog. En niemand kan ook overzien, wat de rooms-katholieke kerk officieel gaat doen.

Wij weten, dat er in Frankrijk een sterk reformerende tendentie is te constateren in de ontwikkeling van de bijbelse theologie. Ik noem u verschillende figuren die daar toch ook mede debet aan zijn. Figuren, wier geschriften aan de rand van de index of op de index staan: De Lubac, Daniélou. Ik noem u verder Hans Urs von Balthasar over de theologie van Karl Barth, ik noem u hier in Nederland figuren als dr. Thijssen, prof. Weterman, dr. Fiolet, die gepromoveerd is op het belijdenisvraagstuk in de hervormde kerk. Er is nauwgezet kennisnemen van wat de reformatie wil in boek en geschrift. Ook de figuur van prof. Van de Pol, die tenslotte van protestant rooms-katholiek geworden is, maar die toch ergens ook niet helemaal „rooms-katholiek” geworden is, althans niet in die zin, dat het protestantisme niet alleen hem blijft boeien, maar dat hij ook uiting blijft geven aan wat het protestantisme wil. Hij is in zekere mate ook wel eens gekleurd in wat hij zegt, maar dat zijn wij ook, dat nemen we elkaar niet kwalijk. Wij nemen elkaar alleen maar dit kwalijk, wanneer wij de ogen gesloten houden voor de werkelijkheid en net doen alsof bij ons de werking van de Heilige Geest verzekerd is en contractueel afgedwongen, en bij de rooms-katholieke kerk de Heilige Geest niet meer binnen kan komen door de kerkelijke gedaante van de rooms-katholieke kerk, door het sacramentalisme en het kerkelijke leerzegzag. Deze ook in Nederland zo sterke beweging in de richting van het opnieuw verstaan van de Schrift is een feit, dat ons vragen stelt. Wij mogen de samenwerking met de rooms-katholieke kerk pas afwijzen „voor eeuwig” (om het eens zo te zeggen) indien vaststaat onder ons en indien wij het aandurven te stellen, dat het kerkelijke conflict tussen Rome en de reformatie inhoudt, dat het Koninkrijk der Hemelen voor Rome gesloten is. Maar als wij elkaars doop erkennen, wanneer wij op de basis van het oecumenische credo van de geloofsbelijdenis van Nicea, de Apostolische, en die van Athanasius, op basis dus van doop, credo en verbond gaan werken, dan hebben wij vanuit de onderbouw van het Koninkrijk Gods en staande op het erf van het Koninkrijk Gods, duchtig, en tot op het diepst van ons bestaan, de ernstige roeping om elkander om Christus' wil niet los te laten. En al zit het dan vol met ketterijen, dan denk ik toch nog weer aan het woord dat van prof. Hugo Visscher afkomstig moet zijn: Hoeveel haren kan een paardestaart verliezen en toch nog een paardestaart blijven? Hoeveel ketterijen kan een christen hebben en toch nog christen blijven? Dat maken wij niet uit. Wij mogen geen ketterjagers zijn. Wij hebben elkander te zoeken om Christus' wil en dan tegelijk ook maar alles op de helling te zetten, op de manier waarop onze Heiland dat ook deed. Hard soms, persoonlijk, indringend, bijna sarcastisch. Zoals Christus soms spreekt en vecht met de farizeeërs, zoals Hij bijna sarcastisch zich uitdrukt en als ze Hem een vraag stellen, zegt: Ik heb ook nog een vraag. Jullie eerst, en dan Ik. Johannes de Doper, waar kwam die vandaan? Dat is bijna sarcastisch, dat is bijna ironisch, dat is speels.

Ook wij houden façaden voor elkaar op. Wij hebben achter onze voor-gevel, die aan de ene kant netjes protestants is geverfd en aan de andere kant netjes rooms-katholiek is geverfd, een mengeling van een bonte menigte. Maar we zijn in nood. De protestantse kerken zijn in menig op-zicht in nood. We hebben geen afgeronde visie meer, en we zoeken elkaar, en misschien is het wel zo, dat de Here God ons in deze twintigste eeuw zo in de crisis zet, dat we elkaar door nevenfactoren zullen vinden. Door arbeidstherapie. En het kon wel eens gebeuren, dat een vraagstuk als de economische samenwerking in Europa, die uitgroeit tot een volledige samenwerking, die uitgroeit naar een Europees parlement en naar een christen-democratische unie en naar alle mogelijke andere vormen, — dat die *politieke* arbeidstherapie nodig is om de *kerk* te brengen waar ze wezen moet. Dat is vaker gebeurd in de geschiedenis. Dat als het binnen en uit de kerk niet kan, dat dan de Umwelt er voor zorgt en de kerk van Godswege er toe gedwongen wordt. Dat er factoren van buiten meespelen om de kerk te brengen waar ze uit zichzelf nooit meer komen zal. En deze tendentie, deze ontwikkeling, moeten wij altijd positief waarderen en mogen wij niet afwijzen.

De historische situatie is niet beslissend; zij is een barst geweest, een breuk van uit een spanning. En ik onderschrijf volkomen wat dr. Koolhaas daar onlangs van zei: in Rome hebben sinds de Middeleeuwen vooral *deformerende* tendenties de overhand gekregen, en dat is tenslotte zo ge-spannen komen te staan, dat in het begin van de zestiende eeuw, nadat er al diverse voorlopers waren, de ballon is gebarsten. Uiteindelijk *móèsten* de reformerende tendenties zich baan breken door het karkas van de defor-merende tendenties heen. En toen ontstond dan de reformatorische kerk. Uit de nood geboren. Maar de deformerende tendenties heeft de reformatie meegenomen. Zoals de reformerende tendenties achter zijn gebleven in de rooms-katholieke kerk. En al heeft in het concilie van Trente de deformerende tendentie het gewonnen door het rooms-katholieke apparaat, door de manier waarop dus de rooms-katholieke kerk zichzelf heeft vast-gezet op de besluiten van Trente, desondanks is er toch altijd weer een werking gaande geweest die zelfs in de twintigste eeuw, die juist in de twintigste eeuw op een merkwaardige wijze om zich heen grijpt. Wonder-lijkerwijze is de figuur van Karl Barth daarin min of meer beslissend. Het is de figuur van Karl Barth geweest, die ook de rooms-katholieke theologen aan het denken heeft gezet, wat vóór die tijd bijna geen ander vermocht. En bij ons is de deformatie doorgegaan om alle mogelijke redenen en één van de verschrikkelijkste voorbeelden daarvan heeft dr. Berghuis genoemd: de verschijning van iemand als prof. Smits met zijn confessioneel nihilisme.

Wanneer wij op deze manier de reformatie *in eigen huis* bekijken, dan *kunnen* wij niet meer zeggen: wij hebben de waarheid en zij hebben de leugen en politiek kunnen wij een samenwerking geen gestalte geven, dus is het niet meer mogelijk en zal het wel zo moeten blijven. Maar dat neemt niet weg, dat (indien het zo zou zijn, dat we elkander om Christus' wil zullen moeten zoeken) datgene, wat God in onze handen speelt, de noodzaak van een Europese samenwerking, ook om Godswille moet worden gewaardeerd. We kunnen tenslotte ook uit de nieuwsberichten horen hoe God de wereld regeert. Het is Gods wereld en niet onze wereld en Hij

bepaalt hoe het zal gaan in de verhouding tussen Zijn kerk en Zijn Koninkrijk en hoe de kerk zal werken aan de komst van Zijn Koninkrijk, en hoe Zijn Koninkrijk de kerk vooruit zal stuwen. Als we al die dingen positief waarderen, dan blijft toch staan, dat onze huidige verantwoordelijkheid vandaag op kruispunten is gezet, want dwars door de lijn van de ontwikkeling (waarin we duidelijk zien dat de Heilige Geest werkzaam is), bemerken we, dat we voor de reformatie niet zo gemakkelijk meer op de brandstapel gaan als voorheen. En dat aan de andere kant in de rooms-katholieke kerk een werkzaamheid des Geestes is te constateren, die duidelijk en positief is.

Dwars door die lijn heen gaat de andere lijn, dat we duidelijk kunnen zien en dat we ook weten, dat we op de zaak van het beginselprogramma zullen kunnen vastlopen. Als wij samen moeten gaan werken, niet alleen maar in een zakelijke programpartij, maar een confessionele partij zullen moeten vormen, of een unie, dan zullen we een beginselprogram moeten hebben. Maar dat beginselprogram loopt vast. Ook al willen wij samen spreken, en al kunnen we op een bepaald ogenblik over het lijden van Christus sprekend een diepe eenheid gevoelen. Toch zal het waar zijn, dat een beginselprogramma vastloopt. Want achter datgene wat in de rooms-katholieke kerk gaande is staat toch de kerk, daar staat toch het leergezag. Achter datgene wat in de rooms-katholieke kerk gaande is staat toch uiteindelijk de ecclesia, die beslist, staat toch uiteindelijk de onfeilbaarheid van de Paus als stedehouder van Christus, die de vaart en de visie bepaalt; staat toch uiteindelijk het sacramentalisme dat het leven regeert en automatiseert; staat toch het clericaal apparaat, staat de biecht en staat datgene wat de rooms-katholieke kerk heeft om weliswaar een „oecumeniciteit” te bewaren waarop we af en toe jaloers kunnen zijn, maar om daarnaast een kerkelijke hiërarchie te kweken en een kerkelijk automatisme, dat innerlijk de visie van iedere gelovige een verkeerd leunsel geeft. De rooms-katholiek leunt op de kerk. Hij leunt niet op de Schrift, maar op de kerk en dat openbaart zich in de praktijk als een tegenstelling. Want datgene, wat in het dagelijks leven concreet moet worden van wat de Schrift zegt, wordt veeleer gevat van uit wat het kerkgezag zegt dan van uit datgene wat de Heilige Geest in onze harten getuigt. En dat Testimonium Spiritus Sancti, één van de goudaderen van het protestantisme, dat de Heilige Geest in onze harten getuigt, is in de rooms-katholieke kerk, ondanks alle ontwikkeling, een onmogelijke zaak. Het ambt aller gelovigen is een onmogelijke zaak, ook al tendeert de ontwikkeling in de richting van een duidelijker verstaan van het lekenapostolaat en van een beter verstaan van de plaats van de enkele gelovige. De zekerheid van de zaligheid is aan de kerk gebonden en niet aan het Woord noch aan de Geest. De zekerheid van het werken en wandelen naar Gods wil is tenslotte gebonden aan de kerk en niet aan het persoonlijke gebed. Ook niet aan het gezamenlijke gebed. En dat zijn de dingen die uitgepraat moeten worden, willen we niet voorbarig zijn en willen we niet de verwarring in plaats van opheffen groter maken.

Hier zijn een paar elementen die wij om Christus' wil, ik mag toch wel zeggen: om Christus' wil, niet mogen verliezen, want dit is één van de kostbaarheden van de reformatie. De kostbaarheden van de reformatie zijn niet dat we een ander kerkelijk apparaat hebben gekregen en dat

we een andere kerkelijke hiërarchie hebben gekregen, dat we min of meer ambtelijk democratisch geworden zijn, presbyteriaal geworden zijn. Dat is tenslotte allemaal nog vers twee en vers drie. Het is ook niet dat we een liturgisch andere vorm hebben gekregen. Ook al zijn die dingen dus veranderd, ook al is het nu zo dat we een andere kerkvorm hebben gekregen, dát zijn de gouden draden van de reformatie niet. De gouden draden van de reformatie zijn deze, dat de enkele mens met het Woord in zijn hand staat en vraagt: „Heer, wat wilt gij dat ik doen zal,” terwijl hij biddend zijn hand geklemd heeft om het Woord en hoopt en rekent op de leiding van Gods Geest. Zo kan een mens in de wereld staan, maar zo mag een rooms-katholiek niet in de wereld staan. Zo mag hij ook niet staan, wanneer hij zijn politiek bedrijft, zo mag hij ook niet staan als getrouw zoon van de kerk van Rome.

Het politieke beginsel- en zelfs een actie-program zal stuiten, zal afstuiten op datgene wat dé vraag is waarvoor we op het ogenblik staan: regeert de kerk of regeert het Woord? Is er een tegenstelling tussen natuur en genade, waarbij het tenslotte in deze wereld er niet helemaal toe doet hoe het er uit ziet en waarin we tenslotte scholletje kunnen springen omdat het de natuur is, omdat het tenslotte op de genade aankomt, óf is waar dat al de aard en alles wat ze heeft, met al wat zich beweegt en leeft, het wettig eigendom des Heren is? Dat zijn dingen die theologische haarkloverij kunnen lijken, maar in de praktijk van de politiek zijn ze dit állerminst. De rooms-katholiek kan door zijn visie al veel gemakkelijker scholletje springen dan wij, want tenslotte hoeft hij het aardse leven ten diepste niet serieus te nemen. Het komt tenslotte bij een rooms-katholieke er op aan, dat Petrus hem de hemelpoort binnenbrengt, het komt tenslotte er op aan, dat zijn ziel gered wordt, het komt tenslotte er op aan, dat hij de Here God dient. En de Here God dienen betekent voor hem veel meer transcendent zijn, mystiek zich opwerken tot de hogere orde, staande in staat der genade en ergens net boven deze aarde zijn verheven.

Als we hierop door gaan praten dan merken we natuurlijk ook aan verschillende tendenties in de reformatie, dat transcenderende tendenties ook bij ons geleefd hebben. Wij zijn tenslotte ook mensen bij wie de doperse mentaliteit altijd om de hoek gekeken heeft, en deze deformerende tendenties zijn er nog. En aan de andere kant zijn er ook wel anderen in de rooms-katholieke kerk, die minder mystiek en meer existentieel denken vanuit de Schrift. Maar wij zijn er niet uit, we kunnen vandaag niet zeggen: de Here God heeft ons de visie gegeven en heeft ons de sleutel in de hand gegeven om deze deur open te breken. Wij kunnen vandaag nog niet zeggen, als deze twee burens naast elkaar wonen: we zullen die muur eens doorbreken en een deur er in maken, dan zal je eens zien, dat die twee gezinnen één worden. Daar weten we niets van. Daar zijn de elementen niet voldoende duidelijk voor. En daarom geloof ik dat we werkelijk elkander zoekende, rekening houdend met de feitelijke situatie en met de geestelijke perspectieven, maar één mogelijkheid hebben om onze verantwoordelijkheid te dragen en in gehoorzaamheid aan datgene wat ons kennelijk op de schouders wordt gelegd onze weg te gaan. En dat is zoeken naar het program, samen de deur voor elkander open zetten, in de vorming van studie- en van gebedskringen, van gesprekscentra, van toe-

nadering in de top en op het grondvlak, en van een krachtig en voortdurend samenspel en samen bezinnen met de kerken zelf. Want u moet niet een rooms-katholiek hebben en u moet ook niet een aantal jongeren uit de rooms-katholieke kring hebben, maar u moet de kardinalen hebben, u moet de aartsbisschop hebben, u moet de bisschop hebben. Zolang die achter deze ontwikkeling schuil blijven, kan een rooms-katholiek zeggen wat hij wil, kan hij menen wat hij wil, maar het blijft een particuliere mening, die niet hogerop kan komen, zoals bij ons. U moet de kerkelijke hiërarchie hebben, u moet de kerk hebben. De kerk moet te voorschijn komen uit de schuilhoeken en ik vind het een moeilijk teken, dat de aanvankelijke gedachte, dat het oecumenische concilie werkelijk oecumenisch zou worden, tenslotte blijkt te zijn dat het rooms-katholiek oecumenisch is, in de oud-christelijke zin van het woord, waarbij Rome zich toch nog steeds als de enige wettige voortzetting en bestaansvorm van het lichaam van Christus ziet. Kennelijk is het zo, dat die van onder opgekomen tendentie in de richting van een beter verstaan (ook al noemt men de protestanten tegenwoordig niet meer ketters maar mede-christenen) zich in de rooms-katholieke kerk niet baan kan breken. En als dat niet gebeurt, als dat niet kan, dan mag er een doorbraakbeweging in de roomse kerk zijn, maar dan zijn we toch in elk geval nog maar net onderweg en dan hebben we dankbaar te zijn voor wat er gebeurt, maar dan zijn we zeker nog niet zover, dat we met elkander een afgeronde eenheid hebben, die op echte gemeenschap lijkt. Omdat we nog niet om één Avondmaalstafel zitten en met elkander ook niet samen het sacrament gebruiken, dat in deze wereld om Gods wil de gemeenschappelijke verkondiging is van het rijk Gods, totdat Jezus komt.

Daar moeten we wel heen. Wij mogen niet blijven bij datgene wat als uitdrukking in de Heidelbergse Catechismus staat, dat enerzijds de waarheid er is (lees: bij ons) en dat anderzijds (lees: bij Rome) de paapse stoutigheden er zijn en de vervloekte afgoderij. Daar is een ontwikkeling gaande en die ontwikkeling is al enkele eeuwen oud. Die is niet blijven staan in 1516, zo min als de Here God de regering door Zijn Geest heeft beëindigd in 1516, toen het volle licht doorbrak. Maar weet wel, en houdt daar rekening mee, dat op school, dat in het onderwijs, dat in de opvoeding, zowel bij roomsen als bij protestanten, dit wel wordt gezegd, en dat ons volk heden ten dage nog steeds wordt opgevoed en opgeleid in die zin, dat de rooms-katholieken zeggen dat de protestanten ketters zijn en dat ze vervloekt zijn: „anathema sit”, en dat de protestanten zeggen: in 1516 brak het licht des Geestes door, en het is sindsdien gebleven en de rest zit in de duisternis van de ketterij. En als we dáár dan een bovenbouw op maken, die tendeert naar toenadering, dan zijn we verkeerd begonnen. Dan ligt het fundament er niet, dan ligt het fundament niet in het besef dat er moet zijn.

En daarom zou ik willen pleiten voor een nauwgezet en indringend elkander zoeken, blijven zoeken, beter zoeken, met elkander studeren en werken en met elkander bidden. Maar niet alleen in de politiek, net zo min als alleen in de kerk. Wij zullen het moeten doen om Gods wil en om Zijn Koninkrijk, daarom ook in georganiseerd overleg, hoezeer onze visie misschien op de feiten vooruit loopt en voor correctie trouwens vatbaar blijft en hoezeer ook onze ogen dagelijks geopend moeten blijven voor

wat God kennelijk in deze wereld doet. Ik geloof dat we dán alleen doen, wat de Here God van ons vraagt.

Ik benader dit vraagstuk natuurlijk nogal vanuit de geestelijke achtergrond, bijna pastoraal, maar ik geloof dat u dat ook van mij vraagt. U hebt een bespreking van de politieke zijde van mij niet nodig en aan mij niet gevraagd, daar is dr. Berghuis voor hier. Maar ik moet dit toch zeggen, want ik weet wel dat de C.D.U. ons vragen stelt, alleen al door haar verschijning en dat zij ons imponeren kan. Ik weet wel dat deze samenwerking om andere samenwerking roept. Ik weet wel, dat de politieke ontwikkeling om daden vraagt, ik weet dat allemaal wel. Maar ik ben christen, ik ben reformatorisch christen, ik ben zoon van de reformatie, ik ben iemand die op deze plaats ook niet is omdat ik er toevallig neergegoot ben, maar omdat ik er door Gods wil ben gekomen; omdat ik daar geboren ben. En ik heb mijn visie ook niet uit mijn eigen zak gehaald. En omdat ik weet en omdat ik belijden mag, dat die visie mij niet uit mijn zak is gekomen, moet die altijd onder de correctie blijven staan en onder de mogelijkheid van de correctie, dat de Here God weet wat ik moet gaan doen en dat de Here God mij de tijd zal zeggen, waarop ik nieuwe beslissingen moet nemen. Dán móét ik ze ook nemen, ondanks de weerstanden. Maar dan moet het dus afhangen van wat de Here God in deze wereld doet, en niet van wat ik op een bepaald ogenblik zie.

En dan mag ik ook mijn broeders en mijn zusters om Christus' wil niet verliezen, want dan heb ik nooit iets bereikt, dan heb ik alleen maar een andere gestalte gegeven aan wat ik op één moment heb gezien. Dat is nooit profetenwerk. Profetenwerk is, dat het appelleert op datgene wat de Here God aan het doen is en daar de mensheid de ogen voor opent. Dat zullen we in ons vaderland moeten doen. Tenslotte is ons vaderland een land waar de reformatie een vaste zetel heeft gekregen en op een merkwaardige manier is uitgebouwd, zoals die elders in andere landen bijna niet is te vinden en in vele landen zelfs helemaal niet. Ons land is zelfs één van de weinige landen geweest die een typisch protestantse natie is geworden tot in alle uithoeken van het leven; in het levensbesef en in de wijze waarop alles ook wettelijk is geregeld, tot in de Grondwet toe, en ons volkslied stipuleert dat. Wij zijn uit de strijd om de waarheid geboren, dat moet ons altijd bij blijven, ook indien wij van Godswege waarschijnlijk zullen geroepen zijn — naar gelang de feiten voorhanden zijn lijkt het er inderdaad op —, dat we gemeenschap en samenwerking zullen moeten zoeken op dezelfde plaats, waar een paar eeuwen geleden onze vaders op de brandstapel zijn gegaan. En dan moeten we dus ook wel zeker weten, wat er gebeurt. We moeten dit niet alleen zeker weten in de zin van „Ik wacht áf tot ik het zeker weet”, passief dus, maar dan moeten we in die zin het zeker weten, dat wij min of meer aan de randen van het leven zien geschreven worden: dit wil God, dit is kennelijk zijn beleid. Dat vraagt zowel luisteren als werken. Dat vraagt een combinatie van die twee, de alleen echt geestelijke combinatie van die twee. En ik geloof dat we er dan ook zullen komen. Dan behoeven we de één niet conservatisme of vasthoudendheid te verwijten en dan hoeven we de ander ook niet een zekere onstuimigheid te verwijten, maar dan vullen we elkaander alleen maar aan en dan houden we het hoofd bovendien koel. Waar geen koel hoofd meer is, daar is de ingang voor de Heilige Geest tenslotte

versperd. Ik wil het bij deze opmerkingen laten. Het is natuurlijk allemaal wat persoonlijk gezien, maar dat kunt u ook niet anders van mij vragen. Ik ben in deze positie nu eenmaal hier.

PRIORITEITENSHEMA EN PARLEMENT

DOOR

DRS. B. GOUDZWAARD

medewerker van de Dr. A. Kuypersstichting

Het zgn. prioriteitenschema blijkt een steeds belangrijker rol in het gehele financiële overheidsbeleid te spelen. In de parlementaire debatten maakt het tegenwoordig herhaaldelijk onderwerp van gesprek uit; bij vrijwel elk voorstel tot verhoging der overheidsuitgaven voor een bepaald onderdeel van staatszorg blijkt het in het geding te zijn betrokken. Bij tijd en wijle levert het prioriteitenschema zelfs de grond voor een „onaanvaardbaar” van de zijde van de regering: zij wenst dan een bepaalde uitgavenverhoging niet toe te staan omdat zulks een inbreuk op dit prioriteitenschema zou betekenen. Daarom kan het zijn nut hebben, eens nader bij de betekenis en de functie van het prioriteitenschema stil te staan. Wat is de oorzaak ervan, dat door de regering aan het behoud van dit schema zulk een hoge waarde wordt gehecht? En welke invloed heeft het op de verhouding tussen regering en volksvertegenwoordiging?

De betekenis van de term prioriteitenschema

De letterlijke betekenis van de term prioriteitenschema omvat niet veel meer dan: een opsomming van een aantal werkzaamheden, die boven alle andere werkzaamheden voorrang (prioriteit) verdienen, en die dus eerder dan die andere werkzaamheden dienen te worden uitgevoerd. Wanneer een huisvrouw bij de grote schoonmaak zich voorstelt eerst de huiskamer en de keuken onderhanden te nemen, dan is dat in de letterlijke betekenis van het woord al een prioriteitenschema.

In die ruime zin zullen wij het woord hier niet gebruiken. Wij beperken ons hier tot die opstellingen of opsommingen, welke van cijfermatige, van financiële aard zijn, en dan nog alleen die, welke op de (toekomstige) activiteiten van de *overheids*shuishouding betrekking hebben. Wanneer dus de overheid tegen de achtergrond van de momenteel beschikbare — of in de nabije toekomst beschikbaar komende — financiële middelen een lijst opmaakt van die activiteiten, welke haars inziens voorrang verdienen boven de andere, en voor elk van die activiteiten op kortere of langere termijn een zeker bedrag uittrekt, dan kan van een prioriteitenschema in de door ons bedoelde zin worden gesproken.

Een voorbeeld van een prioriteitenschema op *korte termijn* is de rijksbe-

groting. Zeer gedetailleerd vinden wij daarin vermeld, voor welke be- dragen de overheid zich indenkt de verschillende taken en activiteiten te kunnen uitvoeren. De financiële ruimte wordt hier gevormd door de totale belastingontvangsten en andere rijksinkomsten gedurende één jaar. Het prioriteitenschema op korte termijn is dus niets nieuws onder de zon.

Van meer recente datum is het prioriteitenschema op *langere termijn*, dat wil zeggen voor een periode van langer dan een jaar. In de jongste miljoenennota van minister Zijlstra heeft dit voor het eerst zijn bescheiden intrede binnen het (openbare) financiële overheidsbeleid gedaan. In de toelichting op de staatsbegroting vinden wij op blz. 6 een op het eerste gezicht onbeduidend staatje, waarin voor een aantal grote uitgavengroepen (militaire uitgaven, uitgaven voor cultuurtechnische werken, uitgaven voor investeringen in het hoger onderwijs enz.) niet alleen voor 1961, maar ook voor 1962 en 1963 reeds toen een bepaald bedrag is ingevuld.

Het is dit prioriteitenschema op langere termijn, dat in het bijzonder onze aandacht verdient.

Terug naar de begroting

Voor een goed begrip van de zin en de waarde van dit prioriteitenschema op langere termijn moeten wij ons een ogenblik verdiepen in de beleidsoverwegingen, die aan de rijksbegroting voor 1961 ten grondslag liggen. Deze kunnen voor de doelstellingen van het prioriteitenschema op langere termijn als medebepalend worden beschouwd. Wij kunnen de rijksbegroting voor 1961 namelijk als de eerste fase, als het eerste onderdeel zien van het prioriteitenschema op langere termijn, dat naast het jaar 1961 ook de jaren 1962 en 1963 omvat. Het schema op langere termijn sluit het schema op korte termijn dus als het ware in.

De doelstellingen van het begrotingsbeleid voor het jaar 1961 zijn door de minister van Financiën in zijn toelichting op de miljoenennota op de volgende wijze onder woorden gebracht.

1. Het beleid is in structureel opzicht o.m. gericht op een vermindering van de belastingdruk en op een toeneming van de rijksuitgaven, welke relatief geringer is dan die van het nationale inkomen.

2. Daarnaast is het beleid van de regering uit conjunctuurpolitiek oogpunt er op gericht door middel van de rijksfinanciën en met behulp van de andere beleidsinstrumenten welke haar ten dienste staan een zekere compenserende invloed uit te oefenen ten aanzien van de bestedingen in de particuliere sector, opdat de totale bestedingen in overeenstemming blijven met de reële produktiemogelijkheden. Hieraan ligt mede de noodzaak ten grondslag, de waarde van de munt te handhaven.

Met deze woorden heeft de minister tevens de doelstelling van het prioriteitenschema op langere termijn naar voren gebracht. Dit laatste is voor hem een instrument, om de staatshuishouding reeds bij voorbaat in zulk een richting te dwingen, dat ook in de jaren 1962 en 1963 de rijksbegroting met de hierboven genoemde beleidsoverwegingen in overeenstemming zal zijn.

Wij nemen beide overwegingen een ogenblik onder de loep.

Het structurele begrotingsbeleid

In structureel opzicht wenst de minister allereerst een verlaging van de belastingdruk. Dit zal weinig toelichting en motivering behoeven. In een tijd van welvaart gaan de staatsburgers steeds meer verdienen en vallen daardoor automatisch in een hogere belastingschaal; bij een hoger inkomen moet men relatief meer belasting betalen. De belastingdruk neemt in een situatie van hoogconjunctuur dus automatisch toe. Het zou onrechtvaardig zijn, wanneer de overheid haar op deze wijze stijgende inkomsten niet voor een deel weer zou benutten om een verlaging van de belastingtarieven toe te staan. Temeer geldt dit, waar aan de toeneming van vele inkomens tengevolge van prijsstijgingen in feite voor een groot gedeelte slechts een nominale en geen reële betekenis toekomt. Het kan niet juist worden geacht, dat de overheid dan toch haar hogere belastingtarief zonder meer op deze gestegen inkomens toepast. Een verlaging van de belastingtarieven is onder zulke omstandigheden de aangewezen weg. Daarnaast moet men ten aanzien van de hoogte van de belastingdruk bedenken, dat deze voor een belangrijk gedeelte tot dit niveau is geklommen tengevolge van specifiek na-oorlogse omstandigheden, welke momenteel voor een groot gedeelte niet meer aanwezig zijn. Van tal van overheidsuitgaven (met name die met een subsidie karakter) kan bij een stijgende welvaart de noodzakelijkheid en urgentie in twijfel worden getrokken. De rechtsgrond voor de continuering van het hoge belastingpeil is dan min of meer vervallen.

Voorts wenst de minister van Financiën, dat de stijging van de overheidsuitgaven ten achter zal blijven bij de toeneming van het nationale inkomen. Dit ligt in het verlengde van de eis, dat in een situatie van stijgende welvaart de nodige belastingverlagingen dienen te worden gerealiseerd.

Nu dient wel te worden gesteld, dat het op zichzelf genomen allerminst afkeurenswaardig kan worden genoemd, dat in onze tijd de overheidsuitgaven van jaar tot jaar met een zeker percentage toenemen. De steeds toenemende ingewikkeldheid en complexiteit van het sociaal-economisch leven vraagt een meer verrijnd, en dus kostbaarder overheidsbeleid, terwijl het onderwijs, de waterstaatkundige werken en de regionale ontwikkelingspolitiek steeds grotere uitgaven eisen. Maar zulks rechtvaardigt nog niet noodzakelijkerwijs een toeneming van overheidsuitgaven in *even sterke mate* als die van het snel stijgende nationale inkomen. Want waar bij een gestegen welvaart eensdeels grotere overheidsuitgaven nodig zijn, kunnen in ander opzicht ook meer zaken die tot dusver voorwerp van staatszorg waren, door het particuliere initiatief ter hand worden genomen. In een situatie van hogere welvaart verkeren de staatsburgers in het algemeen minder snel in hulp-behoevende omstandigheden dan in een situatie van minder welvaart, zodat ook ten aanzien van de sociale zorg de hoogte der overheidsuitgaven relatief gezien wel een vermindering kan ondergaan.

Het conjuncturele begrotingsbeleid

Verder wenst de minister door middel van de begroting een bijdrage te leveren tot het herstel van het nationale conjuncturele evenwicht, dat is de toestand, waarbij de som van alle bestedingen in ons vaderland in

overeenstemming is met de reële nationale produktiemogelijkheden. In een situatie van hoogconjunctuur, zoals deze zich thans (nog) voordoet, dreigen de totale nationale bestedingen boven die produktiemogelijkheden uit te groeien¹⁾. In zulke omstandigheden dient een begroting een zekere matiging in de totale overheidsbestedingen te zien te geven, zodat een soort tegendruk op de te grote bestedingsdrang bij het volk kan worden uitgeoefend. Nu is het voor het bereiken van zulk een tegendruk niet noodzakelijk, dat de overheid haar eigen bestedingen ook metterdaad inkrimpt. Wanneer de totale bestedingen van alle volksgenoten sneller toenemen dan normaal — d.w.z.: dan met de reële nationale produktiemogelijkheden strookt — is het voor het uitoefenen van een evenwichtsbevorderende werking in vele gevallen reeds voldoende, wanneer de overheid haar eigen bestedingen in een *minder* snel tempo dan normaal laat toenemen. Voor de uitoefening van de benodigde tegendruk kan de overheid tot op zekere hoogte volstaan met het zodanig afremmen van de groei van haar eigen bestedingen, dat deze bestedingen verhoudingsgewijs bij de normale — en dus door de uitbreiding van de reële nationale produktie ook werkelijk mogelijk geworden — groei van de totale nationale bestedingen en daarmee bij de normale groei van het nationale inkomen²⁾, ten achter blijven.

Een voorbeeld kan dit verduidelijken.

Wanneer wij meelopen in een optocht, die naar onze mening een te hoog tempo heeft, kunnen wij in de meeste gevallen reeds veel bereiken door zelf een tempo aan te nemen, dat *beneden* het normale ligt. Daardoor wordt immers de gehele optocht enigszins opgehouden. Om een remmende werking op het tempo van de optocht uit te oefenen, behoeft men als deelnemer dus niet stil te staan of achteruit te lopen; men kan met het ontwikkelen van een minder hoge snelheid volstaan. Zo kan ook van de overheid worden gezegd, dat zij de andere bestedings-deelnemers in onze samenleving reeds dan tot een afzwakking van hun bestedingstempo dwingt, wanneer zij haar eigen bestedingen met een minder hoge snelheid doet toenemen dan voor alle nationale bestedingen in hun geheel als normaal te beschouwen is.

Er doet zich echter een complicatie voor. Wanneer de overheid haar begroting zo inricht, dat er een zekere ruimte blijft voor een belastingverlaging (zoals in de begroting voor 1961 inderdaad het geval is), dan dient zij er rekening mee te houden dat zulk een belastingverlaging als een zelfstandige bestedingsvergroten impuls moet worden beschouwd. Een belastingverlaging kan immers worden gezien als een soort inkomensvergroting voor de individuele staatsburgers en zal derhalve leiden tot een toeneming der particuliere uitgaven en daarmee van het geheel van de nationale bestedingen. Wanneer de minister in zulke omstandigheden toch zijn voornemen handhaaft, door middel van de begroting een tegendruk op de nationale bestedingen uit te oefenen,

¹⁾ Voor een verdere verduidelijking van een en ander zij verwezen naar het artikel *De economische politiek en het conjunctuurvraagstuk* in *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, 29e jrg. (1959), blz. 264 vv.

²⁾ Wij zien dus, dat in een situatie van hoogconjunctuur de zojuist besproken structurele doelstelling van de regering, de groei van de overheidsuitgaven bij de groei van het nationale inkomen ten achter te doen blijven, tevens evenwichtsbevorderend werkt op het conjuncturele evenwicht.

dient hij er dus voor te zorgen, dat de overheidsbestedingen in een zodanige omvang bij de (normale) groei van het nationale inkomen ten achter blijven dat het bestedingvergroterend effect van de belastingverlaging daardoor méér dan gecompenseerd wordt. Enkele cijfers kunnen dit verduidelijken.

De minister stelt de normale groei van het nationale inkomen op 4 % 's jaars; dat is het normale, i.v.m. de uitbreiding van de nationale produktie geoorloofde tempo voor de toeneming der nationale bestedingen. De groei van de overheidsbestedingen moet, om een zekere tegendruk op de werkelijke groei der bestedingen mogelijk te maken, dus in ieder geval onder de 4 % liggen. Dit is echter niet voldoende. De minister neemt zich voor, behoudens onvoorziene omstandigheden, per 1 juli een verlaging van de inkomsten- en loonbelasting door te voeren. Door zulk een belastingverlaging gaat een bestedingvergroterend effect van 2 % van de overheidshuishouding uit. Voor 1961 geldt dus, dat de regering alleen dan een conjuncturele tegendruk op de groei van de nationale bestedingen kan uitoefenen, wanneer zij er zorg voor draagt, dat haar eigen bestedingen met *minder* dan 4 % — 2 % = 2 % toenemen. In werkelijkheid nemen de overheidsbestedingen — afgezien van allerlei niet ter zake doende posten — blijkens de begroting met 1½ % toe; de begroting oefent dus een tegendruk van 2 % — 1½ % = ½ % op de nationale bestedingen uit, dat is voor een bedrag van nog geen 50 miljoen gulden. Wij zien dus, dat de minister ondanks het bestedingsvergroterende effect van een belastingverlaging er toch in geslaagd is, van de begroting als geheel een remmend effect op de nationale bestedingen te doen uitgaan. De begroting draagt dus in haar geheel in beperkte mate bij tot de bevordering van het conjuncturele evenwicht.

Overigens moet worden opgemerkt dat het pogen van de overheid, door middel van haar begroting een zeker evenwicht in de nationaal-economische situatie te bewerkstelligen, onzes inziens niet slechts gerechtvaardigd is, maar ook als haar *plicht* moet worden gezien. Voor een argumentatie mogen wij naar het reeds genoemde artikel in A.R.S. verwijzen.

De kynologie van de staatsbegroting

Op een open terrein ziet een hond in de verte zijn meester op een fiets rijden. Voor de hond is dit het teken, dat hij zijn meester zo snel mogelijk moet pogen te bereiken. Van een hond kan men echter niet verwachten, dat hij er van tevoren rekening mee houdt, waar zijn baas naar toe fietst. Hij zal onafgebroken op het punt aankoersen, waar zijn meester zich op dat ogenblik bevindt. Het resultaat is, dat hij, wanneer hij zijn meester eindelijk heeft bereikt, een veel langere weg heeft afgelegd dan nodig was; hij heeft in een duidelijke bocht gelopen.

Tot nu toe hebben de staatsbegrotingen in veel opzichten op die hond geleken. Zij waren slechts afgestemd op de situatie van het ogenblik. Voorzover de minister van Financiën nog rekening wenste te houden met de invloed van de begroting op het nationaal-economisch evenwicht, omvatte dit toch niet meer dan een aanpassing van ontvangsten en uitgaven bij de in het betreffende begrotingsjaar te verwachten nationaal-economische

ontwikkeling. Men leefde van begroting tot begroting, enigszins in de trant van: wie bij de volgende begroting leeft, wie dan zorgt. Het gevolg was, dat het begrotingsbeleid in de opeenvolgende jaren geen vaste gang vertoonde en geen rechte baan beschreef.

Het prioriteitenschema op langere termijn is nu te beschouwen als een poging, deze kwalijke gewoonte in beginsel te doorbreken. Het principe van dit schema is, dat de regering in de opeenvolgende jaren niet van de hand in de tand heeft te leven, afhankelijk van de in elk jaar aanwezige politieke en economische omstandigheden — zoals een hond ook alleen maar let op de plaats, waar zijn meester zich op dat ogenblik bevindt — maar reeds bij voorbaat haar beleid tot op zekere hoogte dient af te stemmen op het ook voor de komende jaren gewenste conjuncturele en structurele begrotingsbeleid. Aan dit schema ligt dus in concreto de gedachte ten grondslag, dat men vóór de jaren 1962 en 1963 het bereiken van de genoemde doeleinden (een verdere belastingsverlaging, een achterblijven der overheidsuitgaven en een bij het voortduren der hoogconjunctuur noodzakelijke conjuncturele tegendruk) niet geheel kan overlaten aan de *dan* heersende omstandigheden, maar dat men reeds in 1961 er in zekere mate zorg voor moet dragen dat het realiseren van deze doeleinden in de komende jaren binnen het bereik van de mogelijkheden ligt.

In concreto is de werkwijze als volgt geweest. De minister heeft allereerst een schatting gemaakt van de normaal te verwachten toeneming van het nationale inkomen in de komende jaren. Afgezien van conjunctuurinvloeden is die toeneming omstreeks 4% 's jaars. Dit betekent dus, dat het nationale inkomen — de som van alle verdiende inkomens in Nederland — in 1963 8% hoger kan zijn dan in 1961. Deze toeneming van verdiende inkomens zal tot gevolg hebben, dat de overheid ook meer belasting zal ontvangen. Daar men bij hogere verdiensten in een hogere belastingschaal valt, zullen de belastingontvangsten van de overheid met meer dan 8% toenemen; de minister schat de (normale) toeneming der belastingen van 1961 tot 1963 op 11%, dat is omstreeks 1 miljard gulden.

Nu zagen wij reeds, dat de minister er naar streeft, dat de stijging van de overheidsuitgaven bij de toeneming van het nationale inkomen ten achter blijft. De overheidsuitgaven dienen van 1961 tot 1963 dus minder dan met deze $2 \times 4\% = 8\%$ te stijgen. Deze doelstelling brengt mede, dat slechts een gedeelte van de totale ontvangstenstijging van 11% door de overheid voor een verhoging van haar uitgaven zal mogen worden benut. Het resterende gedeelte moet overeenkomstig de andere doelstelling van de minister weer goeddeels in de vorm van een belastingverlaging aan de staatsburgers worden teruggegeven. De minister is van mening, dat hij van 1961 tot 1963 voor zulk een belastingverlaging f 400 miljoen van de f 1 miljard opzij zal moeten leggen. Het restant ad f 600 miljoen mag de overheid dus gebruiken om de door haar nodig geoordeelde extra uitgaven te financieren; dit komt inderdaad neer op een stijging der overheidsuitgaven met minder dan 4% 's jaars.

Deze f 600 miljoen nu is de financiële ruimte, waarbinnen de overheid met haar stijging der uitgaven moet blijven, wil zij de doelstellingen van haar beleid voor 1962 en 1963 niet bij voorbaat in gevaar brengen. Geeft zij meer uit, dan kan de stijging van de overheidsuitgaven niet meer bij de normale toeneming van het nationale inkomen ten achter blijven; dan

wordt ook de conjunctuurpolitieke werking van de begroting voor 1962 en 1963 min of meer in gevaar gebracht, daar dan alleen nog door het doen uitblijven van de nodig geoordeelde belastingverlaging de eventueel vereiste tegendruk kan worden verkregen.

Nu lijkt f 600 miljoen een groot bedrag, maar het valt bij nader inzien toch nog aanzienlijk tegen. Het staat namelijk al zonder meer vast, dat in 1962 en 1963 het defensieplafond weer zal moeten worden verhoogd. De kosten daarvan bedragen f 200 miljoen. De regering houdt dus voor de jaren 1962 en 1963 tezamen in totaal slechts f 400 miljoen over; f 200 miljoen is blijkens deze opstelling dus het maximale bedrag, dat de regering in dit tijdvak per jaar extra zal mogen uitgeven.

Het prioriteitenschema als instrument

Nu is de clou van deze gehele opstelling — en dit vormt tegelijkertijd de eigenlijke zin en waarde van het prioriteitenschema —, dat deze f 200 miljoen 's jaars als het ware als een soort taakstelling voor het gehele overheidsbeleid kan worden gezien. De uitgavenstijging moet in 1962 en 1963 tot deze f 200 miljoen beperkt blijven, anders zou het financiële beleid dat de minister zich voorstelt kunnen falen; dan kunnen de doelstelling van conjuncturele en structurele aard wellicht niet meer worden verwezenlijkt. Teneinde nu binnen deze limiet te blijven, krijgen de verschillende ministeries ter uitvoering van de onder hen ressorterende taken a.h.w. elk een partje van deze f 200 miljoen toegewezen: zij hebben er mee te rekenen, dat zij in de komende tijd dit hun toegewezen aandeel niet zullen mogen overschrijden. De regering vult dus reeds nu het „prioriteitenschema” voor de komende jaren in: wanneer eenmaal is vastgelegd, aan welke bestedingen de voorrang (prioriteit) zal moeten worden gegeven en in welke omvang dit moet geschieden, dienen de verschillende ministeries zich daarop in te stellen.

Deze methode van prioriteitsbepaling is dus te beschouwen als een *interne* begroting voor de overheidsorganen op langere termijn, in opzet overeenkomend met de in het bedrijfsleven al jaren lang in zwang zijnde interne bedrijfsbegrotingen. Reeds bij voorbaat worden de verschillende overheidsorganen in hun uitgavenbeleid gebonden aan het bereiken van de begrotingspolitieke doeleinden voor 1962 en 1963. Men kan deze methode ook zien als een bezuinigingspolitiek in nieuw gewaad. Het nieuwe is, dat de noodzakelijke bezuiniging van de overheidsuitgaven niet zozeer het startpunt neemt in het afkappen van reeds bestaande overheidsuitgaven — deze „bezuinigingen” komen eerst in tweede instantie aan bod — maar allereerst in een beperking van de toeneming der uitgaven, door deze toeneming te binden aan een — voor elk onderdeel van staatszorg nader bepaald — maximum groeipercentage.

Juist gezien dit taakstellend karakter kan het prioriteitenschema op lange termijn in de toekomst een belangrijk instrument worden om de ontwikkeling van de staatsuitgaven van overheidswege te „bewaken” en in de hand te houden.

De actualiteit van het prioriteitenschema

Zoals reeds gezegd, kan men de rijksbegroting voor 1961 als een onderdeel van dit prioriteitenschema op langere termijn beschouwen. Gegrond op dezelfde doelstellingen vormen zij een onverbreeklijk geheel. Deze samenhang blijkt duidelijk, wanneer men zich een ogenblik indenkt, dat de werkelijke staatsuitgaven voor 1961 stijgen boven het cijfer, dat in de begroting voor dit jaar is voorzien. Wanneer de overheid dan toch aan haar doelstelling, dat de overheidsuitgaven in het komende tijdvak ten achter moeten blijven bij de toeneming van het nationale inkomen, wenst vast te houden, betekent zulks dat de staatsuitgaven voor de jaren 1962 en 1963 met een nog lager bedrag dan met de berekende *f* 200 miljoen zullen mogen toenemen. Alles wat in 1961 *meer* wordt uitgegeven dan begroot is, moet in 1962 en 1963 *minder* dan thans begroot is worden uitgegeven om van de uitgezette koers niet af te wijken.

Tegen deze achtergrond kan men iets verstaan van de geringe bereidheid der regering, aan de verschillende wensen van het parlement tot verhoging van uitgaven tegemoet te komen. Elke onbegrote verhoging van uitgaven betekent voor het kabinet een vermindering van de kans, in de komende jaren het gewenste structurele uitgaven- en belastingbeleid te verwezenlijken, terwijl tevens de juiste conjuncturele werking van begroting en prioriteitenschema schade ondervindt of dreigt te ondervinden. Voor de jaren 1962 en 1963 vermindert immers op deze wijze de mogelijkheid, door middel van het uitgavenbeleid de eventueel vereiste conjuncturele tegendruk te realiseren, terwijl ten aanzien van de begroting voor 1961 elke reële uitgavenverhoging weer iets „afknabbelt” van het halve procent — de *f* 50 miljoen — dat de minister voor het bewerkstelligen van een conjuncturele tegendruk heeft „uitgetrokken”. Wanneer de reële financiële tegemoetkomingen aan het parlement het bedrag van *f* 50 miljoen gaan overschrijden, slaat bij gelijkblijvende omstandigheden de evenwichtsbevorderende werking van de begroting in een evenwichtsverstoring om.

Flexibiliteit van het prioriteitenschema

Hieruit mag echter niet de conclusie worden getrokken, dat de aard van het prioriteitenschema met zich brengt, dat elke door het parlement daarin aangebrachte wijziging nu ook noodzakelijkerwijze ten nadele van de conjuncturele alsook de structurele regeringsdoeleinden moet strekken.

In de eerste plaats dient te worden bedacht, dat een prioriteitenschema alleen dan aan zijn bedoelingen beantwoordt, wanneer het een behoorlijke mate van flexibiliteit vertoont ten aanzien van alle zich voordoende veranderingen in de nationaal-economische situatie. De omstandigheden in onze volkshuishouding kunnen zich zo wijzigen, dat een verandering in de opzet van het schema raadzaam moet worden geacht. De internationale conjunctuur behoeft slechts een lichte kentering te vertonen, of voor het bewerkstelligen van het economisch evenwicht kan in plaats van een bestedings-drukkende een bestedings-stimulerende werking van het prioriteitenschema noodzakelijk zijn. En wanneer slechts een lichte ver-

storing in de harmonische verhouding tussen de ontwikkeling der productie en die der bestedingen kan worden geconstateerd, dient het schema op een geringere tegendruk te zijn afgesteld dan in een situatie, waarin zich meer aanzienlijke spanningen tussen die beide ontwikkelen of dreigen te ontwikkelen. Een goed prioriteitschema dient dus zowel ten aanzien van de *richting* alsook van de *dosering* van de uitgeoefende druk een behoorlijke mate van plooibaarheid te vertonen.

Het voorstel van minister Zijlstra, over de verlaging van de inkomsten- en loonbelasting niet eerder dan omstreeks 1 juli van dit jaar een definitieve beslissing te nemen, moet ook tegen deze achtergrond worden verstaan. Het is mogelijk, dat vóór 1 juli de economische situatie zich dermate wijzigt, dat de dosering en de richting van de in de begroting vervatte „tegendruk” een verandering behoort te ondergaan. Wanneer de conjunctuur zich alsnog verscherpt tengevolge van een sterke toename van de binnenlandse bestedingen, kan de belastingverlaging nog enige tijd worden uitgesteld teneinde een grotere tegendruk van de begroting in het leven te roepen; wanneer er onverhoopt een omslag in de conjunctuur optreedt is een belastingverlaging zeer gewenst om de tegendruk van de rijksbegroting op te heffen of zo gering mogelijk te doen zijn. De flexibiliteit van het prioriteitschema is dus dank zij het feit, dat de minister de beslissing over het al of niet verlagen der belasting nog enige tijd kan aanhouden, in belangrijke mate verhoogd.

Uit het bovenstaande volgt, dat het de minister uit hoofde van de heersende economische situatie in bepaalde gevallen minder zwaar zal vallen, een inbreuk op het prioriteitschema van de zijde der volksvertegenwoordiging te aanvaarden. In een tijd van sterke bestedingsspanningen blijft het raadzaam de overheidsuitgaven binnen nauwe perken te houden, zodat de minister zich in zulk een periode vermoedelijk vrij sterk tegen eventuele parlementaire voorstellen tot verhoging van uitgaven zal verzetten; maar daartegenover zal in een situatie van conjuncturele achteruitgang of van vermindering der oorspronkelijke bestedingsspanningen de uitzetting der overheidsuitgaven — afgezien van bezwaren, die op het structurele overheidsbeleid betrekking hebben — weinig schade kunnen doen. Tot op zekere hoogte zou men een dusdanige ingreep zelfs positief kunnen waarderen als een gezonde bijdrage tot een grotere flexibiliteit van het prioriteitschema en daarmee van het financiële overheidsbeleid.

Wij zien dus dat bij een wijziging in de economische situatie het behoud der structurele en conjuncturele regeringsdoeleinden de noodzaak tot het aanbrengen van veranderingen in het prioriteitschema met zich kan brengen. Maar ook in ander opzicht behoeft een parlementaire inmenging in dit schema nog niet noodzakelijkerwijze een doorkruising van deze doeleinden te betekenen. Wij doelen hier op de mogelijkheid, dat de volksvertegenwoordiging haar voorstellen tot uitgavenverhoging vergezeld kan doen gaan van een aanwijzing, welke rijksuitgaven haars inziens ter compensatie kunnen worden verlaagd. Wanneer aldus wordt gehandeld, ondergaan de totale overheidsuitgaven geen vermeerdering, en bestaat er dus weinig gevaar, dat de structurele en conjuncturele doeleinden van het financiële beleid worden ondergraven. Anders gesteld: de aan het prioriteitschema verbonden doelstellingen verzetten zich niet tegen eventuele mutaties *binnen* het prioriteitschema, tegen een „verlegging” van

de beschikbare bedragen van de ene naar de andere post³⁾). Voorzover de kamerfracties derhalve bij de voorgestelde uitgavenverhogingen een mogelijkheid tot compensatie aangeven, kan hun actie niet als een inbreuk op de doelstellingen van het prioriteitenschema worden beschouwd⁴⁾).

Ook dient op de mogelijkheid van een dusdanige inmenging in het prioriteitenschema te worden gewezen, dat wel de aan dit schema verbonden structurele doeleinden in zekere zin schade ondervinden, maar dat de conjuncturele werking vrijwel geheel behouden blijft. Dit is het geval, wanneer ter financiering van de voorgestelde uitgavenverhoging een zekere belastingverhoging wordt doorgevoerd. Het conjuncturele effect van begroting en prioriteitenschema ondergaat dan weinig verandering, daar de bestedingsvergroten invloed van de uitgavenverhoging door de bestedingsverlagende invloed van de belastingverhoging praktisch geheel wordt gecompenseerd; zulks evenwel ten koste van het structurele overheidsbeleid, dat immers op belastingverlaging en relatieve uitgaven-daling is gericht. Het parlement beschikt dus over de mogelijkheid zijn voorstellen tot uitgavenverhoging zo in te kleden, dat deze wel ten nadele van de *structurele* beleidsdoeleinden strekken, maar dat zulks niet in gelijke mate voor de *conjuncturele* werking van het prioriteitenschema geldt.

Bij dit alles moet bovendien worden bedacht, dat niet alle door het parlement voorgestelde uitgavenverhogingen nu ook metterdaad voor het volle bedrag een stijging der nationale bestedingen met zich brengen. Voorzover dit inderdaad niet het geval is, kan zulk een voorgestelde uitgavenverhoging uiteraard niet — of niet geheel — als een doorkruising van het conjuncturele beleid worden beschouwd.

Tenslotte kan worden opgemerkt, dat de evenwichtige werking der staatsbegroting op het verloop der nationale bestedingen nog niet per definitie behoeft te staan of te vallen met de in die begroting genoemde bedragen voor uitgaven en belastingen. De minister kan ook nog op een andere wijze dan via de hoogte van uitgaven en belastingen een zekere tegendruk op de nationale bestedingen uitoefenen. Wij doelen hier op de zgn. „binding van liquiditeiten”. Door het uitschrijven van een staatslening — of anderszins — is de minister namelijk bij machte, een deel van de in de samenleving aanwezige koopkracht, die de bestedingslust der staatsburgers steeds verder aanwakkert, naar de staatskassen over te hevelen en op deze wijze de van deze geldmiddelen uitgaande bestedingsdrang te neutraliseren. Door een grotere binding van liquiditeiten kunnen dus de conjunctureel-schadelijke gevolgen van onbegrote uitgavenverhogingen gedeeltelijk worden gecompenseerd. Deze handelwijze is echter slechts in beperkte mate door te voeren.

Beknotting van parlementaire invloed?

Uit het feit, dat de regering in enige gevallen⁵⁾ een door het parlement voorgestelde uitgavenverhoging terwille van het behoud van het priori-

³⁾ Aangenomen, dat de uitgavenverhoging op het ene, en de uitgavenverlaging op het andere begrotingsonderdeel uit monetair oogpunt gezien *gelijkwaardig* zijn, d.w.z. een in omvang vrijwel even groot effect op de nationale besteding uitoefenen.

⁴⁾ In het vervolg van dit artikel zullen wij op deze uitspraak nog een restrictie moeten aanbrengen.

⁵⁾ Het gebeurde in de week vóór Kerstmis kan niet zonder meer tot deze gevallen

teitenschema — en daarmee van het structurele en conjuncturele regeringsbeleid — heeft afgewezen, heeft men wel geconcludeerd, dat het parlement op deze wijze een beknotting van zijn invloed heeft moeten ondergaan. In de pers heeft men zelfs de uitspraak kunnen vernemen, dat door dit prioriteitenschema „het de Tweede Kamer vrijwel onmogelijk wordt gemaakt, zijn invloed te doen gelden ten gunste van de verlegging van de financiële accenten in het overheidsbeleid. Zodra immers de druk uit de Kamer te zwaar wordt, wordt het prioriteitenfantoom te hulp geroepen, teneinde daarmee aan te tonen, dat het gehele financiële beleid van de minister onaanvaardbaar uit zijn verband dreigt te worden gerukt, indien de Kamer zijn wil zou doorzetten.” Het prioriteitenschema zou een middel zijn geweest om het ministeriële beleid „meer onaantastbaar te maken voor parlementaire inmenging”⁶⁾.

Uit het hiervoor gestelde moge worden geconcludeerd, dat hier toch wel een te gesimplificeerde voorstelling van zaken wordt gegeven. Ook wanneer het parlement de aan het prioriteitenschema ten grondslag liggende algemeen financiële doelstellingen van het overheidsbeleid wenst te onderschrijven, behoudt het een zekere ruimte tot het aanbrengen van veranderingen in dit prioriteitenschema. Enerzijds is dit het geval vanwege de zich steeds wijzigende conjuncturele situatie, waardoor bepaalde uitgavenverhogingen op een zeker ogenblik geen direct bezwaar meer behoeven te ontmoeten, anderzijds vanwege de mogelijkheid voor de Kamer, door het aangeven van compenserende uitgavenverlagingen de storende werking van de voorgestelde uitgavenverhogingen te neutraliseren. Tevens kan de volksvertegenwoordiging een bepaalde verhoging van uitgaven van zulk een eminent belang achten, dat zij aan het realiseren van deze verhoging de voorkeur geeft boven het algehele behoud van de structurele doelstellingen der regering — het achterblijven der rijksuitgaven en het verlagen van de belastingdruk; in dat geval kan zij uitspreken, dat de onderhavige uitgavenverhoging uit een verhoging der belastingen, of een niet-verlagen daarvan, mag worden bekostigd, door welke uitspraak zij een inbreuk op de conjuncturele doelstellingen in het regeringsbeleid voorkomt. Het lijkt ons toe, dat het bewandelen van deze weg door de volksvertegenwoordiging door het kabinet niet in alle gevallen onaanvaardbaar behoeft te worden geacht. O.i. moet worden bedacht, dat de structurele doelstelling der regering, de overheidsuitgaven bij de normale groei van het nationale inkomen ten achter te doen blijven, slechts vanuit de reëel zich voordoende omstandigheden kan worden gerechtvaardigd en niet zonder meer voor alle tijden en situaties gelden kan, zoals reeds eerder in dit artikel ter sprake is gekomen. Ook vanuit het standpunt der regering zullen belastingverlagingen in bepaalde gevallen voor werkelijk urgente uitgavenverhogingen moeten wijken.

Dit alles overziende kan worden vastgesteld, dat ook bij de aanwezigheid van een prioriteitenschema de Tweede Kamer nog evengoed over mogelijkheden blijft beschikken, de financiële accenten van het overheidsbeleid „te verleggen”. Men zou zelfs kunnen opmerken dat het prioriteiten-

worden gerekend daar toen de situatie op de bouwmarkt voor de minister de doorslag heeft gegeven.

⁶⁾ Hoofdartikel in *Vrij Nederland* van 7 januari j.l.

schema in stede van een schadelijke, in zeker opzicht zelfs een gunstige werking heeft. Het dwingt niet alleen de fracties in versterkte mate met de bestaande conjuncturele situatie rekening te houden, maar bevordert eveneens het voor de volksvertegenwoordiging zo gezonde denken in alternatieven. Door het prioriteitschema wordt de Tweede Kamer genoopt, uitgavenverhoging tegen uitgavenverlaging, of uitgavenverhoging tegen belastingverhoging nauwlettend af te wegen. Doordat het prioriteitschema de Kamer er toe dwingt, voorgestelde uitgavenverhogingen meer in het licht van de bestaande mogelijkheden te beoordelen, verliezen deze voorstellen ook iets van hun schone schijn, die zij vaak ten onrechte bij zich dragen. Hierdoor ontstaat de mogelijkheid voor de fracties tegen te stemmen, zonder zich al te spoedig het odium van on sociaal beleid op de hals te halen. Dat het prioriteitschema tot het totstandkomen van deze situatie een bijdrage levert, kan niet anders dan op zijn creditzijde worden geboekt.

De „stemparadox”

Er doet zich echter ook hier een complicerende factor voor, en wel in de gedaante van de zgn. stemparadox. De inhoud van deze paradox is kortweg deze, dat wanneer drie of meer personen (of groepen) door middel van een aantal stemmingen hun voorkeur moeten uitspreken ten aanzien van drie of meer alternatieven, de meerderheid van hen tot een uitspraak ten aanzien van die alternatieven kan komen, die deze meerderheid zelf niet heeft gewild.

Toegepast op ons vraagstuk houdt deze paradox in, dat het mogelijk is dat de meerderheid van het parlement tegen een verdere stijging der rijksuitgaven is en zich dienovereenkomstig gedraagt — en dat toch desondanks door de meerderheid zulk een verdere stijging wordt bewerkstelligd; voorts, dat de gehele Kamer zich in de beraadslagingen kan uitspreken voor de handhaving van het conjuncturele begrotingsbeleid en inmiddels toch door haar eigen gedrag de realisering van dit beleid onmogelijk maakt. Met een voorbeeld kan dit worden verduidelijkt.

Men denke zich in, dat het parlement uit een drietal fracties bestaat van omstreeks gelijke grootte en dat de uitbreiding van de woningbouwfaciliteiten het punt in geding is. Fractie A is van mening, dat de woningbouw prioriteit verdient, maar daar deze fractie mede uit conjunctuurpolitieke overwegingen wil vasthouden aan het in de begroting genoemde peil der rijksuitgaven, neemt zij zich bv. voor om het over enige tijd van regeringszijde te verwachten voorstel tot verlaging van de subsidies voor melk te ondersteunen, of desnoods zelfs een uitspraak in die richting uit te lokken. Fractie B is van mening, dat de woningbouw prioriteit verdient, maar dat daartoe niet aan de melksubsidies afbreuk mag worden gedaan. Deze fractie spreekt zich uit voor een verhoging van de staatsuitgaven, welke terwille van het behoud van de conjuncturele werking der begroting uit een belastingverhoging mag worden bekostigd. Fractie C wenst aan de doelstelling van de gelijkblijvende overheidsuitgaven de hand te houden, maar wenst de woningbouw niet voor te trekken boven andere overheidsuitgaven; deze fractie wenst de woningbouwfaciliteiten niet uit te breiden, de melksubsidie in stand te houden en het uitgavenpeil

van de regering eveneens te handhaven. Fractie C wenst dus dat alles bij het oude blijft.

Nu wordt het punt van de uitbreiding van de woningbouwfaciliteiten in stemming gebracht. Fractie A en fractie B zijn vóór, zodat dit voorstel is aangenomen. Een week later komt het voornemen van de regering tot verlaging van de melksubsidie aan de orde. Fractie B en C zijn tegen, zodat de meerderheid tegen is. Het voorstel tot verhoging der belastingen ondergaat eenzelfde lot. Het resultaat van deze uitspraken is dus, dat de overheidsuitgaven een ongecompenseerde stijging ondergaan: de woningbouwuitgaven stijgen zonder dat de subsidies op melk een daling te zien geven of de belastingopbrengst in enig opzicht wordt verhoogd. Maar dit geschiedt, terwijl de meerderheid van het parlement (fractie A en C) de uitgavenstijging niet heeft gewild en alle fracties zich in de beraadslagingen openlijk voor het behoud van de conjuncturele werking der begroting hebben uitgesproken! Wanneer het punt van de wenselijkheid van het gelijkblijven der overheidsuitgaven afzonderlijk in stemming zou zijn gebracht, zou de meerderheid van het parlement (A en C) zich dan ook zonder meer hierachter hebben geschaard, terwijl een eventueel voorstel tot het behouden van de conjuncturele werking der begroting zelfs 100 % der stemmen op zich zou hebben verenigd.

Wij zien dus, dat het parlement zich voor een stijging van de uitgaven kan uitspreken, die het uiteindelijk zelf niet wenst. Voorts is het in staat een conjunctuurpolitiek, die het als zodanig geheel onderschrijft, geheel onmogelijk te maken. Er kunnen zich dus situaties voordoen, waarin het parlement zich niet voldoende genuanceerd uitspreekt om de gevoelens van de meerderheid van haar leden juist weer te geven. Het parlement kan door middel van een uitspraak over twee onderwerpen een derde mogelijkheid verwerpen, die eveneens een parlementaire meerderheid zou hebben kunnen behalen. De wensen van het parlement worden dus niet in alle omstandigheden door stemming adequaat tot uitdrukking gebracht.

De vraag is nu, of dit slechts een uitzonderingsgeval kan worden genoemd, of dat zulke situaties wel vaker voorkomen. Wij menen, dat het laatste het geval is, althans voor zover het gaat om uitspraken van de volksvertegenwoordiging, welke de verhoging van de uitgaven voor een willekeurig onderdeel van staatszorg betreffen.

De huidige politieke verhoudingen in Nederland zijn immers zo, dat de parlementaire oppositie — welke over ongeveer $\frac{1}{3}$ van het aantal zetels beschikt — zich in het algemeen niet al te veel om de structurele doelstelling van de regering, de overheidsuitgaven aan een bepaalde limiet te binden, zal bekommeren. Wij mogen aannemen dat zij in het algemeen gesproken wel elke parlementaire motie ter verhoging van een bepaalde overheidsuitgave ondersteunen zal, hoewel zij daarnaast ter handhaving van de conjuncturele begrotingspolitiek een eventueel voorstel tot belastingverhoging niet onder alle omstandigheden van de hand zal wijzen. De „regeringspartijen” zullen daarentegen in het algemeen de doelstelling van de regering tot een bewaking van het totale peil der rijksuitgaven kunnen onderschrijven, mede ter ondersteuning van het door de regering gevoerde conjunctuurbeleid. Laten wij veronderstellen, dat zij in hun optreden ook metterdaad zich daaraan houden en zich niet voor een uitgavenverhoging uitspreken, zonder ten aanzien van een ander onderwerp een

uitgavenverlaging voor te staan. Wij mogen echter niet zonder meer aannemen, dat de „regeringspartijen” niet onderling bij tijd en wijle over de preciese verdeling van de beschikbare financiële ruimte van mening zouden verschillen. De ene „regeringspartij” zal overheidsuitgave X willen verhogen en dit bekostigen uit een verlaging van uitgave Y; de andere „regeringspartij” zal de noodzaak hiervan niet inzien of bv. juist het tegenovergestelde wensen: een verhoging van Y ten koste van X. Bij de aanwezigheid nu van een zodanig meningsverschil tussen de „regeringspartijen” ten aanzien van de prioriteit der verschillende overheidsuitgaven is de kans groot, dat zowel de structurele als de conjuncturele doeleinden, die aan het prioriteitenschema zijn verbonden, zullen worden doorkruist. Het totale uitgavenpeil van de regering dreigt een stijging te ondergaan, welke waarschijnlijk niet eens door een belastingverhoging zal kunnen worden gecompenseerd. Wanneer immers het voorstel in stemming komt tot verhoging van uitgave X, krijgt dit voorstel de steun van één „regeringspartij” tezamen met de oppositie, zodat het wordt aangenomen. Wanneer de uitgavenverhoging Y aan de orde komt, geven de andere „regeringspartij” alsmede de oppositie hun stem daaraan, zodat ook dit voorstel wordt aangenomen. Een voorstel tot verlaging van uitgave Y maakt geen enkele kans, terwijl ook het voorstel tot verhoging der belastingdruk buiten de oppositie naar alle waarschijnlijkheid niet veel ahang zal kunnen vinden. De overheidsuitgaven nemen dan toe, zonder dat de schadelijke gevolgen daarvan voor het conjuncturele en structurele regeringsbeleid in enig opzicht worden ondervangen⁷⁾.

In het algemeen kan dus worden gezegd, dat het voor het behoud van de goede conjuncturele werking van het prioriteitenschema als zodanig nog niet voldoende is, dat de „regeringspartijen” zich elk afzonderlijk aan de regel houden, dat tegenover elke verhoging van uitgaven elders een verlaging van uitgaven, of eventueel een belastingverhoging, moet worden voorgestaan. Wil men de conjuncturele en structurele doelstellingen der regering niet ondergraven, dan verdient het voor de „regeringspartijen” aanbeveling er naar te streven vooraf tot overeenstemming te komen over de wijze waarop de in het prioriteitenschema beschikbare ruimte over de verschillende groepen van uitgaven moet worden verdeeld. Blijven er meningsverschillen bestaan, dan is de kans groot, dat bij stemming deze beschikbare ruimte zelve — gewild of ongewild — wordt overschreden, met alle consequenties van dien.

⁷⁾ Een soortgelijke redenering kan worden gevolgd, wanneer de regeringspartijen niet alleen in die zin met elkander verschillen, dat de ene partij aan verhoging van uitgave X en de andere aan de verhoging van uitgave Y de voorkeur geeft, maar ook een uiteenlopend antwoord geven op de vraag, of de gewenste uitgavenverhogingen nu door middel van een uitgavenverlaging elders of wel door een belastingverhoging moeten worden gecompenseerd. Stel dat partij A een verhoging van uitgave X wenst te bestrijden uit een verlaging van uitgave Y, maar dat partij B de verhoging van uitgave Y uit een belastingverhoging wenst te bekostigen, dus zonder dat op een andere overheidsuitgave een verlaging behoeft te worden nagestreefd. Bij stemming blijkt, dat de Kamer zowel uitgave X als uitgave Y wenst te verhogen (met respectievelijk partij A plus oppositie, en partij B plus oppositie vóór) terwijl slechts de verhoging van uitgave Y door een belastingverhoging kan worden gecompenseerd (partij B plus oppositie vóór).

Toch in een dwangpositie?

Wordt de volksvertegenwoordiging op deze wijze dan toch niet in een dwangpositie gebracht?

Voordat wij overgingen tot de bespreking van de werking van de „stemparadox” kon nog worden gesteld, dat de mogelijkheid van parlementaire inmenging niet moest worden onderschat: slechts bepaalde in het prioriteitschema aangebrachte veranderingen zouden ten nadele van de aan dit schema ten grondslag liggende conjuncturele en/of structurele beleids-overwegingen behoeven te strekken. Nu blijkt, dat — ongeacht het feit, dat de fracties zonder enige uitzondering het behoud van de conjuncturele en/of structurele invloed van het prioriteitschema kunnen beogen —, de aanwezigheid van een meningsverschil over de wijze waarop het schema moet worden veranderd, voldoende kan zijn voor de doorbreking van de werking van het prioriteitschema. De goede wil van de afzonderlijke fracties ten aanzien van de doelstellingen van het financiële regeringsbeleid blijkt de doorkruising van deze doelstellingen niet altijd te kunnen voorkomen. Kennelijk is de mogelijkheid tot vrije inmenging in het prioriteitschema voor de afzonderlijke fracties kleiner dan voor de Kamer in haar geheel.

Inderdaad betekent een en ander een beperking van de speelruimte der „regeringspartijen”. Wanneer zij het prioriteitschema als zodanig niet van zijn kracht wensen te beroven, dienen zij zich zoveel mogelijk te onthouden van het indienen van afzonderlijke voorstellen tot verhoging van uitgaven, indien binnen de „regeringspartijen” over de daarvoor benodigde compensatie nog geen overeenstemming bestaat. Eerst bij de aanwezigheid van een wilsovereenstemming tussen de „regeringspartijen” ten aanzien van de gewenste verschuiving binnen het prioriteitschema bestaat zekerheid, dat de indiening van zulk een voorstel geen gevaar meer oplevert voor het conjuncturele (en structurele) regeringsbeleid.

Hierbij moet intussen wel worden bedacht, dat deze beperking van speelruimte niet iets nieuws is. Zij dateert reeds van de tijd, dat door de overheid voor het eerst een bewuste conjuncturele begrotingspolitiek werd gevoerd, welke politiek immers de noodzaak van een bewaking van het algemene peil der rijksuitgaven en van een harmonisering van het peil der rijksuitgaven met de hoogte der belastingdruk in zich sloot. Sindsdien heeft voor elke politieke partij, die het streven van de regering naar een beheersing der conjunctuurontwikkeling onderschreef, de noodzaak gegolden zich bij het zelfstandig indienen van voorstellen tot uitgavenverhoging tot het uiterste te beperken, ook al meende men voor zichzelf elders een mogelijkheid tot compensatie te hebben ontdekt. Het zou dus onjuist zijn, de invoering van het prioriteitschema in het financiële overheidsbeleid zonder meer voor de beperking der parlementaire bewegingsvrijheid aansprakelijk te stellen.

Overigens lijkt het ons toe, dat ook wanneer wij de werking van de stemparadox in de beoordeling betrekken, nog niet van een dwangpositie van de verschillende fracties kan worden gesproken. Reeds eerder kwam ter sprake, dat o. i. het denken in alternatieven, waartoe het prioriteitschema verplicht, als zodanig eerder een voordeel dan een nadeel kan worden geacht. De „stemparadox” voegt daaraan in zoverre iets nieuws

toe, dat niet alleen de afzonderlijke fracties, maar ook de Kamer in haar geheel — c.q. de kamermeerderheid — tot dit denken in alternatieven moet overgaan. De verdere beperking der speelruimte voor de afzonderlijke fracties bestaat slechts daarin, dat zowel voor de door haar voorgestane uitgavenverhoging als voor de door haar gewenste compenserende uitgavenverlaging (of belastingverhoging) ook buiten de fractie steun dient te worden gevonden.

Twee mogelijkheden

Afgezien van de mogelijkheid van een wijziging in de heersende economische situatie, waardoor het aanbrengen van een verandering in de hoogte der diverse regeringsuitgaven in bepaalde omstandigheden zonder conjunctureel-politieke bezwaren kan geschieden, staan de fracties dus uiteindelijk nog twee wegen open, om een verhoging van een bepaalde overheidsuitgave zonder schade voor de conjuncturele en/of structurele doelstellingen der regering te bewerkstelligen.

De eerste weg is die van het *overleg*, waarbij de fracties tegenover elkaander hun wensen ten aanzien van de in het prioriteitenschema aan te brengen veranderingen kenbaar maken en pogen, tot overeenstemming over de gewenste uitgavenverhoging en -verlagingen (of eventueel: belastingverhogingen) te geraken. Bij dit overleg moet er voor worden gewaakt, dat aan de conjuncturele werking van begroting en prioriteitenschema geen afbreuk wordt gedaan. Nadat deze overeenstemming is bereikt, kunnen de respectievelijke voorstellen afzonderlijk in de daarvoor vastgestelde volgorde in de Kamer aan de orde komen.

De tweede weg is die der *gecombineerde* voorstellen. Met het voorstel tot een bepaalde uitgavenverhoging verbindt de indiener een ander voorstel, waarin tot uitdrukking is gebracht hoe deze verhoging door een uitgavenverlaging elders, of eventueel door een bepaalde belastingverhoging, kan worden gecompenseerd. Met de eventuele goedkeuring der uitgavenverhoging spreekt de Kamer dan tegelijkertijd uit, op welke wijze zij de hiermede verbonden „beschadiging” van de conjuncturele en/of structurele doelstellingen van het financiële overheidsbeeld denkt op te vangen of te neutraliseren.

Het lijkt ons toe, dat het inslaan van deze weg(en) bevorderlijk zal kunnen zijn voor het voorkómen van onnodige spanningen tussen kabinet en volksvertegenwoordiging.

BOEKETREEKS

Het Christelijke pocketboek

Zojuist verscheen in deze reeks:

Kaart van Kerkelijk Nederland

DOOR

Dr. C. N. IMPETA

256 bladz. — Prijs slechts f 1,50

In zijn „Kaart van kerkelijk Nederland” geeft dr. Impeta een objectieve beschrijving van de meer dan vijftig kerken in Nederland. Van elk der kerken wordt de geschiedenis, de grondslag en de organisatie op duidelijke wijze getekend. Dr. Impeta geeft geen beschouwing van eigen standpunt uit over de diverse kerken, maar biedt betrouwbare zakelijke en feitelijke gegevens. Hij heeft bij de samenstelling van dit boek de volle medewerking gehad van prominente figuren uit bijna alle kerken. Aan de hoogste instantie van bijna elk der kerken werd de tekst over hun kerk ter controle voorgelegd. Dit is wel de beste garantie voor de objectiviteit van het boek, waarvan ook de adhesiebetuigingen van voor verschillende kerken representatieve personen vóór in het boek getuigen.

VERKRIJGBAAR BIJ ELKE BOEKHANDEL

Het uitvoerig prospectus van de BOEKETREEKS
is gratis verkrijgbaar bij de Boekhandel en bij de uitgever

De boeken van de Boeketreeks kosten slechts
f 1,50 per deel (per nummer) — Dubbele nummers f 2,95

UITGAVE J. H. KOK N.V. KAMPEN

PUBLIEKRECHTELIJKE ORGANISATIE VAN HET BIJZONDER ONDERWIJS?

DOOR

MR. J. H. GROSHEIDE EN MR. J. A. OOSTERHOFF

Inleiding

In het verleden is reeds vele malen het pleit gevoerd voor een herziening van de wijze, waarop te onzent de onderwijsaangelegenheden worden geregeld. De vanouds bestaande situatie, waarin centraal, bij of krachtens de wet, het openbaar onderwijs geheel wordt geregeld en de subsidievoorwaarden en eisen van deugdelijkheid voor het bijzonder onderwijs worden vastgesteld, heeft reeds veler onbehagen gewekt. Allerlei bezwaren werden in de loop der jaren van verschillende zijden tegen dit stelsel ingebracht.

Men voerde aan, dat regering en Staten-Generaal niet de meest geeignende instanties zijn om het onderwijs te behartigen, omdat zij de daarvoor vereiste deskundigheid missen. Anderen verweten de regelgevende staatsorganen niet zozeer ondeskundigheid als wel ondoelmatigheid. Omdat ambtelijke molens nu eenmaal langzaam malen, lopen minister (+ departement) en volksvertegenwoordiging bijna steeds achter de snelle onderwijsontwikkeling aan. Het overheidsapparaat bezit onmiskenbaar een geringer reactievermogen dan vrije organen in de maatschappij. Weer anderen achtten wegens de steeds toenemende omvang der overheidstaak een functionele decentralisatie ook op het terrein der onderwijsregeling gewenst.

Ook bezwaren van meer principiële aard werden tegen het bestaande bestel aangevoerd. Men beschouwde het soms als een eis van gezonde democratie, dat een soort onderwijsparlement zou worden ingesteld met tamelijk vergaande bevoegdheden, welks leden als dragers van verschillende levensovertuigingen zouden worden benoemd door organen uit het volk zelf. Het volk zou dan zelf bij monde van zijn deskundige vertrouwensmannen geest en inhoud van het onderwijs kunnen bepalen.

Van weer andere zijden werd het betoog gehoord, dat het principieel niet tot de taak der overheid behoort, het onderwijs te regelen. Het onderwijs immers raakt tal van vraagstukken van anthropologie en psychologie, van pedagogiek en sociologie, van religie en moraal, welke regeling zeer bepaald niet tot de taak van de staat kan worden gerekend.

Op deze en soortgelijke gronden heeft men in de loop der jaren naar wegen en middelen gezocht om de rechtstreekse bemoeienis van de overheid met het onderwijs te reduceren. Gepleit werd voor een zelfstandige organisatie van het onderwijs, voor organen uit de kring der onderwijs-wereld zelf, waaraan de bevoegdheid tot een meer of minder zelfstandige regeling van het onderwijs zou kunnen worden toegekend. De gedachte

aan een soort publiekrechtelijke onderwijsorganisatie is dus niet nieuw.

In onze dagen is het vraagstuk, nu bijna de gehele onderwijswetgeving op de helling staat, opnieuw in bijzondere mate actueel. Temeer waar de huidige minister van Onderwijs bij herhaling heeft betoogd, dat hij het zou toejuichen, indien in de maatschappij organen zouden ontstaan, die in samenwerking met de overheid de belangen van het onderwijs zouden kunnen behartigen.

In wetsontwerpen die de laatste jaren onder verantwoordelijkheid van deze minister zijn opgesteld wordt dan ook voor zulke organen een zekere plaats ingeruimd. Het wetsontwerp tot regeling van het wetenschappelijk onderwijs (inmiddels op 1 januari 1961 als wet in werking getreden) introduceert de Academische Raad als instituut van overleg tussen de universiteiten en hogescholen en als orgaan voor advies aan de overheid.

Het ontwerp van wet tot regeling van het voortgezet onderwijs (mammoent ontwerp) kent in artikel 3 de bepaling, dat bij algemene maatregel van bestuur, de Onderwijsraad gehoord, de onderwerpen kunnen worden aangewezen, waaromtrent door de Kroon erkende organen van ouders, leraren en gemeenten of schoolbesturen de minister van advies dienen. In de toelichting op dit artikel verklaart de minister, dat het hem zou verheugen, indien zulke organen tot stand kwamen en de maatschappij op deze wijze een zodanig „tegenspel” zou gaan bieden, dat het verantwoord zou zijn bij de onderwijswetgeving nieuwe wegen in te slaan. Daarbij denkt de minister aan de mogelijkheid, dat aangelegenheden, die thans bij de wet worden geregeld, in de toekomst wellicht bij algemene maatregel van bestuur zouden kunnen worden geregeld, wanneer daarover overeenstemming met de bedoelde organen zou zijn verkregen. Een verdere ontwikkeling zou mogelijk zelfs kunnen leiden tot een volledige delegatie van een aantal regelingen aan de organen van het onderwijs.

In dit alles staat de minister intussen niet alleen. In het voorlopig verslag van de commissie van voorbereiding terzake van het laatstbedoelde wetsontwerp geven „vele leden” te kennen, dat naar hun mening de maatschappelijke organen voor een verdergaande taak en bevoegdheid in aanmerking komen dan de minister thans in artikel 3 voorstelt. En al eerder heeft prof. Romme in een rede te Zwolle in maart van het vorige jaar het pleit gevoerd voor een wijziging van het voorgestelde artikel 3, dat z.i. nog te bescheiden van opzet is. Het advies van de bedoelde organen zou *moeten* worden gevraagd en hun adviserende taak zou dienen te worden uitgebreid met de bevoegdheid tot het zelf *meeregelen* tezamen met de Kroon.

Bij deze stand van zaken is er alle reden de vraag, of de totstandkoming van een publiekrechtelijke organisatie van het onderwijs moet worden bevorderd, aan een nadere beschouwing te onderwerpen. Hoewel het vraagstuk ook voor het openbaar onderwijs van belang is zullen wij het toch speciaal met betrekking tot het bijzonder onderwijs behandelen, omdat de discussies over de wenselijkheid van een publiekrechtelijke organisatie van het onderwijs zich de laatste tijd speciaal op het bijzonder onderwijs hebben toegespitst.

Een rooms-katholieke visie

Onlangs is een belangwekkend geschrift verschenen, waarin de gedachte van een publiekrechtelijke organisatie van het onderwijs nader aan de orde wordt gesteld. Wij doelen op de studie van dr. E. Pelosi S.J., waarmee deze op 13 mei van het vorige jaar aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen de doctorstitel verwierf¹⁾.

De hoofdlijnen van 's schrijvers betoog lijken ons daarom van belang, omdat men eruit leren kan, op welke wijze door deze gezaghebbende auteur op onderwijsgebied in rooms-katholieke kring over de grondslagen van een mogelijke onderwijsordening in Nederland wordt gedacht. Juist vanwege de actualiteit van het onderwerp is het kennismaken van 's schrijvers gedachtengang, dunkt ons, de moeite waard.

Vooraf verdient vermelding, dat ook dr. Pelosi zijn studie geheel op het bijzonder onderwijs betreft. In plaats van de term bijzonder onderwijs preferereert hij overigens de uitdrukking *vrij* onderwijs, waaronder hij begrijpt het onderwijs, dat voortkomt uit en geleid wordt door het initiatief en de werkdadigheid van de vrije maatschappij. Daartegenover staat het openbaar onderwijs, dat geheel van de overheid uitgaat.

De voornaamste grond voor zijn terminologische voorkeur ligt in de algemene theoretische visie van de schrijver op de aard van het onderwijs als zodanig en op de verhouding van vrijheid, waarin elk mens en elke staatsburger tegenover de openbare instanties staat. De vrijheid van het bijzonder onderwijs wordt niet in de eerste plaats gevindiceerd omdat de confessie in geding is, maar omgekeerd: omdat het onderwijs uit zijn aard vrij is, kan de confessie er zich veilig voelen.

Dr. Pelosi stelt dan een onderzoek in naar de aard van het onderwijs, d.i. het onderrichten, het onderwijzen. Enerzijds heeft het een pedagogisch aspect, waar onderricht altijd met de opvoeding in het algemeen te maken heeft. Daarom heeft het onderrichten altijd een dienende functie ten opzichte van de opvoeding.

Daarnaast heeft het onderwijzen ook een maatschappelijk karakter, waar rekening gehouden wordt met wat de maatschappelijke samenleving behoeft en verlangt.

De verhouding tussen deze beide aspecten van het onderwijzen hangt ten nauwste samen met de levensbeschouwelijke visie, van waaruit het onderwijs wordt geconcipeerd. Hierin ligt een duidelijke indicatie, dat de inrichting en ordening van het onderwijs in beginsel thuisbehoort bij de vrije maatschappij. De overheid immers is per definitie niet gekwalificeerd, zaken ter hand te nemen, die zo nauw bij de levensbeschouwing zijn betrokken²⁾.

Komende tot de vraag, welke ordeningsvormen nu voor dit onderwijs in het geheel der samenleving het meest geëigend zijn, wil dr. Pelosi van meetaf zijn onderzoek op een andere basis stellen dan door velen al eerder werd gedaan.

Uit het door de schrijver gegeven historische overzicht blijkt, dat menig voorstel tot herziening der onderwijsordening ingegeven werd door fac-

1) Dr. E. Pelosi S.J., *Vrij Onderwijs. Maatschappelijke organen voor het onderwijs met name voor het vrije onderwijs*. Uitgeverij Zwijzen, Tilburg, 1960.

2) T.a.p. blz. 122.

toren als ontevredenheid over de gang van zaken bij de bestaande onderwijswetgeving, het bureaucratisch karakter der departementale bemoeienissen, de ondeskundigheid van ambtenaren of volksvertegenwoordiging, kortom door een gevoel van onbehagen en bezorgdheid voortspruitend uit het verlangen, een zo belangrijke sector van het maatschappelijke leven als het onderwijs beter en efficiënter verzorgd te zien. Overeenkomstige beweegredenen gaven wij reeds in het kort weer.

Zonder het belang van deze gezichtspunten te ontkennen, volgt dr. Pelosi toch zeer bewust een andere weg. Hem gaat het er vooral om, dieper door te dringen in de eigen aard der zaken en er zich rekenschap van te geven, welke ordeningsvormen krachtens de eigen aard van het onderwijs zelf en krachtens de natuurlijke competenties van volksvertegenwoordiging, overheid en maatschappelijke activiteit de meest gewenste zijn. Zijn beweegredenen gaan dus veel dieper, zij raken de structuur van de materie, waarvoor een ordeningsvorm wordt gezocht en van de samenlevingsvormen van onze maatschappij³⁾. Hij stuit daarbij uiteraard op de taak der overheid, op de rol van het vrije maatschappelijke initiatief en op de onderlinge verhouding tussen beide.

Hier laat dr. Pelosi geen onzekerheid omtrent zijn uitgangspunt bestaan. Bij de ordening van het maatschappelijk bestel dient men „aan een lager orgaan over te laten, wat dit evengoed of beter kan doen dan een hoger orgaan”.

Dit subsidiariteitsbeginsel is op de staat, die het hoogste orgaan in de samenleving is, het meest intensief van toepassing. De wetgever en de overheid moeten het bij de uitoefening van hun functie voortdurend en zorgvuldig in acht nemen⁴⁾.

Op grond van dit beginsel zal nu moeten worden uitgemaakt, welke taken uit hoofde van het eigen karakter van het onderwijs aan de verschillende organen, die binnen onze samenleving bestaan (c.q. mogelijk zijn), van hoog tot laag, moeten worden toegekend. Daarbij zal de overheid *zoveel mogelijk* moeten overlaten aan de lagere organen⁵⁾. Voor wat het onderwijs betreft volgt dit uit zijn wezenskenmerken: dat het onderwijs (d.i. het geven van onderwijs) naar zijn aard aan niemand bij uitsluiting is voorbehouden; dat het in wezen een stuk opvoeding is en dat het eigen autonomie bezit, omdat het door eigen wetmatigheden wordt beheerst.

Gesteld voor de vraag, wat door de maatschappij zelf geregeld kan worden, verplaatst dr. Pelosi zich eerst in de zuiver fictieve situatie van een vrijheid van onderwijs, waarbij de overheid geen enkele bemoeienis met het onderwijs heeft⁶⁾. Dan rijst toch het vraagpunt, hoe deze vrijheid op een juiste wijze zou kunnen of dienen te worden gebruikt. Want bijvoorbeeld de gebondenheid aan het pedagogisch doel en aan maatschappelijke doelstellingen legt reeds zekere beperkingen aan die vrijheid op. Een zekere mate en vorm van regulering is dus reeds deswege noodzakelijk. Daarbij komt, dat goed onderwijs in onze tijd een nationale aan-

3) T.a.p. blz. 202.

4) T.a.p. blz. 203/04.

5) T.a.p. blz. 211.

6) T.a.p. blz. 220.

gelegenheid is geworden, waarmee het belang van heel het volk is gemoeid. Daarom is het een zaak van gezamenlijke aanpak geworden, op het algemeen welzijn gericht.

Welke vorm zou nu deze samenwerking en coördinatie kunnen aannemen? Denkbaar is, aldus de schrijver, een orgaan op privaatrechtelijke basis, dat bindende regelingen alleen voor de vrijwillig aangeslotenen kan geven; eventueel met een systeem van ballottage⁷⁾.

Maar zou nu ook een overeenkomstige organisatie op *publiekrechtelijke* grondslag voor het onderwijs mogelijk zijn? Met deze vraag raken wij het hart van de studie. Welnu, het antwoord van dr. Pelosi luidt onmiddellijk en beslist ontkennend. Zulks is zowel van uit de eigen aard van het onderwijs, als ook van uit de bestaande rechtsorde onmogelijk.

De eigen aard van het onderwijs verzet zich tegen een publiekrechtelijke organisatie, omdat — het bleek reeds eerder — het onderwijs als zodanig gemeengoed van allen is, dus geen enkel monopolie verdraagt en daarom niet is in te zien, welke instantie het recht zou hebben haar regelingen bindend aan anderen voor te schrijven. Ook de staat niet, want zijn taak is het, een rechtsorde te scheppen en te handhaven, waarbinnen de mogelijkheden van het vrije initiatief tot hun recht kunnen komen, maar niet om rechtstreeks in te grijpen in de inhoud van de initiatieven. Bovendien komen levensbeschouwelijke, anthropologische en pedagogische inzichten allerminst in aanmerking voor regeling door de staat. En waar de staat zelf bindende bevoegdheden mist kan hij deze ook niet op andere instanties overdragen.

Daarnaast is een publiekrechtelijk lichaam van uit de bestaande rechtsorde niet mogelijk, omdat de grondwet uitdrukkelijk de vrijheid van onderwijs stipuleert.

Dr. Pelosi herinnert er dan echter aan, dat het voorgaande werd opgezet van uit de fictieve situatie, waarin de overheid geen enkele bemoeienis met het vrije onderwijs heeft. Nu tot de werkelijke situatie komende „worden wij getroffen door het fundamentele verschijnsel, dat dit onderwijs enerzijds principieel en grondwettelijk vrij is, doch anderzijds praktisch financieel geheel afhankelijk van de overheid”⁸⁾. De moeilijkheid waarvoor wij thans komen te staan is, dat de financiële afhankelijkheid met zich meebrengt de afhankelijkheid van de voorwaarden waarop de subsidies worden verstrekt. De overheid moet immers bepaalde deugdelijkheidseisen stellen; dit vloeit rechtstreeks voort uit de verantwoordelijkheid, welke zij nu eenmaal voor een deugdelijke besteding van de gemeenschapsgelden draagt. En deze voorwaarden (deugdelijkheidseisen) grijpen diep in de feitelijke inrichting van het onderwijs in.

Het is wel duidelijk, dat hier de essentiële wending in het betoog van de schrijver gelegen is. Van uit de fictie komen wij thans tot de werkelijkheid. De spanning van de vraag, hoe de schrijver tot zijn publiekrechtelijke organisatie zou komen, is plotseling gebroken. Het vrije onderwijs? Ja, maar dat is het gesubsidieerde vrije onderwijs. Vrijheid van onderwijs? Zeker, maar gesubsidieerde vrijheid.

7) T.a.p. blz. 222.

8) T.a.p. blz. 225.

Van nu af aan gaat 's schrijvers onderzoek in deze richting: nemen wij aan, dat een orgaan van uit de vrije onderwijswereld zelf tot stand komt (welke orgaanvorming dr. Pelosi theoretisch en praktisch voor mogelijk houdt), kan dan de overheid haar verantwoordelijkheid gedekt achten, indien zij de zelfstandige behartiging van de aan de orde zijnde zaken aan dit orgaan overlaat? En: is zulk een orgaan verenigbaar met de vrijheid van onderwijs? ⁹⁾

Welnu, de eerste vraag kan bevestigend beantwoord worden, indien maar aan zekere voorwaarden is voldaan. Het orgaan moet zodanige waarborgen bieden, dat de overheid háár taak ten aanzien van de deugdelijke inrichting van het onderwijs — welke taak dus voortvloeit uit haar verantwoordelijkheid voor de deugdelijke besteding der gemeenschapsgelden — zonder in haar verantwoordelijkheid te kort te schieten daaraan kan overlaten. Met andere woorden: het vrije onderwijs moet via dit orgaan tegenover de overheid garant staan voor de deugdelijke inrichting van het onderwijs. Daartoe moeten de aan het orgaan te stellen eisen in de wet worden neergelegd, terwijl de overheid, gezien haar verantwoordelijkheid, ergens „het laatste woord” moet hebben. Een vernietigingsrecht — toekomend aan de Kroon — ten aanzien van de door het orgaan genomen beslissingen is daarom op zijn plaats. Overigens moet het orgaan zelf zijn besluiten kunnen uitvoeren.

En wat betreft de vraag naar de verenigbaarheid met de vrijheid van onderwijs bedenke men, dat het vrije onderwijs te maken heeft met de financiële afhankelijkheid van de overheid. Het gaat dus niet om een vrijheid in abstracto, het gaat hier om een „gesubsidieerde vrijheid”. Er moeten daarom wel bepaalde vrijheid-beperkende condities zijn. Maar gegeven deze noodzaak van vrijheidbeperkende condities maakt het — aldus de schrijver — geen principieel verschil meer uit door wie de nadere uitwerking geschiedt: door de minister of door een speciaal daartoe aan te wijzen orgaan onder toezicht van de minister. Mits alles maar gebeurt op een wettelijke basis ¹⁰⁾.

Men kan, zo vervolgt dr. Pelosi, aan dit alles nog toevoegen, dat — waar de bekostiging van het onderwijs uit de openbare kas noodzakelijke bindingen van de vrijheid meebrengt — zulk een orgaan de enige mogelijkheid biedt om het onderwijs nog werkelijk vrij te doen zijn, vrij in de zin van „zijn eigen vormgeving zelf bepalen”. Men kan de zaak keren en wenden zoals men wil, in het huidige wetgevingssysteem blijft het „vrije” onderwijs in wezen van boven af geleid. Van werkelijke vrijheid, dat is van zelfbepaling, zal daarin nimmer sprake zijn. Alleen de voorgestelde constructie van een publiekrechtelijk orgaan realiseert binnen de grenzen van het mogelijke een werkelijke vrijheid van inrichting ¹¹⁾.

Na aldus de mogelijkheid en aanvaardbaarheid van een publiekrechtelijk orgaan voor het vrije onderwijs principieel te hebben gefundeerd geeft de schrijver tenslotte nog de nadere uitwerking voor dit orgaan.

Wij vermelden daarvan slechts, dat hij bij de taakomschrijving van het publiekrechtelijke orgaan erop wijst, dat dit orgaan niet alleen bestaande

⁹⁾ T.a.p. blz. 230.

¹⁰⁾ T.a.p. blz. 233.

¹¹⁾ T.a.p. blz. 234.

normen heeft te hanteren, maar zelf ook nieuwe initiatieven heeft te ontwikkelen en nieuwe mogelijkheden voor het onderwijs heeft open te leggen. Het kan daarbij verder gaan dan de overheid. Terecht — aldus de schrijver — heeft de overheid in Nederland bij herhaling betoogd, dat haar taak ten aanzien van het vrije onderwijs een beperkte is: namelijk mogelijkheden scheppen waarbinnen de burgers hun initiatief kunnen ontplooiën. Zou de overheid verder gaan, zou zij zich rechtstreeks met de concrete vormgeving van het onderwijs bezig houden, dan zou haar terecht het verwijt treffen van staatspedagogiek. Het publiekrechtelijke orgaan echter is aan deze beperking niet gebonden. Het representeert het onderwijs zelf. Het is zelf de vervulling van een mogelijkheid en wanneer het zich rechtstreeks bezig houdt met de pedagogische en didactische verbetering van het onderwijs, beweegt het zich op eigen terrein. Dit terrein is de deugdelijkheid van het onderwijs, niet enkel vervat in formele bepalingen en normen die op hun beurt weer eerst door de mensen van het onderwijs ten leven moeten worden gebracht, maar evenzeer zoals zij vervat ligt in de reële feitelijkheid van het leven der scholen¹²⁾.

Principiële uitgangspunten

Het valt buiten ons bestek, uitvoerig op de onderhavige studie in te gaan. Maar wel willen wij enkele kanttekeningen plaatsen bij die gedachten van dr. Pelosi, die betrekking hebben op de fundamentele uitgangspunten, waarmede wij bij de overweging van de wenselijkheid van een publiekrechtelijke onderwijsorganisatie in aanraking komen.

In de eerste plaats zij er op gewezen, dat de schrijver stelt, dat van uit de eigen aard van het onderwijs geen publiekrechtelijke organisatie mogelijk is. Er is immers geen enkele instantie aan te wijzen, die de bevoegdheid heeft, regelingen betreffende het onderwijs aan anderen op te leggen. Ook de overheid niet. De schrijver komt tot de principiële aanvaardbaarheid en wenselijkheid van een publiekrechtelijke ordening van het bijzonder onderwijs dan ook slechts op grond van het feit, dat dit onderwijs in ruime mate door de overheid wordt gesubsidieerd en dat deswege geregeld moeten worden de eisen van deugdelijkheid, welke aan het gesubsidieerde onderwijs dienen te worden gesteld. Op grond van de overweging, dat in de praktijk steeds weer blijkt, dat deze eisen van deugdelijkheid diep kunnen ingrijpen in de vrijheid van onderwijs, terwijl bovendien de overheid als zodanig bepaald niet gekwalificeerd is om regelingen voor het onderwijs vast te stellen, bepleit dr. Pelosi de totstandkoming van een publiekrechtelijke onderwijsorganisatie.

De vraag dringt zich op, hoe de situatie dan zou zijn, indien het bijzonder onderwijs niet door de overheid werd gesubsidieerd. Zou de overheid dan geen enkele bemoeienis met dit onderwijs mogen hebben? Uit het betoog van dr. Pelosi zou deze conclusie logisch volgen.

Het valt echter op, dat de schrijver zelf aan de stelling, dat in de hierbedoelde situatie de overheid *geen enkele* bemoeienis met het onderwijs heeft, de restrictie verbindt: „tenzij wellicht in zoverre zij de vrijheid garandeert en zich het recht van toezicht voorbehoudt in de zin van toezicht op de openbare orde en goede zeden”¹³⁾. Hieruit mag worden opge-

¹²⁾ T.a.p. blz. 258.

¹³⁾ T.a.p. blz. 220.

maakt, dat naar het oordeel van dr. Pelosi de overheid toch ook een zelfstandige taak ten opzichte van het bijzonder onderwijs heeft, geheel los van de door haar te stellen eisen van deugdelijkheid ingevolge de subsidieverlening. Op deze taak van de overheid ten aanzien van het bijzonder onderwijs gaat de schrijver echter niet nader in.

Een tweede punt, dat hiermede nauw verband houdt is, dat de schrijver niet toekomt aan de vraag naar de *rechtsgrond* der subsidieverlening van overheidswege. Hij gaat eigenlijk zonder meer uit van deze subsidieverlening als van een vaststaand gegeven en constateert dan, dat de bij de subsidieverlening te stellen voorwaarden het gevaar van een te ver gaande vrijheidsbeperking van het bijzonder onderwijs oproepen.

Voor de subsidieverlening van overheidswege zal o.i. evenwel een rechtsgrond aanwezig moeten zijn, welke slechts in de taak der overheid *als zodanig* gelegen kan zijn. Bovendien zal de subsidieverlening moeten zijn gericht op een *doel*, tot welks realisering de overheid zich, binnen de grenzen van haar taak in het algemeen, geroepen acht. Hierdoor worden tevens de aard en de omvang van de subsidievoorwaarden in beginsel bepaald.

De omstandigheid, dat dr. Pelosi noch de taak van de overheid als zodanig ten opzichte van het bijzonder onderwijs, noch de rechtsgrond en het doel der subsidieverlening aan een nadere beschouwing heeft onderworpen, brengt o.i. teweeg, dat zijn betoog op een wankel basis steunt. Want hoe kan men voldoende kritisch oordelen over de vraag, of het gewenst is, de regelen, welke tot dusver door de centrale overheid worden gesteld, ter vaststelling op te dragen aan een speciaal publiekrechtelijk orgaan, indien niet tevoren de aard en de strekking van die regelingen zijn onderzocht?

Intussen kan, even afgezien van dit alles, aan de schrijver geredelijk worden toegegeven, dat het in feite de subsidievoorwaarden zijn, die een gevaar voor de vrijheid van onderwijs opleveren. In de concrete situatie te onzent is het inderdaad zo, dat de overheid speciaal door middel van de subsidievoorwaarden de vrijheid van de bijzondere scholen op allerlei wijze beperkt en niet zelden in te vergaande mate.

Bevatten de voorstellen van dr. Pelosi inzake een publiekrechtelijke organisatie van het bijzonder onderwijs een principiële remedie tegen dit gevaar?

De schrijver stelt dus voor, dat niet meer de overheid doch het publiekrechtelijke orgaan de eisen van deugdelijkheid voor het gesubsidieerd bijzonder onderwijs zal regelen, zij het dan, dat de overheid ergens „het laatste woord” moet hebben. Dit orgaan is in de gedachtengang van de auteur het onderwijs zelf. Het orgaan is immers het hoogste, het voor het gehele bijzonder onderwijs representatieve lichaam. De regelingen van dit orgaan moeten daarom worden beschouwd als de regelingen van het onderwijs zelf.

Het is duidelijk, dat op deze wijze een principiële tegenstelling wordt geconstrueerd tussen de overheid enerzijds en het orgaan als hoogste representant van het onderwijs anderzijds. Het betoog van dr. Pelosi zelf doet echter reeds de vraag rijzen, of deze tegenstelling wel zo principiël is als de schrijver aanneemt.

In de eerste plaats stelt hij zelf, dat het, gegeven de subsidiëring en de daaruit voortvloeiende noodzaak van vrijheidbeperkende condities ten aanzien van het onderwijs, *geen principieel verschil uitmaakt* door wie de nadere uitwerking van deze condities geschiedt, door de minister of door een speciaal orgaan ¹⁴).

Vervolgens verdient opmerking, dat het door de auteur bepleite orgaan o.a. ten doel heeft, jegens de overheid garant te staan voor de deugdelijkheid van het gesubsidieerde onderwijs. Nog afgezien van het feit, dat de schrijver bij de ontwikkeling van deze gedachte o.i. een cirkelredenering volgt (het orgaan moet garant staan voor de deugdelijkheid van het onderwijs, maar de overheid moet op haar beurt de deugdelijkheid van het orgaan waarborgen, o.m. door bij de wet de samenstelling en de werkwijze van het orgaan te regelen en door aan de Kroon een vernietigingsrecht ten opzichte van de besluiten van het orgaan voor te behouden), moet er op worden gewezen, dat het orgaan, hoewel naar de mening van de auteur een *onderwijsorgaan*, op deze wijze een typische verantwoordelijkheid van de *overheid* te dragen krijgt. Want waaróm moet het orgaan garant staan voor de deugdelijkheid van het onderwijs? Omdat de *overheid* verantwoordelijk is voor de deugdelijke besteding der gemeenschapsgelden. Maar laat zich deze verantwoordelijkheid van de overheid ooit overdragen? Moet m.a.w. ook in de gedachtengang van dr. Pelosi het orgaan, voorzover het de deugdelijkheid van het onderwijs garandeert *om der wille van* een controle op de deugdelijke besteding der gemeenschapsgelden, niet als een overheidsorgaan worden aangemerkt? Het staat toch uiteindelijk garant — anders gezegd: het is toch uiteindelijk verantwoordelijk voor niets anders dan waarvoor de overheid verantwoordelijk is.

Tenslotte het derde punt, waarop in dit verband kan worden gewezen. Van de overheid verklaart de schrijver, dat zij niet zelf het onderwijs moet ter hand nemen, omdat zij „bij definitie niet gekwalificeerd is te achten, zaken ter hand te nemen, die zo nauw bij de levensbeschouwing betrokken zijn” ¹⁵). De staat heeft geen bindende bevoegdheden ten opzichte van het onderwijs, omdat het onverbrekelijk verbonden is met levensbeschouwelijke, anthropologische en opvoedkundige inzichten ¹⁶).

Men zou nu verwachten, dat het orgaan, dat zich volgens de schrijver als onderwijsorgaan op eigen terrein beweegt, naar zijn mening wel zou mogen treden in zaken van levensbeschouwelijke aard. Merkwaardigerwijs echter sluit de schrijver de regeling van vraagstukken van levensbeschouwelijke aard van de regelgevende bevoegdheid van het orgaan uit ¹⁷). In dit opzicht is het orgaan dus aan dezelfde beperkingen gebonden als de overheid en dat, hoewel het zich volgens de schrijver anders dan de overheid bij de behartiging van onderwijsaangelegenheden op eigen terrein beweegt. Is het orgaan dan toch een overheidsorgaan?

De gedachte van dr. Pelosi, dat het orgaan zonder meer als een onderwijsorgaan moet worden beschouwd, lijkt ons niet houdbaar. Stellig kan

¹⁴) T.a.p. blz. 233. Cursivering gedeeltelijk van ons.

¹⁵) T.a.p. blz. 122.

¹⁶) T.a.p. blz. 224.

¹⁷) T.a.p. blz. 265 e.v.

het orgaan, in zoverre het het bijzonder onderwijs representeert, een onderwijsorgaan worden genoemd. Maar daarmee is nog geenszins het *publiekrechtelijk* karakter, dat is de bevoegdheid tot het geven van algemeen verbindende regelingen, van het orgaan verklaard. Publiekrechtelijke bevoegdheden komen slechts toe aan dragers van overheidsgezag. Daarom dient het speciale orgaan naar zijn publiekrechtelijke zijde als een overheidsorgaan te worden beschouwd.

De vraag rijst, waarom de schrijver niet duidelijker naar voren laat komen, dat het publiekrechtelijke orgaan naar zijn publiekrechtelijke zijde als overheidsorgaan moet worden beschouwd; of beter: waarom hij het zonder meer als een onderwijsorgaan typeert.

Zien wij het goed, dan speelt hier zijn principiële theoretische visie op het geheel der menselijke samenleving een beslissende rol. De maatschappelijke samenleving ziet dr. Pelosi als het geheel, dat is opgebouwd uit „lagere” en „hogere” organen, die alle als zodanig *deel* zijn van dit *geheel*. Op het hoogste niveau in de samenleving ligt dan de staat. Elk „hoger” orgaan vindt zijn zin in de dienstbaarheid aan het scheppen van de voorwaarden tot de optimale ontplooiing van het „lagere” orgaan¹⁸⁾.

Naar onze indruk wreekt zich in deze visie dat zij onvoldoende inzicht biedt in het typisch onderscheiden karakter en de eigen aard van het *overheidsgezag*, dat bepaald wordt door de eigen aard van het staatsverband als de *publiekrechtelijke* gemeenschap van overheid en onderdanen. Eerst een open oog voor deze eigen aard van het staatsverband doet ook de eigen, d.i. publiekrechtelijke aard van het overheidsgezag zien. Het doet anderzijds tegelijk zien — en hierom gaat het nu —, dat een orgaan met publiekrechtelijke, d.i. algemeen verbindende bevoegdheden, naar zijn publiekrechtelijke zijde in wezen een overheidsorgaan is.

Dit alles is van meer dan academisch belang. Zulks blijkt wel uit de verdere voortgang van dr. Pelosi's betoog.

Sprekende over de taakomschrijving van zijn publiekrechtelijk orgaan wijst de schrijver er op, dat dit orgaan niet alleen bestaande normen heeft te hanteren, maar zelf ook nieuwe initiatieven heeft te ontwikkelen en nieuwe mogelijkheden voor het onderwijs heeft open te leggen. *Het kan daarbij verder gaan dan de overheid*. Heeft de overheid een beperkte taak ten opzichte van het onderwijs, het orgaan daarentegen beweegt zich geheel op eigen terrein. Het representeert immers het onderwijs zelf¹⁹⁾.

Nu afgezien van de vraag, of het wel in overeenstemming is met des schrijvers eigen uitgangspunt voor zijn constructie van het publiekrechtelijke orgaan (d.i. de noodzaak van door de overheid te stellen deugdelijkheidseisen uit hoofde van de subsidieverlening), dat aan het orgaan een ruimere taak ten opzichte van het onderwijs wordt toegedacht dan aan de overheid zelf, klemmt meer nog een andere vraag.

Deze vraag nl.: welk *principeel* verweer heeft de schrijver in deze visie tegen een bijna alles omvattende regeling van het vrije onderwijs in al zijn geledingen door het orgaan? Zelf stelt dr. Pelosi nadrukkelijk de eis, dat het orgaan geen beslissingen mag kunnen nemen, waarvoor de

¹⁸⁾ T.a.p. blz. 203.

¹⁹⁾ T.a.p. blz. 258. Cursivering van ons.

schoolbesturen niet zelfstandig de verantwoordelijkheid op zich kunnen nemen ²⁰⁾.

Duidelijk blijkt nu echter, dat de schrijver — waar hij de *principiële* grenzen voor de regelgevende bevoegdheid ten aanzien van het onderwijs, zoals die voor de overheid gelden, voor het orgaan over boord heeft gezet — *slechts* een *formele* waarborg tegen het ook door hem gesignaleerde gevaar bezit. Zijn afweer tegen te ver in de zelfstandige verantwoordelijkheid der schoolbesturen ingrijpende regelingen van het orgaan is, dat de stemmen van de schoolbesturen, bij een overigens paritaire samenstelling van het toporgaan, door een vermenigvuldigingsfactor zulk een gewicht krijgen, dat zij bij eenstemmigheid van de bestuursvertegenwoordigers opwegen tegen de stemmen van alle andere vertegenwoordigers tezamen ²¹⁾.

Nog afgezien van de omstandigheid, dat de schoolbesturen al overstemd kunnen worden, wanneer zij zelf niet geheel eenstemmig zijn, biedt deze constructie in geen enkel opzicht een *principiële* waarborg tegen te ver in de eigen verantwoordelijkheid der schoolbesturen ingrijpende regelingen van het orgaan. Integendeel, iedere regeling van het orgaan kan worden verdedigd met een beroep op *het* onderwijs, dat deze regeling zelf zo heeft gewild. Op deze wijze wordt het „volenti non fit iniuria” ²²⁾, dat kan gelden in *privaatrechtelijke* verhoudingen tussen *vrijwillig* contracterende partijen, zonder meer overgebracht naar het *publiekrechtelijke* terrein van de verhouding tussen overheid en onderdaan.

Terwille van de „werkelijke vrijheid” van het bijzonder onderwijs, d.i. terwille van de vrijheid en zelfstandige verantwoordelijkheid van de scholen en hun besturen, dient daarom in het oog te worden gehouden, dat een publiekrechtelijk orgaan in zijn regelgevende bevoegdheden ten opzichte van het onderwijs aan *dezelfde principiële grenzen* gebonden moet zijn *als de overheid*.

In dit verband tenslotte het volgende.

Dr. Pelosi heeft zich in zijn studie ten doel gesteld, een weg aan te geven naar een maximale vrijheid van onderwijs. Van belang is dan, nauwkeurig te weten, wat onder de „vrijheid van onderwijs” moet worden verstaan.

Bij het lezen van 's schrijvers betoog valt op, dat hij het begrip „het onderwijs” in meer dan één betekenis gebruikt, zonder (zich) daarvan nadere rekenschap te geven.

Aanvankelijk verstaat dr. Pelosi onder „het onderwijs” het onderwijzen, het onderrichten, waaraan hij dan een pedagogisch en een maatschappelijk aspect onderscheidt.

Maar wanneer hij over het verschil tussen het openbaar en het bijzonder onderwijs spreekt, gaat het natuurlijk niet meer over het onderwijzen, het onderrichten. Want waarin zou *dán* het verschil tussen beide gelegen zijn? Dan gaat het om de kring van scholen, waarin onderwijs wordt gegeven en dan komt daarbij aan de orde de vraag, in welke verhouding deze scholen tot de overheid staan.

²⁰⁾ T.a.p. blz. 243.

²¹⁾ T.a.p. blz. 244.

²²⁾ Hem, die het zelf heeft gewild, kan geen onrecht worden aangedaan.

Elders heeft de schrijver met „het onderwijs” op het oog een bepaalde „sector”, een deel van de maatschappij als geheel, van welke sector de ouders, de school als instituut, de docenten en „de samenleving” de maatschappelijke componenten zijn.

Het maakt uit de aard der zaak een groot verschil uit, of men onder de vrijheid van onderwijs verstaat de vrijheid van het onderwijzen — hetgeen wel is genoemd de pedagogische vrijheid — dan wel de vrijheid van een bepaalde „sector” van de samenleving ten opzichte van het maatschappelijke geheel.

Naar onze mening betekent de vrijheid van onderwijs echter in de eerste plaats — en zo heeft men het historisch óók gezien — het aan een ieder toekomend recht, zonder voorafgaand verlov van de overheid een school te kunnen stichten en zelf voor de regeling en de inrichting van het onderwijs aan die school zorg te dragen. Zo beschouwd hangt de vrijheid van onderwijs vooral samen met de zelfstandigheid van *het schoolverband* ten opzichte van de staat.

Voor deze principiële zelfstandigheid van het schoolverband ten opzichte van het staatsverband heeft dr. Pelosi echter onvoldoende oog, wanneer hij over de vrijheid van onderwijs spreekt. Zijn deel-geheel-visie op de menselijke samenleving speelt hier een doorslaggevende rol. In deze visie past de opvatting, volgens welke de vrijheid van onderwijs toekomt aan een bepaalde maatschappelijke sector als geheel.

Maar de „werkelijke vrijheid” van onderwijs, die uitgaat boven de pedagogische vrijheid en boven het recht van een maatschappelijke sector als geheel om „eigen vormgeving zelf te bepalen”²³⁾, ligt alleen verankerd in de principiële zelfstandigheid van het schoolverband.

Is een speciaal orgaan gewenst?

In het voorgaande werd geconstateerd, dat het construeren van een principiële tegenstelling tussen een regeling van de onderwijsaangelegenheden door de overheid enerzijds en door maatschappelijke organen anderzijds onjuist is, omdat een met publiekrechtelijke bevoegdheden bekleed orgaan zelf als zodanig een overheidsorgaan is. Zo beschouwd komt ons vraagstuk geheel anders te liggen.

Want aldus is het probleem niet òf de overheid òf de maatschappij zelf, maar: òf het ene overheidsorgaan (de wetgever of de Kroon) òf het andere overheidsorgaan. Onder dit laatste wordt dan verstaan een publiekrechtelijk orgaan dat geheel of bijna geheel is samengesteld uit door de onderwijsorganisaties aangewezen leden en op welks besluiten en regelingen een zeker toezicht van de Kroon of de wetgever noodzakelijk wordt geacht. Het werkelijke probleem is daarom met andere woorden, wat de meest doelmatige inrichting is van het *overheidsbestuur als zodanig* ten aanzien van het onderwijs, waarbij dan mede aan de orde komt de vraag, of de deelneming van speciale onderwijsdeskundigen aan dit bestuur gewenst moet worden geacht.

Wanneer wij dit als uitgangspunt nemen, dient allereerst te worden onderzocht, op welke wijze de overheid bij de regeling van het onder-

²³⁾ Verg. dr. Pelosi t.a.p. blz. 234.

wijs is betrokken. Daarbij moet van de geheel eigen — principieel begrensde — taak van *de overheid als zodanig* worden uitgegaan.

In de betrekking van de overheid tot het onderwijs zou men drieërlei kunnen onderscheiden.

In de eerste plaats heeft de overheid er voor te waken, dat in het onderwijs en de scholen, openbare én bijzondere, de openbare orde en de goede zeden niet worden aangetast en aan het algemeen belang geen afbreuk wordt gedaan. Daartoe stelt de overheid onder meer eisen van bekwaamheid en zedelijkheid aan de onderwijzers bij het algemeen vormend lager en middelbaar onderwijs (artikel 208, lid 2, van de Grondwet), eist zij van alle onderwijzers en leraren een verklaring, dat zij niet lijden aan tuberculose aan de ademhalingsorganen en stelt zij regelen omtrent de bouw en de inrichting van schoollokalen. Wij zullen deze voorschriften gemakshalve maatregelen van openbare orde noemen.

Daarnaast moet de overheid er voor zorg dragen, dat het Nederlandse volk in die mate onderwijs ontvangt, dat ons land zijn positie in de wereld met ere kan blijven innemen. Dit impliceert niet alleen een regeling van de leerplicht en een stimulering van de activiteiten van private personen en organisaties op onderwijsgebied, maar ook de oprichting en instandhouding van eigen overheidsscholen, indien en voorzover de maatschappij zelf niet op bevredigende wijze in de behoefte aan onderwijs voorziet. Daarbij komt in de feitelijke situatie te onzent, dat de voorstanders van openbaar onderwijs historische, grondwettelijk verankerde rechten hebben, zodat reeds daarom de stichting van openbare scholen een taak der overheid is.

Tenslotte dient de overheid, teneinde een ontplooiing in vrijheid van ons volk mogelijk te maken, het bijzonder onderwijs te subsidiëren.

Voor ons zijn thans speciaal van belang de maatregelen van openbare orde en de regelingen in verband met de subsidiëring van het bijzonder onderwijs. Ten aanzien van deze categorieën willen wij derhalve nagaan, in hoeverre de inschakeling van een speciaal publiekrechtelijk orgaan bij de uitvoering van de overheidstaak wenselijk is.

De voorschriften, welke door ons maatregelen van openbare orde werden genoemd, houden een zekere beperking van de staatkundige vrijheid van alle onderdanen in, die rechtstreeks voortvloeit uit de aard van het overheidsgezag als zodanig. Met het oog daarop lijkt het gewenst, dat deze algemeen verbindende voorschriften slechts bij de wet kunnen worden vastgesteld. De Staten-Generaal als de vertegenwoordiging des volks kunnen er dan immers rechtstreeks hun controle en invloed op uitoefenen. Voorzover het deze maatregelen van openbare orde betreft ware de uitvoering van de overheidstaak dan ook niet op te dragen aan een speciaal publiekrechtelijk orgaan.

De overheid heeft, zoals wij stelden, ten opzichte van het bijzonder onderwijs voorts tot taak, door het verstrekken van subsidie de mogelijkheid te openen de vrijheid van onderwijs ook feitelijk te realiseren. Naar de thans algemeen aanvaarde gedachte dient deze subsidieverlening niet slechts een zekere tegemoetkoming te zijn in de kosten van het bijzonder onderwijs, doch te strekken tot de volledige financiële gelijkstelling met het openbaar onderwijs. Alleen op deze wijze bevordert de overheid

een waarlijk vrije ontwikkeling van het bijzonder onderwijs, die mede noodzakelijk is ter bescherming van de geestelijke vrijheid.

Aan de verlening van subsidie is het stellen van zekere subsidievoorwaarden verbonden, aangezien de overheid weliswaar enerzijds het bijzonder onderwijs behoort te subsidiëren om een waarlijk vrije ontplooiing daarvan mogelijk te maken, doch anderzijds ook moet waken voor een verantwoorde besteding van de belastinggelden.

De subsidievoorwaarden vallen uiteen in twee categorieën, te weten bepalingen van financieel-technische aard (minimum-aantallen leerlingen vereist voor het recht op subsidie, omvang en wijze van berekening van de vergoedingen, afrekening met rijk en gemeente) en voorschriften die betrekking hebben op het aan de scholen te geven onderwijs (lessentabellen, bevoegdheidseisen, voorwaarden voor toelating). De laatstbedoelde voorwaarden worden wel, onder meer in artikel 208 van de Grondwet, eisen van deugdelijkheid genoemd. In het navolgende hebben wij speciaal de laatstbedoelde categorie op het oog.

Het staat wel vast, dat de overheid niet zozeer door de maatregelen van openbare orde als wel door de subsidievoorwaarden en dan met name door de eisen van deugdelijkheid diep in de vrijheid van het bijzonder onderwijs kan ingrijpen. De overheid dient er zich daarom voortdurend van bewust te zijn, dat zij bij het stellen van de subsidievoorwaarden door het doel van de subsidieverlening zelf aan enge grenzen gebonden is. De subsidiëring van het bijzonder onderwijs strekt er immers toe, een waarlijk vrije ontplooiing daarvan mogelijk te maken. Daaruit volgt, dat de subsidievoorwaarden tot een minimum beperkt behoren te blijven. De overheid zal zich daarom ten aanzien van elke eis, die zij wil stellen, moeten afvragen of deze werkelijk noodzakelijk moet worden geacht, opdat het bijzonder onderwijs niet langs de omweg van de subsidievoorwaarden in feite toch weer voorwerp wordt van regeling door de overheid. Speciaal ten aanzien van de vaststelling van de eisen van deugdelijkheid voor het gesubsidieerd bijzonder onderwijs klemt derhalve de vraag of het wenselijk is, dat de overheid haar taak geheel of ten dele aan een speciaal orgaan opdraagt²⁴⁾.

Wij willen deze vraag eerst bezien van uit het doel van de subsidieverlening.

Valt te verwachten, dat de realisering en waarborging van de vrijheid van onderwijs bij een speciaal orgaan in veiliger handen zal zijn dan bij de wetgever? Wij durven deze vraag niet zonder meer bevestigend te beantwoorden.

Al aanstonds kan worden opgemerkt, dat de stelling — welke ook dr. Pelosi verdedigt —, dat een speciaal orgaan bij uitstek geschikt is om de vrijheid van onderwijs te waarborgen, *omdat* het uit de kring van het onderwijs zelf voortkomt, zonder meer niet opgaat. De omstandigheid, dat het orgaan is samengesteld uit personen uit de onderwijs wereld, betekent niet dat de wil van het orgaan nu ook de wil van *het* onderwijs is.

²⁴⁾ Opgemerkt zij, dat volgens de tekst van artikel 208 van de Grondwet de eisen van deugdelijkheid moeten worden vastgesteld *bij de wet*. De inschakeling van een speciaal orgaan bij de regeling van deze aangelegenheden zou derhalve o.i. zonder een Grondwetswijziging niet mogelijk zijn.

Want de vrijheid van onderwijs is niet een rechtsgoed, dat toekomt aan „het onderwijs” als een „sector” van de maatschappij, maar aan elk schoolverband (schoolbestuur en onderwijzers) als zodanig. Ook wanneer men er van uitgaat, dat een speciaal orgaan zal zijn samengesteld uit door de onderwijsorganisaties aangewezen deskundigen, *blijft* de vraag, of dit orgaan de vrijheid van onderwijs voldoende zal waarborgen. Want let wel: *de vrijheid van onderwijs is niet een zaak van onderwijskundige maar van politieke aard*. Bij de vrijheid van onderwijs gaat het om de vraag naar de verhouding van het naar eigen aard zelfstandige schoolverband ten opzichte van het eveneens eigengeaarde staatsverband.

Juist nu vanwege dit *politieke* karakter van de vrijheid van onderwijs lijkt ons deze beter verzekerd, indien de Staten-Generaal bij de vaststelling van de subsidievoorwaarden betrokken zijn, dan wanneer een speciaal orgaan van onderwijsdeskundigen daarmede wordt belast. De Staten-Generaal zijn het immers, die bij uitstek de controle uitoefenen op het behoud van de volksvrijheden.

Vanzelfsprekend kunnen de eisen van deugdelijkheid niet tot in de kleinste details door de wetgever worden geregeld en zal daarom het een en ander ter vaststelling aan de Kroon moeten worden overgelaten. De minister van Onderwijs is echter voor zijn beleid rechtstreeks verantwoordelijk jegens de Staten-Generaal. Maar wie roept het speciale orgaan, indien nodig, ter verantwoording?

Tegen dit alles zou men kunnen inbrengen, dat het ook in het huidige stelsel, waarin de wetgever en de Kroon de subsidievoorwaarden vaststellen, meer dan eens is voorgekomen, dat het bijzonder onderwijs aan meer eisen werd gebonden dan strikt noodzakelijk is. De Staten-Generaal hebben dus blijkbaar wel eens iets laten passeren, dat in feite achterwege had dienen te blijven.

Zou zulks evenwel een speciaal orgaan niet tenminste even gemakkelijk of zelfs gemakkelijker kunnen overkomen? Is de veronderstelling ongegrond, dat de Staten-Generaal vanwege hun politieke instelling meer gericht zullen zijn op de handhaving van de staatkundige *vrijheid* van onderwijs, terwijl een speciaal orgaan als een college van deskundigen veeleer zal letten op een goede *regeling* van het onderwijs? In dit verband is het illustratief te constateren, dat dr. Pelosi enerzijds uitdrukkelijk stelt, dat de overheid moet afblijven van de keuze der leermiddelen teneinde de vrijheid van richting te handhaven, doch anderzijds betoogt, dat het door hem verdedigde orgaan desnoods met dwingend gezag het gebruik van een bepaalde methode of van bepaalde leermiddelen moet kunnen verbieden c.q. voorschrijven ²⁵⁾.

Ons vraagstuk kan ook van uit een ander gezichtspunt worden benaderd en wel van uit de verantwoordelijkheid van de overheid voor een juiste besteding van de belastinggelden.

Terloops mag worden opgemerkt, dat op dit punt een belangrijk verschil bestaat tussen het onderwijs en het bedrijfsleven, waarvoor wel een publiekrechtelijke organisatie in opbouw is. De produkt- en bedrijfschappen werken met eigen middelen verkregen uit het bedrijfsleven zelf; het

²⁵⁾ T.a.p. blz. 260.

onderwijs daarentegen moet bestaan van subsidie, van rijkswege verstrekt.

Welnu, het is de wetgever, die de staatsburgers de belastingen oplegt en het is ook de wetgever, die beslist dat een deel én welk deel van de opbrengst van de belastingen als subsidie aan het onderwijs ter beschikking zal worden gesteld. Het ligt daarom het meest voor de hand, dat ook de wetgever de voorwaarden vaststelt, waaronder de subsidies zullen worden verstrekt.

Zou een speciaal orgaan de subsidievoorwaarden vaststellen, dan ontstaat de merkwaardige figuur, dat het ene overheidsorgaan bepaalt, onder welke voorwaarden het andere overheidsorgaan aan de scholen gelden ter beschikking heeft te stellen. Men behoeft geen vooruitziende blik te hebben om het gevaar te signaleren, dat tussen het speciale orgaan — althans indien het enige werkelijke betekenis heeft — en de wetgever tal van wrijvingen kunnen ontstaan.

Met dit alles behoeft intussen het publiekrechtelijke orgaan nog niet geheel van de baan te zijn. Het is immers niet bij voorbaat uitgesloten, dat nog zulke gewichtige praktische argumenten ten gunste van een speciaal orgaan kunnen worden aangevoerd, dat er reden is, ondanks de genoemde bezwaren toch tot de instelling daarvan over te gaan. Daarbij komt, dat de door ons ingebrachte bezwaren wellicht ten dele kunnen worden ondervangen, indien aan de Kroon een vernietigingsrecht wordt toegekend ten aanzien van alle door het orgaan te nemen besluiten.

Allereerst komt dan aan de orde de vraag, of van een speciaal orgaan een deskundiger behandeling der zaken is te verwachten dan van de wetgever en de Kroon, voorgelicht door geëigende adviescolleges als de Onderwijsraad.

Het speciale orgaan zou, wil het althans alle belanghebbenden representeren, moeten zijn samengesteld uit door de ouders, de schoolbesturen, de schoolleiders en de docenten aangewezen vertrouwensmannen. Gesteld nu, dat een aldus samengesteld orgaan vijftig leden telt. Hoeveel leden van het orgaan zullen dan werkelijk deskundig zijn op het gebied van bijvoorbeeld het buitengewoon lager onderwijs, de opleidingsscholen voor kleuterleidsters of de hotelvakscholen? Zou het niet kunnen zijn, dat de deskundigheid van het orgaan als geheel ten aanzien van alle takken van onderwijs een schijn-deskundigheid is, die in wezen weinig meer zo niet minder betekent dan het algemene inzicht van de Kroon en de Staten-Generaal?

Het euvel van het gebrek aan deskundigheid van de leden van het orgaan terzake van elke tak van onderwijs afzonderlijk zou wellicht kunnen worden ondervangen door het in het leven roepen van een afzonderlijk orgaan voor elke tak van onderwijs. Een oplossing in deze richting zou echter een nieuwe moeilijkheid doen ontstaan.

De verschillende takken van onderwijs hebben tal van raakvlakken. Het lager onderwijs bijvoorbeeld heeft zeer veel belang bij de wijze, waarop de kweekschool-opleiding is ingericht. Indien dus voor elke tak van onderwijs een eigen orgaan werd gecreëerd, zou een overkoepelend toporgaan nodig zijn om voor de noodzakelijke coördinatie zorg te dragen. Op deze wijze wordt de constructie bepaald ingewikkeld.

In dit verband komen wij op een tweede overweging van praktische aard.

Aan de wetgever en de Kroon wordt vaak een grote traagheid in de afdoening van de onderwijsaangelegenheden verweten. Een speciaal orgaan zou veel sneller en efficiënter kunnen werken. Wij menen, dat enige scepsis te dezer zake niet misplaatst is. Zou een netwerk van organen met een overkoepelend orgaan niet leiden tot een tenminste even grote administratieve rompslomp als thans aan de bestaande overheidsorganen wordt verweten? Men stelle zich voor: een reeks van organen, alle met een staf van personeel en een bureau, die de diverse regelingen voorbereiden, concept-verordeningen toezenden aan de leden van de organen, besprekingen voeren met het departement en de onderwijsorganisaties enz. enz. De leden van de organen, die deze werkzaamheden in hun vrije tijd moeten verrichten, hebben zich door een berg van papier heen te worstelen en worden wellicht genoodzaakt een bepaalde aangelegenheid, die eindelijk was geregeld, opnieuw ter hand te nemen, omdat het toporgaan of de Kroon na lang wikken en wegen de regeling vernietigt. Wat de slagvaardigheid van beleid betreft heeft men van een of meer publiekrechtelijke organen naar onze mening weinig of geen verbetering ten opzichte van de huidige situatie te verwachten.

Kunnen derhalve de belangrijkste praktische voordelen, die van speciale organen veelal worden verwacht, op de keper beschouwd nauwelijks aanwezig worden geacht, de nadelen mogen niet worden onderschat.

Het zal uiterst moeilijk zijn, de juiste onderlinge aansluiting tussen openbaar en bijzonder onderwijs te bewaren, indien de wetgever en de Kroon zijn belast met de regeling van het openbaar onderwijs, terwijl een of meer speciale organen de subsidievoorwaarden voor het bijzonder onderwijs vaststellen. Ook hier ligt een belangrijk verschilpunt met de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, waarin zich de onderscheiding openbaar-bijzonder niet voordoet.

Nu bepleiten wij vanzelfsprekend niet, de regeling van het openbaar onderwijs te doen samenvallen met de subsidievoorwaarden voor het bijzonder onderwijs. Wij delen op dit punt geheel het standpunt, verdedigd in de beide nota's van de vaste onderwijscommissie van het College van Advies van de Anti-Revolutionaire Partij betreffende het ontwerp van wet tot regeling van het voortgezet onderwijs. Openbaar en gesubsidiëerd bijzonder onderwijs dienen wel van een gelijkwaardig niveau te zijn, doch behoeven daarom nog niet gelijkelijk te zijn ingericht.

De praktische bezwaren, die wij ten aanzien van de onderlinge aansluiting tussen openbaar en gesubsidiëerd bijzonder onderwijs vrezen, kunnen wellicht het best aan de hand van enkele concrete voorbeelden worden toegelicht.

Krachtens de lager-onderwijswet moeten de leerlingen, om te worden toegelaten tot een lagere school, een bepaalde leeftijd hebben bereikt. Deze eis houdt niet alleen verband met de regeling van de leerplicht, hij is ook ingegeven door de overweging, dat het onderwijs aan een lagere school niet deugdelijk kan zijn, indien al te jonge leerlingen de school zouden bezoeken. Is te verwachten, dat een speciaal orgaan voor de toelating tot het bijzonder lager onderwijs een andere minimum-leeftijd zou kunnen voorschrijven dan de wetgever voor het openbaar lager onderwijs? Wij

menen van niet. Een uiteenlopende regeling te dezer zake zou eerst recht een strijd om de leerlingen ontketenen, die voor openbaar en bijzonder onderwijs heilloos zou zijn.

Voor de toelating tot andere openbare scholen is vereist, dat de leerling een zeker niveau heeft bereikt (bv. het bezit van een zeker diploma). Is een gelijkwaardig niveau van de overeenkomstige bijzondere scholen verzekerd, indien voor die scholen niet tenminste gelijke toelatingsvoorwaarden zouden gelden? Ook deze vraag moet dunkt ons ontkennend worden beantwoord.

Hieruit volgt, dat voor wat betreft de toelatingseisen — één van de kardinale punten bij de regeling van het onderwijs — een speciaal orgaan voor het bijzonder onderwijs aan handen en voeten gebonden zou zijn. Zou de overheid evenwel de vaststelling van de toelatingseisen aan de leiding van de openbare scholen overlaten — zoals thans bij het u.l.o. en de gymasia het geval is en naar onze mening het geval zou kunnen zijn ten aanzien van alle vormen van onderwijs, die direct op het lager onderwijs aansluiten — dan is er geen enkele reden, de besturen van de bijzondere scholen die vrijheid te onthouden. Aan een regeling door een speciaal orgaan bestaat dan bepaald geen behoefte.

Voor wat betreft de regeling van de eindexamens lijkt ons de inschakeling van een speciaal orgaan evenmin gewenst, zij het op andere gronden. Het eindexamen van een school is niet slechts een bewijs, dat de leerling het onderwijs met vrucht heeft gevolgd, het geeft ook bepaalde rechten. Met een eindexamen-gymnasium-alpha kan men examens afleggen in de theologische faculteit ener universiteit; het u.l.o.-diploma geeft toegang tot de eerste leerkring van de kweekscholen enz.

Nu bepaalt de overheid, welke rechten verbonden zijn aan de diploma's aan de openbare scholen behaald. Zij doet zulks aan de hand van de aard en de omvang der eindexamens. Mag van de overheid worden verlangd, dat zij de bezitter van het eindexamen van een bijzonder gymnasium toegang geeft tot de examens aan de openbare universiteiten, indien dat diploma een andere waarde heeft en gebaseerd is op een geheel anders gerichte opleiding dan die aan een openbaar gymnasium? Of een ander voorbeeld: zowel degenen die aan een openbare, als zij die aan een bijzondere kweekschool de akte van bekwaamheid als onderwijzer hebben behaald, moeten aan openbare en aan bijzondere scholen als onderwijzer kunnen worden benoemd. De overgang van openbaar naar bijzonder onderwijs en omgekeerd moet, dunkt ons, voor een onderwijzer mogelijk zijn.

Om deze redenen moeten dus de eindexamens van openbaar en gesubsidieerd bijzonder onderwijs althans voorzover aan de diploma's bepaalde rechten zijn verbonden, nagenoeg gelijk zijn. En zulks niet op grond van de gedachte, dat het *onderwijs* gelijk moet zijn, maar omdat de *maatschappelijke waarde en betekenis van de diploma's* dezelfde moeten zijn. Evenzo dienen de bevoegdheidseisen te stellen aan onderwijzers en leraren voor het openbaar en het gesubsidieerd bijzonder onderwijs gelijk te zijn.

Zo kunnen dus o.i. ten aanzien van een aantal kardinale onderdelen: de toelatingseisen, de regeling van de eindexamens, de bevoegdheidseisen en mogelijk ook de verplichte vakken, de eisen van deugdelijkheid voor het gesubsidieerd bijzonder onderwijs en de regeling van het openbaar onder-

wijs niet veel uiteenlopen. Maar zulks houdt tegelijkertijd in, dat een speciaal orgaan voor het bijzonder onderwijs op deze punten geen vrije beslissingsbevoegdheid kan hebben en dus van weinig of geen betekenis zal zijn.

Bij de verzorging van een school moet vanzelfsprekend ook nog aan andere zaken aandacht worden geschonken. Wij denken aan het leerplan, de lessentabel, de verdeling van de leerstof over de verschillende leerjaren, de niet-verplichte vakken e.d. Zou een speciaal orgaan op deze punten goede diensten kunnen bewijzen?

Het wil ons voorkomen, dat juist hier grote voorzichtigheid geboden is. Want juist deze zaken, die niet direct verband houden met het door de overheid te behartigen algemeen belang en dus „extern” van secundaire aard zijn, raken wel het hart van het onderwijs en zijn daardoor „intern” van grote betekenis. In het bijzonder hier dreigt daarom het gevaar, dat door te veel subsidievoorwaarden de vrijheid van onderwijs nodeloos wordt ingeperkt.

Reeds eerder werd door ons opgemerkt, dat in de vigerende onderwijs-wetten wel subsidievoorwaarden zijn opgenomen, die zonder noodzaak inbreuk maken op de vrijheid van onderwijs. Gaat men na, op welke aangelegenheden deze subsidievoorwaarden betrekking hebben, dan blijken dit juist de hierbedoelde punten te zijn. Een treffend voorbeeld is de bepaling in de middelbaar-onderwijswet, dat aan een gesubsidieerde bijzondere school geen onderwijs mag worden gegeven in een niet-verplicht vak zonder toestemming van de minister. Zelfs op eigen kosten mag het bestuur van een gesubsidieerde h.b.s. dus bijvoorbeeld geen Russisch in het leerplan opnemen.

Wij vragen ons af, of op deze onderdelen wel eisen van deugdelijkheid noodzakelijk zijn. Zo niet, dan is een speciaal orgaan reeds daarom overbodig. Maar ook indien de vraag bevestigend wordt beantwoord, lijkt ons de inschakeling van zulk een orgaan niet gewenst. Juist hier gaat het om de vrijheid van onderwijs. Indien dus al het stellen van eisen van deugdelijkheid ook te dezen aanzien noodzakelijk zou zijn, zou zulks o.i. toch bij voorkeur door de wetgever moeten geschieden.

Besluit

Al het voorgaande neemt intussen niet weg, dat wij de huidige situatie niet ideaal achten. Afgezien van het feit, dat bij het stellen van subsidievoorwaarden het noodzakelijke minimum nog al eens is overschreden, geldt het bezwaar, dat de rechtstreeks bij het onderwijs betrokkenen niet in voldoende mate in de gelegenheid worden gesteld, vooraf van hun mening ten aanzien van een van overheidswege geprojecteerde regeling te doen blijken.

Daarom kan de gedachte, die in het reeds vermelde artikel 3 van het wetsontwerp tot regeling van het voortgezet onderwijs is neergelegd, nl., dat erkende maatschappelijke organen (organisaties) de minister in bepaalde gevallen van advies kunnen dienen, o.i. alleen maar worden toegejuicht. Wij zouden er echter voor willen pleiten, dat deze *mogelijkheid* de organisaties te horen wordt omgezet in een *verplichting*. Het zou naar onze mening aanbeveling verdienen, indien de wet de minister zou verplichten de representatieve landelijke organisaties van schoolbesturen,

schoolleiders, docenten en ouders advies te vragen inzake alle voorontwerpen van wet en ontwerpen van algemene maatregelen van bestuur, welke betrekking hebben op de tak(ken) van onderwijs, waarmede deze organisaties zich bezig houden. Een doeltreffender en voor de rechtstreeks belanghebbenden bevredigender behandeling van de van overheidswege te behartigen zaken zou daardoor kunnen worden verkregen.

Uit de zo juist verschenen memorie van antwoord terzake van het bedoelde wetsontwerp blijkt intussen, dat de minister van Onderwijs de beperkte opzet van het ontworpen artikel 3 verkieselijk blijft vinden.

Wij hebben daar in zoverre vrede mee, dat voorlopig nog geen uitwerking wordt gegeven aan de samenstelling, de taak en de werkwijze van de in dit ontwerp-artikel bedoelde speciale organen. Terecht ziet de minister van zulk een nadere uitwerking af, nu de hierbedoelde organen in ons onderwijsbestel nog niet zijn gecreëerd en dus geenszins duidelijk kan zijn, welke plaats zij zouden kunnen innemen. De eventuele mogelijkheid, aan deze organen zekere regelgevende taken op te dragen, kan de minister daarom ook terecht pas in een wel zeer ver verschieft zien liggen.

Daar staat evenwel tegenover, dat de minister toch reeds thans een adviserende taak aan deze organen heeft toegedacht, hoewel zij dus ook met het oog op deze adviserende taak nog in het leven moeten worden geroepen. Voor wat het bijzonder onderwijs betreft laat de minister het tot stand brengen van zulke organen gaarne aan de vertegenwoordigers van het bijzonder onderwijs zelf over.

Dit laatste lijkt ons inderdaad niet onjuist. Maar wat betekent dit alles voor de *bestaande* representatief te achten privaatrechtelijke organisaties, die zich de behartiging van onderwijsbelangen ten doel stellen?

Ligt het in de huidige situatie, waarin dus van door de minister bedoelde „maatschappelijke organen” nog geen sprake is, niet het meest voor de hand, voor de regeling van de adviserende bevoegdheden uit te gaan van de bestaande organisaties? De minister verklaart, dat hij, zolang de maatschappelijke organen nog geen gestalte hebben gekregen, „gaarne van de adviezen van bestaande organisaties gebruik zal blijven maken.”

Welnu, dit „gaarne” gebruik maken van de adviezen van de bestaande organisaties ware te vervangen door een *verplicht* gebruik maken daarvan. Gezien het „gaarne” van de minister zullen tegen dit laatste weinig bezwaren bestaan.

*

BINNENLANDS OVERZICHT

DOOR

H. ALGRA

Op 21 december van het vorige jaar schreef ik een binnenlands overzicht en begon met de constatering, dat de debatten over het regerings-

beleid in de Eerste Kamer een uitermate rustig verloop hadden gehad. In de Tweede Kamer had het nog wat geonweerd, maar de buien waren blijkbaar meer afgedreven.

Een dag later was er een kabinetscrisis; het kabinet—De Quay vroeg H.M. de Koningin om ontslag.

En heel Nederland, de politieke insiders daarbij althans in meerderheid inbegrepen, waren door deze crisis volkomen overrompeld. Achteraf zijn er wel verhalen geweest over zeer scherpzinnige kamerleden, die het hadden geroken en anderen hadden gewaarschuwd, maar deze helderzindheid is moeilijk te controleren. Wanneer een schok zo onverwacht komt, dan is het geen wonder, dat er gezocht wordt naar speciale verklaringen voor deze politieke eruptie. En het spreekt vanzelf, dat daarbij een eigenaardig verschil openbaar wordt tussen het waarom en het waardoor, tussen de *motieven* en de *oorzaken*.

In 1925 werd het eerste kabinet-Colijn ten val gebracht. Ds. Kersten had een amendement ingediend, om het gezantschap bij de Paus af te schaffen. Met de linkerzijde stemden de christelijk-historischen vóór dit amendement, terwijl zij wisten, dat hùn voorstemmen de val van het kabinet zou meebrengen. Juist hùn voorstemmen, want het kabinet-Colijn was een coalitie-kabinet, steunende op de drie coalitiepartijen. Er zaten twee prominente christelijk-historischen in het kabinet, nl. de heren De Geer en Schokking. Het gezantschap bij de Paus was voor hen geen belemmering om zitting te hebben in het kabinet. Maar toen ds. Kersten voorstelde, het gezantschap op te heffen, stemden de christelijk-historische kamerleden vóór dat amendement, om des gewetens wille, terwijl zij wisten, dat hùn voorstemmen de val van het kabinet zou betekenen. Zij wisten dat op grond van een mededeling, door dr. Nolens voor de stemming afgelegd, een mededeling die staatsrechtelijk niet zonder bedenking was. Maar toen het amendement was aangenomen en het kabinet ontslag vroeg, betoogden sommige christelijk-historischen, dat zij het aftreden van het kabinet *niet hadden gewild*.

Mr. Heemskerk heeft op die verklaring in en buiten de Kamer scherp gereageerd. Wie het kabinet wegstemt, *wil* het kabinet weg hebben. Stemmen is geen reflexbeweging, geen onwillekeurige handeling, maar een bewuste en vrijwillige daad, waarvan men in zulk een geval de consequenties weet. En daarom is het ongepast, na de stemming te zeggen, dat men de gevolgen niet heeft gewild. Men kan betreuren, dat de gevolgen er aan verbonden waren, men was van die verbinding op de hoogte; de daad wijst uit, wat men heeft gewild. Men *wilde* dit kabinet niet meer, men *wenste* een ander kabinet. De meerderheid, die een kabinet wegstemt, kan zeer heterogeen zijn. Zoals in december 1960, toen zij bestond uit A.R., C.H., P.v.d.A., C.P.N., S.G.P. en P.S.P. Maar er is blijkens de stemming wilsovereenstemming op dit éne punt: het kabinet moet weg. Over wat er daarna moet gebeuren, kan een heterogene meerderheid zeer verschillen. En ook die grote verschillen zijn vooraf bekend en dus in het besluit tot het wegstemmen van het kabinet verdisconteerd. Deze strakke formele redenering, gebaseerd op de vertogen van mr. Heemskerk in 1925, mag men nooit zonder meer buiten beschouwing laten.

En wanneer dus logisch vaststaat, dat de meerderheid blijkens haar votum het kabinet wilde doen verdwijnen, dan komt de vraag aan de

orde, *waarom* zij dat wilde. De wil heeft een reden. En die reden moet blijken *uit de stukken*.

Het is buiten de orde en staatkundig ongeoorloofd, om achteraf aan het volk te vertellen, dat er „eigenlijk” andere motieven in het spel waren dan die in het debat over het begrotingshoofdstuk van minister Van Aartsen zijn genoemd. De minister heeft aan de Kamer meegedeeld, na beraad in het kabinet, dat hij géén bezwaar had tegen de motie-Andriessen, maar de motie-Van Eibergen onaanvaardbaar achtte. Nu kan er veel gesproken worden en geschreven over de vraag, of de minister hier te ver is gegaan of niet. En de discussie over die vraag is volkomen binnen de orde. Zij mag niet worden ontweken. Maar ook wanneer minister Van Aartsen te ver is gegaan, dan blijft het feit, dat allen, die vóór de motie-Van Eibergen stemden nadat zij de politieke gevolgen van hun stem volledig kenden, *op dat moment* wilden, dat het kabinet zou aftreden. Daarbij dient te worden geconstateerd, dat het stemmen vóór de motie door niemand in de Kamers bij de stemmotivering is verdedigd met het motief, dat de minister door zijn stellen van de portefeuillekwestie de rechten of de vrijheid van de Kamer aantastte, en dat dáárom de Kamer niet mocht wijken. Het motief, dat door de a.r. fractievoorzitter centraal is gesteld, luidde geheel anders: de minister doet te weinig voor de bouw van volkswoningen en laat de rijken de ruimte om in de vrije sector te bouwen; dáárom moet de motie-Van Eibergen gehandhaafd blijven.

Zo was de stand van zaken.

Nu is het merkwaardig, dat er allerlei oorzaken en omstandigheden achteraf worden genoemd, waarvan in de stukken geen letter is terug te vinden. Zo heeft blijkens een verslag in het *Friesch Dagblad* dr. Tilanus verteld, dat de crisis moest worden verklaard uit een spanning in de top van de A. R. Partij: de heren Berghuis en Bruins Slot betwistten elkaar de leiding. De heer Beernink heeft een andere verklaring genoemd: minister Van Aartsen had die merkwaardige dag de griep. Had de minister niet de griep gehad, dan was het anders gelopen... Dat zulke verhalen aan de kiezers worden verteld, is een bewijs, dat men moeite heeft een verwijzing naar de Handelingen van de Tweede Kamer als afdoende te beschouwen.

Wij hebben met opzet een paar christelijk-historische commentaren genoemd. Want bij alle discussie over de wonderlijke kabinetscrisis is telkens weer over het hoofd gezien, dat de christelijk-historischen meededen. Sterker, het initiatief is van hen uitgegaan om samen met de a.r. wat te doen. De heer Van Eibergen was de eerste ondertekenaar van de motie, maar het was een c.h. initiatief. En de heer De Ruiter had reeds eerder in de raad van Alphen aan den Rijn een tijdbom onder het kabinet aangekondigd of zelfs twee, maar in elk geval een bij de behandeling van de begroting van minister Van Aartsen.

Toen minister Van Aartsen in de Tweede Kamer meedeelde, dat hij de motie van de heer Andriessen aanvaardbaar achtte, *maar dan ook niet verder kon gaan*, had het kabinet daarover beslist. Het was in spoedvergadering bijeengeroepen. Minister Van Aartsen verdedigde de politiek *van het kabinet*. Daarbij wilde hij geen verdere uitbreiding van de bouwcontingenten, omdat hij vreesde, dat de prijzen der woningen daar-

door zouden stijgen. Doe ik er nog 5000 woningen bij, zo was zijn redering, dan worden niet die laatste 5000 duurder, maar alle 80.000. De oude huren moeten aan de nieuwe geleidelijk worden aangepast. De S.E.R. heeft er een driedelig advies over uitgebracht. Maar die aanpassing is nóóit mogelijk, als de kosten en dus de huren van nieuwe woningen van jaar tot jaar omhoog gaan. Vroeger stegen eenmaal de bouwkosten gemiddeld per woningwetwoning in 4 jaar met meer dan 4000 gulden. Het is kabinetspolitiek om er alles op te zetten, dat de prijzen niet meer stijgen. De centrale figuur van deze politiek is minister De Pous. Maar niemand heeft gesproken over een tegenstelling Tilanus—De Pous, zoals sommigen meenden te moeten beweren, dat de heer Bruins Slot zijn aanval eigenlijk op minister Zijlstra had gericht.

Dat is nu een van de zéér vreemde kanten van deze crisis. Op voorstel van de c.h. komen de beide fracties met een gezamenlijke motie. De minister vindt, nadat hij de Kamer is tegemoetgekomen, deze motie onaanvaardbaar. De heer Tilanus vindt dat dwaasheid. De minister kan immers een motie naast zich neerleggen. De motie bedoelde alleen maar te zeggen, „wat diep bij ons leeft”, maar trekt de minister er zich niks van aan, dan blijft de zaak dezelfde. Dan zullen de c.h. hem er niet boos om aankijken. De a.r. nemen zulk een geval anders op en uit het spreken van de heer Bruins Slot is dan ook niet gebleken, dat hij de zaak zag zoals de heer Tilanus. En het is nu al duidelijk, dat de c.h. hoogstwaarschijnlijk straks tegen het ontwerp mammoetwet zullen stemmen, maar dat de c.h. ministers zich daar vooral niets van moeten aantrekken en daarin geen vertrouwenscrisis moeten zien tussen de c.h. en het kabinet. En als men om een verklaring vraagt, dan is er onmiddellijk een woord beschikbaar: het kabinet is immers extra-parlementair . . .

Maar minister Van Aartsen heeft het handhaven van de motie-Van Eibergen heel anders gezien. Hij heeft niet gedacht: laten ze, met behulp van de socialisten uiteraard, maar een uitspraak van de Kamer krijgen, ik ga mijn eigen gang. Hij zag het handhaven van de motie na de door hem gedane concessies als een blijk, dat zijn eigen politieke vrienden zijn beleid afkeurden, althans in dat beleid geen voldoende vertrouwen hadden. En in zulk een situatie achtte hij het niet mogelijk, te blijven zitten. En dat heeft hij dan ook voor de stemming duidelijk gezegd, en minister Zijlstra en staatssecretaris Roolvink sloten er zich bij aan. En toen heeft de a.r. fractie *niet* gezegd: hoe komt u er bij, om er zulke consequenties aan te verbinden, het is alleen maar een kreetje van wat diep in ons leeft en gij moogt het wel naast u neerleggen, maar de a.r. woordvoerder heeft zijn laatste woord gebruikt, om duidelijk te zeggen, dat het naar zijn mening om méér, om diepere en ernstiger zaken ging dan om die laatste 2500 woningen nu of later. En dáárom, om die verschillen over de diepere tendenties van het beleid, moest de motie worden gehandhaafd. Het ging, zoals later gezegd is, niet om getallen, maar om zedelijke plichten.

De a.r. en de c.h. komen, op instigatie van de laatste groep, met een gezamenlijke actie. Maar het blijkt duidelijk, dat de bedoelingen en opvattingen op vele punten ernstig verschillen. In a.r. kring is de motie gezien als een veroordeling van het kabinetsbeleid en kon aanneming van de motie, met hulp van de socialisten, niet zonder politieke gevolgen blijven.

Volgens de c.h. *behoorde* zij zonder politieke gevolgen te blijven. Het gevolg is, dat de c.h. aan de kant staan om hun commentaren te geven over Kuyper en Lohman of over de griep van minister Van Aartsen, of over de lesjes, die de ministers hebben geleerd, en de a.r. in een hevige crisis zijn geraakt.

En hier raken de fouten van minister Van Aartsen en de fractie elkaar. Het was reeds voor de fatale stemming duidelijk hoe groot de onderlinge verschillen in bedoelingen en opvattingen tussen de beide fracties waren. Toen minister Van Aartsen zich in zijn laatste verklaring speciaal richtte tot de a.r. en déze fractie een ultimatum stelde, en toen de heer Bruins Slot in zijn laatste woord zich beijverde om nog eens duidelijk te laten uitkomen, hoe diep en hoe ernstig het verschil was en dat het ging om iets anders dan om die 2500 woningen, dat het zelfs ging om het houden of het verbreken van beloften aan de kiezers, toen was er geen conflict tussen het kabinet en een heterogene kamermeerderheid, die verlegen zou zijn met de regel: wie breekt betaalt, maar een conflict tussen de a.r. fractie en de a.r. ministers.

En daarbij komt nu weer in onze overwegingen de term extra-parlementair in het geding. In *Nederlandse Gedachten* hebben wij uiteengezet, dat deze term eigenlijk weinig zin heeft. Bij het ministerie-Cort van der Linden was hij juist. Maar als de lijsttrekker van een partij een dominerende positie heeft in een kabinet, kán de fractie niet zeggen: och, het kabinet is extra-parlementair en *voor de partij* behoeft een conflict tussen fractie en extra-parlementair kabinet geen enkele repercussie te hebben.

Maar daarmee is ook duidelijk dat de c.h. hier anders staan. De c.h. ministers zijn inderdaad extra-parlementaire figuren, al zullen de c.h. kamerleden er wel voor oppassen, ooit een tijdbom te construeren voor één van „hun” ministers.

De gehele zaak wordt nog eigenaardiger, doordat het kabinet, na vlotte informatiën van prof. De Gaay Fortman, ongewijzigd en zonder één millimeter verder aan de Kamer tegemoet te komen, is teruggekeerd. Omdat, zoals het officieel heet, geen vertrouwenscrisis meer is overgebleven. Tussen a.r. ministers en a.r. fractie blijkbaar. Maar zo, dat de c.h. kunnen voortgaan, hun vijandige commentaren te leveren op het beleid van minister Van Aartsen. Om des te duidelijker te doen uitkomen, dat de C.H.U. eigenlijk buiten de moeilijkheden staat.

De vreemde geschiedenis van een volkomen nodeloze crisis heeft de positie van de A. R. Partij ernstig geschaad. Al is het een feit, dat elke kritiek begint met de verklaring: ik blijf uiteraard a.r.

Maar in elk geval is dát reeds de winst, dat de a.r. wel extra zullen uitkijken, als er weer tijdbommen worden aangekondigd. En voorts zal in intern beraad alles, wat met deze crisis in verband staat, in grote openheid en met oprechte begeerte om het naar waarheid te doen, worden doorgesproken. En de a.r. zijn mondige kiezers. Zij kennen niet de leer: wat de héren wijzen, moeten de anderen prijzen. Zij luisteren mee en spreken mee. Dat is een bewijs, dat de partij lééft.

VRAAG EN ANTWOORD

VRAAG:

Vóór de tweede wereldoorlog gold voor alle openbare lichamen de eis, dat men met een sluitende begroting had te komen. Het is met name Colijn geweest, die met niet aflatende nadruk op deze eis heeft gewezen. Na de oorlogsjaren is dit alles echter veranderd. Er is — ook bij de gemeenten — vrijwel geen begroting meer die sluit, en men trekt zich er nauwelijks iets van aan. Vele oudere anti-revolutionairen kunnen dit toch niet goed verwerken. Moet het vooroorlogse inzicht dan als geheel verouderd worden beschouwd? Voor wat betreft het eigen gezin of de eigen zaak is iedereen ervan overtuigd, dat de uitgaven de inkomsten niet mogen overtreffen, omdat het anders onherroepelijk misloopt. Waarom gaat deze redenering voor de openbare instellingen nu ineens niet meer op?

ANTWOORD:

De door u opgeworpen vraag is niet licht te beantwoorden. Een zee van literatuur is reeds hierover verschenen en de discussie is nog steeds in volle gang. Een enigszins volledig antwoord op uw vraag zou dan ook zware en moeilijk te verteren uiteenzettingen eisen. Ik zal dan ook niet veel meer kunnen doen dan het „aantippen” van enkele van de belangrijkste punten.

Wat is een „sluitende” begroting? Hier beginnen de moeilijkheden reeds. U geeft zelf een parafraze daarvan: dat is een begroting waarbij de uitgaven de inkomsten niet overtreffen. U voegt daaraan toe, dat men in elke andere huishouding zich aan de regel dat de inkomsten de uitgaven dekken, heeft te houden; waarom zou zulks dan niet evenzeer voor de overheidshuishouding gelden?

Dat de andere huishoudingen zich aan deze regel hebben te houden is echter slechts tot op zekere hoogte juist. Een zich uitbreidend bedrijf kan vele jaren lang meer uitgaven doen dan het aan bedrijfsinkomsten ontvangt; het kan immers ten bate van zijn investeringen tal van leningen aangaan, die het bedrijf in staat stellen meer uit te geven dan aan lopende inkomsten binnenkomt.

Wanneer u dus stelt, dat andere huishoudingen er zorg voor moeten dragen, dat de uitgaven door de inkomsten worden gedekt, is dit als algemene regel slechts juist voor de *lopende* ontvangsten en uitgaven. Voor de meer bijzondere (uitbreidings)uitgaven mag het bedrijf zonder enig bezwaar lenen; voor de geleende bedragen worden immers nieuwe machines, terreinen enz. gekocht, uit de opbrengst waarvan de lening later weer kan worden afgelost.

Wanneer gedraagt zich dus de overheidshuishouding overeenkomstig de andere huishoudingen? Indien zij de lopende uitgaven geheel uit de lopende inkomsten financiert — dat is op de zgn. gewone dienst van de rijksbegroting te zien — en de buitengewone uitgaven, voorzover zij althans toekomstige opbrengsten zullen afwerpen, uit leningen bekostigt (de buitengewone dienst van de begroting).

Wanneer een buitengewone uitgave daarentegen *geen* toekomstige op-

brengrst in het vooruitzicht stelt, ligt het voor de hand, dat de gehele uitgave uit de lopende inkomsten wordt bekostigd. Zou men hiervoor een lening afsluiten, dan zou men deze in de toekomst moeten aflossen, zonder dat daarvoor dan voldoende middelen aanwezig zijn.

Als u dus spreekt over een niet-sluitende begroting, dan bedoelt u daarmee, dat bij het rijk de lopende uitgaven de lopende inkomsten overtreffen en dat leningen worden afgesloten voor zaken, waarvan geen toekomstige opbrengst — waaruit de toekomstige aflossing van de lening zou kunnen worden bekostigd — is te verwachten. In de tijd van Colijn werden deze twee zaken inderdaad als grote zonden tegen een gezond financieel overheidsbeleid beschouwd. En de vraag komt dan op, waarom dit alles ineens zou zijn veranderd. Kunnen het doen van lopende uitgaven boven lopende inkomsten en het lenen voor economisch niet-rendabele overheidsuitgaven nu dan wèl als gezonde financiële maatregelen worden gezien?

Om deze vraag te beantwoorden, moeten wij eerst een ogenblik stilstaan bij de reden waarom men deze beide verschijnselen als een inbreuk zag op een gezond financieel beleid. Colijn geeft in zijn *Saevis Tranquillus in Undis* een duidelijk antwoord: zij vormen met name een ongemotiveerde belasting voor het nageslacht. Wanneer thans begrotingstekorten worden toegestaan, en voor tal van zaken maar zonder meer door het rijk wordt geleend, krijgt de toekomstige generatie de last te dragen welke de huidige generatie op haar schouders had moeten nemen. „Men komt er dan toe om, in den vorm van rente en aflossing, het *nageslacht* te belasten met wat het huidige geslacht had behooren te bekostigen” (blz. 269).

Op dit punt nu is de kritiek van de nieuwere opvattingen in het economisch denken ingezet. Men heeft erop gewezen, dat deze gehele beschouwingswijze op de volgende twee minder juiste vooronderstellingen rust: ten eerste dat de financiering van de (lopende) overheidsuitgaven door middel van *belastingen* slechts een last voor de *huidige* generatie zou betekenen en ten tweede, dat de financiering van overheidsuitgaven door middel van een *lening* geheel als een last voor de *toekomstige* generaties zou zijn te beschouwen. Hiertegenover heeft men gesteld, dat belastingen ook de *toekomstige* generaties bezwaren, terwijl leningen ook ten nadele van de *huidige* generatie kunnen strekken. Wanneer de huidige overheid besluit, haar extra uitgaven niet door middel van een belastingverhoging, maar door middel van een lening te financieren, kan dit in bepaalde omstandigheden zelfs zonder meer in het voordeel van de toekomstige generatie zijn.

Want wat is het gevolg van een belastingverhoging? Een verlaging van de inkomens der staatsburgers, waardoor de vraag naar produkten afneemt, hetgeen in tijden van niet-volledige werkgelegenheid kan leiden tot een mindere voortbrenging van produkten. De nationale produktie kan dus door een belastingverhoging een daling ondergaan. Dit is ongetwijfeld mede ten nadele van de toekomstige generatie, die nu een achterstand in de groei van het nationale produkt heeft in te halen.

Voor een lening gelden deze bezwaren in mindere mate. Veelal kan door de overheid een lening bij die instanties worden geplaatst, welke over braakliggende gelden beschikken (banken, levensverzekeringsmaatschappijen enz.); het lenen van dit geld door de overheid betekent dan

dus géén vermindering van de bestedingen in onze samenleving, en bewerkt evenmin een minder grote stijging van het nationale inkomen voor het toekomstig geslacht. Het is dus zeer wel mogelijk, dat een belastingverhoging het nageslacht meer schade doet dan een lening; dat het ook voor de toekomstige generatie beter is nu een door leningen gefinancierd tekort op de begroting te hebben dan dat alle tekorten worden opgevangen door een verhoging der belastingen.

Hiermede is het grote bezwaar van een niet-sluitende begroting — nl. dat de toekomstige generatie daarvan de rekening te betalen krijgt — van zijn eigenlijke kracht beroofd. Het lenen van geld voor de uitvoering van zgn. niet-rendabele projecten kan niet meer met een enkel gebaar van de hand worden gewezen. Wanneer de overheid in een tijd van werkloosheid leent om werklozen aan het werk te houden, is dat niet ten koste maar mede ten bate van de latere generaties, die dank zij deze werkverschaffing en produktietoename over een hoger inkomen kunnen beschikken dan anders het geval zou zijn geweest.

Het is zeer wel denkbaar, dat u na lezing van het bovenstaande in zoverre nog een onbevredigd gevoel hebt, dat u nog niet duidelijk is geworden waarom nu bv. een bedrijf zich wél aan de regel van een „sluitende begroting” voor de lopende inkomsten en uitgaven, alsmede aan die van de vooraf verzekerde rentabiliteit van de te sluiten leningen heeft te houden, maar de overheid juist *niet*. Hierop zou ik het volgende willen antwoorden.

Wanneer wij bij een bedrijf over lopende inkomsten spreken, hebben deze een totaal ander karakter dan de lopende inkomsten van het rijk. Dit blijkt reeds hieruit, dat een bedrijf zijn inkomsten zonder meer als gegeven heeft aan te nemen — die hangen van de verkopen af — maar dat de overheid haar (belasting)inkomsten door wetswijzigingen naar believen kan verhogen of verlagen. Wanneer dan ook de overheid een keuze maakt tussen een belastingverhoging (om haar begroting „sluitend te maken”) en een lening, is dat iets geheel anders dan wat een bedrijf doet, wanneer het op grond van de ontvangsten het maximaal te lenen bedrag bepaalt. De overheid heeft ermee te rekenen, dat elke belasting een druk legt op de huidige en toekomstige generatie — een overweging, die het bedrijf ten opzichte van zijn (gegeven) inkomsten niet behoeft te laten gelden. Daar komt nog iets bij. Een bedrijf heeft bij het aangaan van een lening op het toekomstige geldelijke rendement van de daarmee te verrichten investeringen te letten; maar moet de overheid bij haar leningspolitiek niet op méér letten dan het directe geldelijke rendement? De overheid is geen onderneming: zij heeft ook in rekening te brengen welke gunstige invloed van zulk een lening op het economisch leven *in zijn geheel* kan uitgaan. Het kan haar taak zijn, eerder en meer te lenen, dan volgens ondernemingsmaatstaf direct economisch rendabel kan worden geacht.

Wanneer wij nog iets dieper graven, dan blijkt dat het „oude inzicht” op zekere levensbeschouwelijke inzichten is terug te brengen, die toch niet de onze kunnen zijn. In de opvatting, dat de overheid onder alle omstandigheden een sluitend budget moet hebben en zo weinig mogelijk moet lenen, bemerken wij de invloed van de klassieke school in de econo-

mie, die uitging van de gedachte, dat wanneer de overheid het economisch leven zo veel mogelijk zijn eigen gang zou laten gaan, een volmaakt harmonische samenleving zou kunnen worden bereikt. Het van overheidswege lenen zag men als een inbreuk op deze harmonie, als een verstoring van de juiste verhouding van vraag en aanbod van kapitaal. Belastingheffing beschouwde men derhalve als het aangewezen middel voor de financiering der lopende overheidsuitgaven. Een niet-sluitende begroting zag men daarom als een dissonant in de harmonische ontwikkeling van het vrije economische leven.

Die gedachte aan een economische harmonie zonder overheidsingrijpen hing samen met de mening van de klassieke school, dat in het vrije economische leven de optimale bezetting van alle produktiefactoren vanzelf tot stand zou komen. Elke onevenwichtigheid in de begroting, elke onnodige lening van de overheidsinstanties kon er slechts toe bijdragen het economische leven af te brengen van zijn gang naar evenwicht; werkloosheid zou hierdoor juist kunnen ontstaan.

De crisis in de jaren dertig is voor de meeste economen aanleiding geweest, van deze onjuiste vooronderstelling terug te komen. De financiële politiek, die men vroeger „gezond” noemde — nl. die van een sluitende begroting en een rendabel lenen — ging men steeds verder in twijfel trekken, omdat zulk een politiek ervan uitging dat de rest van het economisch leven ook gezond was; doch dit bleek juist niet het geval te zijn. Men leerde inzien, dat een onevenwichtige begroting het nationaal-economische evenwicht niet altijd behoeft te verstoren, maar dit zelfs kan bevorderen. Belasting- en leningpolitiek kunnen diensten bewijzen voor de bestrijding van economische crises.

Nog een punt rest ons. Is met het bovenstaande dan elke politiek van begrotingstekorten en „onrendabele” leningen financieel voor gezond verklaard? Dit is geenszins het geval.

Ten aanzien van de tekorten op de lopende rekening zal de overheid moeten bedenken, dat deze alleen in een situatie van min of meer ernstige werkloosheid geoorloofd zijn. Alleen dan gaat van een ongedekt begrotingstekort een gezondmakende werking op het economische leven uit. Wanneer van werkloosheid — zoals thans — geen sprake is, is een tekort op de lopende rekening van de rijksbegroting niet juist te noemen. Zoals u bekend zal zijn, vertoont de rijksbegroting voor 1961 een overschot op de lopende rekening.

Ten aanzien van het aangaan van leningen zal men er voorts op moeten toezien, dat de zgn. nationale schuld — het geheel van alle uitstaande leningen van de overheid — binnen zekere perken blijft. Momenteel draagt zij iets minder dan de helft van het nationale inkomen; dat is vrij hoog, maar niet onaanvaardbaar. Wanneer het totaal van de leningen te zeer toeneemt, wordt inderdaad een te zware last op het nageslacht gelegd, dat genoopt is grote bedragen aan rente en aflossing op deze leningen te betalen. Het voordeel, dat de overheidsleningen voor het nageslacht brengen door een snellere groei van het nationale inkomen, kan door zulk een zware rente- en aflossingsdruk ook in een nadeel worden omgezet.

Intussen wil ik erop wijzen, dat de problematiek van de rijksbegroting wel van die der gemeenten dient te worden onderscheiden. Een gemeente

lijkt in zoverre meer op een onderneming dan op de rijksoverheid, dat haar inkomsten voor een groot gedeelte geheel zijn gefixeerd — uitkeringen uit het gemeentefonds enz. — en derhalve in mindere mate dan bij de rijksoverheid naar believen kunnen worden verhoogd of verlaagd. Voorts dient te worden bedacht, dat niet de gemeente, maar het rijk de zorg voor het behoud van een goede economische functionering van de volkshuishouding heeft te dragen. Wanneer een gemeente dus leent, zal zij, evenals een onderneming, primair naar de *directe* rentabiliteit van haar leningen moeten zien. Het is immers niet in de eerste plaats *haar* taak, de indirect-gunstige werking van deze lening op het geheel der volkshuishouding te beoordelen en daarmee rekening te houden. Het behoort niet tot de competentie der gemeenten, een zelfstandig conjunctureel beleid te voeren. Aan de gemeenten en aan alle lagere publiekrechtelijke lichamen dienen dan ook meer „klassieke” eisen op het stuk van het begrotingsbeleid te worden gesteld dan aan de centrale overheid. Voor al deze lichamen moet de eis van een sluitende begroting als voorwaarde voor een gezond financieel beleid onverkort worden gehandhaafd, tenzij de centrale overheid zelve in verband met een situatie van ernstige werkloosheid een andere gedragslijn voor deze lichamen gewenst acht.

Tenslotte dient er nog op te worden gewezen, dat begrotingstekorten primair door *leningen* dienen te worden gedekt, en niet — zoals in leerboeken wel wordt aanbevolen — door de bankbiljettendrukkers aan het werk te zetten. Dit laatste is zeer gevaarlijk te achten voor de normale ontwikkeling van het economisch leven en kan tot onbedwingbare inflaties aanleiding geven. Slechts bij zeer ernstige economische crises mag van dit noodmiddel gebruik worden gemaakt en dan nog in zeer voorzichtige mate. In alle andere gevallen moeten de staatsuitgaven of wel door belastingen, of wel door leningen worden bestreden, waarbij de keuze tussen deze beide laatste — en dat is het verschil met vroeger — van conjuncturele, en niet van dogmatische overwegingen afhankelijk dient te worden gesteld.

B. G.

BOEKBESPREKING

DR. S. W. COUWENBERG, *Het Nederlandse partijstelsel in toekomstperspectief*. N.V. Uitgeversmaatschappij Pax, 's-Gravenhage, 1960. Prijs f 5,90.

Het uitgangspunt van dit boekje kan worden weergegeven met de constatering van de schrijver, dat „ons partijstelsel nog altijd beheerst wordt door tegenstellingen en sentimenten, die steeds meer uit de tijd raken en welke kunstmatige instandhouding meer en meer een sfeer van onwaarachtigheid schept, welke schadelijk is voor het aanzien van onze democratie” (blz. 26).

De eerste tegenstelling, welke de schrijver verouderd acht, is die tussen het moderne liberalisme en het moderne socialisme. Het liberalisme is meer „sociaal” geworden, het socialisme meer „liberaal”. Het moderne

liberalisme aanvaardt evenzeer de noodzaak van positieve overheidsbemoeying met het economische leven en van een actieve sociale politiek. Het moderne socialisme heeft zich steeds verder verwijderd van het oorspronkelijke collectivisme en wordt zich steeds meer bewust van de gevaren van de groeiende bureaucratische machtsconcentratie. In de praktijk is er zodoende nog slechts sprake van graduele verschillen tussen beide richtingen (blz. 75).

De tweede verouderde tegenstelling is de „politieke antithese uit de vorige eeuw”. Dr. Couwenberg stelt, dat het christelijke partijwezen in de vorige eeuw is opgekomen ter verdediging van godsdienstige belangen en beginselen tegenover de suprematie van de moderne humanistische levensbeschouwing in haar burgerlijk-liberale en proletarisch-socialistische verschijningsvorm. In deze situatie was het stellen van de antithese als grondslag van partijvorming alleszins reëel. Het optreden van gesloten confessionele machtsformaties als antipode van de niet-christelijke ideologische groeperingen spreekt — aldus dr. Couwenberg — de huidige jongere generatie niet meer aan. „Het is een tegenstelling, die vóór de oorlog reeds gekenmerkt werd door een toenemende politieke onvruchtbaarheid, maar toen nog reële betekenis had, omdat geen enkele partij geestelijk toe was aan een ontideologisering. In de na-oorlogse situatie is de politieke antithese echter niet alleen een politiek steriele, maar evenzeer een irreële factor geworden, die een gezonde ontwikkeling van onze democratie alleen nog maar in de weg staat” (blz. 92).

De schrijver acht derhalve nodig een heroriëntatie der christelijke politiek en wel een heroriëntatie in de richting van een „deconfessionalisering”, een afstand doen van een rechtstreekse binding tussen geloof en partijpolitiek en in de lijn hiervan een openbreking der confessionele geslotenheid. „Nodig is m.a.w., dat het christelijke partijwezen zich losmaakt uit het confessionele partijtype en uitgroeit tot een echte politieke partij, die zich wel laat leiden door de grote sociale beginselen van het christendom en daarvan metterdaad wil getuigen, maar tevens nauwgezet het verschil tussen het godsdienstige en het tijdelijke vlak in acht neemt en dus uitsluitend op politieke gronden gekozen en gesteund wenst te worden” (blz. 93). Een „deconfessionalisering” der christelijke politiek impliceert tevens een liquidatie van de traditionele tegenstelling: „Rome-Reformatie”, welke het christelijke partijwezen nog altijd beheerst (blz. 107). „En al wordt ook aan deze zijde de aanpassing van de sterk gewijzigde omstandigheden en de hieruit voortvloeiende integratie-tendentie nog in sterke mate geremd door de invloed van de oude tradities, (res)sentimenten en vooroordelen, die zijn voortgekomen uit de eeuwenoude tegenstelling tussen Rome en de Reformatie, ook hier zullen deze irrationele factoren op den duur waarschijnlijk moeten kapitulieren voor de steeds sterker wordende druk der historische ontwikkelingstendenties” (blz. 133).

Dr. Couwenberg ziet in het proces van toenadering tussen socialisme en liberalisme enerzijds en van naar elkaar toegroeien van de christelijke partijen anderzijds een ontwikkeling naar het tweepartijstelsel, welke ontwikkeling hij toejuicht. Voorts neemt de schrijver een verzwakking en verflauwing waar van de tegenstelling tussen christelijke en niet-christelijke stromingen. In een groeiend aantal gevallen gaat het in de politieke strijd nog slechts om zakelijke accentverschillen. Van een scherpe ideolo-

gische tegenstelling tussen de twee grote politieke stromingen, waarheen de ontwikkeling tendeert, zal dan ook geen sprake zijn. „Beide zullen het karakter hebben van typische volkspartijen, die als zodanig, zij het waarschijnlijk met accentverschillen, dezelfde positie op het politieke krachtenveld innemen, namelijk in het centrum” (blz. 137).

Het ligt voor de hand, in dit orgaan in het bijzonder aandacht te schenken aan hetgeen dr. Couwenberg schrijft over de dusgenaamde confessionele partijen. De auteur acht dit partijtype verouderd en bepleit derhalve een heroriëntatie van de christelijke politiek in de richting van een „deconfessionalisering”. Hij verstaat daaronder: een afstand doen van een rechtstreekse binding tussen geloof en partijpolitiek en in de lijn hiervan een openbreking der confessionele geslotenheid. De gronden welke hij voor deze doorbraak aanvoert zijn echter weinig overtuigend.

Een eerste grond voor „deconfessionalisering” ziet de schrijver in de crisis van de moderne humanistische levensbeschouwing. Het humanisme heeft zijn grootscheepse cultuurfantasieën laten varen en deze ontwikkeling heeft in belangrijke mate bijgedragen tot de „ontideologisering” van de socialistische beweging. Daarnaast zijn ook in liberale kring de eerste symptomen van een streven naar „ontideologisering” te bespeuren.

Nu kan men inderdaad stellen, dat zowel het liberalisme als het socialisme een proces van ontradicionalisering hebben ondergaan. Maar, al is men op zoek naar het „juiste midden”, beide richtingen blijven van humanistische oorsprong. En een humanisme in de crisis is naar christelijke maatstaf niet minder gevaarlijk dan een humanisme in bloei. Daarom kan de crisis van het moderne humanisme voor een christelijke partij geen reden zijn, de rechtstreekse binding tussen het christelijke beginsel en het praktische politieke handelen door te snijden. Men zou met tenminste evenveel recht kunnen stellen: nu het humanisme minder doorzichtig is geworden, bestaat er in sterkere mate de noodzaak, de geesten te onderscheiden en met het oog daarop de christelijke belijdenis als uitgangspunt ook voor het politieke handelen te handhaven.

Een tweede grond voor „deconfessionalisering” ligt voor dr. Couwenberg in de omstandigheid, dat de emancipatie van het katholieke en orthodox-protestantse volksdeel in vèrgaande mate is bereikt.

Het betreft hier het veelvuldig voorkomende misverstand als zou de politieke strijd van een christelijke partij als b.v. de antirevolutionaire in hoofdzaak gericht zijn geweest op de emancipatie van het desbetreffende volksdeel en dus overbodig worden zodra die emancipatie is bereikt. Niemand zal ontkennen, dat er (ook) een emancipatiestrijd is gevoerd. Maar het was veel meer; het was de strijd om het volvoeren van een christelijke staatkunde. In dat kader was de strijd voor de emancipatie onontbeerlijk, doch na het voltooiën daarvan moest de christelijke politiek eigenlijk pas goed beginnen. Het feit van een vrijwel voltooide emancipatie kan daarom, althans jegens hen die de emancipatiestrijd slechts als een noodzakelijk onderdeel zien van een strijd om een christelijke staatkunde, geen overtuigend argument opleveren voor „deconfessionalisering” van het christelijk partijwezen.

Intussen mogen wij ons van dit geschrift niet al te lichtvaardig afmaken. De schrijver tekent bepaalde historische ontwikkelingen, welke hij gaarne

wil bevorderen. Hij is er echter tevens vrijwel van overtuigd, dat het niet meer zal baten zich nog lange tijd tegen het in ontwikkeling zijnde proces te verzetten. Op den duur zal men naar zijn mening waarschijnlijk toch moeten kapituleren voor „de steeds sterker wordende druk der historische ontwikkelingstendenties”.

Nu kan men dit alles vrij sceptisch opnemen . . . intussen laten wij het proces van „deconfessionalisering” zich in feite verder voltrekken indien wij falen in het praktisch aantonen van de waarheid, dat het Evangelie voor alle tijden en plaatsen zijn integrale betekenis heeft en behoudt en indien wij voorts nalaten de schijn der neutraliteit van het dusgenaamde zakelijke gedeelte van de politieke problematiek te ontmaskeren.

J. H. P.

DE ALGEMENE KINDERBIJSLAGVERZEKERING

DOOR

R. GOSKER

Het mag in Nederland niet zo worden, dat de grote gezinnen de leveranciers van ongeschoolde arbeiders zijn. Dit is de korte samenvatting van een artikel, dat prof. Romme enige tijd geleden in *De Volkskrant* schreef. Het is ongetwijfeld een argument, dat inslaat. In ieder geval dwingt het tot nadenken.

Een winkelier met twee kinderen staat bepaald niet te trappelen van ongeduld en blijdschap om premie te mogen betalen voor de kinderbijslag, welke aan zijn concurrent, die acht kinderen heeft, wordt uitgekeerd. Ook deze contra-argumentatie slaat in en verdient de aandacht.

Het is zonder meer duidelijk, dat de Algemene Kinderbijslagverzekering veel meer weerstanden oproept in het volk dan de Algemene Ouderdomswet. Werd deze vrijwel door allen met sympathie begroet, met de Algemene Kinderbijslagverzekering is dat niet het geval. Of daaraan een argument mag worden ontleend? Men kan de beide wetten eigenlijk niet met elkaar vergelijken. De arbeiders hebben trouwens hun kinderbijslag reeds.

Prof. Van Esveld drukt zich nogal kras uit wanneer hij constateert, dat alles aan deze wet vrucht is van „compromis”. Een beetje wrang verklaart hij voorts: „als dit bijslagkindje met de rekening binnenkomt, juichen er maar weinigen.” Zo erg is het nu dunkt mij niet. Het wetsontwerp rondt in zekere zin een halve eeuw ontwikkeling af en is de afsluiting daarvan. Het trekt eenvoudig de lijnen uit het verleden tot haar eindpunt door en neemt daarbij een aantal inconveniënten op de koop toe, die overigens bij de Algemene Ouderdomswet ook op de koop toe genomen werden. En toch . . . de vergelijking met de Algemene Ouderdomswet gaat maar ten dele op.

Het wetsontwerp inzake de Algemene Kinderbijslagverzekering wordt door vele antirevolutionairen met nogal gemengde gevoelens ontvangen. De meningen daaromtrent zijn in eigen kring verdeeld. Sommigen hebben min of meer ernstige bezwaren van principiële aard. Anderen hebben zich vooralsnog geen oordeel gevormd of staan er gematigd onverschillig tegenover in de mening dat politieke overwegingen de doorslag geven. Het aantal antirevolutionairen dat dit wetsontwerp met instemming begroet, is niet zo groot. De zaak ligt in de Anti-Revolutionaire Partij klaarblijkelijk toch wat moeilijk, ook al nam men in de wandelgangen aan, dat de fractie steun zou verlenen.

Tot voor kort waren velen van mening, dat het door twee socialistische

bewindslieden ingediende wetsontwerp de eindstreep wel zou halen. Men ging er daarbij van uit, dat de socialisten niet en bloc tegen een sociale wet zouden stemmen, die hoe dan ook de financiële positie van de minst draagkrachtigen onder de zelfstandigen zal verbeteren en die voorts de mogelijkheden voor de opleiding van kinderen uit arbeidersgezinnen vergroot. Naarmate de socialisten zich echter meer in de oppositie vastwerkten, verminderde de animo om steun te verlenen. En nu stellen de socialisten zich op het standpunt, dat zij zich niet verantwoordelijk behoeven te gevoelen voor compromissen, welke zij als regeringspartij bereid waren te aanvaarden.

Dat de liberalen bezwaren hadden tegen dit wetsontwerp, was van meet af duidelijk. Prof. Oud heeft er dan ook op gewezen, dat het kabinet er verstandig aan zou doen deze zaak als een „vrije kwestie” te beschouwen. En de Christelijk-Historische Unie heeft nu ook onverbloemd doen blijken dat zij een afwijzend standpunt innemen. Daarmede schijnt het lot van dit wetsontwerp bezegeld.

Maar daarmede is nog niet de hoop opgegeven, dat er toch nog een algemene kinderbijslagregeling tot stand kan komen, mits de minister bereid is belangrijke wijzigingen in het wetsontwerp aan te brengen.

Bij de beoordeling van het ingediende wetsontwerp spelen politieke, zakelijke en principiële overwegingen een rol. Het is echter moeilijk deze overwegingen strikt van elkaar gescheiden te houden. Zij vloeien in elkaar over en hangen min of meer met elkaar samen.

Het beste is met een situatietekening te beginnen.

Op het terrein van de kinderbijslag is reeds veel tot stand gebracht. Reeds is meer dan twee derde deel van het volk daarbij betrokken. Er zijn naar schatting in totaal 3.900.000 kinderen beneden de 16 en studerende of invalide kinderen beneden 27 jaar, terwijl vermoedelijk reeds voor 2.800.000 kinderen kinderbijslag wordt uitbetaald.

Tijdens het vierde kabinet-Colijn werd het ontwerp voor een Kinderbijslagwet door prof. Romme ingediend en verdedigd. Het werd door de Kamers aanvaard. De wet regelde de kinderbijslag alleen voor arbeiders met drie en meer kinderen. De premie was dan ook aanmerkelijk lager dan thans. De regeling op zichzelf was ook gezonder. Zij ging er van uit, dat het loon van een arbeider als regel voldoende moet zijn voor het normale gezin van een arbeider, dat dan uit vader, moeder en twee kinderen zou bestaan.

In 1946 is men kinderbijslag gaan toekennen voor alle kinderen. De lonen mochten niet al te zeer omhoog, maar de nood in de grote gezinnen was zo groot, dat voor hen in ieder geval iets moest worden gedaan. En nu zit men met de consequenties van deze goedbedoelde maatregel. Want het blijkt zeer moeilijk de klok weer terug te draaien.

Naast de Kinderbijslagwet voor loontrekkers, die nu door de bedrijfsverenigingen wordt uitgevoerd, bestaan nog een 1200-tal kinderbijslagregelingen, die overigens nogal van elkaar verschillen. Het is nl. zo dat de overheid met de kinderbijslag voorop is gegaan. Zo hebben vele gemeenten reeds een halve eeuw een kindertoelageregeling¹⁾. Ook de

¹⁾ Het is merkwaardig, dat in de overheidskring van oudsher gesproken wordt van *kindertoelage*, elders van oudsher van *kinderbijslag*.

posterijen, de spoorwegen, de waterschappen, de mijnen, de onderwijzers enz. Voorts is er de Kinderbijslagwet voor rentetrekkers en de Kinder-toelagewet voor gepensioneerden.

Voorts is er de Noodwet Kinderbijslag Kleine Zelfstandigen, waardoor in 1951 een begin met de kinderbijslag voor de zelfstandigen werd gemaakt.

De wezenlijke kenmerken van het nieuwe wetsontwerp laten zich als volgt samenvatten.

1. Voorgesteld wordt een kinderbijslagregeling van het derde kind af voor het gehele volk, in de vorm van een volksverzekering, waarvoor een premie wordt geheven van 2 % van het premieplichtig inkomen (tot f 8,250,—).

2. De Kinderbijslagwet voor loontrekkenden blijft bestaan voor zoveel het de kinderbijslag voor de eerste twee kinderen betreft. Daarvoor wordt een premie geheven van 3,3 %, met inachtneming van de premiegrens (ad f 8,250,—), welke door de werkgevers wordt betaald.

3. De werknemers ontvangen looncompensatie voor de premie, die zij krachtens de Algemene Kinderbijslagwet moeten betalen, zodat er voor hen praktisch niets verandert.

4. De premie ingevolge de Algemene Kinderbijslagwet wordt met inachtneming van de premiegrens geheven van ieder die een inkomen heeft met dien verstande, dat deze premie niet zal worden ingevorderd van die zelfstandigen, die geen inkomstenbelasting betalen, omdat hun inkomen beneden de gestelde grenzen blijft.

5. Ook de ambtenaren vallen onder de werking van de wet.

6. De heffing en de inning van de premie, het incasso, wordt opgedragen aan de Rijksbelastingdienst (gekoppeld aan de premie van de Algemene Ouderdomswet).

7. De uitvoering van de wet — de uitkering der kinderbijslagen — zal geschieden door de Sociale Verzekeringsbank en de Raden van Arbeid.

Wat eenheid en coördinatie betreft, zou de aanvaarding van het wetsontwerp derhalve wel een verbetering en een administratieve vereenvoudiging betekenen. Het ligt in de bedoeling ook de ambtenaren onder de werking van deze wet te brengen, waarbij uiteraard de voorwaarde wordt gesteld, dat verkregen rechten niet zullen worden aangetast. De kindertoelage is immers een element der bezoldiging en behoort als zodanig tot de materiële rechtspositie, welke haar basis vindt in artikel 72 der Grondwet. Daarom zal straks bij Koninklijk Besluit of bij Algemene Maatregel van Bestuur een kinderbijslagvoorziening getroffen worden, die, hoewel van de wettelijke regeling afwijkend, in ieder geval niet minder gunstig zal zijn dan die in het voorgestelde wetsontwerp. In feite komen er drie kinderbijslagregelingen: één voor de loontrekkenden, één voor de zelfstandigen en één voor de ambtenaren.

Er is in het verleden reeds heel wat te doen geweest over de vraag of de zelfstandigen, en dan met name de kleine zelfstandigen, in een kinderbijslagregeling zouden moeten worden opgenomen. Verscheidene commissies, ook door de regering ingestelde commissies, hebben daarover

gerapporteerd. Ook de Sociaal-Economische Raad heeft een advies uitgebracht. In verschillende middenstandsorganisaties is er breedvoerig over gediscussieerd. De meningen bleken veelal zeer uiteen te lopen. Wel kan uit al deze rapporten de conclusie worden getrokken, dat een zodanige regeling met name voor de kleine zelfstandigen noodzakelijk werd geacht, maar over de maatregelen die daarvoor zouden moeten genomen, kon men het niet eens worden.

De bezwaren kunnen als volgt kort worden samengevat.

Degene, die in vrije wil voor de zelfstandigheid gekozen heeft, heeft daarmee gesteld, bereid te zijn, bepaalde risico's zelf te dragen. Het inkomen van een zelfstandige wordt door geheel andere factoren bepaald dan dat van een loontrekkende. Die factoren liggen overwegend in de economische sfeer en als er dus voorzieningen moeten worden getroffen, zullen deze op dat terrein gevonden moeten worden. Is het bedrijfskapitaal van een kleine zelfstandige te klein, dan moet zijn bedrijf maar verdwijnen. Een kinderbijslagregeling, die aan een keuterboer met een groot gezin een *f* 2000,— per jaar oplevert, houdt kunstmatig een bedrijfje in stand, dat overigens geen bestaansgrond heeft. Er is meer dan een louter juridisch onderscheid tussen een loontrekkende en een zelfstandige, en dat verschil is zodanig, dat een zelfstandige en een loontrekkende niet tezamen in één kinderbijslagregeling kunnen worden opgenomen.

Uit adressen van middenstandsorganisaties, toegezonden aan de Kamer, is duidelijk gebleken, dat er in de kringen van de zelfstandigen geen onverdeelde geestdrift voor dit wetsontwerp bestaat, integendeel, velen staan er sterk afwijzend tegenover. Mag nu wel een verzekeringsplicht worden opgelegd, indien de zaak nog zo weinig in het rechtsbewustzijn van de betrokkenen zelf blijkt te leven? Het gaat hier in feite om een wettelijke regeling, die beoogt de rechtstreekse inkomensoverdracht van kinderlozen en van ouders van één of twee kinderen, aan kinderrijken en dan nog ongeacht of deze laatsten aan zulk een overdracht behoefte hebben. Bovendien is het woord „verzekering” voor deze operatie bij uitstek misplaatst. Het verzekeringsbegrip wordt op deze wijze volkomen gedenatureerd. Er is immers geen sprake van verzekering tegen een ramp, zoals ziekte, ongeval, invaliditeit, een onverzorgde oude dag. Is de gezinsvorming daarmee nu vergelijkbaar? Wanneer dit wetsontwerp in werking treedt, zal dit door duizenden en duizenden worden gevoeld als een schromelijke onrechtvaardigheid en als een belasting waarvan zij waarschijnlijk nimmer profijt zullen trekken. Dientengevolge zullen sterke psychologische weerstanden in het volksleven openbaar worden.

Tot zover de bezwaren.

Er is op zichzelf geen bezwaar tegen, in het algemeen onderscheid te maken tussen loon- en salaristrekkenden enerzijds en de zelfstandigen anderzijds. Dat kan in een makro-economische beschouwing inderdaad wel verantwoord zijn. Toch is het wel gewenst de nodige voorzichtigheid in acht te nemen wanneer de verzekeringsplicht in het geding is. Men moet bij het hanteren van deze onderscheiding wel terdege bedenken, dat zij uitermate ruw is. Men kan wel met de botte bijl hakken, maar het resultaat is niet geschikt om daaraan doorslaggevende argumenten te ontleen tegen de algemene kinderbijslagverzekering. En zeker niet wanneer als

criterium voor het onderscheid genomen wordt, dat de loontrekkenden onder de loonbelasting en de zelfstandigen onder de inkomstenbelasting vallen. Toch wordt vrijwel steeds dit fiscaal criterium gebruikt. Ten onrechte naar mijn mening. Het is een verouderd en bovendien een volstrekt formeel criterium!

Men moet veel meer sociologisch te werk gaan om het begrip zelfstandige tegenover dat van arbeider af te bakenen. En dan kan ik het niet helpen, maar ook dan blijkt er geen scherpe afgrenzing te bestaan, hoewel de beoordeling zuiverder wordt. In de veelvormigheid van het leven vloeien deze begrippen in elkaar over. Dan kan men in het algemeen nog wel van het onderscheid tussen zelfstandigen en arbeiders spreken, maar men moet ervoor oppassen dit op levende mensen te gaan toepassen. En de wet heeft met die levende mensen te doen.

Wat is een arbeider? In de praktijk van de sociale verzekering wordt deze vraag dagelijks vele malen gesteld. En bij de behandeling van elke sociale-verzekeringwet is deze vraag in de Kamers aan de orde gekomen. In het arbeidsrecht poogt men daarvoor een sluitende definitie te geven. Het antwoord is niet zo eenvoudig als men denkt. Bovendien is herhaaldelijk het middel der wetsduiding aangegrepen om bepaalde groepen onder de sociale-verzekeringswetgeving te brengen, die er formeel gesproken niet toe behoren. De rechtsgrond daarvoor was steeds: „Zij behoren er sociaal gezien wel toe. Hun levensomstandigheden vertonen zoveel punten van overeenkomst met die van een arbeider, dat zij daarmee gelijk moeten worden gesteld. Het zou sociaal onrechtvaardig zijn anders te handelen.”

Voor wat nu het begrip arbeider betreft, verwijs ik de bijzonder geïnteresseerden naar de artikelen 4 tot en met 9 van het nieuwe ontwerp-Kinderbijslagwet voor loontrekkenden. Het overnemen van deze artikelen vergt zeker vier bladzijden van dit tijdschrift en het commentaar vereist een boek. Ik noem slechts het verrichten van persoonlijke diensten, de thuiswerkers, aangenomen werk. Het begrip arbeider is in de sociale verzekering wel zeer ruim geworden.

Nog veel moeilijker is te beantwoorden de vraag: wat is een zelfstandige? In de Noodwet Kinderbijslag voor Kleine Zelfstandigen komt de volgende definitie voor: „iedere Nederlander . . . die anders dan krachtens de arbeidsovereenkomst hier te lande een bedrijf of beroep uitoefent, uitgezonderd . . .”.

Op grond van deze wet krijgt kinderbijslag iedereen, die een bedrijf uitoefent, geen arbeider is, een inkomen heeft beneden een bepaalde grens en niet in de vermogensbelasting is aangeslagen. Men heeft dus zijn toevlucht gezocht in een negatieve formulering, omdat een positieve klaarlijklijk op te veel moeilijkheden stuit.

En wie behoren nu toe de groep der zelfstandigen, naar de onderscheiding, die het nu ter tafel liggend wetsontwerp maakt? Mag ik een kleine opsomming geven?

In de eerste plaats de ondernemers en de middenstanders. Daarnaast de vrije beroepen: de dokter — ook de assistent? — de notaris, de advocaat, die met een aantal jonge advocaten op basis van een „maatschap” samenwerkt — en zijn die jonge advocaten wel zelfstandigen? —. Daarnaast de lompkoopman, de marskramer, de woonwagenbewoner, de marktkoopman. Ook de keuterboer, die op vijf bunder zandgrond een

inkomen voor zijn gezin moet verwerven. Ook de invalide die geen rentekaart gekregen heeft en dus ook geen invaliditeitsrente ontvangt. Tot voor kort behoorden tot de zelfstandigen ook de weduwen van middenstanders, die alleen of met een aantal kinderen achterbleven. Voorts nu nog de gescheiden vrouwen, die maar moeten zien rond te komen. En dan ook de verlaten vrouwen, wier mannen er eenvoudig vandoor zijn gegaan. Voorts de vissers, die op deelvaartcontract varen, hoewel deze thans als arbeiders zullen worden aangemerkt, maar of dat terecht gebeurt, betwijfel ik. De loodgieter, die zijn twee knechts als deelgenoot in de firma heeft opgenomen, deels om aan de verzekeringsplicht te ontkomen, deels om meer verantwoordelijkheidsbesef bij hen te verkrijgen. Vergeet niet de rentenier, de verpachter, de „huisjesmelker”, voorzover zij althans geen arbeid in loondienst verrichten.

In deze groep der zelfstandigen bestaat dus sociologisch gezien de grootste verscheidenheid. De armsten in de samenleving behoren ertoe en de rijksten. Daarom is het bepaald niet geoorloofd hen allen over één kam te scheren. Het is zonder meer duidelijk, dat er in deze groep velen, zeer velen, worden aangetroffen, die misschien wel „zelfstandige” in die bepaalde zin van „geen arbeider” zijn, maar die overigens werkelijk niet in vrije wil voor de zelfstandigheid hebben gekozen en daarmee gesteld hebben bereid te zijn bepaalde risico's zelf te dragen, en zo toch, dan blijken zij in vele gevallen daartoe niet in staat.

Het aantal grensgevallen is overigens veel groter dan men gewoonlijk aanneemt. Is een Spar-winkelier een ondernemer? Is het onderscheid groot vergeleken met een bedrijfsleider van Simon de Wit? Natuurlijk slaat de balans naar het ondernemer-zijn door. Maar de punten van overeenkomst met een bedrijfsleider, die een provisie naar de omzet ontvangt, zijn reeds vrij groot. Hoeveel café's zijn er, die door een bierbrouwerij worden gefinancierd en gecontroleerd? Zijn dit nog ondernemers, zijn dit nog zelfstandigen? Of moeten ze zetbazen worden genoemd? Deze mensen vechten voor hun zelfstandigheid als ondernemer en ik hoop dat ze slagen. Ze vinden het misschien helemaal niet prettig, dat deze vragen worden gesteld. Maar daarom mogen wij de ogen nog niet sluiten voor de werkelijkheid. Hoe staat het met de handelsreizigers op provisiebasis, met tal van soortgelijke tussenpersonen, die tussen wal en schip terecht komen, te klein voor tafellaken, te groot voor servet?

Deze zaak heeft ook nog een andere kant. We gaan de groep der arbeiders nog eens bekijken. En wat zien we dan? Ook typische ondernemersfiguren, die heus in vrijheid gekozen hebben. Directeuren van grote naamloze vennootschappen, die werkelijk wel weten wat risico dragen is, — of weten zij het juist niet voor zoveel het hun eigen inkomen betreft? —, directeuren van grote coöperaties, die met kostprijberekeningen en winstmogelijkheden toch wel iets te maken hebben, directeuren van ziekenhuizen, van electriciteitscentrales, van waterleidingbedrijven, van semi-overheidsbedrijven in het algemeen. Al deze mensen ontvangen salaris, en als ze kinderen hebben, kinderbijslag van het eerste kind af.

En dit zijn nu veelal de grote ondernemers, de mannen van de wereld-concerns, de captains of industry, de financiële experts, die de touwtjes in het bedrijfsleven in handen hebben. Uitgerekend die groep, die het

het minst van allen nodig heeft, die het meest typisch „de ondernemers” telt — niet naar het fiscaal of naar het juridisch criterium, maar sociologisch, en ik voeg eraan toe: economisch gezien — juist die groep is sociaal verzekerd en valt onder de kinderbijslagregeling.

Daar is een dokter met een inkomen van *f* 30.000,—. Zijn vrouw is lerares. Zij hebben twee kinderen. Zij ontvangt kinderbijslag. Een andere dokter. Zijn inkomen is ook *f* 30.000,—. Hij heeft bij een gemeente een bijbaantje als controlerend geneesheer, dat misschien *f* 3000,— oplevert. Hij ontvangt kinderbijslag. Zijn er bedenkingen tegen de algemene kinderbijslagverzekering? Dan zijn er ook zeer vele tegen de huidige regelingen, omdat hét criterium voor het onderscheid tussen zelfstandigen en arbeiders niet te vinden is. Nogmaals, de veelvormigheid van het leven verzet zich daartegen, en daarom is er inderdaad plaats voor een algemene kinderbijslagverzekering.

Verdagen we nu door dit betoog in de nacht, waarin alle katten grauw zijn? Geenszins. Het onderscheid tussen ondernemer en arbeider valt niet weg. Er zijn ondernemers en arbeiders, er zijn werkgevers en werknemers. Er zijn zelfstandigen en niet-zelfstandigen. Er zijn mensen, die een inkomen hebben uit arbeid, anderen uit winst, weer anderen alleen uit kapitaal. Sommigen uit alle drie. En nog weer anderen hebben geen of zeer weinig inkomen. Telkens ligt echter het criterium anders. Daar ligt de moeilijkheid! Uit een oogpunt van verzekeringsplicht kan men niet met het fiscaal criterium van loon- of inkomstenbelasting werken om zelfstandigen en arbeiders van elkaar te onderscheiden. Dat is gladweg onmogelijk. Of het schept ik weet niet hoeveel onbillijkheden en onrechtvaardigheden.

Op welke gronden heeft men nu de kinderbijslag voor de arbeiders verdedigd? Van oudsher is er een accentverschil tussen de rooms-katholieke en de antirevolutionaire opvatting. Door de rooms-katholieken is de rechtsgrond vaak gezocht in de dienst, die het grote gezin als zodanig aan de maatschappij bewijst, terwijl van antirevolutionaire kant meer uitsluitend de klemtoon op het rechtvaardig arbeidsloon werd gelegd. Meer dan een accentverschil is het overigens niet, want èn dr. Kuiper èn ds. Talma waren in hun tijd reeds bereid ook de kleine zelfstandigen in de sociale verzekering op te nemen. Of zij reeds zover gingen, alle zelfstandigen in de sociale verzekering op te nemen, blijve hier onbesproken. In de praktijk hebben beide groepen elkaar steeds gevonden. Het heeft op dit moment niet veel zin op dit accentverschil nader in te gaan, temeer niet omdat uit de memorie van toelichting en uit het voorlopig verslag op het huidige wetsontwerp blijkt, dat er over het sociaal-ethische beginsel niet veel verschil van mening bestaat.

Welke factoren bepalen de hoogte van het loon? Dat zijn er twee, nl. de prestatie, dus de arbeidsproduktiviteit en daarnaast het spel van vraag en aanbod. Is de vraag naar arbeiders groot, dan heeft het loon de neiging te stijgen. Is daarentegen de vraag gering, dan zal het loon allicht dalen. Tussen die beide polen fluctueert de hoogte van het loon. Dat is natuurlijk in de economische theorie veel meer verfijnd in de leer van de grensproduktiviteit en wat dies meer zij. Aangezien de mens naar Gods beeld is

geschapen en dus niet als produktiefactor kan en mag worden behandeld en nog minder zijn arbeidskracht als een waar, welke gekocht en verkocht wordt, behoort naar christelijke opvatting een rechtvaardig arbeidsloon afgestemd te zijn op de behoeften van een gezin, omdat ook de kinderen uit dat gezin naar het beeld Gods geschapen zijn. Het is niet redelijk en naar de normen van de christelijke ethiek niet rechtvaardig, dat een vrijgezel evenveel loon ontvangt voor dezelfde arbeidsprestatie als de vader van een groot gezin, die een veel grotere verantwoordelijkheid draagt. De leus „gelijk loon voor gelijke arbeid” doet het wel, maar bij nadere beschouwing kan zij de toets der christelijke ethiek niet doorstaan.

De consequente toepassing van dit beginsel betekent het teweegbrengen van een sociale onrechtvaardigheid die onaanvaardbaar is. Men kan dit beginsel van „equal pay” alleen handhaven, wanneer men ontkent, dat de geboorte van een kind in Gods raadsbesluit begrepen is.

Daarom is kinderbijslag een eis van rechtvaardig arbeidsloon. Bij de loonbepaling moet met de grootte van het gezin rekening gehouden worden. Daar komt bij de loononderhandelingen niet veel van terecht. Immers, wat is de betekenis van een collectieve arbeidsovereenkomst? De betekenis is ook deze, dat de ondernemers niet met elkaar zullen concurreren over de rugge van de arbeiders. Wat het loon der arbeiders betreft, worden door de collectieve arbeidsovereenkomst de concurrentievoorwaarden tussen hen gelijk getrokken. Er is wel eens geprobeerd, ook de kinderbijslag in de collectieve arbeidsovereenkomst op te nemen. Dat ging evenwel niet. Het zou er immers toe leiden, dat de ondernemers bij voorkeur ongehuwden of gehuwden zonder kinderen in dienst zouden nemen. En bij een ruime arbeidsmarkt zouden de vaders van grote gezinnen het eerst worden ontslagen.

Om aan die bezwaren te ontkomen, heeft men de kinderbijslag voor de loon- en salaristrekkenden in de vorm van een sociale verzekering gegoten, om op deze wijze de primaire loonvorming te corrigeren en een rechtvaardig arbeidsloon te bewerkstelligen. Het is dus een vorm van secundaire inkomensverdeling, of zo men wil, een herverdeling van het nationale inkomen. Deze brengt men tot stand, door de ondernemingen (ik gebruik hier niet het woord ondernemers of werkgevers, wat de wet overigens wel doet) te verplichten, een premie te betalen op basis van het aantal arbeiders, dat zij in dienst hebben en van het loon dat zij betalen. Niet de arbeiders verzekeren zich. De ondernemingen verzekeren zich. Door de bedrijfsverenigingen en door middel van het kinderbijslagvereveningsfonds wordt dan de totaal beschikbare loonsom rechtvaardiger over de arbeiders verdeeld dan anders het geval zou zijn. Daardoor wordt tevens bereikt dat de kostprijscalculaties van het produkt zuiverder worden vastgesteld. Het loon is bedrijfseconomisch gezien een kostenfactor. Wanneer twee ondernemers van dezelfde soort, van dezelfde omvang, met een zelfde aantal arbeiders, hetzelfde produkt vervaardigen, maar de een heeft veel vaders van grote gezinnen in dienst en de ander weinig, dan zouden de produktiekosten van de een wat het arbeidsloon betreft hoger zijn dan die van de ander. De concurrentie tussen de ondernemers weerhoudt dus de werkgevers, die overigens voorstanders van een kinderbijslagregeling zijn, deze in te voeren, zolang daartoe niet algemeen wordt overgegaan. Dat element heeft men in de concurrentie willen uitschakelen. Wat het loon betreft bereikt men

dat door de collectieve arbeidsovereenkomst. Wat het rechtvaardige arbeidsloon betreft door de kinderbijslagverzekering.

Hoe kan men nu de zelfstandigen — de ondernemers — wier inkomen op winst berust, op goede gronden onder de algemene kinderbijslagverzekering brengen? Zij ontvangen immers geen loon, hun inkomen bestaat uit winst. Dat zijn toch twee onvergelykbare grootheden?

In de memorie van toelichting wordt als rechtsgrond aangegeven, dat allen, arbeiders en ondernemers, maatschappelijke arbeid verrichten en dat het natuurlijk recht tot vorming van een gezin door de wijze van beloning voor het verrichten van maatschappelijke arbeid niet mag worden belemmerd. Hier komen vragen op. Kan deze stelling worden geaccepteerd?

Reeds bij de behandeling van de Kinderbijslagwet (voor arbeiders) in 1937 merkt minister Romme op, dat hij ten aanzien van de kinderbijslag geen wezenlijk onderscheid zag tussen de zelfstandigen en de loontrekkenden. Uiteraard onderkende hij het verschil tussen het vraagstuk van de rechtvaardige prijs en het vraagstuk van het rechtvaardige loon, maar ten aanzien van kinderbijslag, waarbij het gaat om het algemene vraagstuk van de beloning van menselijke arbeidskracht, zag hij in dit opzicht tussen zelfstandigen en loontrekkenden geen wezenlijk verschil. Alleen op grond van praktische overwegingen, waarbij de moeilijkheden van de premie-inning toen doorslaggevend waren, beperkte hij zich tot de loontrekkenden.

Is dit standpunt aanvaardbaar? Kan het betoog over de verwezenlijking van het rechtvaardig arbeidsloon door middel van de collectieve arbeidsovereenkomst en de kinderbijslagverzekering ook worden opgezet voor de rechtvaardige prijs? Ik meen van wel, althans in een zeker opzicht en met de nodige beperking. De beperking schuilt hierin, dat wanneer we gaan spreken over de rechtvaardige prijs, daarbij niet de gehele groep der zelfstandigen is betrokken, maar alleen dat deel, dat produktief in de samenleving werkzaam is. Men kan dat deel dan zeer ruim nemen. Dus niet alleen de ondernemingen als zelfstandige grootheden, maar ook de middenstander, ook de notaris, ook de arts, wier inkomen niet winst is in de gangbare betekenis van het woord, maar beloning van bewezen diensten. En voorts kan de rechtvaardige prijs in zeker opzicht slechts als basis worden aanvaard.

Stel er zijn twee kappers in dezelfde wijk. De een heeft een groot gezin en de ander geen kinderen. Er is vrije concurrentie. Waarin mag deze bestaan? In inrichting van de zaak, vakbekwaamheid, hoe worden de klanten behandeld. Kan nu de vader van het grote gezin een hoger tarief berekenen? Ja, maar dan lopen zijn klanten naar de concurrent. Dat zal hij dus niet doen. Daarom overweegt hij een lager tarief te berekenen, om daardoor wel kleinere winst, maar grotere omzet en groter inkomen te verkrijgen. Dat mag hij echter niet, want de bedrijfsgenoten spreken onder elkaar bepaalde tarieven af en de minister legt soms een prijzenstop op. Dat die bedrijfsgenoten dat onder elkaar doen, is hun goed recht.

Zij ordenen daarmee de concurrentie. Maar dan kunnen zulke prijsafspraken tot op zekere hoogte met collectieve arbeidsovereenkomsten vergeleken worden. Dan kan op dezelfde gronden een rechtvaardige prijs worden verdedigd en geëffectueerd door naast deze prijsafspraken een

kinderbijslagverzekering in het leven te roepen en de ondernemingen, zo men wil de werkgevers, te verplichten daarvoor een premie te betalen die dan in de prijsafspraken is opgenomen. Dan is het een zaak van sociale rechtvaardigheid, nu niet van de ondernemers tegenover de arbeiders, maar van de ondernemers tegenover elkaar, de concurrentieverhoudingen zuiverder te maken en in ieder geval het verschil in gezinsgrootte als element van concurrentie uit te schakelen. Zo dwingt de ordening van het economische leven tot de aanvaarding van het beginsel van de rechtvaardige prijs.

Is het voorbeeld van de kappers ook bewijs voor een algemene stelling? Zonder meer niet. De veelvormigheid van het bedrijfsleven laat zich niet gemakkelijk onder één noemer vangen. Bij de dienstverlenende middenstand en misschien bij het ambacht spelen deze prijsafspraken in het algemeen een rol. Maar wat heeft de kruidenier nog te zeggen over de prijzen van zijn artikelen? Wanneer zijn inkoopcombinatie niet alles bedisselt, dan zijn het de leveranciers die de dienst uitmaken. De sigarenwinkeliers moeten onderhandelen met de fabrikanten over de winstmarge, die hun gelaten wordt, maar over de prijzen hebben zij geen zeggenschap. Het karakter van de handeldrijvende middenstand is ook wezenlijk veranderd. Het risico-element is essentieel gewijzigd. En ook dit leidt ertoe, dat ik inderdaad tot de conclusie kom, dat een algemene kinderbijslagverzekering op principiële gronden wel kan worden aanvaard, hetgeen overigens nog niet betekent, dat nu ook vóór dit wetsontwerp moet worden gestemd.

Immers uit de voorgaande uiteenzetting volgt de min of meer dwingende conclusie, dat de premie voor de kinderbijslagverzekering door de gezamenlijke ondernemingen, het produktieve bedrijfsleven, moet worden betaald. De premie is een deel van de produktiekosten en moet in de kostprijscalculatie worden opgenomen. De moeilijkheid is, een methode te vinden om de totale premielast over de verschillende ondernemingen te verdelen en dat zo billijk en zo rechtvaardig mogelijk te doen. Het gaat dan om een objectieve maatstaf teneinde het aandeel van iedere onderneming vast te stellen. Dat de premie wordt vastgesteld in een percentage van het door de onderneming in het totaal verloonde bedrag is een aanvaardbare oplossing voor zover het de arbeiderskinderbijslag betreft.

Voorzover het de kinderbijslag der zelfstandigen betreft, zou de premie berekend kunnen worden in een percentage van de gemaakte winst, waarbij in het midden gelaten kan worden, of dit dan moet betreffen de winst die tot uitkering komt, of de bruto-winst, dus ook het deel dat in de onderneming wordt gehouden. Toch schijnt deze oplossing minder juist. We stelden immers, dat de premie een onderdeel der produktiekosten is en zij kan dus eigenlijk niet uit de winst worden voldaan. Zou dan de hoeveelheid kapitaal die wordt aangewend, een betere sleutel voor de verdeling opleveren? Dan rijst terstond de vraag wat onder kapitaal moet worden verstaan. En die vraag is in de praktijk ook niet zo eenvoudig te beantwoorden.

Wanneer we nu verder filosoferen, dan is het toch zo, dat de onderneming kapitaal en arbeid samenbrengt. De kinderbijslagpremie voor loontrekkenden houdt verband met de loonsom, en de kinderbijslagpremie

voor de zelfstandigen houdt verband met de kapitaalhoeveelheid, in de ondernemingen aangewend. Dat laatste zal wel op een aantal moeilijkheden stuiten. Wanneer we dan evenwel nog een stap verder gaan? Het resultaat van de onderneming is immers het eindprodukt. In de prijs daarvan behoren alle gemaakte kosten te worden opgenomen, ook dus de kinderbijslagpremie voor zelfstandigen. De omzetbelasting nu wordt bij de bron geheven. Laat de premie dan uit de omzetbelasting te voorschijn komen, wil men: tegelijk met de omzetbelasting worden geheven. Daar is geen nieuw apparaat voor nodig. Een percentage is niet zo moeilijk te berekenen. De belastingdienst heeft daar vermoedelijk geen moeite mee. Het is dan inderdaad een soort bestemmingsheffing, maar dan een, die geheven wordt op de juiste plaats. Daar zitten natuurlijk ook wel een paar voetangels en klemmen. Het lijkt me echter toe, dat de incasso van de premie ongeveer even gemakkelijk is als bij de methode, die thans in het wetsontwerp wordt voorgesteld. Zo benadert men evenwel het meest de rechtvaardige prijs.

Het gaat daarbij dus om een percentage van het totaal verloonde bedrag en om een percentage van de produktie (de omzet). De kinderbijslagpremie heeft niets te maken met wat een arbeider of een procuratiehouder, een chauffeur of een directeur individueel aan loon of salaris ontvangt. Wat doet het er per saldo toe hoe de premie berekend wordt? Het doet er immers niets toe, of nu 3 % van f 5.000,— wordt betaald of 5 % van f 3.000,—. Het bedrag is hetzelfde. In een kinderbijslagregeling verdient een premiegrens geen aanbeveling. De onderneming betaalt de premie. Het totaal bedrag der uitbetaalde lonen is daarvoor een eerlijker basis dan het produkt van het aantal arbeiders en het premieloon. De totale loonsom wordt toch immers in de prijscalculatie opgenomen.

In de huidige Kinderbijslagwet, die alleen op de loontrekkenden van toepassing is, rust inderdaad de premieplicht op de werkgevers, zij het met een loongrens voor iedere arbeider. Dat de werkgever voor de premiebetaling aansprakelijk wordt gesteld, is juist. Alle loon- en salaristrekken zijn dus verzekerd, omdat de werkgever de kinderbijslagverzekering sluit en hij de premie betaalt, waardoor wordt bewerkstelligd, dat een rechtvaardig loon wordt uitgekeerd.

En daar zit nu de principiële moeilijkheid bij het huidige wetsontwerp. Voorgesteld wordt nu, dat alle Nederlanders van 15 tot 65 jaar verzekerd zullen zijn en dat zij ook allen zelf de premie zullen betalen. Om dit voor zoveel het de arbeiders betreft te bewerkstelligen, zal hun een looncompensatie worden toegekend, met alle bezwaren welke daaraan verbonden zijn.

De regering stelt zich op het standpunt, dat de kinderbijslagverzekering een volksverzekering zal zijn, voorzoveel het meer dan drie kinderen betreft; dat daarvoor aansluiting moet worden gezocht bij de Algemene Ouderdomswet en de Algemene Weduwen- en Wezenwet en dat de premie door de belastingdienst zal worden geïnd. Dat is voor de belastingdienst inderdaad een eenvoudige zaak. Wordt thans 6,75 % premie betaald, dat zal straks 8,75 % zijn. Eenvoudiger kan het al niet. Toch krijgen wij de indruk, dat hier het een en ander wordt geforceerd.

De redenering lijkt aanvaardbaar. Maakt het nu praktisch zoveel ver-

schil? Thans betalen de werkgevers de premie. Straks krijgen de arbeiders looncompensatie en betalen zij zelf de premie van 2 % ingevolge de Algemene Kinderbijslagwet. De ondernemer houdt de door de werknemers verschuldigde premie op het loon in tegelijk met de loonbelasting, de premie A.O.W. enz. Maar voorts betaalt hij 3,3 % premie ingevolge de Kinderbijslagwet voor loontrekkenden op dezelfde wijze als thans en dat maakt voor hem de loonadministratie bepaald niet eenvoudiger. Het resultaat zal echter zijn, dat de arbeider tenslotte hetzelfde bedrag in zijn loonzakje ontvangt. Dat het principieel of economisch enig verschil zou maken, acht men een louter academische kwestie.

Deze redenering past in een economische beschouwing en is tevens in overeenstemming met de opvatting van vele arbeiders, dat zij praktisch alleen belang hebben bij wat zij aan het einde van de week in hun loonzakje meer naar huis nemen. De rest interesseert hun niet. Maar, is het verstandig daaraan toe te geven? Nu iedereen gedwongen wordt premie te betalen, wordt inderdaad voet gegeven aan de gedachte, dat de kinderlozen premie betalen om de kinderrijken aan een groter inkomen te helpen.

Het is niet zo moeilijk, aan het volk duidelijk te maken, dat in de kinderbijslagverzekering het sociaal-ethische principe van het rechtvaardige arbeidsloon en van de rechtvaardige prijs verscholen zit. De doorsnee burger heeft echter het gevoel, dat hij daar persoonlijk, wat zijn inkomen betreft, niet bij betrokken is, dat daarom van hem niet een offer mag worden gevraagd. Hij acht dat niet billijk. Dat de man met veel kinderen kinderbijslag ontvangt, daar heeft hij wel vrede mee, dat vindt hij ook wel juist. Maar het is een zaak, welke de onderneming behoort te regelen. Het moge nogmaals worden gezegd: het object van de kinderbijslagverzekering is de door geen ondernemer te beheersen anti-sociale concurrentie op basis van het kindertal, zowel in de loonsector als in de prijssector. Dáár klemt het volgens het rechtsbewustzijn. De bezwaren tegen dit wetsontwerp zijn niet alleen van psychologische aard. De vraag van de billijkheid, van de rechtvaardigheid, is hier tevens aan de orde. Vandaar dat de verplichting tot premiebetaling voor de kinderbijslag veel minder leeft in het rechtsbewustzijn van het volk dan dezelfde verplichting voor de Algemene Ouderdomswet. Ik meen, althans dat hierin het verschil moet worden gezocht.

De grondgedachte van de Algemene Ouderdomswet is, dat de actieve, de werkende generatie door premiebetaling aan de niet meer werkende ouderen een basispensioen verschaft en daardoor een morele aanspraak verkrijgt, dat de volgende generatie hetzelfde zal doen, wanneer de thans werkende generatie niet meer actief aan het produktieproces deelneemt. Terecht is daarom in deze wet artikel 9 aangenomen, dat de waardevastheid van dit basispensioen beoogt, en terecht heeft de regering gesteld, dat dit voor de Kinderbijslagwet niet moet geschieden, want er bestaat reeds een zekere verhouding tussen kinderbijslagpremie en loon. Het is duidelijk, dat de Algemene Ouderdomswet wel populair was en is bij het volk, ook al drukt de premie bij sommigen zwaar. Want bij de Algemene Ouderdomswet is iedereen betrokken. Immers iedereen, die de leeftijd van 65 jaar bereikt, en overigens aan de bepalingen van de wet voldoet, ontvangt ouderdomsrente. Maar bij de komende Algemene Kinderbijslagwet

ligt dat anders. Allen betalen premie maar alleen de kinderrijke gezinnen ontvangen kinderbijslag.

En daarom wordt de vraag dringender of het juist is die Kinderbijslagwet en de Algemene Ouderdomswet zo nauw aan elkaar te koppelen wat het incasso betreft. Verschillen de beide wetten daarvoor niet te veel van elkaar? En was het nu maar zo, dat we met één kinderbijslagregeling te maken hadden, maar we krijgen er drie. En dat wordt dan wel een merkwaardige volksverzekering. Een volksverzekering, waarbij de grote meerderheid van het volk 5,3 % premie betaalt, kinderbijslag ontvangt vanaf het eerste kind, een kleiner deel dat 2 % premie betaalt van het premieplichtig inkomen en kinderbijslag ontvangt vanaf het derde kind en tenslotte de ambtenaren, die pro forma premie gaan betalen, om nog weer een andere kinderbijslag te ontvangen. Dat is toch eigenlijk een heel vreemde zaak. Voorts is het zo, dat aan de zelfstandigen wordt toegestaan, beneden een bepaald inkomen geen of minder premie te betalen, hetgeen aan de loontrekkenden niet wordt toegestaan. In het kader van de Algemene Ouderdomswet is dat nog aanvaardbaar, maar hier veel minder.

In het voorlopig verslag is de vraag gesteld of het niet mogelijk zou zijn, dat de werkgevers de kinderbijslagpremie voor de loontrekkenden zouden blijven betalen, waardoor ook de voorgestelde looncompensatie achterwege kon blijven.

De regering heeft zich in haar memorie van antwoord bepaald niet met een Jantje van Leiden van deze zaak afgemaakt. Integendeel zij is zeer omstandig op dit vraagstuk ingegaan. Zij liet doorschemeren, dat zij het eigenlijk wel met de vraagstellers eens was, maar dat praktische bezwaren haar verhinderden die weg op te gaan. Binnen het kader van de huidige opzet heeft de regering ook inderdaad gelijk. Maar dat vindt dan ook zijn oorzaak daarin, dat zij van een te straffe coördinatie met de Algemene Ouderdomswet is uitgegaan.

Wanneer de ondernemers de premie zouden blijven betalen voor de kinderbijslag der loontrekkenden, dan zal een veel gecompliceerdere premieadministratie daarvan het gevolg zijn. Zonder nu op alle voorbeelden in te gaan, die de regering daarvan geeft, kan in het algemeen worden gesteld, dat deze bezwaren samenhangen met de omstandigheid, dat steeds wordt uitgegaan van de individuele werknemer. Het gaat erom „zijn” verplichting vast te stellen. Vandaar de restitutiemoeilijkheden bij teveel betaalde premie, omdat een arbeider bij twee of meer werkgevers gewerkt heeft enz. Daarom moet de regering ook de looncompensatie op de koop toemenen.

Helemaal ongaarne doet zij dat overigens niet. Want behalve echte werkgevers voert de regering ook het begrip „fictieve” werkgevers in. Degenen, die krachtens de sociale verzekering een rente ontvangen, de rentetrekken dus, hebben wanneer zij kinderen verzorgen, eveneens recht op kinderbijslag. Deze wordt door de organen der Sociale Verzekering uitbetaald. En deze organen zijn dus „werkgevers”, maar fictieve werkgevers. Alweer een wat vreemde constructie, die inderdaad wonderlijk aandoet. Bij looncompensatie gaan de lonen omhoog en de premies worden over die verhoogde lonen berekend, gaan dus ook omhoog, en daaruit kunnen de kinderbijslagen worden gefinancierd. Zonder looncompensatie

zou daarom een andere oplossing moeten worden gevonden en dat zou dan wel op verhoging van de premie neerkomen. Dat is veel moeilijker.

In mijn gedachtengang past evenwel, dat de kinderbijslagpremie door het produktieve bedrijfsleven, door de gezamenlijke ondernemingen moet worden opgebracht. De kinderbijslagpremie is een onderdeel van de kosten van het produkt. Zij moet niet van het inkomen, noch van het loon, noch van de winst worden gegeven.

Maar hoe staat het dan met de niet of de niet meer produktieve sector van de samenleving, met de mensen, die niet of niet meer produktief bezig zijn? De rentetrekkers, de gepensioneerden, maar ook de ondersteunden? Samen vormen zij wat ik zou willen noemen de onverklaarbare rest. Daartoe behoren ook de mensen, die van dividenden leven. Over hen behoeven wij ons geen zorgen te maken. Wanneer de onderneming de kinderbijslagpremie betaalt zowel voor de loontrekkenden als voor de zelfstandigen, vermeerderen de kosten en vermindert de winst. Zij betalen dus indirect mee. Blijven over de obligatiehouders, de verpachters, de „huisjesmelkers”. Die blijven inderdaad buiten schot. Maar hoe groot is het aantal van hen die louter als zodanig hun inkomen verwerven? Tot deze groep behoren ook de militairen, die kostwinnersvergoeding ontvangen en de mensen, die vallen onder de sociale-voorzieningsregelingen, in het algemeen zij, die van gemeente- of rijkswegen worden ondersteund.

Dat deel van de premielast moet de overheid op zich nemen, want goeddeels heeft dat betrekking op de publieke onderstand, op de armenzorg. Dat deel moet uit de algemene middelen worden gefinancierd, want daarvoor zijn we als nationale gemeenschap gezamenlijk aansprakelijk. Dat aandeel zal globaal benaderd kunnen worden.

Het aantal kinderen wordt ruw geschat op 3.900.000.

Globaal zal de verdeling als volgt zijn:

kinderen van arbeiders	2,200.000
„ „ ambtenaren	530.000
„ „ rentetrekkers	90.000
„ „ zelfstandigen	980.000
„ „ overigen	100.000
totaal	3.900.000

Dat zou betekenen dat de overheid rond $2\frac{1}{2}\%$ van de totale premie moet bijdragen, en worden alle rentetrekkers erbij genomen, dan zou ruw gemeten, met 5 % kunnen worden volstaan. Daar is wel over te praten, dacht ik. Het resultaat van de globale schatting valt in ieder geval erg mee.

Het meten met twee maten voor de zelfstandigen en de loontrekkenden verhoogt de populariteit van het wetsontwerp niet. Waarom dat verschil in premie? Waarom dat verschil in kinderbijslag voor de een van het eerste kind af, voor de ander van het derde kind af? Voor een volksverzekering is dat zeker niet consequent en een vreemde figuur. Ook hier spreekt de rechtsovertuiging mee. Het volk begrijpt dat niet. En zeker niet de kleine ondernemer, die dag en nacht ploetert. Hij zal het helemaal niet begrijpen, wanneer hij de zwaardere last van de premie niet mag

doorberekenen in de prijzen, terwijl de loonarbeider volledig wordt gecompenseerd. En doorberekenen, dat mag niet. De regering verzet zich daar scherp tegen.

Ik vraag me af, of niet een poging moet worden gewaagd, dit wetsontwerp te veranderen. De Kamer zou kunnen volhouden, dat de werkgevers de premie blijven betalen voor de kinderbijslag der arbeiders. Dat is een veel gezonder situatie. Dan kan de premie-inning toch over de belastingdienst lopen. De loonlijsten komen daar toch en de belastingdienst is daarop veel meer ingesteld dan de organen der sociale verzekering. Laat men dan de premie berekenen over het totale loonbedrag, zodat voor iedere arbeider afzonderlijk de premieberekening achterwege kan blijven. Dat voorkomt veel administratie, ook bij de ondernemers. De ondernemers behoeven dan ook geen onderscheid te maken tussen de premie van 2 % ingevolge de Algemene Kinderbijslagwet en die van 3,3 % ingevolge de Kinderbijslagwet voor loontrekkenden. Het premiepercentage over het totale loonbedrag berekend wordt lager. Het totale bedrag, dat opgebracht moet worden, blijft echter hetzelfde. Dan komen restituties niet aan de orde, want de zaak wordt niet individueel per arbeider bekeken. Het speelt voor de arbeiders op hun loonbelasting- of inkomstenbiljet geen rol. En dat is beter. Over de heffing van de ondernemerspremie in een percentage voor de omzetbelasting heb ik reeds enige opmerkingen gemaakt.

En daarnaast vraag ik mij af, of toch ook niet geprobeerd moet worden bij het incasso meer eenheid van behandeling te verkrijgen door aan allen, zelfstandigen en loontrekkers, kinderbijslag te verstrekken van het tweede kind af. Welke repercussies zal dit tengevolge hebben? Hoe kunnen die worden opgevangen? Het is geen eenvoudige zaak. Het aantal weerstanden is groot.

Maar we moeten ons toch goed realiseren, dat in 1946 de kinderbijslag alleen maar werd veranderd in verband met de loonpolitiek. We stonden er in de naoorlogse situatie economisch slecht voor. Met loonsverhogingen moest voorzichtig worden omgesprongen. De nood in de grote gezinnen was groot. Om die nood te lenigen en een nieuwe algemene loonronde te voorkomen, heeft men toen kinderbijslag toegekend van het eerste kind af. Dat was dus in een tijd van armoede en van grote economische moeilijkheden.

Nu beleven we een periode van economische expansie en van welvaart. Voor de toekomst worden prognoses gemaakt, waarbij op een snelle stijging van het nationale inkomen wordt gerekend. Zo ooit, dan moeten nu de gunstige omstandigheden worden benut om gezonde verhoudingen in het leven te roepen, eventueel die te herstellen. Ook in West-Duitsland worden voorstellen gedaan om aan de loontrekkenden kinderbijslag toe te kennen van het tweede kind af.

Een uiteraard ruwe en globale berekening aan de hand van de in de Kamerstukken verstreckte gegevens leidt tot het volgende resultaat.

	Loontrekkenden		Zelfstandigen	
	aantal	kinderbijslag	aantal	kinderbijslag
eerste kinderen	917.000	f 215.000.000	355.000	f 80.000.000
tweede kinderen	603.000	„ 165.000.000	247.000	„ 65.000.000
derde en volgende kinderen	680.000	„ 220.000.000	366.000	„ 115.000.000
	2.200.000	f 600.000.000	986.000	f 260.000.000

De rest			
	aantal	kinderbijslag	
eerste kinderen	311.000	f 70.000.000	
tweede kinderen	197.000	„ 50.000.000	
derde en volgende kinderen	216.000	„ 70.000.000	
	724.000	f 190.000.000	

De ambtenaren, de rentetrekken en wat ik eerder genoemd heb de onverklaarbare rest vormen tezamen de derde groep. Het verdient terwille van de vergelijking aanbeveling deze groep buiten beschouwing te laten.

De cijfers van het aantal kinderen der zelfstandigen zijn van het jaar 1953. Aangenomen wordt dat dit kindertal ongeveer gelijk gebleven is, in verband met de omstandigheid dat het aantal bedrijven der zelfstandigen gedurende de laatste jaren niet beduidend is toegenomen.

In het voorstel van de regering blijft de situatie voor de loontrekkenden onveranderd. Het totaal der kinderbijslagen zal dus ongeveer f 600.000.000 zijn. De werknemers zullen echter zelf de 2 % premie betalen voor de Algemene Kinderbijslagwet en daarvoor looncompensatie ontvangen. De zelfstandigen ontvangen kinderbijslag van het derde kind af en de kosten daarvan worden begroot op f 115.000.000,—. Totale last f 715.000.000,—.

Wordt aan allen kinderbijslag gegeven van het tweede kind af, dan zijn de kosten van de loontrekkenden f 385.000.000,— (dat is dus f 215.000.000,— minder) en van de zelfstandigen f 180.000.000,— (dat is dus f 65.000.000,— meer). De totale last wordt dan f 565.000.000,—.

Prof. Van Esveld heeft de suggestie gedaan om kinderbijslag te verstreken alleen voor de eerste drie kinderen. Voor de loontrekkenden betekent dit, dat daarmee is gemoeid een bedrag van rond f 460.000.000,— en voor de zelfstandigen een bedrag van rond f 195.000.000,—. In het totaal derhalve f 655.000.000,—. Dit wijst er op, dat het aantal grote gezinnen niet zo erg groot is. Immers 70 % van de gezinnen heeft óf geen, óf slechts één dan wel twee kinderen. Vandaar de grote verschillen. De cijfers zijn overigens leerzaam en spreken voor zichzelf.

Maar dan de looncompensatie. Dat is een nare en vervelende zaak. Ook in het voorstel van de regering. De arbeiders en de ambtenaren ontvangen een looncompensatie van ongeveer 2 % en betalen dan zelf de premie tot hetzelfde bedrag. Dat gebeurt dus op dezelfde wijze als bij de invoering van de Algemene Ouderdomswet.

Maar wanneer kinderbijslag wordt gegeven van het tweede kind af, zijn de moeilijkheden uiteraard veel groter. Daarvoor zal een looncompensatie

satie van ongeveer 5 % nodig zijn. De kinderbijslag voor het eerste kind bedraagt immers f 234,— per jaar. Wordt deze niet meer toegekend, en wil men bereiken, dat de betrokkene er in ieder geval niet op achteruit gaat — dan moet men er van uitgaan dat een arbeider met een inkomen van f 90,— per week — dat is f 4700,— per jaar — een looncompensatie nodig heeft van 5 % om in inkomen gelijk te blijven. En dat betekent dus een looncompensatie van 5 % voor alle arbeiders. Maar een man met een inkomen van f 11.700,— heeft aan een compensatie van 2 % reeds voldoende. Nu zal men wel een compensatie toekennen in een percentage van het premieplichtig loon. Maar onbillijkheden blijven er desondanks in schuilen al zorgt de belastingprogressie er voor dat het de spuigaten niet uitloopt.

De arbeidersgezinnen ontvangen aan kinderbijslag minder een bedrag van f 215.000.000,— waarvoor ze evenwel een looncompensatie ontvangen, zodat zij er niet op achteruitgaan.

Dat is inderdaad een enorm bedrag. Men moet over deze maatregel dan ook niet luchthartig denken. Maar is het nu onmogelijk? Het Nationaal Plan Bureau rekt voor 1961 toch met een produktiviteitsstijging en met een daaruit voortvloeiende loonsverhoging van tenminste 5 %. Kan deze loonsverhoging niet met deze operatie worden verbonden? De gezinnen der loontrekkenden moeten dan verhoudingsgewijs inderdaad een veer laten. Maar in 1946 werden zij toch eigenlijk extra bevoordeeld. Wanneer men er echt van overtuigd is, dat kinderbijslag van het tweede kind af beter is dan van het eerste kind af, dan moet er in deze tijd met aller medewerking een weg te vinden zijn.

Ervan uitgaande, dat de economische expansie nog enkele jaren voortduurt — en men gaat daar van uit — dan zou deze operatie desnoods in drie jaren kunnen worden uitgevoerd.

Zo bevordert men uiteindelijk meer gezonde verhoudingen en men verkrijgt een regeling, die meer met het rechtsbewustzijn overeenstemt.

In de tot nu toe geleverde beschouwingen is het accent van de kinderbijslag sterk gelegd op het rechtvaardige arbeidsloon en op de rechtvaardige prijs, waarbij dan vooral aandacht werd gevraagd voor het ethisch-sociale beginsel, dat zowel bij de lonen als bij de prijzen het kindertal der gezinnen geen rol zou spelen in de concurrentie, of anders gezegd, dat de lasten van de kinderbijslag gelijkmatig over alle produktiekosten zouden worden verdeeld.

In de aanvang is opgemerkt, dat met name van rooms-katholieke kant meer de nadruk wordt gelegd op het argument, dat de grote gezinnen als zodanig een dienst bewijzen aan de maatschappij en breder opgevat aan de gehele Nederlandse samenleving. Aan dat argument mag zeker niet alle waarde worden ontzegd. Het is nu eenmaal zo in de politiek, dat argumenten „pro” en argumenten „contra” tegen elkaar worden afgewogen. Tot nog toe slaat de weegschaal enigszins naar de negatieve kant door en kunnen we voor deze wettelijke regeling maar weinig enthousiasme opbrengen. Het wordt voor een antirevolutionair wel moeilijk, zich met blijmoedigheid vóór te verklaren; eerder zal hij geneigd zijn mede te werken aan de verwerping van het wetsontwerp in deze vorm. Tenzij . . . !

En ja, dan kan moeilijk worden ontkend, dat de grote gezinnen inder-

daad uit het oogpunt van het algemeen belang van zeer grote betekenis zijn. Wat onderscheidt Nederland van de onderontwikkelde gebieden? Waarom is de welvaart hier groter dan daar? Het onderscheid is vooral te zoeken in de technische voorsprong. Niet in de grondstoffen en bodemrijkdom. Vele onderontwikkelde gebieden staan er wat dat aangaat beter voor. Het zit ook niet in de arbeidslust. Het mag zijn, dat in sommige van die gebieden de mannen niet al te veel uitvoeren, maar dan doen de vrouwen er des te meer. Maar technisch zijn wij beter uitgerust. De rationalisatie is veel verder doorgevoerd, evenals de arbeidsdeling en de specialisatie met de daarmee gepaard gaande bijzondere deskundigheden. We hebben een industrieel apparaat en een „know how”, welke de basis zijn voor onze welvaart.

Om dat apparaat en die „know how” op peil te houden en nog verder te verbeteren is nodig, dat de jeugd van vandaag wordt onderwezen, wordt geschoold voor de duizend en een verschillende taken, die straks met deskundigheid zullen moeten worden verricht. Vooral de technische, maar ook de administratieve vorming van de jonge mensen is daarom beslissend. Vandaar dat het onderwijs van zo grote betekenis is en dan vooral het voortgezet onderwijs.

Het is daarom een zo gelukkige vondst, dat in het ontwerp wordt voorgesteld, de kinderbijslag zowel voor de studerende kinderen als voor de invalide kinderen te verdubbelen. Dat is voor de grote gezinnen van enorme betekenis. De opmerking van prof. Romme in het begin geciteerd, is volkomen juist. Daar zit in die opmerking een groot stuk sociale rechtvaardigheid. Ook ten opzichte van de kinderen zelf. Laat men niet zeggen, dat daardoor de verantwoordelijkheid der ouders wordt ondermijnd. Het is doodeenvoudig niet waar. Gemis aan verantwoordelijkheid is daar aanwezig waar de ouders in staat zijn hun kinderen een betere opleiding te geven en dat niet doen. De kinderbijslag wordt nu algemeen gegeven, wanneer het kind ook inderdaad een voortgezette opleiding ontvangt. Dat is voor het technisch onderwijs van grote betekenis. De ouders blijven toch een groot deel van de last dragen. Maar nu worden ze in staat gesteld om dat te doen. Ik kan bepaald niet inzien, waarom de ouders van de grote gezinnen zich krom moeten werken en altijd in de grootste financiële zorg moeten zitten om hun kinderen een goede opleiding te geven. Hen daarbij te helpen behoort eveneens tot het rechtvaardig loon en tot de rechtvaardige prijs. Wanneer die kinderen zelf blijk geven dit te waarderen en de geboden mogelijkheid willen benutten, moeten de ouders daartoe in de gelegenheid worden gesteld.

Inderdaad is er een aantal argumenten aan te voeren, dat sterk pleit voor een algemene kinderbijslagregeling. Het is een onbevredigende situatie, dat meer dan twee derde deel der bevolking bij een zodanige regeling betrokken is en dat minder dan één derde deel daar volledig buiten valt, hoewel de rechtsgrond ook voor dat deel aanwezig is. Het onbevredigende van de situatie blijkt wel duidelijk uit het bestaan van de Noodwet Kinderbijslag voor Kleine Zelfstandigen. Met die Noodwet is praktisch niemand tevreden. Nog afgezien van de te lage inkomensgrenzen is het inkomensonderzoek zeer bezwaarlijk. Die bezwaren zouden enorm toenemen, wanneer de definitieve regeling voor de zelfstandigen in deze vorm werd gegoten. Die kant moet het in ieder geval zeer beslist niet uit.

De ervaringen met de Noodwet Ouderdomsvoorziening opgedaan zijn een baken in zee. Wanneer dan ook nog de inkomensgrens op *f* 10.000,— à *f* 12.000,— wordt gesteld, dan is het haast onbegrijpelijk, dat er nog stemmen worden gehoord, die vóór een dergelijke oplossing pleiten. Het is dan immers duidelijk, dat de grote meerderheid van het aantal zelfstandigen onder de regeling valt, zodat het alleen reeds uit een oogpunt van doelmatigheid betwijfeld moet worden of dit wel juist is. De administratie wordt in ieder geval veel ingewikkelder, want evenals bij de Noodwet zal men ter voorkoming van onbillijkheden weer bepaalde schalen moeten ontwerpen. Een vader van drie kinderen met een inkomen van iets minder dan *f* 10.000,— ontvangt kinderbijslag, maar iemand met een inkomen van *f* 10.200,— die zes kinderen heeft, ontvangt geen kinderbijslag. Dat gaat niet. Bovendien wordt de man die knoeit met zijn belastingaangifte, dubbel beloond. Lagere belasting en kinderbijslag bovendien! Tenslotte wordt het inkomen vastgesteld na afloop van het jaar, zodat bij de sterk wisselende inkomens het meermalen voorkomt, dat kinderbijslag wordt ontvangen in het jaar, waarin men deze niet nodig heeft en dat geen kinderbijslag wordt ontvangen in het jaar, waarin men daaraan wel behoefte heeft.

De huidige situatie is ook daarom onbevredigend, omdat onder de arbeiders bepaalde groepen worden gerekend, die daar eigenlijk niet toe behoren, en omgekeerd omdat met name de kleine ondernemers van kinderbijslag verstoken blijven, hoewel zij daarvoor zeer zeker in aanmerking komen.

Terecht merkt de regering op, dat wanneer de algemene regeling eenmaal bestaat, de bezwaren op den duur minder zullen worden gevoeld. Zij zullen evenwel wanneer dit wetsontwerp in deze vorm wordt aanvaard, niet verdwijnen. Daarvoor wortelen ze te diep in het volksleven.

Het zou desondanks erg jammer zijn, wanneer een algemene regeling niet tot stand kwam. Wanneer ik bezwaren geopperd heb, komen deze niet voort uit een principiële afwijzing van een algemene kinderbijslagregeling als zodanig. Integendeel. Die bezwaren gelden alleen de techniek van dit wetsontwerp. In hoeverre het mogelijk zal zijn, en in hoeverre de regering bereid is, aan deze bezwaren tegemoet te komen — en in hoeverre ook de Kamer daartoe bereid is — moet natuurlijk worden afgewacht.

Ik zou in ieder geval willen bepleiten, dat een algemene kinderbijslagregeling tot stand komt. De zaak is het waard. En de gezinnen, ook die der zelfstandigen, zijn ermee gediend. Een stuk sociale rechtvaardigheid wordt er door verwezenlijkt. Maar het meest doorslaggevende argument is: de grote gezinnen zijn geen leveranciers van ongeschoolde arbeiders. Het gaat om de scholing, de ontwikkeling van de jonge mensen en de mogelijkheden daartoe.

Het betoog samenvattend, zou ik dus het volgende willen bepleiten:

1. Invoering van een algemene kinderbijslagregeling met kinderbijslag voor allen van het tweede kind af, dus inderdaad een volksverzekering.
2. Voor de loontrekkenden wordt de premie betaald door de werkgevers, uitgedrukt in een percentage van het in totaal verloonde bedrag (geen premiegrens).
3. Voor de zelfstandigen wordt de premie eveneens betaald door de ondernemingen, tegelijk met of als deel van de omzetbelasting.
4. Voor de ambtenaren verandert er ten aanzien van de premie-

betaling en de kindertoelage niets, behoudens dat ook zij kindertoelage ontvangen van het eerste kind af.

5. De werknemers evenals de ambtenaren ontvangen looncompensatie voor de vermindering van de kinderbijslag voor het eerste kind.

6. De heffing en de inning van de premie, het incasso, worden opgedragen aan de Rijksbelastingdienst.

7. De uitvoering van de wet — de uitkering der kinderbijslagen — zal geschieden door de Sociale Verzekeringsbank en de Raden van Arbeid.

8. Het rijk betaalt een bijdrage uit de algemene middelen voor hen, die noch arbeider, noch zelfstandige, noch ambtenaar zijn.

GEVAARLIJKE SUBSIDIEPOLITIEK

DOOR

IR. C. G. MEEDER

Door het College van Advies der A.R. Partij is onlangs een rapport uitgebracht over de subsidiepolitiek ¹⁾.

Wij verheugen ons er over, dat het College dit onderwerp heeft aangesneden, dat zo buitengewoon belangrijk is, vooral vanwege de gevaren, die het subsidiewezen met zich brengt. Daarom is het nodig, dat hieraan de grootst mogelijke aandacht wordt besteed. Wij hopen met de volgende beschouwingen bij te dragen tot verdieping en verbreding der meningsvorming.

Het rapport bestrijkt niet het gehele terrein der subsidieverlening; economische en reeds wettelijk uitgewerkte subsidies worden buiten beschouwing gelaten. Maar ook dan blijft er nog genoeg over!

Onder subsidie wordt verstaan: al of niet verkapte financiële steun vanwege de overheid, hetzij ingevolge een incidenteel besluit, hetzij krachtens een daartoe strekkende regeling, aan bepaalde private personen en instellingen (blz. 8). Een belangrijke precisering volgt op blz. 26: „In het woord subsidie is begripsmatig gegeven, dat het een aanvulling is van het particulier initiatief. Elk subsidie, in welke vorm het ook wordt verleend — openlijk of versluierd, in geld of in natura, eenmalig of periodiek —, heeft per definitie een aanvullend karakter. Voorop staat bij elk subsidie steeds de particuliere activiteit; slechts wat men door eigen activiteit in de particuliere sector niet meer kan opbrengen, kan voor subsidie van overheidswege in aanmerking komen.”

Uit deze precisering komen duidelijk de twee hoofdkenmerken, eigenlijk de twee polen, naar voren: de particuliere activiteit staat steeds voorop, en de steun van de overheid draagt dus een aanvullend karakter. Deze kenmerken willen wij even nader bezien.

Het gaat hier om instellingen in de private sfeer, zodat dus de particuliere activiteit voorop staat. Gezien de omstandigheid, dat subsidie een wijdverbreid verschijnsel is geworden, rijst de vraag, krachtens welke

¹⁾ Uitgegeven bij J. B. van den Brink & Co te Zutphen. Prijs f 1,50.

relatie de staat zich zo vergaand inlaat met de financiële zorgen van particuliere instellingen. Toch niet uit louter goedheid of vaderlijkheid van de kant van de staat? De overheid moet in de particuliere activiteit iets zien, waaraan zij *als overheid* waarde hecht en waarbij zij q.q. belang heeft. Hiervoor moeten toch enige criteria kunnen worden gegeven? Kan het karakter of het doel van de activiteit een criterium vormen? Volgens het rapport niet. „In het doel op zichzelf is echter nimmer een maatstaf voor het verlenen van subsidie te vinden. Indien men de duidelijk onoorbare doeleinden uitzondert, komen in abstracto alle doeleinden voor subsidie in aanmerking” (blz. 11).

Of een bepaalde activiteit in concreto voor subsidie in aanmerking komt, is volgens het rapport afhankelijk van een „publiekrechtelijke afweging van alle in het geding zijnde bijzondere belangen.” Een concreet criterium wordt dus niet gegeven.

Het tweede kenmerk is, dat subsidie alleen een aanvullend karakter heeft. Dit houdt in, dat subsidie niet een nieuw element in het spel mag brengen. Maar hoe staat het hiermede? Het rapport zegt hiervan (blz. 5), „dat de staat, door middel van zijn subsidies, in voortdurend toenemende mate vervlochten geraakt met de ganse samenleving. Deze vervlechting is niet alleen van financiële aard. Reeds het feit, dat de overheid in het ene geval besluit subsidie te verlenen en in het andere geval niet, is van invloed op de richting, waarin de private sector van de samenleving zich ontwikkelt. De verstrengeling van de staat met de private sector van de samenleving wordt nog veel intenser, indien de overheid — hetgeen geregeld voorkomt — aan haar subsidie behalve financiële ook nog andere voorwaarden verbindt.” Inderdaad! Wij zouden hier dan ook de conclusie aan willen verbinden, dat de bedoelde vervlechting mede ten gevolge van het subsidiewezen, zeer ernstige gevaren meebrengt. In strijd met wat wij verwachten, volgt dan echter: „Het feit van deze vervlechting op zichzelf is geen reden voor ongerustheid, ligt veel meer in de orde van de ontwikkeling der dingen.” Deze uitspraak begrijpen wij niet. In de eerste plaats is de ontwikkeling der dingen voor ons in geen enkel opzicht norm- of maatgevend, terwijl uit hetgeen verder volgt, blijkt, dat de opstellers van het rapport de gevaren van de genoemde vervlechting zeer goed inzien, zodat zij erkennen dat „*in het subsidievraagstuk de vrijheid in de samenleving, het handhaven van de rechtsstaat tegenover de totalitaire staat, aan de orde is.*” (blz. 5).

Wat ons vervolgens bijzonder interesseert, zijn de *rechtsgronden*, waarop men het subsidiestelsel wil baseren. M.a.w. krachtens welke functie of taak neemt de overheid op zich de financiële zorgen van particuliere instellingen te verlichten? Van hetgeen hierover in het rapport wordt gezegd, menen wij de kern te vinden in de volgende passage (blz. 13):

„Het behoort tot de taak der overheid bestraffend en *steunend*, dat wil dus onder meer ook zeggen subsidiërend, op te treden, telkens wanneer in een stuk van deze geschakeerde samenleving de vrijheid en verantwoordelijkheid aangetast zijn of dreigen te worden. Dan komt er namelijk een rechtsbelang in geding. Of de aantasting van dit rechtsbelang leidt tot subsidiëring, is uiteraard weer afhankelijk van de publiekrechtelijke afweging van dit belang tegenover alle andere met een eventueel subsidie gemoeide en door een eventueel subsidie zelfs te schaden belangen. Slechts

in de afweging van alle belangen kan het uitzicht op het algemeen belang worden verkregen."

Wanneer men dit gelezen heeft, zal men begrijpen, dat het rapport de rechtsgronden en rechtsnormen voor subsidiëring in één hoofdstuk behandelt. Alles wordt namelijk bepaald door publiekrechtelijke afweging der belangen. Aan de bevoegdheid van de overheid tot het verlenen van subsidies wordt dus in beginsel geen enkele feitelijke beperking opgelegd. Dit hangt uiteraard samen met het standpunt, dat in het rapport is neergelegd ten opzichte van de vervlechting van de staat met de private sector van de samenleving (blz. 5). Hiermede vervalt ook de mogelijkheid de taak en de bevoegdheden van de overheid duidelijk te begrenzen.

Bekijken wij nu de andere kant van de zaak, dan rijst de vraag hoe het staat met de bevoegdheid van de overheid ter zake van de *belastingheffing*. Gaat deze bevoegdheid zó ver, dat de overheid steeds meer belasting mag heffen teneinde de steeds in aantal en omvang toenemende subsidies te verstrekken? Want al het geld, dat de overheid uitdeelt aan subsidies, is afkomstig van de belastingbetalers. Slechts éénmaal wordt deze herkomst in het rapport genoemd. De passage is belangrijk en merkwaardig genoeg om deze in haar geheel op te nemen (blz. 11/12):

„Voorts dient nog een misvatting te worden afgesneden, welke berust op de volgende redenering.

De overheid verleent haar subsidies met geld, dat zij eerst van de belastingbetalers heeft ontvangen. Er is dus een rechtstreekse betrekking tussen de belastingbetaler en de besteding der overheidsfinanciën. Dat betekent — zo redeneert men — voor de overheid onder meer, dat zij geen subsidies mag toekennen voor doeleinden, waartegen groepen belastingbetalers, die immers voor hun deel mede hebben bijgedragen aan de voor subsidie uitgetrokken gelden, principiële bezwaren hebben. Of men stelt zich op het standpunt, dat nu de overheid zoveel subsidies verleent waartegen men bezwaar heeft, men er in ieder geval op moet toezien een maximum aan subsidies te verwerven voor die doeleinden, welke men zelf, of welke een bepaalde volksgroep, belangrijk acht.

In deze gedachtengang houdt men er voldoende rekening mee, dat de overheid niet de lasthebber is van een menigte individuen, die tezamen de Nederlandse staat vormen, doch een instelling van geheel eigen aard: dat zij bij het verlenen van subsidie niet beschikt over de optelsom van een menigte private gelden, doch over de publieke kas. Vandaar dat de norm voor de besteding der overheidsmiddelen niet is gelegen in de privé-opvatting van groepen belastingbetalers, hoe respectabel hun opvatting ook wezen moge, maar uitsluitend in de vraag, of vanuit het gezichtspunt van de publieke rechtsbedeling met deze besteding het algemeen belang is gediend."

In aanmerking genomen, dat het hier niet gaat om de besteding van gelden voor doeleinden van algemeen erkend openbaar nut, bijv. defensie of volkshuisvesting, maar over „discretionaire" subsidie-verlening, achten wij de „misvatting" nog niet zo onredelijk. De weerlegging vinden wij in ieder geval wel wat te simplistisch.

Het is jammer, dat het rapport zich verder in het geheel niet bezig houdt met de bron van de subsidiegelden, aangezien juist hier de specifieke problematiek van het subsidievraagstuk duidelijk kan worden ge-

demonstreerd. Wanneer wij namelijk het subsidiëren als stelsel gaan aanvaarden, komen wij in een *viciëuze* cirkel terecht. Reeds nu leert de ervaring, dat „een voortdurend groter bedrag uit de overheidsmiddelen besteed wordt in de vorm van subsidie” (blz. 5). De overheid springt eerst bij, indien door rechtstreekse bijdragen in de particuliere sector niet meer kan worden opgebracht. Om de kennelijk steeds stijgende subsidie-last te kunnen bestrijden, moet de overheid ook steeds hogere bedragen uit de belastingen halen, waardoor de mogelijkheden in de particuliere sector relatief en absoluut weer kleiner worden. Dientengevolge moet weer méér subsidie worden verleend. Enz. enz. Het is vrij duidelijk waar wij tenslotte terecht komen.

Nationaal beschouwd, zijn alle subsidies, die wij „krijgen”, door onszelf betaald — met dien verstande, dat wij altijd minder terugkrijgen dan wij bijeengebracht hebben, want het apparaat, dat voor de verdeling moet zorgen, is behoorlijk kostbaar.

Nu zal men misschien geneigd zijn te menen, dat verreweg het grootste deel van de belastingen betaald wordt door de hoogste en hogere inkomens: maar laten we ons daarin niet vergissen. Een 25 of 60 jaar geleden kon men misschien nog spreken van een bepaalde categorie belastingbetalers, maar vandaag is dat niet meer mogelijk. Thans is iedereen belastingbetaler, ook de kleine man, en niet alleen door de omzetbelasting en de loonbelasting. Want in de prijs van alle produkten, die wij kopen, zijn natuurlijk alle belastingen ingecalculleerd, die door het bedrijf moeten worden opgebracht, ook die, welke officieel niet tot de kostprijsverhogende belastingen worden gerekend.

Wanneer wij, dit alles overwegende, voor de keuze geplaatst worden: een bepaalde activiteit zelf bekostigen óf subsidie krijgen, dan zijn wij altijd beter af met het zelf bekostigen, alleen reeds op financiële gronden. Want zodra wij ons bereid verklaren tot het aanvaarden van subsidie, hebben wij een heel apparaat in werking gezet, inclusief de belasting-schroef. Want het is nu eenmaal niet anders: subsidies kunnen alleen maar verstrekt worden, als er eerst belasting is betaald.

Tenslotte krijgen wij dan een deel van onze belastinggelden terug, mits wij éérst een aantal voorwaarden benevens een meer of minder intensieve controle van overheidswege hebben aanvaard. Welke winst staat tegenover al deze verliespunten.

Wanneer wij de zaak bezien van het standpunt van onze eigen volks-groep, omvattende de reformatorische gezindte, valt niet te verwachten, dat de balans er dan beter komt voor te staan. Op grond van de „verdelende rechtvaardigheid” kunnen wij noch verwachten, noch wensen, dat wij bij de verdeling van subsidies meer zullen krijgen, dan wij als groep hebben bijeengebracht.

Voor ons als groep is er dan ook geen enkele aannemelijke reden om mede te werken aan uitbreiding van het subsidiestelsel, hetzij ten behoeve van kerkbouw²⁾, hetzij voor andere doeleinden. Bovendien kunnen we nooit vrijwillig afstand doen van de verantwoordelijkheid, die wij dragen ten aanzien van het beheer en de besteding van onze inkomsten.

Ter behoud van onze vrijheid, zelfstandigheid en verantwoordelijkheid moeten wij er juist naar streven de omvang van het subsidiestelsel zoveel mogelijk te reduceren.

Met betrekking tot de vraag, hoe de verdelende rechtvaardigheid in de huidige subsidiepolitiek tot uiting komt, zouden wij waarschijnlijk interessante berekeningen kunnen maken, indien wij althans over de nodige gegevens konden beschikken. De regering is echter niet bereid deze gegevens te publiceren. Het rapport bevat hierover de volgende belangwekkende mededeling (blz. 4):

„Zo kon zich in 1957 het merkwaardige geval voordoen, dat een lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal aan de regering verzocht, hem een overzicht te verstrekken van de door haar verleende subsidies, doch dat de regering moest antwoorden, hiertoe niet in staat te zijn, omdat de regering zelf over zulk een overzicht niet beschikte en evenmin in staat was, op korte termijn zulk een overzicht samen te stellen. Inmiddels heeft de regering op 13 februari 1959 de gevraagde nota aan de Tweede Kamer overgelegd, evenwel ter vertrouwelijke kennisneming van de leden. Het valt moeilijk in te zien welk gewichtig landsbelang zich tegen publieke behandeling van dit deel van het overheidsbudget verzet. Juist in een aanleggenheid waar de discretionaire bevoegdheid der overheid zulk een belangrijke plaats inneemt, is openbaarheid uitermate wenselijk.”

Ook indien men zich ten volle bewust is van alle gevaren en bezwaren, die aan het subsidiewezen zijn verbonden, zo valt moeilijk te ontkennen, dat er gevallen zijn, waarin subsidie van overheidswege de enige oplossing biedt. Wij denken hier bijvoorbeeld aan de huisvesting van minder-draagkrachtigen, waarvoor op grond van de Woningwet financiële regelingen tot stand zijn gekomen. Voorts zal bij rampen alleen de overheid in staat zijn de fondsen beschikbaar te stellen voor de noodzakelijke snelle en omvangrijke hulp. Zo zijn er ook noodgevallen van minder betekenis, waarin alleen snelverleende hulp in de vorm van subsidie uitkomst kan brengen.

Maar wanneer men ziet, dat vele instellingen jaar op jaar met gelijke of stijgende bijdragen gesubsidieerd worden en dat zelfs de opvatting wordt verkondigd, dat subsidies niet alleen moeten dienen tot dekking van tekorten, maart zelfs tot het kweken van reserve-fondsen, dan is men toch wel ver naast het goede spoor terechtgekomen.

Alleen reeds op grond van herstel en behoud van de persoonlijke verantwoordelijkheid — noodzakelijk voor het voortbestaan van de rechtsstaat — moeten wij stelling nemen tegen de vervlechting van staat en maatschappij. Verantwoordelijkheid vooronderstelt een duidelijke afbakening van taken en bevoegdheden. Daarom kan ook alleen van een gezonde en normale toestand worden gesproken, indien een particuliere instelling geheel en al wordt gefinancierd door particuliere bijdragen. In de eerste plaats moet de staat de private samenleving dus „zo min mogelijk” steunen (blz. 28) en in de tweede plaats moet het subsidie in zulk een vorm worden verstrekt, dat het particulier initiatief daardoor maximaal wordt gestimuleerd (blz. 29).

De vraag, of men zoveel mogelijk of zo weinig mogelijk subsidie moet geven, hangt uiteraard samen met het doel, dat men nastreeft, maar ook met de waarde, die men toekent aan de persoonlijke verantwoordelijkheid en tenslotte met de staatsbeschouwing, die men huldigt.

²⁾ De principiële bezwaren, die speciaal gelden voor de subsidie ten behoeve van kerkbouw, zijn in verschillende publikaties door mr. C. J. Verplanke op overtuigende wijze uiteengezet.

Indien men de persoonlijke verantwoordelijkheid en de zelfstandigheid van de private sector der samenleving wenst te behouden, zijn wij met de samenstellers van het rapport van oordeel, dat slechts in uiterste nood en dan nog zo min mogelijk moet worden gesubsidieerd.

Maar het subsidiestelsel kan ook, gewild of ongewild, leiden tot een geheel ander effect, namelijk tot de uitholling en uiteindelijke *vernietiging van de zelfstandigheid* van de private sector der samenleving. Deze mogelijkheid wordt in het rapport even aangestipt (blz. 5), maar men krijgt niet de indruk, dat met deze mogelijkheid serieus rekening wordt gehouden. Dit is wel verwonderlijk, omdat de ernstige gevaren, die hier dreigen, zich reeds duidelijk aftekenen in het huidige omvangrijke subsidiestelsel.

Het is jammer, dat dit stelsel in het rapport niet is geanalyseerd, aangezien dan zou zijn gebleken, dat dit berust op de volgende uitgangspunten:

a. dat ondanks een rigoureuus progressief belastingstelsel en ondanks vele prijs-, loon en toeslageregelingen, nog steeds geen bevredigende herverdeling van het inkomen is bereikt, zodat nog een derde herverdeling noodzakelijk wordt geacht, namelijk door middel van een discretionair subsidiestelsel;

b. dat de burgers slechts tot een onzekere, variabele grens het recht hebben zelf over de besteding van hun inkomen te beslissen; en dat, voorzover hun inkomen boven deze grens uitgaat, hun de beschikkingsmacht moet worden ontnomen;

c. dat de staat het recht heeft een steeds groter wordend deel van het inkomen aan de burgers te ontnemen ten behoeve van een discretionaire subsidiepolitiek.

Aangezien deze uitgangspunten niet passen in een rechtsstaat en een ernstige bedreiging inhouden van de vrijheid in de samenleving, bestaan tegen het huidige omvangrijke subsidiestelsel overwegende bezwaren.

Aan het eind van het rapport komt wel een samenvatting voor, maar deze bevat geen conclusies. Dit valt te betreuren, omdat nu de conclusies, die verspreid in het rapport staan, niet tot hun recht komen.

Tot besluit geven wij de conclusies uit het rapport, waarmede wij instemmen, aangevuld met onze eigen conclusies.

Conclusies

1. In het subsidievraagstuk is de vrijheid in de samenleving, het handhaven van de rechtsstaat tegenover de totalitaire staat, aan de orde (blz. 5).

2. Zeer ernstige bezwaren bestaan tegen de vigerende subsidiepolitiek, aangezien deze de persoonlijke verantwoordelijkheid en de zelfstandigheid van de private sector der samenleving steeds meer uitholt, terwijl de staat, zonder duidelijke rechtsgrond, een steeds groter deel van het inkomen aan de burgers ontnemt.

3. Verdere uitbreiding van het subsidiestelsel is onverenigbaar met de verantwoordelijkheid, die ieder persoonlijk heeft voor de besteding en het beheer van zijn inkomen.

4. Tot herstel van onze verantwoordelijkheid, vrijheid en zelfstandigheid dient de omvang van het huidige subsidiewezen zoveel mogelijk te worden gereduceerd.

5. De overheid dient slechts in noodgevallen over te gaan tot het ver-

strekken van subsidie; de hoogte hiervan moet tot het strikt nodige worden beperkt (blz. 28).

6. Subsidie behoort in een zodanige vorm te worden verstrekt, dat het particulier initiatief daardoor maximaal wordt gestimuleerd (blz. 29).

7. Jaarlijks dient een overzicht te worden gepubliceerd van de door de overheid verstrekte subsidies. Op een gebied waar het „freies Ermessen” der overheid zulk een belangrijke rol speelt, behoeft de onderdaan niet dan in uiterste noodzaak van de waarborgen, welke ervoor hem in de publiciteit zijn gelegen, afstand te doen (blz. 4, 38/39).

BOEKBESPREKING

A. KEIZER en M. VAN DAMME, *Wetten ten leven* (2). Uitgave: Oosterbaan & Le Cointre N.V., Goes, 1960. 72 blz.

Dit boekje bevat een tweetal opstellen, welke beide de blijvende betekenis van de Mozaïsche wetgeving voor het sociaal-economische leven in het licht trachten te stellen. Het eerste opstel, *Israëls wetten voor het economisch leven en het renteverbod*, is van de hand van drs. A. Keizer, het tweede, *De Koningswet* (Deut. 17 : 14—20), is geschreven door de heer M. van Damme.

Drs. Keizer huldigt t.a.v. het door de middeleeuwse kerk uitgevaardigde renteverbod en de hierop gevolgde reactie van Calvijn een mening, welke enigszins afwijkt van de gebruikelijke. Zowel t.a.v. het scholastieke renteverbod als — zij het in mindere mate — t.a.v. Calvijns weerlegging daarvan stelt de schrijver, dat hierin het schriftuurlijke inzicht in de algehele *samenhang* van Gods wetten voor het economische leven wordt gemist. Zowel de scholastici als Calvijn hebben het oudtestamentische renteverbod van Deut. 23 : 19 te zeer geïsoleerd van de verdere wetgeving aan Israël.

Drs. Keizer wijst er op, dat de wet in Israël op een evenredige verdeling van het grondbezit onder de volksgenoten was gericht, welke verdeling door de instelling van het jubeljaar behouden bleef. Deze uitsluiting van het grootgrondbezit bracht mede, dat pacht- en andere zakelijke schuldverhoudingen in Israël door de wet werden voorkomen; daarmee was echter ook het renteverschuifsel structureel gezien in Israëls volksbestaan buitengesloten, daar de gewoonte van het rente-nemen zich eerst op basis van blijvende schuldverhoudingen kan vormen.

De scholastiek heeft, aldus drs. Keizer, het oudtestamentische renteverbod uit deze samenhang losgescheurd. De middeleeuwen zijn berucht geweest om het vele grootgrondbezit. De kerk zelve trok vele landgoederen tot zich, daarmee de wetten Gods t.a.v. het grondbezit met de voeten tredend. Geen wonder, dat op basis van zulk een ongelijke verdeling van bezit het renteverbod in de middeleeuwen niet kon functioneren en het economische leven als in een keurslijf knelde.

Terecht heeft, aldus de schrijver, Calvijn tegen dit canonieke renteverbod verzet aangetekend; maar hij heeft het niet op geheel juiste wijze

gedaan, omdat hij niet inzag dat het renteverschijsel als zodanig rust op het bestaan van schuldverhoudingen, welke Gods wetten voor het economische leven juist bedoelen te voorkomen. Calvijn bindt de rente slechts aan de regel der billijkheid, een regel, die de heidense *wortel* der rente veronachtzaamt en welke dan ook in de loop der geschiedenis steeds machtelozer is gebleken.

De taak der christelijke volken is, zoals de auteur zich elders uitgedrukt heeft¹⁾, te staan naar economische verhoudingen waarin het uitheidense toestanden opgekomen renteverschijsel zijn basis wordt ontgenomen. Wij dienen uit Gods wet weer te leren verstaan wat de voorwaarden voor een gezond economisch leven zijn.

Het opstel van de heer A. van Damme is in dezelfde geest geschreven. De Koningswet bevatte voor Israël in een notedop de regels voor een gezonde economische politiek. De spreiding van het grondbezit voorkwam het pachtstelsel en nam daardoor het — in vele oosterse landen thans nog aanwezige — beletsel weg voor een opbloei van de agrarische produktie; het in de Koningswet voorkomende verbod van de accumulatie van goud en zilver in de koninklijke schatkamers verhoogde de omloopsnelheid van het geld en activeerde daardoor het economische leven in al zijn schakeringen.

Een typerende trek van beide opstellen is, dat van de onderhouding van Gods wetten voor het sociaal-economische leven een rechtstreeks profijt wordt ingewacht. Van het leven naar deze wetten gaat naar de mening van de schrijvers als zodanig reeds een welvaartsbevorderende werking uit.

Deze opvatting bevat veel wat aanspreekt. Terecht wijzen de schrijvers op de economisch-gunstige invloed van de wetten inzake geld- en grondbezit, sabbatjaar en jubeljaar alsmede van de reinheidswetten. Inderdaad kan o.i. worden gesteld, dat de wetgeving van God mede ruimte maakte voor een gezonde economische ontwikkeling in Israël.

Toch menen wij, dat de schrijvers op dit punt in bepaalde opzichten te ver gaan. Hun boekje wekt af en toe de indruk, dat zij van de naleving van de wetsregels inzake grondbezit en rente als zodanig reeds de sanering van vrijwel alle scheve sociaal-economische verhoudingen verwachten. Typerend is een uitspraak op blz. 17: „De beloning van de arbeid zou vrij van de druk van pacht- of rentebetalingen, door de markt worden bepaald. De Wet voorkwam daardoor het sociaal-economische probleem van de rechtvaardige arbeidsbeloning.” Een conclusie, die toch al te vlug getrokken is. Ook in Israël gold, dat slechts een klein verschil in machtspositie tussen werkgever en werknemer op de arbeidsmarkt nodig was om de totstandkoming van een onrechtvaardige en oneconomische beloning van de arbeid mogelijk te maken.

Iets soortgelijks kan o.i. inzake het renteverschijsel worden gesteld. Voor de economische ontwikkeling van elk land, dus ook van Israël is een zekere circulatie van kapitaal noodzakelijk. Het renteverbod maakte in Israël het lenen van kapitaal tegen een vaste rentevergoeding echter onmogelijk; daarom bestond in Israël de mogelijkheid, kapitaal van de

¹⁾ In *Opbouw* van 14 november 1958.

naaste aan te trekken door deze een aandeel in de winst toe te staan. Maar de grootte van dit winstaandeel moest in onderling overleg tussen beide partijen worden bepaald; daarom is bij deze wijze van kapitaalverschaffing dezelfde mogelijkheid tot uitbuiting aanwezig, welke het lenen tegen een vast rentebedrag zo onrechtvaardig en oneconomisch doet zijn.

Wij zien dus, dat de wetten inzake rente en grondbezit als zodanig aan Israël nog geen welvaart en gerechtigheid konden brengen. Ook het economisch profijt van het houden van Gods wetten is aan het leven naar de *geest* der wet gebonden. Alleen wanneer de Israëlieten daarnaar leefden, d.w.z. steeds het oog gericht hielden op de billijkheid, welke hen tegenover de naaste betaamde, ontvingen kapitaal en arbeid een rechtvaardige en economische beloning en lag een gezonde samenleving in het vooruitzicht.

Dit is een conclusie, welke ons regelrecht voert naar de door de auteur verworpen opvattingen van Calvijn inzake het renteverbod. Het moge waar zijn, dat Calvijn het Mozaïsch renteverbod te weinig vanuit het geheel van Israëls wetgeving heeft gezien; dat het renteverbod gecentreerd is in — en de naleving ervan slechts zin heeft vanuit — de liefde en de billijkheid jegens de naaste heeft hij des te sterker beseft; en vooralsnog achten wij dat het belangrijkste²⁾.

Hiermede raken wij ook het punt van de betekenis van deze wetgeving voor onze tijd. In hoeverre gelden de wetten inzake bezitsspreiding, pacht en kapitaalrente voor ons vandaag? Mogen wij daaraan een directe relevantie toekennen?

Dit laatste lijkt ons een gevaarlijke bezigheid. Is dat het leven naar de *geest* van Gods wet?

Wij mogen niet vergeten, dat God zijn sociaal-economische wetten aan Israël als *gedateerde* wetten heeft gegeven. Zij waren juist zo wijs en goed, omdat zij geheel waren toegespitst op de concrete politieke, economische en heilshistorische situatie waarin Israël verkeerde. In de wetten inzake rente en grondbezit is bijvoorbeeld het agrarische karakter van de Israëlitische samenleving verdisconteerd.

Maar dan kan het onze taak niet zijn, deze wetten zonder meer over te brengen naar vandaag, naar een situatie, die essentieel van die van het volk Israël verschilt. Zou onze roeping niet eerder deze zijn: na in ons hart door de wijsheid van Gods wet te zijn gegrepen, aan de geest van die wet inhoud te geven voor de specifieke politieke, economische en heilshistorische situatie van *dit* ogenblik? Want wij zijn tot *vrijheid* geroepen. Het lijkt ons toe, dat de loochening van deze wereldwijde opdracht niet anders dan terugvoeren kan naar het Oude Testament, waar de tekst van de wet onze tuchtmeester is.

Daarom lijkt het ons gevaarlijk, een wederinvoering van Israëls sociaal-economische wetten te bepleiten. Maar het is eveneens gevaarlijk, deze wetten voor vandaag als van generlei waarde te beschouwen. Want ook vandaag hebben wij in al onze economische handelingen ons te gedragen naar de geest van deze wetten, dus naar datgene waarin zij zijn gecentreerd. En dat is de billijkheid jegens onze naaste.

B. G.

²⁾ Zie *Calvijns ethiek van het sociaal-economisch leven*, in *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 1960, blz. 137 vv.

OM DE VRIJHEID

DOOR

MR. C. J. VERPLANKE

In het februari-nummer 1960 van dit blad schreef M. W. Schakel in de hem eigen beeldende taal een artikel over de spanning tussen christelijke staatkunde en geestelijke vrijheid onder de veelzeggende titel *Tussen Scylla en Charybdis*. Hij tracht daarin het schip der christelijke staatkunde te loodsen tussen de rots van het neutralisme en de draaikolk van het geestelijk imperialisme.

Van oudsher is de Anti-Revolutionaire Partij èn voor deze rots èn voor deze draaikolk bevreesd geweest. Of zij er altijd in is geslaagd beide te ontwijken, is een andere vraag. Men krijgt wel eens de indruk, dat er met name na de laatste oorlog een zekere onverschilligheid is ontstaan en de vragen van praktisch politiek beleid zozeer de aandacht hebben opgeëist, dat bezinning op de diepste grondslagen der christelijke staatkunde onvoldoende tot haar recht is gekomen. Met name de vrees voor geestelijk imperialisme zit zo diep geworteld, dat het schip soms wel eens te dicht langs de rots van het neutralisme schijnt te varen. De verkiezingsuitslagen tonen aan, dat heel wat passagiers op deze rots zijn overgesprongen, terwijl bij alle achteruitgang van de christelijke politieke partijen juist de S.G.P. als representante van het geestelijk imperialisme blijkbaar voldoende respect blijft afdwingen om niet te delen in de algemene déconfiture. Men noemt haar politiek onvruchtbaar in tegenstelling tot de onze, maar zij blijkt met haar onverdraagzame opvattingen stabielier te zijn dan de Anti-Revolutionaire Partij, die, of zij nu in de oppositie was of deelnam aan een kabinet met socialisten of deelnam aan een kabinet met liberalen, voortdurend terugliep en haar stemmenpercentage met 27 (van 12,9 in 1946 tot 9,4 in 1959) zag verminderen, terwijl de S.G.P. in dezelfde periode met 5 % (van 2,1 % in 1946 tot 2,2 % in 1959) toenam.

Een en ander maakt duidelijk, dat het probleem van de geestelijke vrijheid waarlijk nog wel de aandacht verdient. Dat daarmee de grondslagen en idealen van de christelijke staatkunde in het geding zijn, behoeft geen betoog. Nadere bezinning op de vragen rondom de geestelijke vrijheid kan er alleen maar toe leiden, dat karakter en inhoud van de christelijke politiek opnieuw aan de orde komen. Wellicht leidt zulks ook tot het wegnemen van de hier en daar toch wel bestaande onbevredigdheid met betrekking tot de duidelijkheid van het christelijk politieke ideaal.

Allesbeheersend in de discussie is de vraag, wat men onder vrijheid moet verstaan.

De vraag is onlangs aan de orde gesteld in liberale kring in een geschrift van dr. P. Zonderland, advocaat te Amsterdam en secretaris van

de Nederlandse Aannemersbond en Patroonsbond voor de Bouwbedrijven in Nederland („de bond van Dura”), getiteld *Om de vrijheid (en de democratie in een christelijk sociaal tijdperk)*¹⁾.

Zonderland is min of meer een enfant terrible in zijn kring. In 1959 vestigde hij de aandacht op zich door een felle polemiek in *Elseviers Weekblad* met prof. mr. N. E. H. van Esveld naar aanleiding van diens bijdrage over *Modern sociaal liberalisme* in de bundel *Enige aspecten van het moderne liberalisme*, waarin prominente liberalen de lof hunner geestesrichting bezongen. Zonderland verweet Van Esveld een te sterk sociale inslag en een „mateloos ruime opvatting van het sociale recht”.

Nog onlangs heeft Zonderland opnieuw van zich doen spreken door in een rede voor de afdeling Amersfoort van de V.V.D. in twijfel te trekken, „of de V.V.D. nog wel in merg en been liberaal is”. Van liberale deelneming aan het huidige kabinet moet Zonderland niets hebben: over Oud merkt hij op, dat deze „na een indrukwekkende staat van dienst als liberaal politicus na de bevrijding meende het liberalisme het beste in praktijk te kunnen brengen door deel te nemen aan een kennelijk socialistische partij, in het voorjaar van 1959 de politieke strijd formuleerde als de strijd vóór of tegen het socialisme om tenslotte honorair beschermheer te worden van het bij uitstek confessionele Kabinet De Quay”²⁾. Deze confessionelen hebben immers „een steeds linkser koers ingeslagen”³⁾ en zijn voor de liberalen „principiële tegenstanders”⁴⁾. Met instemming haalt hij Telders aan, die de benaming „positief-christelijk”, waarmee het kabinet-Colijn van 1937 zich aanduidde, „aanstotelijk voor elke vrijzinnige Christen” noemde, en met teleurstelling constateert hij, dat de liberale leiding het deelnemen aan een op een dergelijke wijze gekwalificeerde regering thans kennelijk anders beoordeelt⁵⁾.

In zijn boek gaat Zonderland op zoek naar het „ware” liberalisme. Hij geeft blijk van grote belezenheid — het personenregister op 138 pagina’s tekst bevat liefst een 200 namen — zij het dat protestants-christelijke auteurs zijn aandacht nauwelijks blijken te hebben getrokken. Wel wordt bv. geciteerd wat socialisten als Banning, Van Ameringen en Den Uyl en rooms-katholieken als Ponsioen, Veldkamp, Scholl en Couwenberg over het liberalisme hebben gezegd, maar de gedachtengang van een protestants-christelijk filosoof als bv. Dooyeweerd komt niet ter sprake, evenmin als de fundamentele kritiek van Donner⁶⁾ en van Hoogendijk⁷⁾ of de destijds nog al geruchtmakende profetie van Zijlstra, dat de verschillen tussen liberalisme en socialisme zullen verdwijnen, naarmate de welvaart en de emancipatie der volksgroepen toenemen.

Na een confrontatie van het liberalisme met het radicalisme, het conservatisme („een inconsequent liberalisme, dat de vrijheid zo weinig eert, dat het geen liberalisme meer kan zijn”⁸⁾), het socialisme en het politieke

1) Uitg. U.M. West-Friesland, Hoorn; 153 blz.; f 6.90.

2) *Om de vrijheid*, blz. 11.

3) *A.w.*, blz. 35.

4) *A.w.*, blz. 28.

5) *A.w.*, blz. 29.

6) In een discussie met de redactie van de *Nieuwe Rotterdamse Courant* in de nummers van 25 februari 1955 en van 29 maart 1955.

7) *A.R. Staatskunde XXVIII* (1959), blz. 225.

8) *A.w.*, blz. 19.

confessionalisme en na een overzicht van de neo-liberalistische en ordo-liberalistische pogingen tot revisie van het liberalisme, gaat de schrijver de inhoud van de begrippen vrijheid en democratie na, geeft de meningen weer van enkele socialistische en r.k. buitenstaanders, van een zevental insiders (Van Hogendorp, Thorbecke, Van Houten, Verrijn Stuart, Telders, Rooy en Oud) en van een aantal buitenlanders over het liberalisme om dan te komen tot een samenvatting van wat naar zijn overtuiging het echte liberalisme is. In het waardenschema van dit liberalisme wordt de vrijheid bovenaan gesteld. Alleen een verantwoordelijk mens is vrij en daarom moet er een zeker gezag zijn om de vrije ontplooiing der persoonlijkheid te waarborgen. Het liberalisme verwerpt dogma's en is relativistisch. Het is de methode van het evenwicht en daarom is een voortdurende aanpassing aan de omstandigheden nodig. Onchristelijk is het niet: het laat ieder vrij, bijbelse of goddelijke argumenten te hanteren, die ertoe leiden, dat hij de vrijheid primair acht. Mits hij maar niet de hem als goddelijk gepresenteerde keuze a priori overneemt. Want dan kan hij geen liberaal zijn.

Samenvattend verstaat Zonderland onder het ware liberalisme: „het streven van hen die de geestelijke vrijheid als hoogste waarde beschouwen, om door middel van politieke activiteit de staat telkens weer zodanig te hervormen dat de algemene voorwaarden worden geschapen waaronder de burgers hun zelfstandige krachten zo volledig kunnen ontwikkelen als mogelijk is in het organisch verband van het geheel”⁹⁾. Deze beginselen in een slothoofdstuk toepassend op het sociaal-economische beleid komt Zonderland o.m. tot afwijzing van de publiekrechtelijke en aanprijzing van de privaatrechtelijke bedrijfsorganisatie. Met name met de liberale Tweede-Kamerfractie blijkt de schrijver weinig gelukkig te zijn: „Er zal heel wat moeten gebeuren om het liberale deel des volks een voldoende adaequate parlementaire vertegenwoordiging te hergeven. Laten de ware liberalen niet vergeten, dat zij deze zaak zelf zullen moeten volbrengen en dat het daarvoor nodig zal zijn op de barricades te gaan staan!”¹⁰⁾.

Dat ons nu veel duidelijker is geworden, wat het liberalisme van Zonderland onderscheidt van het ons tot nu toe bekende liberalisme, kan niet worden gezegd. Wel duidelijk is, dat van enige broedertwist moet worden gesproken. Maar ook dit „ware” liberalisme valt volkomen onder het vernietigend oordeel, dat Hoogendijk in 1958 in dit tijdschrift heeft geveld. Het is principieel opportunistisch, het is in diepste wezen humanistisch en het loochent de ons gegeven scheppingsorde. Wanneer de vrijheidsgedachte uitgangspunt wordt voor het gehele staatsleven, vervalt men in een vrijheidstotalitarisme, dat de overheid het recht ontnemt, eigen maatstaven te hanteren, en haar dwingt te handelen naar die maatstaven die onder de bevolking algemeen geldig zijn en een zo groot mogelijke vrijheid garanderen.

Niettemin heeft het betoog van Zonderland ons aan het denken gezet. Zijn uitgangspunt mag verwerpelijk, zijn ideaal niet bereikbaar zijn, maar

⁹⁾ *A.w.*, blz. 96.

¹⁰⁾ *A.w.*, blz. 112/113.

in zijn definitie van het liberalisme zitten elementen, die tal van anti-revolutionairen toespreken. Mogelijk zouden zij instemmend knikken, indien hun deze definitie — maar dan zonder toeleidend betoog — als anti-revolutionair werd gepresenteerd.

Het is echter niet voor het eerst, dat de politieke boekerij is verrijkt met een geschrift onder de titel *Om de vrijheid*.

In 1927 is ook in onze kring onder deze titel een vertoog verschenen, geschreven door H. de Wilde en met de ondertitel *Oranje-Datheen-Oldenbarnevelt*¹¹⁾. Deze drie figuren worden aangeduid als de tegenwoordigers van resp. drie richtingen: 1. Overheid en Kerk, ieder een eigen terrein en een zelfstandige plaats; 2. heerschappij van de Kerk over de Overheid; 3. volstreekte onderworpenheid en afhankelijkheid van de Kerk aan de Overheid¹²⁾.

In het kader van dit artikel interesseert ons met name de strijd tussen Oranje en Datheen — een strijd, die De Wilde voortgezet acht door de antirevolutionairen enerzijds en de Staatkundig Gereformeerden anderzijds.

Oranje bepleitte vrijheid van religie, zoals deze was vastgelegd in de door Marnix op de eerste Staten-vergadering van Holland (te Dordrecht in het bevrijdingsjaar 1572) voorgestelde en goedgekeurde resolutie, waarin werd besloten, dat „gehouden zal worden vrijheyt der religien, zoo wel der gereformeerde als der roomsche religie, ende dat een yegelick in den zijnen in 't openbaer ende in eenige kercken of te capellen zal gebruycken vrije exercitie der zelve, zonder dat daer inne yemant empechement, hinder ofte moeijenisse gedaen zal worden ende dat de geestelicke personen haeren staet ende onbecommert-blijven zullen”¹³⁾.

Datheen daarentegen streefde naar een algeheel verbod van de priesterdienst en verlangde, dat het overheidsgezag zou bukken voor de kerk. Hij verdedigde in feite het roomse standpunt ten aanzien van de verhouding tussen kerk en overheid, zij het met verwisseling der rollen.

De gedachtengang van Datheen valt voor een groot deel te verklaren uit zijn afkomst. Hij had langdurig gearbeid in de Paltz onder een bevolking, die, omdat haar keurvorst Frederik III gereformeerd was, ook nominaal in haar geheel gerekend werd te behoren tot de gereformeerde kerk, zodat er geen sprake kon zijn van het dulden van de roomse kerk. Hij was gewend geraakt aan de gedachte, dat de kerk staatskerk, nader: gereformeerde staatskerk, behoorde te zijn en zag over het hoofd, dat, zo zijn opvattingen al juist mochten zijn, de toepassing daarvan in een land, waarin men nog maar nauwelijks bezig was zich te onttrekken aan het door Spanje opgelegde roomse juk, met voorzichtigheid en wijsheid diende plaats te vinden.

Door deze voorzichtigheid en wijsheid werd wel de staatkunde van Oranje beheerst. Deze beseftte, dat verscherping van de verhoudingen tussen roomsen en calvinisten behoorde te worden voorkomen, opdat, wanneer Parma het ontworpen plan tot het voor goed vernietigen van de vrij-

¹¹⁾ *A.R. Staatkunde I* (3 m. org.), blz. 289e.v. Het artikel is later in brochurevorm uitgegeven door J. H. Kok N.V., Kampen.

¹²⁾ *A.w.*, blz. 292 (brochure blz. 4).

¹³⁾ *A.w.*, blz. 304 (brochure blz. 16).

heid uitvoerde, deze twee partijen niet tegenover elkaar zouden staan, maar zo mogelijk zouden samenwerken tot het terugdringen van de gemeenschappelijke vijand. Oranje stond de godsdienstvrijheid met name voor, omdat het hem anders ondoenlijk voorkwam de Zuidelijke Nederlanden vrij van Spanje te maken.

Terecht wijst De Wilde erop, dat het, naar de mens gesproken, met de reformatie in België anders zou zijn gelopen, indien Datheen en zijn aanhangers Oranje met diens voorzichtige staatkunde hadden willen of kunnen steunen.

Zonder echter een lans voor de opvattingen van Datheen te willen breken, moet de vraag worden gesteld, of de opvatting van Oranje uiteindelijk door zuiver principiële motieven werd ingegeven dan wel door de tijd en de situatie, waarin men verkeerde, werd beheerst en dus uit een (verantwoord) opportunisme voortkwam.

Is het eerste het geval, dan is er tussen de doelstellingen van Oranje en van Zonderland, tussen het vrijheidsideaal der antirevolutionairen en dat der liberalen, nauwelijks enig verschil, al lopen de funderingen uiteraard grotelijks uiteen. Is het laatste het geval, dan kan men zich voor de antirevolutionaire vrijheidsopvattingen niet zoals door De Wilde is geschied, spiegelen aan Oranje, maar is er sprake van een ander ideaal, dat in de tijd van Oranje om der omstandigheden wil wellicht niet in politicus kon worden gepropageerd, maar dat toch op de achtergrond van het christelijk politieke denken, ook van deze tijd, behoort te staan — een ideaal, wezenlijk verschillend van dat der „ware” liberalen.

Wanneer de christen gelovig bezig is, heeft hij zijn Bijbel tot richtsnoer. En bijzonder waardevol moet voor hem zijn wat de kerken van gereformeerde confessie terzake van de bijbelse waarheden hebben beleden.

Wanneer de christen gelovig bezig is met de staatkunde, geldt hetzelfde. Hij zal onderzoeken wat de Schrift over het overheidsambt zegt, en zal tevens in eigen verantwoordelijkheid, dus zonder apriorische binding aan zijn kerkelijke belijdenis, nagaan, in hoeverre die belijdenis in overeenstemming met de Schrift is, als zij zich uitspreekt over het ambt der overheid. Hij krijgt dan o.m. te maken met het optreden der koningen in het Oude Testament en met artikel 36 der Nederlandse Geloofsbelijdenis. Of in zijn kerkelijke groepering een gedeelte van dit artikel tussen haakjes is gezet, doet in dit verband weinig ter zake: wat in de rest van het artikel staat, verschilt zakelijk nauwelijks met het betwiste gedeelte en is op zichzelf voldoende duidelijk. Dat hij zich evenmin van het artikel kan afmaken door het een „couleur locale”, een nationale bepaaldheid, toe te kennen, staat al evenzeer vast: in alle gereformeerde confessies — van Zwitserland, Frankrijk, Engeland, Schotland en de Paltz — komt een soortgelijk artikel als dat van Guido de Brès voor Nederland voor.

Wie het door Oranje gehuldigde standpunt als principieel het meest juiste aanvaardt en wie van mening is, dat de overheid in haar optreden niet mag discrimineren tussen christenen en niet-christenen, komt allereerst met het Oude Testament in strijd. Een beroep op de toen heersende theocratie brengt geen uitkomst: als de gesignaleerde vrijheidsidee principieel juist moet worden geacht, is het optreden van godvruchtige koningen als Jehu, Hizkia, Josia e.a., die de hoogten hebben weggenomen en de

publieke afgoderij hebben uitgeroeid¹⁴), met deze idee zonder meer in strijd. Niettemin was dit optreden kennelijk een Gode welgevallig werk. Wel vloeiden in de oudtestamentische bedeling kerk en staat ineen en is er sindsdien differentiatie opgetreden, maar beginselen zijn niet — wèl hun toepassing — aan tijdsomstandigheden onderhevig. Wie de politiek van Oranje het ideaal van een christelijke politiek noemt en niet bereid is, deze politiek te kenschetsen als het nastreven van het in die tijd mogelijke, komt in botsing met het absolutistische — maar niettemin door God goedgekeurde — karakter van de oudtestamentische staatkunde. Wanneer de vrijheidsidee van Oranje niet alleen aan een nauwelijks aan het roomse juk ontworsteld land, maar aan elke willekeurige natie, ook al zou zij in grote meerderheid uit reformatorische christenen bestaan, ten voorbeeld moet worden gesteld, zijnde deze idee het principiële uitgangspunt voor het politieke handelen van de christen, dan is dat moeilijk te rijmen met wat de Schrift zelf zegt. Het laat zich niet denken, dat voor een theocratie — een regering, rechtstreeks door goddelijke inspraak geleid — (niet: een in de praktijk anders toegepast beginsel, maar) een fundamenteel en principieel ander vrijheidsbeginsel zou moeten gelden dan voor een staatkunde, die het uitsluitend moet stellen met het licht der Schrift (waarin verder overigens geen ander vrijheidsbeginsel wordt verdedigd).

Ook artikel 36 der Nederlandse Geloofsbelijdenis (in al dan niet verkorte vorm) spreekt andere taal dan zij die de overheid geen enkele taak op het terrein der religie toekennen en menen dat zij zich, als daartoe volstrekt onbevoegd, dient te onthouden van elke rechtstreekse bemoeiing met de godsdienstige ontwikkeling der natie.

De discussie in onze kring over de spanning tussen christelijke vrijheid en christelijke intolerantie moge sinds de laatste wereldoorlog grotendeels verstomd zijn, de spanning zelf is niet opgelost. Zij komt telkens naar voren, wanneer het gaat om de taak der overheid met betrekking bv. tot de zondagsrust, tot het toestaan der crematie, tot het subsidiëren van (in Groeniaanse zin) revolutionaire activiteiten. Moet een vrijheidsbegrip worden gehuldigd als door Zonderland beschreven en — zij het op volstrekt andere gronden — in feite ook door De Wilde als representant van een niet onbelangrijke groep antirevolutionairen verdedigd of moet Datheen ten voorbeeld worden gesteld? Het is een gelukkig verschijnsel dat velen zich op dit punt nog niet bevredigd achten. Verschillende reacties op de minderheidsnota, toegevoegd aan het door een commissie uit het College van Advies der A.R. Partij opgestelde rapport over het subsidievraagstuk en waarin de gedachte der discriminatie wordt verdedigd, bewijzen, dat het vrijheidsideaal van de meerderheid der commissie bepaald nog geen gemeengoed is, althans zeker niet in niet tot de gereformeerde kerken behorende kringen¹⁵). Dat dit ideaal aanleiding gaf tot opgetogen reacties van socialistische zijde¹⁶) en uitlatingen als: „Hier waren mensen aan het

¹⁴) Cf. 2 Kon. 10 : 18 e.v.; 18 : 4; 23 : 1 e.v.; 2 Kron. 31 : 1; 34 : 33.

¹⁵) Vgl. *Gereformeerd Gezinsblad* (vrijgemaakt Gereformeerd) van 18 jan. 1961 (*Documentatiedienst* 1961, blz. 105), *De Wekker* (Chr. Geref.) van 24 febr. 1961 (*Documentatiedienst* 1961, blz. 219) en *De Waarheidsvriend* (Herv. Geref.) van 23 maart 1961 (*Documentatiedienst* 1961, blz. 287).

¹⁶) Zo in *Het Vrije Volk* van 3 jan. 1961 (*Documentatiedienst* 1961, blz. 104).

werk die van alle benepenheid vrij zijn. Hier was nu eindelijk eens wat anders, dan Holland-op-zijn-smalst. Hier waren kennelijk echte geestelijke voortrekkers aan het woord," van humanistische zijde¹⁷⁾, geeft trouwens ook reden tot nadenken. Wee u, als dezulken wel van u spreken!

Het hiernavolgende moge worden beschouwd als een bijdrage voor verdere discussie over deze voor de Anti-Revolutionaire Partij niet onbelangrijke zaak.

Uitgangspunt worde genomen in de leer der soevereiniteit in eigen kring, derhalve in de eigegeaardheid van kerk en staat. Beide dragen eigen verantwoordelijkheid en beide dienen zelfstandig de inhoud van die verantwoordelijkheid te laten bepalen door wat de Schrift daarover zegt. Beide dienen zich te stellen onder de centrale heerschappij van het Woord Gods.

Afgewezen moet derhalve worden de gedachte, als zou de staat zich voor de bepaling van zijn taak behoren te binden aan de uitspraken van de kerk (Datheen), en evenzeer moet worden afgewezen de gedachte, als zou de kerk zich voor de bepaling van haar taak behoren te onderwerpen aan het gezag der overheid (Oldenbarnevelt).

Moet hieruit nu worden geconcludeerd, dat de kerk zich in generlei opzicht mag uitspreken over de taak der overheid of dat de overheid onverschillig moet blijven voor de invloed en het effect van de in het volk heersende religies? Geenszins. De overheid is een instelling Gods en behoort als zodanig door de kerk te worden gewaardeerd. De kerk *belijdt*, dat de oorsprong van het overheidsgezag uit God is; dat daarom verzet tegen dat gezag verzet tegen de goddelijke ordinantie is; dat dan echter dit gezag zich ook moet beperken tot wat die goddelijke ordinantie eist: handhaving der publieke orde. Terecht bevatten dus de kerkelijke confessies een uitspraak over het ambt der overheid.

Omgekeerd heeft de overheid ernst te maken met de taak, die aan een christelijke overheid is gesteld. Ook voor die dragers van het overheidsgezag, die geen weet (wensen te) hebben van wat de Schrift over dat gezag zegt, geldt het gebod Gods. De gedachte, dat de overheid het orgaan zou missen om uit te maken wat wel of niet met dat gebod in overeenstemming zou zijn, moet met kracht worden verworpen: ook de overheid heeft, als iedere instelling op aarde, Mozes en de profeten (Luc. 16 : 29). Zij heeft zich naar de Wet te gedragen: zij mag geen valse getuigenis spreken, zij mag niet stelen (overgezet: naasten zonder rechtsgrond), zij mag andermans goed niet begeren (Nieuw-Guinea, Elten), zij moet de zondag heiligen en op die dag rusten, zij mag geen afgoden dienen enz.

Dat gebod geldt voor de overheid evenzeer in een democratische staat als in een dictatuur. In een democratische staat bestaat echter het gevaar, dat ontkerstening van het volksleven leidt tot toenemende ongehoorzaamheid van de overheid aan de Wet Gods. Naarmate anti- en a-christelijke stromingen de overhand krijgen, wordt het voor de overheid steeds minder mogelijk, haar taak te vervullen op de wijze, die God van haar verlangt. De begrippen publieke orde en goede zeden worden dan uitgehouden en de christelijke grondslagen van de samenleving, waarop ook de rechtsstaat — de staat waarin de rechtsordinantiën Gods naar haar eigenlijk be-

¹⁷⁾ *Mens en Wereld* van 28 jan. 1961 (*Documentatiedienst* 1961, blz. 106).

doelen tot gelding worden gebracht — is gefundeerd, worden dan ondernijnd.

Nu brengt juist de soevereiniteit in eigen kring van het staatsverband mede, dat de overheid ervoor heeft te waken, dat de staat rechtsstaat blijft. Dat is in feite haar allereerste taak. En die taak houdt in, dat zij heeft „te weren en uit te roeien” alles wat de christelijke samenlevingsgrondslagen, die ook de fundamenten van de rechtsstaat zijn, aantast. De christelijke rechtsstaat dient verdraagzaam te zijn, maar op één punt past onverdraagzaamheid: als het erom gaat, die rechtsstaat zelf bewust (formeel-revolutionair) of onbewust (materieel-revolutionair) ten val te brengen.

De kerk heeft in haar confessie terecht gezien, dat het de afgoderij en de valse godsdienst zijn, die de christelijke rechtsstaatsidee trachten uit te roeien, althans te ondermijnen. Zij heeft de overheid dan ook gewaarschuwd, daartegen op te treden en de sterke arm te gebruiken om te voorkomen, dat haar sterke arm misbruikt wordt.

Hier is dus in eerster instantie geen religieus criterium in het geding in die zin, dat de overheid zich tegen valse godsdiensten moet keren, omdat het valse godsdiensten zijn. De bestrijding van die valse godsdiensten is de taak der kerk. En de overheid behoort de kerk niet met de zwaardmacht te hulp te komen, omdat de kerk haar specifieke taak niet aan kan. De overheid heeft haar eigen verantwoordelijkheid, die zij behoort te beleven in gehoorzaamheid aan de Schrift, ook al zou dat ingaan tegen wat de kerk meent, dat haar belang is. Als bv. de kerk om subsidiëring van predikantstraktementen of kerkgebouwen vraagt, zal de overheid zelfstandig in eigen verantwoordelijkheid hebben te beoordelen, of zij, zulks doende, de grenzen van haar soevereiniteit in eigen kring niet doorbreekt ten koste van de naar de mening der overheid door de betrokkene zelf niet juist geziene grenzen van de soevereiniteit in eigen kring der kerk.

De overheid dient niet een religieus, maar een publiekrechtelijk criterium te hanteren en zich dus af te vragen, welke de gevolgen van haar beleid zijn voor de handhaving van de christelijke rechtsstaat. Dit publiekrechtelijk criterium moge tenslotte in zijn effect parallel lopen met een religieus criterium, maar het wordt ten diepste gehanteerd om de publieke rechtsorde veilig te stellen. Het moge leiden tot het keren van valse godsdiensten, doch niet omdat het valse godsdiensten zijn, die een gevaar vormen voor de kerk, maar omdat die valse godsdiensten leiden tot ondermijning van de publieke rechtsorde, tot revolutie in Groeniamse zin.

In dit verband moet worden betwist wat prof. dr. H. N. Ridderbos op 9 november 1960 ter jaarvergadering van het Verband van verenigingen van a.r. gemeente- en provinciebestuurders¹⁸⁾ heeft opgemerkt. Deze verzette zich tegen discriminerend optreden der overheid met een verwijzing naar de gelijkenis van de zaaier (Matth. 13 : 29 en 30), die het onkruid liet opgroeien tot de dag des oogstes van het tarwegraan. Het gaat hier echter niet om de taak van de overheid, maar om de taak van de kerk, die zich dient te onthouden van geweld daden tegenover ongelovigen en niet het voorbeeld van Jan van Leyden c.s. moet volgen. In dat licht moet ook de waarschuwing van Christus aan Petrus worden gelezen, wanneer de

¹⁸⁾ Zie het verslag van deze vergadering in *De Magistratuur* van november 1960, met name blzz. 96—98.

laatste (als discipel, als een der „vaderen” van de latere christelijke kerk) het zwaard wil trekken om Christus te verdedigen (Matth. 26 : 52).

Maar met name doet de gelijkenis van de zaaier niet ter zake, omdat het onkruid wel het tarwegraan schaadt, maar niet de zon, die gelijkelijk over beide opgaat, noch de wolken, die gelijkelijk beide besproeien. De overheid richt zich niet tegen het onkruid, omdat het het tarwegraan schaadt, maar omdat het de publieke rechtsorde, de grondslagen van de rechtsstaat zelf, aantast. De overheid discrimineert niet op religieuze, maar op publiekrechtelijke gronden.

En als prof. Ridderbos opmerkt, dat zijn gedachtengang niet leidt tot een neutrale staat, omdat de overheid moet optreden tegen hetgeen de in ons land door het christendom gestempelde rechtsorde en goede zeden in het volk *metterdaad* afbreekt, dan kan de vraag worden gesteld, waarom dit optreden zou moeten ophouden bij die activiteiten, die *vandaag* revolutionair werkzaam zijn, maar zich niet mag uitstrekken tot die activiteiten, die zich *vandaag* schikken in de huidige rechtsorde, maar daarvan gebruik maken om *morgen* tot revolutie te komen.

Wie die overheidstaak inhoud geeft in de vorenbedoelde zin, spreekt met christelijke politiek het gelovig hart weer aan. Die politiek leidt dan niet tot vrijheid in de door Zonderland en het liberalisme bedoelde zin, maar tot vrijheid in de zin van Galaten 5, het christelijk vrijheidsideaal bij uitnemendheid.

Er is echter bij de bepaling van de overheidstaak nog een ander Schriftuurlijk gegeven, dat verdisconteerd dient te worden: de hardigheid des harten — het waarschuwingsbord, dat te pas en te onpas langs de routes, die het overheidsbeweeg markeren, wordt geplaatst. Een beroep op Deut. 24 : 1 wordt gaarne gedaan ter verontschuldiging van allerlei ongewenste maatregelen.

Nu dient te worden bedacht, dat Mozes in Deuteronomium niet is opgetreden ter vergemakkelijking, maar ter bemoeilijking van de echtscheiding. Mozes geeft niet zijn fiat aan de echtbreuk, maar streeft naar een zodanige reformatie der volkszede, dat de mores zich langzamerhand in gunstige zin wijzigen, zodat na verloop van tijd het zevende gebod weer onverzwakt kon aanslaan (Matth. 5 : 31, 32). Deut. 24 werkt van de chaos naar het ideaal en past de wetgeving niet aan aan de feitelijke toestand, maar dwingt die feitelijke toestand in het keurslijf van een zodanige wet (de verplichting tot het meegeven van een gemotiveerde scheidbrief met de daaraan verbonden administratieve rompslomp), dat herstel van de goddelijke rechtsorde te verwachten is.

Ook de oudtestamentische koningen rekenden met deze hardigheid des harten. Zo verwijderde Asa wel alle afgodsbeelden, zelfs dat van zijn moeder, maar de offerhoogten verdwenen niet. Toch was het hart van Asa, zolang hij leefde, volkomen aan de Here toegewijd (2 Kron. 15 : 17). Zijn zoon Josafat kon een stap verder gaan: hij verwijderde de hoogten en de gewijde palen uit Juda (2 Kron. 17 : 6).

Wie zich bij het treffen van maatregelen terecht wil beroepen op de hardigheid des harten, moet dus niet een bestaande onjuiste toestand sanctioneren, maar het bestaande verbieden en slechts het mindere toelaten. Zijn wetgeving moet steeds gaan in de richting van de juiste toe-

stand en moet de bestaande onjuistheid steeds een stap voor blijven. De overheid heeft een kerstenende roeping en moet het volk optrekken naar de norm. In de Nederlandse drankwetgeving vindt men hiervan een fraai voorbeeld: de drankwet-Modderman van 1881 beperkte het drankmisbruik door het aantal vergunningen voor de verkoop in het klein van sterke drank in elke gemeente te binden aan een maximum, de drankwet-Kuyper van 1904 kon een stap verder gaan door de mogelijkheid te openen om te komen tot een lager maximum dan het wettelijke en de drankwet-Verschuur van 1931 kon weer een stap verder gaan door niet alleen de kleinhandel in sterk-alcoholische dranken, maar ook die in zwak-alcoholische dranken te beteugelen. Een ander voorbeeld levert de wetgeving met betrekking tot de crematie: bij arrest van de Hoge Raad van 1 maart 1915 werd uitgemaakt, dat, hoewel de Begraafwet van 1869 lijkverbranding niet geoorloofd achtte, de wetgever had verzuimd de met de zorg voor het begraven belaste personen aan te wijzen, zodat wegens niet-naleving van het voorschrift tot begraven niemand strafrechtelijk aansprakelijk kon worden gesteld. Tengevolge van deze leemte in de wet was er in de praktijk vrijheid om te cremeren. In 1955 legde de Wet op de lijkbezorging deze ongebreidelde vrijheid aan banden door crematie slechts toe te staan, indien de overledene bij uitdrukkelijke schriftelijke uiterste wilsbeschikking de wens daartoe heeft kenbaar gemaakt.

Men raakt hier het probleem van de verdraagzaamheid. In een publikatie van het Nederlands Gesprekcentrum over *Kerk en Staat* stelde men terecht van r.k. zijde, dat in de verdraagzaamheid steeds een dubbele tendens leeft: één tendens, die uitgaat naar het ideaal en afwijst wat men verdraagt — een andere tendens, die aanvaardt wat men verdraagt vanwege de noodzakelijke aanpassing aan de feitelijke omstandigheden en mogelijkheden. Deze beide tendenties constitueren in haar onderling samengaan juist de verdraagzaamheid. Het ideaal moet terdege met de concrete omstandigheden rekening houden om tot verwerkelijkheid te komen — de feitelijke omstandigheden moeten wij zo beleven, dat zij ons metterdaad zover mogelijk nader voeren tot ons ideaal¹⁹⁾.

Door (helaas slechts) een deel der reformatorische christenen werd met de mening der rooms-katholieken op dit punt ingestemd. Zij voegden hieraan toe, dat het niet voldoende is te spreken van verdraagzaamheid als een maatstaf voor het handelen der overheid. Het tonen van verdraagzaamheid in de staat moet immers geschieden in het kader van de algemene taak van de overheid als dienaar van Gods. De overheid heeft er daarom voor te waken, dat zij bij het oefenen van die verdraagzaamheid niet in strijd geraakt met de erkenning Gods, in Wiens Naam zij haar taak uitoefent. Men kan van de christenen niet vergen een verdraagzaamheid aan de dag te leggen, die de staat anti-christelijk zou maken. Dit standpunt — aldus nog steeds de aan het woord zijnde reformatorische christenen — brengt *niet* met zich mede, dat de mohammedanen, humanisten en andere belijders van anti-christelijke overtuigingen buiten de staat zouden moeten worden gezet of niet als volwaardige burgers erkend zouden moeten worden. Zij moeten integendeel volledige vrijheid behouden om hun denkbeelden te beleven, te belijden en te propageren. De

¹⁹⁾ Publicatie no. 10 van het N.G.C., blz. 17.

grens van toelaatbaarheid ligt daar, waar hun denkbeelden een aantasting zouden zijn van de democratische staat. Wat echter niet „verdragen” kan worden is de (verdere) aantasting van het christelijk karakter en het christelijk publiek gelaat van de Nederlandse staat. Het is niet mogelijk, dat de staat geen juk oplegt. En het is duidelijk, dat de staat naar christelijke visie aan de humanisten een juk oplegt²⁰⁾.

Voor het opleggen van dat juk dient de christelijke overheid zich niet te schamen. Een ander deel der reformatorische christenen wenste van dat juk niet te weten. Volgens hen moet de democratische staat, die een hoge mate van neutraliteit behoort te hebben in een gemengde samenleving, een hoge mate van vrijheid van verkondiging garanderen. Gelijkberechtiging is het beginsel der democratie en het is nu eenmaal niet mogelijk, de God-erkennende overheid in harmonie te brengen met de overheid in een democratische staat. Eerst wanneer de grens van het achtbare, d.w.z. van wat naar de Nederlandse, historisch gegroeide achtbaarheidsopvattingen niet meer achtbaar is, is overschreden — en de aan het woord zijnde deelnemers aan het gesprek geven als hun oordeel, dat deze grens niet spoedig is bereikt —, mag de overheid zeer voorzichtig en terughoudend tot discriminatie komen.

De overheid heeft echter niet tot taak, het volksleven te weerspiegelen en verder Gods water over Gods akker te laten lopen. Wanneer zij werkelijk het recht wil bedelen, dan zal zij zich ook van oorsprong en grondslag van dat recht bewust moeten zijn en zal dat zijn stempel op die rechtsbedeling zelf moeten zetten. Zij moet zich een duidelijke doelstelling voor ogen houden: niet in de zin van Datheen, noch in die van Oldenbarnevelt, noch in die van het humanistisch vrijheidsideaal, dat alle levensbeschouwelijke richtingen voor de overheid gelijk acht en van die overheid daarvoor een relatief gelijke (dus uitsluitend op aantallen — zuiver menselijke gegevens! — gebaseerde) bescherming en steun verwacht. De uiteindelijke doelstelling der overheid mag geen andere zijn dan de handhaving en versterking van de christelijke grondslagen onzer samenleving — de enige grondslagen, die het samenleven in Schriftuurlijke zin mogelijk maken. Naar de inhoud van het begrip „christelijk” zal zij zelfstandig en in eigen verantwoordelijkheid een onderzoek moeten instellen, waarbij zij geen ander richtsnoer mag hanteren dan het Woord Gods. Zij zal de kerk niet over haar mogen laten heersen, maar wel zullen, indien zowel zij als de kerk op de juiste wijze inhoud aan het begrip „christelijk” geven, de strevingen van kerk en overheid, de eerste een religieus en de laatste een publiekrechtelijk criterium hanterend, parallel lopen. Er zal dus sprake zijn van de stuwung van de natie in een bepaalde godsdienstige richting, niet omdat de inhoud van die richting de voorkeur verdient, maar omdat het optreden van die richting leidt tot de enig wenselijke publieke orde en goede zeden en tot versteviging van de rechtsstaat zelf.

Met de hardigheid des harten moet echter worden gerekend. Het ideaal kan niet à bout portant worden verwezenlijkt zonder dat dit tot een revolutie aanleiding geeft. Hier past gematigdheid, wijsheid, voorzichtigheid. Hier past niet revolutie, maar reformatie, geleidelijke omvorming.

Toepassing van het vorengeschetste ideaal is daarom in de praktijk van

²⁰⁾ A.w., blzz. 19 en 20.

vandaag in allerlei opzicht wellicht nauwelijks te onderscheiden van de toepassing van het liberale ideaal. Uit dien hoofde is de kabinetssamenwerking van 1959 tot heden minder onbegrijpelijk dan die van de zeven jaren daarvoor.

Men hoede zich intussen voor de gedachte, dat het de taak van de christen-politicus is, tot de jongste dag medeverantwoordelijkheid te blijven dragen om erger te voorkomen. De harten kunnen zo hard worden, dat het optrekken naar de norm niet meer mogelijk is, en het kwaad kan zo groot worden, dat de medeverantwoordelijkheid daarvoor zwaarder komt te wegen dan die voor het voorkomen van erger. Dat ogenblik nadert daggelijks. In een onverantwoord cultuuroptimisme worden de ogen daarvoor te vaak gesloten. Ook om die reden is duidelijkheid met betrekking tot ons ideaal gewenst.

En mocht in antirevolutionaire kring zelf geen eenheid van zienswijze met betrekking tot dat christelijk politieke ideaal bestaan, dan behoeft dat in de praktische uitwerking voor vandaag misschien nog niet zoveel verschil te maken. Maar de achtergronden verschillen belangrijk: acht de een subsidiëring van humanisten en protestanten op gelijke voet principieel wenselijk, de ander acht het voor de huidige omstandigheden praktisch niet anders mogelijk, maar zal, zich daarbij gesteund wetend door de christelijke krachten in kerk en samenleving, er naar streven geleidelijk aan die richting overheidssteun te onthouden, die hij, voorgelicht door de Schrift, gevaarlijk acht voor de verwezenlijking van de christelijke rechtsstaatsidee.

Voor deze laatste zienswijze is in het nieuwe (ontwerp) Beginsel- en Algemeen Staatskundig Program der A. R. Partij overigens meer ruimte dan in het oude Beginselprogram, dat in artikel 4, sub d, de overheid de plicht oplegde „zichzelve, als daartoe in volstreekte zin onbevoegd, te onthouden van elke rechtstreekse bemoeiing met de godsdienstige ontwikkeling der natie” — een formulering die door de commissie welke tot taak had een herziening van de artikelen 1 t/m 5 van het Program voor te bereiden, letterlijk werd overgenomen in artikel 5 sub d. Het Centraal Comité nam deze leer van de absolute onthouding echter niet over en kwam in zijn voorstel van 7 mei 1960 met een iets mildere formulering: de overheid heeft de plicht „zich, als daartoe volstrekt onbevoegd, te onthouden van maatregelen, welke beogen de godsdienstige ontwikkeling van de natie in een bepaalde richting te stuwen.” Wellicht onder invloed van daarop ingediende amendementen werd in het voorstel van het Centraal Comité van 17 maart 1961 het woord „stuwen” vervangen door „dwingen”. Tegen het *stuwen* in christelijke richting, bv. door middel van het subsidiebeleid, is derhalve binnen het kader van het a.r. beginselprogram geen bezwaar; slechts van het *dwingen*, waarbij men toch onwillekeurig aan stringente gebodsbepalingen denkt, dient de overheid zich te onthouden.

Ten Partijconvente van 29 april 1961 werd nog langs de weg van een amendement gepleit voor een positieve injectie in de voorgestelde formulering door er aan toe te voegen, dat de overheid de christelijke godsdienst dient te beschermen en de vrije ontplooiing daarvan te bevorderen, doch het (ter vergadering tot soms bijzonder krasse uitspraken leidende) verschil van visie op de inhoud van artikel 36 der Nederlandse Geloofsbelijdenis maakte overeenstemming op dit punt onmogelijk. Wel werd de in het

voorstel omschreven „volstrekte” onbevoegdheid der overheid omgezet in een onbevoegdheid zonder meer, dus kennelijk met een minder absoluut karakter. Overigens werd bij monde van de voorzitter erkend, dat voor de in het amendement neergelegde gedachte een legale plaats is binnen de Anti-Revolutionaire Partij.

Dat voor de in het voorgaande uiteengezette zienswijze, die meer recht doet wedervaren aan het Oude Testament en aan artikel 36 der Nederlandse Geloofsbelijdenis dan een onvruchtbaar negativisme als dat der S.G.P. of een verkerkelijking van het leven als beoogd door Datheen, metterdaad plaats is binnen de Anti-Revolutionaire Partij, bewijst deze publicatie.

HEEFT HET SOCIALISME NOG EEN TOEKOMST IN WEST-EUROPA?

DOOR

DR. W. ALBEDA

Het socialisme worstelt met tegenwind

In verschillende landen van West-Europa is er reden, de vraag te stellen of het socialisme, gegeven het realiseren van de welvaartsstaat en de volledige werkgelegenheid, nog in staat is, in voldoende mate het electoraat te boeien, om op den duur als sociale en politieke beweging een belangrijke rol te kunnen spelen. Deze vraag is bv. in West-Duitsland bijzonder actueel. In de naoorlogse jaren hebben grote aantallen arbeiders hun stem niet willen geven aan het socialisme van Schuhmacher en Ollenhauer. Indien Willy Brandt en de zijnen het getij zullen weten te keren, wat nog een open vraag is, gegeven de uitslag van enkele tussentijdse verkiezingen, dan is dat ten koste gegaan van zoveel concessies, die afbreuk doen aan het karakter der socialistische beweging, dat de vraag naar haar toekomst actueel blijft. Dat het Belgische socialisme zich in een crisissituatie bevindt, zal na de dramatische gebeurtenissen van het vorige jaar niemand verwonderen. De terugkeer van Spaak zou ook hier „stroomlijning” van het socialisme kunnen brengen, die de actualiteit van mijn onderwerp alleen maar onderstreept.

Bijzonder interessante discussies hebben zich ook in Nederland ontwikkeld rondom de vaststelling van het nieuwe program der Partij van den Arbeid. Men kan gerust stellen, dat vandaag allerwege in de socialistische beweging de vraag gesteld wordt: hoe nu verder? Een vraag, die ingegeven als zij is door de voor het socialisme ongunstige gang van zaken, tot een felle strijd aanleiding kan geven tussen degenen die de oude principes hoog willen houden en degenen die inzien, dat redding slechts te

wachten is van een radicale koerswijziging, een koerswijziging, die een principiële verandering van het karakter van het socialisme betekent.

Het is duidelijk, dat deze stand van zaken voor ieder die het wel meent met onze democratie van bijzonder grote betekenis is. Dit geldt ook zeer speciaal voor de voorstanders van principieel christelijke politiek. Sinds 1945 hebben vooral de protestanten in Nederland de wind bepaald niet mee gehad. De wending van de kiezers naar het socialisme, maar de laatste jaren met name naar het liberalisme, kan geen voorstander van christelijke staatkunde onberoerd laten.

Wanneer wij onder deze omstandigheden de aandacht vragen voor de crisissituatie binnen het socialisme, dan is dat niet om op die manier ons eigen leed te verzachten door te wijzen op buurmans leed en ons verlies te trachten uit te wissen door het verlies van het socialisme, dat hier en daar onmiskenbaar dreigt (maar in Nederland veel minder sterk dan elders!), er tegenover te stellen. Daarmede zouden wij immers allerminst gebaat zijn. Het gaat mij dan ook om iets anders. Het gaat hierom, dat in de moeilijkheden van het socialisme in het naoorlogse West-Europa een verandering in de kiezersmentaliteit openbaar wordt, die uiteraard voor ieder die „aan politiek doet” van betekenis is. Maar bovendien hierom, dat dezelfde mentaliteitsverandering die hen tot koerswijziging dwingt er oorzaak van is, dat ook onze zeilen sinds de oorlog minder bol staan, dan wij wel zouden wensen.

Must Labour lose?

Aanleiding voor mijn betoeg wil ik zoeken in een boekje, dat dezer dagen in Engeland verscheen onder de veelzeggende titel: *Must Labour lose?*¹⁾. De Britse verkiezingen van 1959 brachten Labour een onverwacht grote nederlaag. Zulk een nederlaag leidt uiteraard tot vele reacties en tot discussies over de vraag, waar de oorzaken gelegen zijn en wat er gedaan moet worden om de nederlaag in een zege te doen verkeren. Het is niet zo gemakkelijk uit te maken, wie het gelijk aan zijn zijde heeft. Dit geldt temeer, waar de dogmatische socialist wijst op de verlaten dogma's en de practicus de aandacht vestigt op de te lang vastgehouden en verouderde principes. M.a.w. ieder leert uit de feiten slechts datgene wat hij zelf reeds van te voren meende te weten.

Wil men werkelijk inzicht krijgen in de oorzaken van een zo complex sociaal verschijnsel als de verschuiving in de politieke voorkeur van het publiek, dan is meer nodig dan het horen van de opinie van de politici; dan is een objectief onderzoek nodig, een „social survey”. Zo'n survey is door het tijdschrift *Socialist Commentary* opgedragen aan Mark Abrams van het instituut Research Ltd. De bedoeling ervan was, door een klein steekproefonderzoekje na te gaan welke „attitudes” (letterlijk: houding) het electoraat ertoe hebben gebracht, zich in de laatste elf jaar geleidelijk af te wenden van de Labour party.

Een vragenlijst van niet minder dan 12 pagina's werd opgesteld en tussen 12 januari en 29 februari 1960 werden 724 mensen ondervraagd.

1) Uitgave: Pinguin Books, London 1960.

Het is uitermate moeilijk, in het korte bestek van een artikel als dit een volledig overzicht te geven van de resultaten van dit onderzoek. Maar enkele sprekende cijfers wil ik toch de lezer niet onthouden.

1. Uit het onderzoek blijkt, dat zowel de leden en sympathisanten van de Labour party, als haar opponenten zich een beeld van deze partij hebben gevormd dat steeds meer uit de tijd is in het hedendaagse Brittannië. Beide groepen zien Labour als in sterke mate geïdentificeerd met de arbeidersgroep, met name de armeren en de ongeschoolden onder hen. Tezelfdertijd blijkt, dat vele werknemers zichzelf in steeds mindere mate blijken te beschouwen als leden van de arbeidersgroep of -klasse, terwijl bovendien de arbeidersgroep en vooral de groep der ongeschoolden, in betekenis voortdurend achteruit gaat. De conservatieve partij wordt gezien als de partij der beter gesitueerden en van jongeren. De partij, die mannen en vrouwen aan zich weet te binden met realistische idealen, en die welvaart belooft aan allen, en kansen aan de mensen met ambities. Over belangrijke politieke vragen ziet men geen verschil tussen beide partijen: beide groepen beschouwen het nastreven van een blijvende wereldvrede als de belangrijkste taak voor de staatsman van vandaag, en beide groepen zijn ervan overtuigd, dat beide partijen even serieus dit ideaal nastreven.

2. Bijzonder interessant is ook wat aan het licht kwam over het oordeel van het publiek inzake de nationalisaties. Uit de antwoorden op voorzichtig gestelde vragen bleek, dat de meningen op dit punt niet samenhangen met blind geloof of even blind ongelooft. Over de resultaten in sommige genationaliseerde bedrijfstakken was men (ongeacht de partij) het eens dat ze goed waren, voor andere bedrijfstakken (m.n. de spoorwegen en de kolenmijnen) was men unaniem in zijn negatieve oordeel. Beoordeling zuiver op ideologische gronden werd in de steekproef niet aangetroffen.

Het oordeel over de nationalisatie werd eenvoudig gebaseerd op prijspeil en kwaliteit van de geleverde goederen en diensten, door de aanhangers van beide partijen zowel als door de niet politiek geïnteresseerden. Ook over de vraag welke mate van overheidsingrijpen gewenst is, bleken de opvattingen tussen de drie groepen al evenmin uiteen te lopen als over andere belangrijke vragen.

Interessant is, wat opgemerkt wordt, dat de opinie der conservatieven over de nationalisaties dezelfde is van tien jaar geleden, maar dat de opinie binnen de Labour-groep sterk is veranderd. In 1949 bleek 60 % van de leden van Labour voor méér nationalisatie te gevoelen, in 1960 was 58 % tégen méér nationalisatie.

De schrijver van het rapport komt tot de conclusie, dat men in Groot-Brittannië op weg is naar een situatie, waarin, afgezien van enkele punten (zoals bv. de houding tegenover de vakverenigingen), de supporters van de beide grote partijen het eens zijn en waarin de verschillen binnen elke partij groter zijn dan de verschillen tussen de partijen.

3. Is er een relatie tussen de stijgende welvaart en de politieke keuze? Deze door velen zeer gemakkelijk geaccepteerde gedachte blijkt niet door de feiten te worden gedekt. Uiteraard waren de beter gesitueerden meer talrijk onder de conservatieven dan onder de Labour-getrouwen, maar binnen elk van deze groepen was er geen relatie tussen bv. het bezit aan duurzame consumptiegoederen, zoals radio, telefoon, ijskast, auto, en de partijkeuze. Arbeiders die conservatief stemmen zijn niet de groep

arbeiders, die het beter hebben dan anderen. Merkwaardigerwijze was er op deze regel één notabele uitzondering: het bezit van een woning. Van de arbeiders, die conservatief stemden, bezat 30 % een woning, en van hen die Labour stemden bezat 20 % een woning. Men krijgt de indruk, dat dezelfde mentaliteit, die leidde tot het in eigendom verkrijgen van een woning, liever dan er één te huren, leidt tot de niet-socialistische partijkeuze.

4. Wat deden de jongere kiezers?

Het is bijzonder interessant, vast te stellen, dat naar verhouding meer jongeren voelden voor de conservatieve partij, dan onder de ouderen het geval is. Waarschijnlijk hangt dit samen met een andere uitkomst van de enquête, nl. dat de jongeren nog sterker dan de ouderen de Labour-partij zien als de partij van de arbeidersklasse.

Commentaar

Het boekje, waarin de resultaten van deze enquête werden besproken, sluit met enkele beschouwingen naar aanleiding hiervan.

In een paragraaf *Lessons for Labour* vraagt Rita Hinden zich af, waarom eigenlijk het getij der opinies zich tegen Labour heeft gekeerd. Zij ziet uit de enquête drie belangrijke redenen naar voren komen.

1. Labour wordt vooral gezien als een klassepartij, en de klasse die de partij vertegenwoordigt is aan het afnemen. „Dit geeft de partij een stempel van sectarisme en bekrompenheid, in een tijd waarin de mensen mogelijkheden voor vooruitgang zien als nooit tevoren.” De conservatieve partij komt op voor materiële welvaart, voor de jongere, ambitieuze mens, die de kansen weet te grijpen. Labour moge opkomen voor de „arbeidende klasse”, maar niet voor het grote aantal mensen die terecht of ten onrechte menen, dat zij dit etiket ontgroeid zijn.

2. Bovendien is Labour impopulair omdat het zich geïdentificeerd heeft met de nationalisatie. Niet dat men nationalisatie zonder meer afkeurt, noch dat men terug wil naar de tijd van „laissez faire”: men begrijpt, dat overheidsingrijpen nodig is. Maar men wil ieder geval op zijn eigen merites beoordelen en beschouwt het als een groot nadeel, dat Labour doctrinair vóór nationalisatie is.

3. Een derde bezwaar van de Britse Labour partij is, dat zij een zwak en verdeeld leiderschap heeft.

Welke lessen moet de partij hieruit nu trekken? Een mogelijkheid zou zijn, de kiezers te geven wat zij willen. De partij zou haar extremisten moeten zien te lozen, en in plaats van het socialistisch dogma een gematigd stelsel van hervorming moeten prediken. Dit betekent, dat de partij méér dan tot nu toe het pad zou moeten betreden, dat de conservatieve partij nu eenmaal bewandelt.

Anderen zouden juist een tegenovergestelde kant op willen. Onze taak is niet, stellen zij, om verkiezingen te winnen maar om „te staan voor onze beginselen”. Natuurlijk, de huidige welvaart van de „affluent society” maakt de kiezer vatbaar voor een oppervlakkig materialisme, maar dit kan geen blijvende levenshouding zijn. Na deze tijd van welvaart kan er een depressie komen. Dan zal de massawerkloosheid terugkomen, de welvaartsstaat zal ondermijnd worden en de welvaart zal een herinnering

worden. Dan zal het electoraat weer vragen naar de Labour-partij, die een blijvend alternatief weet voor de gevaarlijke zwakheden van het kapitalisme.

Beide wegen acht de schrijfster verkeerd. De eerste betekent eenvoudig het einde van het socialisme der Labour-partij. De Labour-partij is immers altijd méér geweest dan een klassepartij. De partij werd gedreven door socialistische idealen. Socialisten meenden, dat „mits daartoe de juiste omgeving en de juiste instellingen waren geschapen de mensen voor het welzijn van allen zouden willen werken. Zij legden de nadruk niet op het egoïsme en het individualisme van de mens, maar op zijn sociale natuur; hun ideaal was een samenleving, waarin deze schonere deugden hun kans zouden krijgen, in plaats van de „kapitalistische” samenleving, waarin de hand van allen was tegen allen.”

De tweede weg maakt de fout, dat men alles verwacht van een onzekere catastrofe in de toekomst. Het kapitalisme is niet meer wat het placht te zijn. Het is bepaald niet zeker, dat een herhaling der jaren dertig in het verschiet ligt.

Neen, de juiste weg voor Labour is deze, dat zij trouw blijft aan haar beste tradities, maar toegepast op de situatie van vandaag. Labour zal daarom allereerst klassepartij áf moeten worden. Het stigma van partij voor maar een deel van het volk te zijn, moet verdwijnen. Men moet zich realiseren dat de oude klassebewuste arbeider aan het verdwijnen is. De mensen weten nu, dat zij hun lot kunnen verbeteren door eigen inspanning²⁾. Maar moet dit nu betekenen, dat daarmee de bestaansreden van de socialistische partij zou verdwijnen? Zeker niet, zegt Rita Hinden, vele mensen worden nog steeds aangesproken door een partij, die zich het lot van de minderbedeelden aan wil trekken. De werkers van vandaag hebben het nog steeds slechter dan de zakenlieden. Zij hebben nog steeds behoefte aan een collectieve actie. Ook al voelen zij niets meer voor het voortdurend appel op klasse-egoïsme, wat niets te maken heeft met het socialistische idealisme.

Bovendien moet de partij zich het lot aantrekken van de „slachtoffers van de welvaartsstaat”. De vergeten groepen, gepensioneerden, de grote gezinnen. In de tweede plaats de minderheden, die de maatschappij verwaarloost of veracht; de geesteszieken, de homoseksuelen, die als „outcast worden behandeld”, de gevangenen, die in verouderde gevangnissen worden gepropt. In de derde plaats is er het probleem ver over de grenzen, van de onderontwikkelde gebieden en het rassenvraagstuk.

Moeilijker dan het uitwissen van de identificatie der Labour-partij met een bepaalde klasse, is het tweede punt, het feit dat de voorkeur voor nationalisatie een nadeel blijkt te zijn bij het aantrekken van kiezers. Het streven naar nationalisatie kan men natuurlijk niet zo maar opgeven, zonder het karakter ener socialistische partij wel zeer sterk aan te tasten. Het gaat, zegt de schrijfster, om het probleem, hoe men de industrie — particulier en genationaliseerd — ertoe kan krijgen, haar sociale verantwoordelijkheden te accepteren. De verantwoorde plicht van de onderneming ten

²⁾ Zie mijn artikelenreeks in *Evangelie en Maatschappij* van september, oktober en november 1960.

opzichte van haar aandeelhouders is alleen niet voldoende. Evenmin trouwens die van de generationaliseerde bedrijven ten opzichte van het parlement. „Wellicht ligt hier een taak voor verlichte directies en verlichte werknemersvertegenwoordigers; het kan zeker niet worden gerealiseerd door de staat alleen.”

Minstens zo belangrijk is de vraag in hoeverre de publieke sector tot haar recht komt ten opzichte van de private sector. Op het voetspoor van Galbraith bepleit de schrijfster meer aandacht voor de publieke sector.

Men krijgt de indruk, dat zij al met al toch ergens de afgewezen „eerste weg” opgaat, nl. die van het verwateren van het socialisme tot een streven naar een gematigde hervormingsgezindheid. „Theories and ideologies apart, socialism has stood, quite simply, for the generous impulses in man.”³⁾ Voor de edele, de goedgehartige impulsen van de mens! Bijzonder mooi gezegd, maar, zo kan men vragen, wil de conservatieve partij dit dan niet? Wanneer het socialisme zijn doctrines offert aan de veranderde geesteshouding van het electoraat, wordt de tegenstelling tussen conservatief en labour in Groot-Brittannië ongeveer zo belangrijk als die tussen republikeins en democratisch in Amerika. Dit behoeft, gegeven de uitkomsten van de enquête ook niet te verwonderen. De Britse kiezers willen niet anders!

De kiezer der jaren zestig

Uit *Must Labour lose* rijst het beeld op van een nieuw type kiezer, een kiezer, die ook ons als Nederlanders niet zo vreselijk onbekend voorkomt. Welke karaktertrekken heeft deze kiezer?

1. Hij is tolerant. Hij maakt zich niet meer zo druk om politieke verschillen. Hij vreest geen catastrofe wanneer de eigen partij zou verliezen. Hij heeft het gevoel, dat de verschillen niet zo essentieel meer zijn.

2. Hij is sterk pragmatisch ingesteld. Beginselen zeggen hem niet zo veel. Hij beoordeelt elke aangelegenheid op zijn eigen zakelijke merites. In wezen heeft hij geen beginselen.

3. Hij heeft minder klassebesef dan zijn voorganger in de jaren dertig. Hij voelt meer voor een volkspartij dan voor een klassepartij.

4. Vage collectieve idealen spreken hem niet zo sterk aan. Hij ziet meer dan vroeger kansen voor zich persoonlijk. Uiteraard hangt dit samen met het onder 2 en 3 gestelde.

Men krijgt dan ook sterk de indruk, dat wanneer dit beeld juist is, de toekomst niet aan de klassepartij is, maar ook niet aan de beginselpartij. De toekomst is aan de volkspartij, die appelleert aan de gematigdheid, de wat materialistische inslag, het zakelijke, niet-ideologische idealisme van de twintigste-eeuwer.

Onwillekeurig denkt men bij dit beeld aan de Amerikaanse verhoudingen. De toekomst is aan de partijen van het Amerikaanse type. Voor de socialistische partijen betekent dit, dat de kiezers hen dringen in de hoek waar de Amerikaanse democratische partij zit. Een brede volks-

³⁾ „Theorieën en ideologieën opzij; het socialisme is, heel eenvoudig, altijd synoniem geweest met de edele impulsen van de mens.”

partij met een gematigde hervormingsgezindheid, progressief, maar niet in de ouderwetse zin socialistisch, ziedaar het toekomstbeeld van Europees socialisme, indien men, gegeven de gedachtenwisseling in de verschillende landen, mag aannemen, dat het zich zal aanpassen aan de nieuwe generatie van kiezers.

SOCIALISTISCH IDEALISME EN OPPORTUNISME

DOOR

DRS. B. GOUDZWAARD

1. *De uitdaging van het opportunisme*

In 1954, bij het 75-jarig bestaan der Anti-Revolutionaire Partij, is door minister Zijlstra een stelling verdedigd, die sindsdien binnen en buiten onze kring een zekere vermaardheid heeft verkrege, nl. dat liberalisme en socialisme in hun praktische politiek elkander steeds dichter naderen en wellicht op den duur in één bedding zouden kunnen samenvloeien. Deze — van de socialistische economist Lerner afkomstige — stelling is van verschillende zijden aangevochten, maar tot op heden niet afdoende weerlegd. Men kan immers nog steeds een toenemende gelijkenis tussen de liberale en socialistische praktische politiek bespeuren. Beiden, socialist en liberaal, spreken zich steeds meer openlijk voor een samengaan van vrije concurrentie en economische ordening van overheidswege uit; bij beiden treffen wij steeds meer het streven aan, de keuze tussen deze twee vormen van economische activiteit niet meer „dogmatisch”, van uit een principieel vóór en tégen te doen plaatsvinden, maar veeleer van uit de „concrete omstandigheden van het ogenblik”, dus van uit de vraag wat in de gegeven situatie op zakelijke gronden het meest wenselijk kan worden geacht. Beide stromingen hebben zich met andere woorden in de laatste decennia gekenmerkt door een steeds afnemende neiging tot dogmatisme en een steeds toenemende neiging tot opportunisme, zodat het inderdaad aannemelijk lijkt, dat zij, voor wat hun beider praktische politiek betreft, eens in één bedding — en wel die van het opportunisme — zullen kunnen samenvloeien.

Dit is een ontwikkeling, welke niet alleen het socialisme en het liberalisme, maar ook ons voor problemen stelt. Want het naar elkander toegroeien van deze beide stromingen bewerkt, dat ook het aantal praktisch-politieke geschilpunten tussen hen en ons een dalende lijn vertoont. Door het proces van ont-dogmatisering lijkt zowel de socialistische als de liberale praktische politiek voor ons in steeds toenemende mate aanvaardbaar te worden.

Daarom staan ook wij — evenals het socialisme en het liberalisme —

opnieuw voor de noodzaak ons bestaansrecht als zelfstandige politieke partij te bewijzen en onze positie tegenover die van onze tegenstanders te omlijnen en af te grenzen.

Dit laatste is echter thans aanzienlijk moeilijker dan een zestigtal jaren geleden. Liberalisme en socialisme waren toen nog beide door een radicale vasthoudendheid aan de door hen verkoren specifieke dogma's gekenmerkt. Door deze dogma's van uit het christelijk beginsel te bestrijden, kon men in de mening verkeren de plaats der anti-revolutionaire richting tegenover de liberalistische en socialistische stromingen genoegzaam te hebben afgegrensd. Zo werd bijvoorbeeld tegenover de liberalen vaak met het argument volstaan, dat zij in hun vrijheidsstreven de werking der zonde bagatelliseerden en dat hun leer van de onaantastbaarheid van de eigendom zich met de Schriftuurlijke idee van het rentmeesterschap niet verdroeg, terwijl men het tegenover de socialisten voldoende achtte, hun socialisatiestreven als zonde tegen het achtste gebod af te wijzen en de idee van de klassenstrijd te weerleggen met een beroep op de christelijke solidariteitsgedachte.

Voor de afbakening van onze plaats tegenover die van socialisme en liberalisme deugen deze argumenten zeker niet meer, om de eenvoudige reden, dat beide stromingen zich van deze dogma's hebben gedistantieerd. Thans zullen wij voor onze positiebepaling tegenover socialisme en liberalisme andere wegen moeten bewandelen.

De vraag is echter, of wij hiertoe wel in staat zijn. Verliest men op een tegenpartij die tot opportunisme neigt, per definitie niet elke vaste greep?

Onzes inziens behoeft dit niet het geval te zijn. Ook wanneer een politieke tegenstander tot opportunisme vervalt, behoeft hij voor ons daarom nog niet „ongrijpbaar" te worden. Een positiebepaling tegenover hem kan ook dan nog mogelijk worden geacht, onder voorwaarde echter, dat wij bereid zijn te pogen tot de drijvende ideeën welke onze tegenstander bezielen door te dringen.

In het vervolg van dit artikel zullen wij trachten dit voor het socialisme, mede in zijn tegenstelling tot het liberalisme, nader te illustreren. Wij zullen allereerst de vraag onder ogen zien, welke van ouds de kenmerken van het socialistische idealisme zijn geweest, teneinde vervolgens via een analyse van de drijvende socialistische ideeën uit de beginperiode ook iets van de achtergrond van het hedendaagse socialistische opportunisme te kunnen verstaan.

2. *Socialisme als reactie*

Het feit, dat het socialisme geboren is uit het verzet tegen het kapitalisme en de daaraan ten grondslag liggende liberalistische ideologie, mag algemeen bekend worden verondersteld. Dat de essentiële drijvende ideeën van het 19e-eeuwse socialisme geheel door deze reactieverhouding zijn bepaald, zal echter minder algemeen worden onderschreven. Toch lijkt ons dit laatste niet minder juist.

Om dit aan te tonen, moeten wij ons een ogenblik verdiepen in de typerende trekken van het liberalisme in zijn kapitalistische variant. Wij kunnen er ruwweg een drietal onderscheiden.

Ten eerste ging het liberalisme uit van het primaat (de voorrang) van het individu. Het zag ten aanzien van de verhouding tussen individu en gemeenschap het individu als de soevereine oorsprong van de gemeenschap. Het liberalisme hield vast aan het recht van de individuele autonome mens tot volledige zelfbepaling en het meende, dat wanneer dit recht maar voldoende zou worden geëerbiedigd, ook de menselijke gemeenschap tot maximale ontplooiing zou kunnen geraken. De menselijke samenleving kon in deze zienswijze dan ook niet anders dan naar het belang der soevereine individuen worden ingericht, tot heil van individu en gemeenschap beide. De overheid had in principe niets anders te doen dan aan de individuele mens een doorlopende bescherming van zijn autonome vrijheid te garanderen.

In de tweede plaats — en dit houdt met het bovenstaande nauw verband — ging het liberalisme uit van het primaat van de burgerrechtelijke vrijheid. De vrijheid van de staatsburgers zag het gecentreerd in de vrije beschikking van het individu over de hem door de natuur verleende (aangeboren) burgerlijke rechten, zoals o.a. het recht van vrije contractsluiting, het eigendomsrecht, het recht van vrije beroepskeuze en het recht van vrije vestiging. Het was van mening, dat de overheid door in formele zin aan deze rechten de hand te houden ook materieel de grootste vrijheid en welvaart voor iedereen zou bewerkstelligen. Naar liberale opvatting heerste er in de wereld een „natuurlijke orde”, die maakte, dat wanneer ieder mens maar vrij zou worden gelaten in zijn economische reacties, er vanzelf een situatie van optimale harmonie en welvaart zou ontstaan.

Of het individu in staat was, de hem toekomende vrijheden ook metterdaad, dus materieel te realiseren, achtte het liberalisme dus voor de overheid niet ter zake doende. Inzake de vrijheid van beroepskeuze bijvoorbeeld had volgens het liberalisme de overheid ten opzichte van de arbeider geen andere taak dan ervoor te zorgen dat deze *formeel* het recht behield een werkkring te weigeren, wanneer hem zijns inziens een te laag loon werd geboden. Zou zij verder gaan, en de arbeider door verlening van materiële steun ook *metterdaad* tot het weigeren van zulk een werkkring in staat stellen, dan zou zij daarmee een inbreuk maken op de natuurlijke gang der samenleving naar een maximale welvaart voor allen; dit overheidsingrijpen zou uiteindelijk slechts ten nadele van de arbeiders kunnen zijn.

De kenmerkende trek van de liberalistische staatsopvatting was dus deze, dat de staat tot doel heeft, de aangeboren menselijke rechten in formele zin te beschermen; de liberale staatsidee was de idee van de formele rechtsstaat.

Een derde kenmerk van het kapitalistisch liberalisme — alhoewel van een iets ander karakter dan de vorige kenmerken — was dit, dat het uitging van de voorrang van de produktiefactor kapitaal. Dit zal weinig toelichting behoeven: het woord „kapitalistisch” verklaart hier zichzelf. Het kapitaal richtte en bepaalde de wijze van produktie alsmede de ondernemingsstructuur; de produktiefactor arbeid werd van elke medezeggenschap ten aanzien van het produktieproces uitgesloten.

Samenvattend menen wij te kunnen zeggen, dat voor het 19e-eeuwse liberalisme typerend waren: het primaat van het individu, van de burgerrechtelijke vrijheid en van het kapitaal.

Tegen dit liberalisme nu kwam het socialisme in verzet en wel zo volstrekt, dat het welhaast het tegendeel daarvan vormde.

Tegenover het primaat van het individu stelde het socialisme het primaat van de gemeenschap. Het zag de gemeenschap als de oorsprong van het individu; een individu kan eerst mens (of persoon) worden, wanneer hij in gemeenschap leeft (Banning). Door van de belangen der gemeenschap uit te gaan, meende het 19e-eeuwse socialisme ook het welzijn van het individu op de juiste wijze te behartigen. Het individu zou eerst van uit de gemeenschap tot maximale ontplooiing kunnen komen. Daarom stelde het socialisme, dat de samenleving niet naar het recht van het individu, maar veeleer naar het recht van de gemeenschap diende te worden ingericht.

Het latere socialisme heeft de overheidstaak uit dit inzicht rechtstreeks afgeleid. De staat mag niet langer een orgaan van het soevereine individu zijn, maar moet het orgaan zijn van de gemeenschap, dat de samenleving hervormt en inricht tot een ware gemeenschap van vrije mensen.

Evenals het liberalisme beoogde ook het socialisme de vrijheid van de mens, maar deze vrijheid zag het toch op een andere wijze gekarakteriseerd. Nu het liberalisme van uit zijn vrijheidsidee geen innerlijk verweer had tegen de uitbuiting der arbeiders, legde het socialisme alle nadruk op de vrijheid van de mens in materieel-economische zin. Het koos dus tegenover het liberale primaat van de burgerrechtelijke vrijheid voor het primaat der economische vrijheid. De mens dient te worden beschermd tegen alle economische dwangposities; hij zal niet in omstandigheden van werkloosheid, bestaansonzekerheid of uitbuiting mogen verkeren. De overheid dient als orgaan der gemeenschap de mens in zijn economische vrijheid te beschermen en hem daarvan te verzekeren.

De socialist van de 19e eeuw was van mening, dat eerst door het bereiken van een economische vrijheid voor allen de andere menselijke vrijheden — waaronder die van juridische aard — hun ware zin zullen kunnen ontplooiën. Zoals de liberaal uit de bescherming der formeel-juridische vrijheden tevens een maximale economische vrijheid en welvaart voor iedereen verwachtte, zo was de socialist van mening, dat door het najagen der economische vrijheid de totale menselijke vrijheid optimaal zou worden gerealiseerd. Ook hij zag dit als een gedetermineerde ontwikkeling; weliswaar niet door de werking van een natuurlijke orde, maar volgens de wet van het historisch materialisme, volgens welke wet de economische onderbouw der samenleving de gehele ideële bovenbouw tot in haar essentiële trekken bepaalt. Bij een onderbouw, waarin een economische vrijheid voor allen is bewerkstelligd, zullen ook de meer ideële menselijke vrijheden zich in harmonie daarmede gaan ontwikkelen. In dit opzicht vormden dus de liberale leer van de natuurlijke orde en de socialistische leer van het historisch materialisme elkanders antipode.

Tenslotte bond het socialisme ook de strijd aan tegen de macht van het kapitaal, als een van de belangrijkste factoren, welke in het liberalisme de menselijke economische vrijheid hadden beknot. Het stelde daarom, dat niet het kapitaal maar de arbeid de wijze van de produktie alsmede de ondernemingsstructuur diende te bepalen; het koos in plaats van het liberale primaat van het kapitaal het primaat van de arbeid. Het socialisatie-

dogma van het oude socialisme en de idee van de klassenstrijd stonden met dit primaat in rechtstreeks verband.

Samenvattend kunnen wij dus zeggen, dat het 19e-eeuwse socialisme in tegenstelling tot en in reactie tegenover het liberalisme zich kenmerkte door het primaat van de gemeenschap te stellen in plaats van dat van het individu, en het primaat van de economische vrijheid in plaats van dat der burgerrechtelijke vrijheid. Ook koos het in reactie tegenover het primaat van het kapitaal voor het primaat van de arbeid.

3. *De actualiteit der socialistische primaten*

a. *De actualiteit van het primaat der gemeenschap*

De vraag komt op, of de genoemde primaten, welke de drijvende ideeën van het 19e-eeuwse socialisme vormden, nog op het moderne socialisme van toepassing kunnen worden geacht. Wij menen, dat deze vraag in grote lijnen nog steeds bevestigend kan worden beantwoord, al kan hier en daar van een bepaalde kentering of tegenbeweging worden gesproken.

Allereerst iets over de actualiteit van het primaat van de gemeenschap. Nog steeds is in het socialisme de opvatting levend, dat de verhouding van de volksgemeenschap tot het bedrijfsleven geen andere is dan die van het geheel tot een bepaald onderdeel, en blijken de individuele activiteiten in het economisch bestel alleen dan te kunnen worden aanvaard en gewaardeerd, wanneer zij dienstig zijn aan het welzijn van de gehele gemeenschap. Het moderne ordeningsstreven van het socialisme, de systematische beheersing van het sociaal-economische leven ten bate van het gemeenschapsbelang, vloeit uit deze opvatting rechtstreeks voort. De invloed van het primaat der gemeenschap komt bijvoorbeeld op duidelijke wijze naar voren, wanneer men ons in socialistische kring verzekert, dat „het afdwingen van een zodanig beheer van produktiemiddelen, dat dit beheer in de eerste plaats gericht is op de behartiging van de gemeenschapsbelangen”, inderdaad is, wat het socialisme nastreeft¹⁾.

Hiernaast dient echter te worden opgemerkt, dat het socialisme het primaat der gemeenschap niet meer op gelijke wijze en niet meer in gelijke omvang voorstaat als een vijftigtal jaren geleden. Wat het eerste betreft kan er op worden gewezen, dat het socialisme al vrij vroeg in zijn ontwikkeling het beheersingsstreven der gemeenschap aan een bepaalde voorwaarde heeft gebonden, en wel aan die van de inspraak van het individu in het door de gemeenschap uitgeoefende beheer. Wij doelen hier op de opkomst van de idee der democratie in het moderne socialisme. Men kwam terug van de stelling, dat door het beheersingsstreven der gemeenschap de individuele vrijheid automatisch zou worden gemaximaliseerd; de totstandkoming van zulk een optimale individuele vrijheid zou alleen in een waarlijk democratische samenleving verzekerd kunnen zijn, waarbij dus het individu over medezeggenschap inzake het uitgeoefende beheer beschikt. Sindsdien is de democratie-gedachte binnen het socialisme steeds verder uitgewerkt.

Daarnaast staat het moderne socialisme het primaat der gemeenschap ook niet meer in dezelfde omvang voor als een vijftigtal jaren geleden.

¹⁾ Drs. J. M. den Uyl, *Tussen dogmatisme en opportunisme*, in: *Socialisme en Democratie*, april 1960, blz. 214.

Het heeft voor wat de werkingssfeer van dit primaat betreft zich geleidelijk aan zekere beperkingen moeten binden. De socialist ging een zekere waarde hechten aan een individuele vrijheidssfeer buiten de (bemoeienis der) gemeenschap om. Hij poogde deze in zekere zin tegenover de geldingsdrang der gemeenschap in bescherming te nemen.

In dit verband kan o.a. de voorkeur van het moderne socialisme voor die planningsystemen worden genoemd, waarbij de ordening van gemeenschapswege op meer *globale* wijze kan plaatsvinden en dus het gedetailleerde ingrijpen in de individuele sfeer zoveel mogelijk vermeden wordt. Men is dus gaan inzien, dat de gemeenschap ook tot schade van het individu haar invloed kan uitoefenen en men poogt het ingrijpen der gemeenschap derhalve met zekere garanties voor de eventuele aantasting der individuele belangen te omringen.

Een ander voorbeeld van ditzelfde verschijnsel is ook de aanvaarding door het socialisme van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, die werd opgesteld door de Verenigde Naties. Door deze aanvaarding grenst het socialisme de invloed der gemeenschap ten opzichte van zekere individuele vrijheden af; het aanvaardt dus ten bate van de individuele belangen een zekere beperking op de volstreekte gelding van de idee der gemeenschap voor alle sectoren der samenleving.

Samenvattend kunnen wij zeggen, dat het moderne socialisme als het ware een zekere tegenbeweging uitvoert in de richting van de „pool” van het individu. Het baseert zich niet meer zo volstrekt op het primaat der gemeenschap als het oude socialisme deed, maar heeft de werkingssfeer der gemeenschap aan zekere voorwaarden en beperkingen gebonden. Enerzijds stelt de moderne socialist de voorwaarde van de inspraak van het individu in het beheer der gemeenschap, anderzijds beperkt hij de invloed der gemeenschap door van haar te eisen, dat zij de beschadiging van de individuele vrijheidssfeer zoveel mogelijk zal voorkomen. Tegenover de invloed der gemeenschap wordt dus door de socialist aan de individuele sfeer als zodanig een eigen waarde toegekend. Dit laatste neemt intussen niet weg, dat ook toekenning van zulk een eigen waarde aan de individuele sfeer voor de socialist alleen *van uit de gemeenschap* kan geschieden. Deze individuele sfeer krijgt voor hem eerst recht van bestaan, omdat zij bij de gemeenschap erkenning heeft gevonden; zij bestaat bij de gratie van de gemeenschap. Een kenmerk van deze tegenbeweging is dus, dat zij geschiedt van uit het primaat der gemeenschap. Daardoor kenmerkt deze zich ook als een *typisch-socialistisch* verschijnsel.

Opmerkelijk is, dat wij bij het liberalisme een soortgelijke ontwikkeling aantreffen, alleen in omgekeerde richting. Daar is men langzamerhand teruggekomen van de eenzijdige beklemtoning van de rechten van het individu en erkent men de noodzaak van een „sociale binding” der individuele vrijheid. Het liberalisme voert dus een tegenbeweging uit in de richting van de „pool” van de gemeenschap. Deze tegenbeweging vindt plaats van uit het primaat van het individu en is dus als een *typisch liberalistisch* verschijnsel te beschouwen.

Hiermede zijn wij een van de oorzaken van het zgn. naar elkander toegroeven van beide stromingen op het spoor gekomen. Beide gaan nog wel steeds van aan elkander tegengestelde primaten uit, maar pogen de daar-

aan verbonden bezwaren voor de „tegenpolen” zoveel mogelijk te onder-
vangen. Zo kunnen wij ook de in het liberale en socialistische kamp veel-
vuldig geuite wens verstaan, dat naar een synthese, een verzoening tussen
de belangen van individu en gemeenschap moet worden gezocht. Beide
stromingen zoeken naar de mogelijkheid, met behoud van de oorspronkelijk
gekozen primaten, op zulk een wijze aan de „tegenpool” recht te doen,
dat toch weer iets van de harmonie, waarin men vroeger zo vast geloofde,
zichtbaar wordt. De socialist aanvaardt en respecteert een autonome indivi-
duële sfeer op die terreinen, waar hij het geloof in de heilzame werking
van de gemeenschap voor het individu verloren heeft; de liberaal aanvaardt
en respecteert een „sociale” binding op die terreinen, waar hij op zijn
beurt aan de heilzame werking van het primaat van het individu is gaan
twijfelen. Op deze wijze hopen beide tastenderwijze van uit verschillend
standpunt de synthese tussen de belangen van individu en gemeenschap
weer tot stand te brengen.

b. De actualiteit van het primaat van de arbeid

Ook ten aanzien van het primaat van de arbeid kan in bepaald opzicht
een tegenbeweging in het moderne socialisme worden bespeurd. Men neigt
naar een zekere erkenning van de belangen van de produktiefactor kapitaal.
Het moderne socialisme speelt niet meer met de gedachte van een klassen-
strijd tussen kapitalisten en arbeiders. Ter typering hiervan kan gelden,
dat in het rapport *De hervorming van de onderneming* van de Dr. Wiardi
Beckmanstichting het recht van de kapitaalverschaffers op een zekere in-
spraak in het ondernemingsbeheer wordt erkend: in de raad van commis-
sarissen zoals het rapport die zich voorstelt, zijn ook de aandeelhouders
voor $\frac{1}{3}$ van het aantal zetels vertegenwoordigd.

Een en ander neemt echter niet weg, dat het primaat van de arbeid nog
steeds levend is in de socialistische beweging. Zo lezen wij in artikel 31
van het beginselprogram van de Partij van de Arbeid, dat „de arbeids-
verhoudingen en de regeling daarvan — waaronder die van de werk-
staking —” dienen te worden geplaatst „in een rechtsorde, berustend op
het beginsel, dat de arbeid een belangrijke zedelijke factor is en het *centrale*
moment in het voortbrengingsproces” (curs. van ons). Banning geeft dit
primaat in zoveel woorden weer, wanneer hij stelt: „Ons verbindt (in de
Partij van de Arbeid) een gemeenschappelijke politieke strijd voor een
nieuwe groeiende sociale orde, waarin de factor arbeid de dominerende
plaats inneemt.” Elders noemt hij de Partij van de Arbeid „de vertegen-
woordigster van de factor arbeid in het productieproces”²⁾.

De invloed van het primaat van de arbeid op de socialistische politiek
komt o.a. ook uit in het streven naar een zware belastingheffing op het
arbeidsloze inkomen, alsmede in de socialistische loonpolitiek.

c. De actualiteit van het primaat der economische vrijheid

Van de drie primaten der socialistische beweging is het primaat van de
economische vrijheid tot op vandaag wellicht nog het best intact gebleven.
De weg naar vrijheid is voor het socialisme nog steeds de weg naar econo-

²⁾ Prof. Dr. W. Banning, *Ons Socialisme*, blz. 22, 25.

mische vrijheid, naar de bevrijding van alle soorten van economische dwangsituaties voor alle klassen der samenleving.

Ook hier kan niettemin van een lichte tegenbeweging worden gesproken. Bepaalde burgerrechtelijke vrijheden dienen door de gemeenschap in haar streven naar economische vrijheid voor allen te worden ontzien, zoals het recht op vrije vereniging en vergadering, op vrije verplaatsing binnen het landsgebied, de vrijheid van keuze van onderwijs en godsdienst enz.; rechten, die in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens zijn vastgelegd. Deze onvoorwaardelijke handhaving geldt echter niet voor die burgerrechtelijke vrijheden, welke wij bij de weergave van de liberalistische vrijheidsidee reeds hebben genoemd: het recht op vrije beroeps- en consumptiekeuze, het recht op vrije vestiging en eigendom. Op deze rechten mag — en moet — inbreuk worden gemaakt, wanneer het gemeenschapsbelang dat eist. Ten aanzien van deze rechten is de moderne socialist nog steeds van mening, dat zij dienen te wijken voor het streven naar economische vrijheid, omdat zij eerst via de bewerkstelling van *deze* vrijheid hun ware zin in harmonie met de andere menselijke vrijheden zullen kunnen ontvangen.

Zoals de liberale staat de taak had, als orgaan van het individu de mens zijn burgerrechtelijke vrijheid te garanderen, zo spreekt het socialisme zich uit voor de staat, die als orgaan van de gemeenschap aan alle volksgenoten hun economische vrijheid verzekert. Daarom wordt de staat door het socialisme verantwoordelijk gesteld voor de realisering van een volledige werkgelegenheid, een rechtvaardige inkomensverdeling, een maximale groei van de volkswelvaart, bestaanszekerheid voor allen, sociale verzorging van de wieg tot het graf. De staat dient de mens te verlossen van alle economische dwangposities, die hem op het sociale, economische en culturele vlak kunnen overkomen.

De contouren van de idee van de welvaartsstaat worden hier zichtbaar. De idee van de welvaartsstaat is te zien als de socialistische antipode van de liberale rechtsstaatsgedachte; deze idee van de welvaartsstaat vloeit rechtstreeks uit het primaat van de economische vrijheid voort.

4. *Opportunisme als verlegenheidsgebaar*

Wij kunnen nu proberen de voorlopige balans op te maken. Wij hebben gezien, dat een stroming als het socialisme in principe nog uitgaat van dezelfde primaten waardoor het zich in de vorige eeuw kenmerkte, alleen met dit verschil, dat het thans de mogelijkheid van een beschadiging van de corresponderende „tegenpolen” onderkent, en door het instellen van zekere voorwaarden en beperkingen tracht deze beschadiging zoveel mogelijk te voorkomen; ja, zelfs van uit deze primaten naar een „synthese” met deze „tegenpolen” zoekt. De socialistische gemeenschap streeft in haar orderingsdrang nog steeds naar de verwerkelijking van een economische vrijheid voor allen en naar een samenleving, waarin de factor arbeid de dominerende plaats inneemt; maar daarbij poogt zij de individuele sfeer zoveel mogelijk te ontzien en sommige individuele burgerrechtelijke vrijheden zelf geheel intact te laten, terwijl ook aan het recht van de produktiefactor kapitaal niet onnodig afbreuk wordt gedaan. Het socialisme van thans poogt, gedreven door zijn oorspronkelijke primaten, weer een

harmonieuze verzoening met de aan deze primaten tegengestelde „polen” tot stand te brengen.

Een omvangrijk gedeelte van de hedendaagse theoretische bezinning van het socialisme is op het bewerkstelligen van deze synthese gericht. Wij wezen reeds op de nog steeds toenemende belangstelling van het socialisme voor die planningsystemen, waarbij de individuele sfeer zoveel mogelijk voor een inbreuk van gemeenschapswege wordt bewaard³⁾. Ook de uitbouw van de idee der democratie binnen het socialisme verdient in dit verband aandacht. Door de vorming van tal van nieuwe, democratische organen in de samenleving wordt gepoogd, de gemeenschap *van binnen uit* voor een ontoelaatbaar aantasten van de individuele belangen te behoeden⁴⁾.

Bestaat nu inderdaad de mogelijkheid, dat het socialisme door een voortgaande theoretische bezinning te eniger tijd in het vinden van deze synthese zal slagen? O. i. moet deze vraag ontkennend worden beantwoord. Voor het bereiken van de ware harmonie tussen de in het geding zijnde polen staat het socialisme zichzelf in de weg.

Want wat is het typerende van deze socialistische synthese-poging? Dat zij wordt verricht van uit de voor het socialisme kenmerkende primaten, welke primaten echter stuk voor stuk een van de beide polen vormen, waartussen de synthese tot stand zou moeten worden gebracht. Zulk een poging is echter van te voren tot mislukking gedoemd. Individu en gemeenschap, economische en juridische vrijheid, kapitaal en arbeid zijn niet met elkander te verzoenen, wanneer men bij deze verzoenings-poging van een van de twee met elkander conflicterende grootheden blijft uitgaan. Een werkelijke harmonie tussen de belangen van individu en gemeenschap kan niet worden bereikt, wanneer men datgene wat aan *het individu als zodanig* moet toekomen, slechts als een tegemoetkoming van de *gemeenschap* kan blijven zien. Elke verzoening tussen twee partijen kan eerst door een derde, onafhankelijke instantie tot stand worden gebracht; zo ook hier. De synthese tussen individu en gemeenschap kan niet worden verwerkelijkt, zolang de individuele vrijheidssfeer onder de noemer van het gemeenschapsprimaat wordt gezien en beoordeeld⁵⁾.

³⁾ Van Ameringen spreekt in dit verband van „Het Keynesiaans systeem” als van een „bruikbare synthese... tussen de belangensferen van individu en gemeenschap”. A. A. van Ameringen, *Liberalisme en Socialisme als economische stelsels*, in: *Liberalisme en Socialisme*, blz. 34 v.

⁴⁾ Van Ameringen, *a.w.*, merkt ten aanzien van dit punt op, dat z. i. zowel liberalisme en socialisme „op het gebied van de orgaanvorming in het vlak tussen de beide polen van staat en individu” zijn tekortgeschoten.

⁵⁾ Prof. Banning heeft in zijn artikel *Liberalisme en Socialisme naar hun gedachteninhoud beschouwd* (in: *Liberalisme en Socialisme*, 1956) als synthese tussen individu en gemeenschap de idee van een *personengemeenschap* gelanceerd. „Persoon en gemeenschap — zo stelt hij — zijn voor de socialist wezenlijk verbonden. Daarom weigert hij fel te denken in het ons zo gemakkelijk opgedrongen schema: individualisme-collectivisme. Wij verwerpen beide, omdat er nog een derde, eigenlijk enig menselijke mogelijkheid is: die van de personengemeenschap. Het democratisch socialisme is de politieke beweging, die aan de idee van personengemeenschap vorm geeft” (blz. 20 v.). Daar Banning de idee van het persoon-zijn van het individu even te voren als volgt aanduidt: „persoon *wordt* een mens pas, doordat hij geworteld is in een gemeenschap, en aan „ontmoeting” met andere personen groeit”, kan de idee der personengemeenschap de oplossing niet zijn. Banning laat hier de mens als persoon weer uit de gemeenschap „ontstaan”. De idee der personengemeenschap is daarom weinig anders dan het in het socialisme gebruikelijke primaat der gemeenschap: het individu is als persoon geheel in de gemeenschap begrepen; aan hem wordt een zelfstandige gelding *tegenover* de gemeenschap ontzegd.

De enige mogelijkheid, om van het primaat der gemeenschap uit te gaan en toch in de harmonie, de synthese tussen de belangen van individu en gemeenschap te kunnen blijven geloven is die, waarbij men het belang van de gemeenschap als het enig ware belang van het individu beschouwt; dus die, waarbij men het individueel belang in alle omstandigheden in het verlengde van het gemeenschapsbelang ziet liggen. Maar het is juist deze zienswijze, die het socialisme van vandaag niet meer geheel kan opbrengen. De moderne socialist heeft aan het geloof in de volstrekt-harmonieuze werking van zijn gemeenschapsprimaat tot op zekere hoogte en met betrekking tot zekere omstandigheden afbreuk moeten doen. Daarmede heeft hij echter zichzelf de weg naar de harmonie afgesneden.

Dat het socialisme in het vinden van de synthese tot nu toe niet recht is geslaagd, komt ook tot uiting in zijn praktische politiek. Nu de belangen van individu en gemeenschap niet met elkander blijken te kunnen worden *geharmonieerd*, blijft er in de praktische politiek weinig anders over dan te trachten, beide zoveel mogelijk te *ontzien*. Nu de norm, de onafhankelijke instantie ontbreekt, van waar uit zowel individu als gemeenschap in ware harmonie de hun rechtmatig toekomende plaats zou kunnen worden gewezen, kan ten hoogste worden getracht te bewerkstelligen, dat individu en gemeenschap elkander over en weer althans zo min mogelijk overlast aandoen. De richtinggevende norm voor het politieke handelen wordt dan het principe van de *minimale wrijving*, het beginsel van het in alle omstandigheden zoveel mogelijk ontzien van ieders „gevoeligheden”.

Hiermede zijn wij na een lange weg de o.i. eigenlijke oorzaak van het socialistische — en indirect ook het liberalistische — *opportunisme* op het spoor gekomen. Een opportunistische politiek is een politiek, die gebaseerd is op het beginsel dat men in alle omstandigheden die maatregelen moet nemen, welke de minste wrijving veroorzaken. Dat het socialisme voor een deel tot zulk een politiek heeft moeten overgaan, verraadt een crisis in zijn beginselen. Het heeft in zijn *theoretische* bezinning de harmonie ten aanzien van de zich voordoende spanningen niet kunnen vinden, en is dus wel genoodzaakt in de *praktische* politiek met het ontwijken en verzachten van deze spanningen te volstaan.

Daarom zou men het socialistische opportunisme ook een verlegenheidsgebaar kunnen noemen. Het is een poging, in de praktijk van geval tot geval de meest wrijvingsloze „oplossing” voor de bestaande conflicten tussen individueel en gemeenschapsbelang, economisch en rechtsbelang, arbeids- en kapitaalbelang te construeren, waarbij men zich laat leiden door de omstandigheden van het ogenblik. Na de ontluistering der dogma's en de afbraak van het geloof in het volstrekte heil van de gekozen primaten is dit inderdaad de enige weg, die de socialistische politiek nog gebleven is.

In het begin van dit artikel kwam ter sprake, dat de afbakening van de eigen positie tegenover die van een tot het opportunisme neigende tegenstander een moeilijke, maar niet onmogelijke opgave kan worden geacht. Voor wat het socialisme betreft moge de juistheid van deze uitspraak uit het voorgaande zijn gebleken. Dat het socialisme tot een opportunistische politiek heeft moeten overgaan is een teken van crisis in zijn eigen be-

ginselen. Het is voor alles de crisis van een *geloof*, dat zijn vaste uitgangspunten — zijn primaten — in de elementen van deze *schepping*, in plaats van in de *Schepper*, heeft gezocht. Welke crisis, zoals wij zagen, haar oorzaak vindt in het feit, dat het socialisme weigert, in de relatie tussen individu en gemeenschap, economische en niet-economische vrijheid, arbeid en kapitaal uit te gaan van een *vaste norm* buiten deze verhoudingen, van waar uit al deze elementen de hun *recht*-matig toekomstige plaats zou kunnen worden gewezen.

Daartegenover mag door ons worden gesteld, dat het uitgaan van de door *God* gegeven *norm der gerechtigheid* het streven naar een waarachtig-christelijke politiek steeds heeft gekenmerkt.

BINNENLANDS OVERZICHT

DOOR

H. ALGRA

Als de begroting van Economische Zaken in de Eerste Kamer aan de orde komt, krijgen we een soort professoren-debat. Voor de a.r. fractie werd het woord gevoerd door prof. De Gaay Fortman, maar zijn rede was niet alleen en zonder meer op het economische gericht. In de inleiding van zijn beschouwingen ging het over de grote vraag: wat doet een volk met zijn welvaart? Dat is méér dan een economisch en sociaal probleem.

De welvaart is een feit. En aan die constatering kan men merkwaardige vergelijkingen en conclusies verbinden. Een vergelijking b.v. met de Verenigde Staten, waar het niet allemaal zo goed en geleidelijk is gegaan. Een vergelijking met de periode, die leidde tot de bedenkelijke overbesteding en de daaropvolgende pijnlijke maatregelen van 1954. Er zijn ook conclusies aan te verbinden in verband met de regeringspolitiek. De vrijere loonvorming heeft niet verstorend gewerkt. De kosten van levensonderhoud zijn praktisch niet gestegen in het voorafgaande jaar, behoudens de gevolgen van de huurverhogingen en de afschaffing van de melkprijssubsidies. In het jongste verslag van de Nederlandse Bank wordt geconstateerd: „Over de gehele periode 1958 tot 1960 blijken landelijke loon- en produktiviteitsstijgingen precies samen te vallen.” Dat betekent dus, dat de regeringspolitiek is geslaagd: loonsverhogingen halen uit de toenemende produktiviteit en niet uit prijsverhogingen. Bij stijgende lonen gelijkblijvende prijzen, dat betekent werkelijke vooruitgang.

In hetzelfde verslag wordt iets gezegd over de nationale spaarquote, die „opnieuw een verhoging onderging, en wel tot 23½ % van het nationale inkomen, een *tevoren nog nimmer bereikte verhouding*.” Het nationale inkomen is dus belangrijk sterker gestegen dan de bestedingen van overheid

en particulieren. Waarbij met name de overheid heeft gezorgd voor matiging. Het beleid van de overheid was er voortdurend op gericht, te voorkomen, dat de bekende spiraalwerking begon: de lonen omhoog, de prijzen omhoog, de lonen omhoog, enz. Of zoals prof. Zijlstra eens zei: dat de lonen en de prijzen haasje-over gaan spelen. Het jaarverslag van de Nederlandse Bank constateert niet alleen, dat het regeringsbeleid is geslaagd, maar het noemt ook de maatregelen op, die daarbij een rol hebben gespeeld. Het rijk deed een beroep op de kapitaalmarkt, niet omdat het geld nodig was voor de budgettaire uitgaven, maar omdat een deflatorisch beleid dit noodzakelijk maakte. Diezelfde noodzaak leidde tot een vermindering van fiscale faciliteiten bij investeringen en tot een voorlopig uitstel van belastingverlagingen." Bij voortdurend werd een zeer actief beleid gevoerd ter voorkoming van een overspanning van de bouwmarkt. Ten slotte werd een zeer doelbewuste loon- en prijspolitiek gevoerd, die er op gericht was een stijging van de lonen, die de in een bedrijfstak aantoonbare stijging van de arbeidsproductiviteit zou overtreffen, te verhinderen en bovendien te voorkomen, dat toegestane loonsverhogingen, anders dan in uitdrukkelijke uitzonderingsgevallen, gevolgd zouden worden door verhoging van de binnenlandse prijzen."

Door een samenstel van maatregelen heeft de regering weten te voorkomen, dat er een acute overspanning kwam van de conjunctuur. Maar er was geen sprake van, dat de waakzaamheid kon verslappen. De regering bleef steeds waakzaam, want verstorende factoren lieten zich van week tot week gelden. Zo zag de regering zich op 4 maart 1961 plotseling geplaatst voor de revaluatie van de Duitse mark. Het binnenlands evenwicht was reeds labiel en van deze Duitse revaluatie zou een sterke verstorende impuls uitgaan. De regering handelde snel en revalueerde ook de Nederlandse gulden, waarvan de pariteit met 5 % werd verhoogd. De instemming met deze maatregel was vrij algemeen, waarbij wij aantekenen, dat de voorganger van minister Zijlstra, thans deel uitmakende van de directie Verolme, zich op een felle wijze tegen deze maatregel keerde. Maar velen in den lande hadden een commentaar, dat enigszins in de gevoels sfeer lag. Wij hebben immers nooit iets anders meegemaakt, dan dat de gulden of plotseling, of geleidelijk in waarde verminderde. Wij waren gewend te praten over vooroorlogse guldens. Wij wisten er van, dat de spaarzin werd tegengegaan door de overweging, dat de gulden door een kruipende inflatie ieder jaar in waarde verminderde. Als ik duizend gulden leen aan het rijk, zo zei iemand, dan krijg ik 4 % rente en de gulden wordt ieder jaar ook ongeveer 4 % minder waard. Zo gebruikt de regering mijn geld gratis. Te simplistisch gesteld, maar niet zonder goede zin. En zo vonden velen het een nieuwe ervaring, dat het spaargeld door een regeringsmaatregel in één nacht in waarde was vermeerdert, al was die maatregel dan min of meer door de feiten gedictieerd.

Het is met een bepaalde bedoeling, dat wij deze feiten releveren. Het regeringsbeleid op financieel, economisch en sociaal gebied is een sterk beleid. En het is tot nu toe een geslaagd beleid. Onbevooroordeelde deskundigen zoals de president van de Nederlandse Bank bevestigen dit. Het jaarverslag van de Nederlandse Spaarbankbond spreekt eveneens duidelijke taal. Het jaar 1959 gaf een stijging te zien van het nationale inkomen

van 7.2 % ten opzichte van 1958 en 1960 vertoonde een stijging van 10.3 % ten opzichte van 1959, terwijl veranderingen in het prijsniveau praktisch te verwaarlozen zijn. De loonsom steeg in 1959 met 4.2 % ten opzichte van 1958, maar in 1960 met 11.8 % ten opzichte van 1959. En dit zijn *echte* stijgingen, die niet door de prijsstijgingen illusoir werden gemaakt.

Wij bedoelen helemaal niet te zeggen, dat de regering de welvaart máákt. Het gaat er alleen maar om, dat deze snelle ontwikkelingen héél gauw kunnen lijden tot ontwrichting, tot verstoringen van het evenwicht, tot overbesteding, die tot drastisch ingrijpen noodzaken. De regering heeft dag aan dag de vinger aan de pols en past haar beleid voortdurend aan. Zij voorkomt, dat de ontwikkeling haar uit de hand loopt. Daar is grote deskundigheid voor nodig, maar ook onverbiddelijkheid. Wanneer op onverantwoordelijke wijze getracht wordt, te komen tot een werktijdverkortung, waarvan men bij voorbaat wéét, dat zij een bedreiging vormt voor de conjunctuur, dan moet de regering haar eigen verantwoordelijkheid weten en aandurven en desnoods tegen allerlei belanghebbende groepen, die tot een eenparig gevoelen zijn gekomen, ingaan. Dat is *regeren*. En de regering heeft getoond, dat zij ook neen weet te zeggen. De minister van Financiën was onverbiddelijk toen de Kamer bijna eenparig pleitte voor nog ruimere bijdragen aan de gemeenten. In de sociale sector toonde de regering, dat zij een gezonde loonontwikkeling bevordert en stimuleert — de cijfers geven hier getuigenis —, maar dat zij ook alert kan zijn, wanneer b.v. in de bouwsector bepaalde machtsgroeperingen doen, alsof zij de regering haar wil kunnen opleggen.

Zo liggen de feiten. En nog eens, dit alles brengen wij naar voren, omdat deze feiten en dit beleid te weinig als realiteit worden gezien en gewaardeerd. Velen, zeer velen in den lande geloven heel iets anders. Zij geloven het volgende: dit kabinet brengt er niets van terecht. Het loopt achter de feiten aan. Het geeft order en contra-order. De minister van Volkshuisvesting maakt een reuzenzwaai. Er vallen woorden als kruidenierspolitiek. Minister Marijnen krijgt in de Tweede Kamer een afstraffing van de heer Biesheuvel. Toen socialisten, antirevolutionairen en christelijk-historischen in december 1960 het kabinet ten val brachten, heette dat in sommige persorganen een morele plicht, omdat het kabinet geen christelijk-sociale politiek voerde. En zo lééft bij zeer velen de gedachte, dat er met dit kabinet iets niet in orde is, dat het de dingen niet aan kan, en dat het een gevaar oplevert voor ons economisch en sociaal bestel. Zulk een mening en bewering is in flagrante strijd met de feiten, die hierboven zijn gereleveerd. Wie de christelijk-historische pers leest, krijgt niet zelden de indruk, dat met name a.r. ministers en staatssecretarissen niet voor hun taak berekend zijn. Om van *De Volkskrant* van de K.A.B. maar niet te spreken!

En daarom mag de vraag worden gesteld: hoe komt het, dat de waardering voor het sociaal-economisch beleid van het kabinet zo gering is, terwijl dat beleid toch een sterk en tot nu toe geslaagd beleid is?

Waarschijnlijk is het nog te vroeg, om hierop een afdoend en volledig antwoord te geven. Maar wel is het noodzakelijk de vraag te stellen.

En bij de pogingen om tot beantwoording te komen, zullen verschillende aspecten moeten worden nagegaan. Historische factoren, met name de

weinig gelukkige gang van zaken bij de kabinetsformatie, waarbij sommige buitenstaanders op eigen hand mee willen formeren. Persoonlijke factoren ook, als het soms al te gemoedelijk optreden van de minister-president, die de indruk maakt, niet altijd volledig een leider van het regeringsteam te zijn. En stellig ook het ernstige en moeilijke probleem, dat vele leden, met name van de Tweede Kamer, zo nauw gelieerd zijn met bepaalde belangengroepen en organisaties, dat er bijna een beroep wordt gedaan op onze naïviteit, wanneer de geachte afgevaardigden ons verzekeren, dat zij in de Kamer uiteraard uitsluitend spreken als volksvertegenwoordigers en zich dus losmaken van wat zij de vorige dag als woordvoerder van een van de machtigste organisaties van ons land hebben gezegd en zelfs geëist. En vlak daaraan grenst een ander probleem, de eigen verantwoordelijkheid van de regering, die haar het recht geeft en de plicht kan opleggen, om tegen de adviezen en voorstellen van de Stichting van den Arbeid of van de produktschappen of van de S.E.R. in te gaan.

Tegenover die zelfstandigheid past geen vraag van de Kamer: hoe durft ge? Maar veeleer het besef, dat diezelfde eigen verantwoordelijkheid van de Kamer, en tegenover het kabinet, en óók tegenover de maatschappelijke organen, voorwaarde is voor een gezonde democratie.

REALIA DER CHRISTELIJKE POLITIEK

DOOR

MR. W. C. D. HOOGENDIJK JR.

Wie let op de uitslagen der sinds de laatste wereldoorlog gehouden verkiezingen, neigt tot de conclusie, dat de bestrijding, welke de christelijke politiek in die periode heeft ondervonden, niet zonder resultaat is gebleven. Opvallend is de voortdurende achteruitgang der Anti-Revolutionaire Partij, waarbij in dit verband de klemtoon niet valt op het woord „achteruitgang” — elke partij kent haar inzinkingen — maar op het woord „voortdurend”. Sinds 1948, toen onze partij vergeleken met 1946 een lichte winst boekte van 0,3 %, hebben wij in de jaren 1952, 1956 en 1959 uitsluitend verloren geleden. Het percentage op de Anti-Revolutionaire Partij uitgebrachte stemmen is daarmede van 13,2 % teruggelopen tot 9,4 %, of anders gezegd: sinds 1948 heeft onze partij bijna *een derde* van het in dat jaar op haar uitgebrachte aantal stemmen verloren.

Dit verschijnsel stemt tot nadenken.

Kennelijk is van de kant van de doorbraak tot onze partij een uitdaging gericht, welke onzerzijds niet adequaat is beantwoord. In ieder geval staat het vast, dat het ons niet is gelukt, de door ons verloren kiezers aan het ideaal ener christelijke staatkunde te binden, laat staan overtuigend en wervend het protestantse volksdeel te benaderen.

Zijn er oorzaken aan te wijzen, waaruit de continuïteit van onze teruggang kan worden verklaard? Het wordt een dringende zaak, ons hiervan rekenschap te geven. Want de omvang van onze partij moge thans nog van dien aard zijn, dat zij een wezenlijke betekenis heeft in het Nederlandse staatkundige leven, dit neemt niet weg, dat er een grens is, waaronder een politieke partij niet mag dalen, wil zij niet tot de status van snipperpartij vervallen. De historie heeft bewezen, dat voor snipperpartijen in het huidige politieke bestel geen plaats meer is. Gezien hun geringe machtsbasis en de complexiteit van de politieke vraagstukken, is het vervullen van de op een politieke partij rustende taak voor zulke partijen, ongeacht haar beginselen of haar programs, nauwelijks mogelijk.

De rode streep hebben wij thans gelukkig nog (lang) niet bereikt. Een lijn echter, welke ook in de toekomst naar beneden zou *blijven* buigen, moet — het kan niet uitblijven — de rode streep eens snijden. Wanneer dat zal zijn, is in dit verband van minder belang.

Vermoedelijk zijn er vele oorzaken, welke alle voor haar deel de teruggang hebben bevorderd. Ik vermeet mij geenszins, in staat te zijn, deze alle te kunnen opsporen en op een rij zetten.

Alvorens een poging te doen, op één der oorzaken, welke naar mijn mening een niet onbelangrijke rol speelt, in te gaan, is het echter wellicht

nuttig aan te wijzen, waaraan de achteruitgang m. i. *niet* valt toe te schrijven.

Het komt mij voor, dat de achteruitgang niet het gevolg is van een gebrek in de organisatie van onze partij. Ons apparaat en onze organisatie doen beslist niet onder voor die van andere partijen, zelfs niet voor die der grote partijen. In dit verband kan ik er op wijzen, dat over het gehele land een netwerk van kiesverenigingen is verspreid, die doorgaans redelijk functioneren. Het moge waar zijn, dat de vergaderingen niet zo goed worden bezocht, dat neemt niet weg, dat in organisatorische zin dit onderdeel van de partij goed is verzorgd. Al deze kiesverenigingen worden bediend door het bureau van het Centraal Comité, waar het werk snel en competent wordt verricht. Onze jeugdorganisatie mag er zijn. Wij beschikken over een College van Advies, waaruit de commissies worden gevormd, die de partij over de meest uiteenlopende zaken adviseren. Het Partij Convent verschaft ons een podium, waar tweemaal per jaar de hoofdlijnen der politiek met het kader der partij kunnen worden doorgesproken. De Deputatenvergadering biedt de gelegenheid op gezette tijden een toogdag te organiseren. De Doctor Abraham Kuypersstichting staat klaar, leden en instanties van de partij van advies te dienen of studiemateriaal te verstrekken.

Al deze instellingen lopen in organisatorische zin perfect. Talent voor organisatie is, geloof ik, aan de antirevolutionaire richting doorgaans niet te ontzeggen.

Ik meen, dat de oorzaak evenmin gezocht moet worden in een te kort aan publiciteitsmedia. Er bestaat een landelijk dagblad, dat in politicus uitgesproken antirevolutionair is gezind. Daarnaast bezitten wij een eigen weekblad en een eigen maandblad. Wij hebben de brochuredienst der partij, een veertiendaagse Documentatiedienst, alsmede een eigen blad voor antirevolutionaire provincie- en gemeentebestuurders. Tenslotte zijn er verschillende regionale dagbladen en tal van niet specifiek politieke periodesieken, die de antirevolutionaire richting goedgunstig zijn gezind. Al met al, er zijn mogelijkheden te over, de antirevolutionaire idealen uit te dragen.

Een en ander overziende meen ik, dat wij er van uit mogen gaan, dat de teruggang van onze partij niet valt te verklaren uit een gebrek aan technische mogelijkheden of een gebrek aan middelen. Hebben wij het over mogelijkheden en middelen, dan is in dit verband eerder in geding, waartoe en op welke wijze wij daarvan gebruik maken.

Het is verleidelijk, de oorzaken te zoeken in omstandigheden, waarop wij in antirevolutionaire kring als zodanig geen of weinig invloed kunnen oefenen: in de algemene tijdgeest, in de secularisatie, in het gebrek aan belangstelling voor de politiek. Indien wij daar de oorzaken zoeken, dan is dat naar mijn mening inderdaad niet geheel ten onrechte. Dat mag er ons echter de ogen niet voor doen sluiten, dat er ook *binnen* eigen kring wellicht oorzaken aanwijsbaar kunnen zijn.

Eén van deze oorzaken *binnen* antirevolutionaire kring is naar mijn mening te vinden in de omstandigheid, dat wij een specifiek antirevolutionaire visie op de politieke problematiek van de tegenwoordige tijd in onvoldoende mate bezitten.

De samenleving is in beweging; er vindt een zeer snelle ontwikkeling plaats op alle terreinen. Ook in de staatkunde is dat merkbaar. De staatkundige ontwikkeling is zo snel voortgeschreden, dat wij het contact daarmede

dreigen kwijt te raken; wij staan enigszins verlegen met het antirevolutionaire antwoord op de uitdaging van deze tijd. Wij moeten nog te veel gebruik maken van argumenten, ontleend aan een vroegere periode, argumenten, welke toen dienst deden, vandaag echter, gezien de veranderde omstandigheden, kracht van overtuiging missen. Kort en goed: er is een distantie gegroeid tussen beginsel en praktijk.

Zulk een situatie schokt, het kan niet anders, elke partij tot in haar fundamenteën. Dat is te meer het geval bij een zich christelijk noemende partij. Hebben wij het over de achteruitgang van onze partij bij de verkiezingen, dan is in deze stand van zaken naar mijn overtuiging een der oorzaken daarvan aan te wijzen.

Ik wil pogen, dat in het navolgende breder uit te werken. Dat kan het gemakkelijkste en het duidelijkste, door de antirevolutionaire visie te confronteren met die van haar meest principiële bestrijder: de doorbraak.

* * *

Men is in doorbraakkringen nog wel bereid, ons toe te geven, dat in de vorige eeuw: de tijd van de schoolstrijd en de emancipatie van het christelijk volksdeel, een eigen christelijke partij geoorloofd, wellicht zelfs noodzakelijk was. Men heeft er oog voor, dat in de socialistische partij, tot ver in deze eeuw, een uitgesproken anti-christelijke geest heerste, welke het christenen bijzonder moeilijk maakte tot de S.D.A.P. toe te treden. De marxistisch-socialistische dogmatiek heeft gedurende lange tijd, tot kort voor het uitbreken van de tweede wereldoorlog, de socialistische partij beheerst. Deze socialistische dogmatiek stond anti-thetisch tegenover de christelijke visie op de politiek en de samenleving. Inmiddels, aldus de doorbraak, is er echter het een en ander veranderd.

Men wijst er ons dan op, dat de socialistische partij van heden niet meer dezelfde is als die van twintig, dertig jaar geleden. Het atheïsme, de klassenstrijd, de revolutionaire strevingen, de marxistische leer, zij zijn alle uitgebannen. De socialistische partij is van marxistische klassepartij een burgerlijke volkspartij geworden. Zij blijkt het zelfs in haar leden te kunnen waarden, indien zij voor hun levensbeschouwelijk, indien zij voor hun christelijk standpunt bij hun arbeid voor de partij uitkomen. De partij doet zelf weliswaar geen levensbeschouwelijke keuze, desalniettemin, aldus de doorbraak, staat het vast, dat zij ten aanzien van de christelijke godsdienst een andere houding aanneemt dan dat vroeger het geval was. En wij kunnen het niet betwisten, het socialisme *is* anders geworden.

Zeker, aldus de doorbraak, in de vorige eeuw kon men met recht spreken van „christelijke politiek”. Toen waren immers de rooms-katholieken en de „kleine luyden van orthodox-kerkelijken huize” een duidelijk achtergestelde groep in het openbare leven van Nederland. In hun emancipatiestrijd hadden zij een eigen partij van node. Maar is dat nog steeds het geval? Zijn zij ook nu nog achtergestelde groepen? Neen, aldus de doorbraak, zij hebben zich tot volwaardige volksgroepen geëmancipeerd, zij worden als zodanig erkend, van achterstelling is geen sprake meer, de emancipatie is voltooid. En op onze beurt kunnen wij niet anders dan erkennen, dat het waar is, dat de emancipatie inderdaad *is* voltooid.

Mocht de strijd voor de christelijke school, aldus weer de doorbraak,

een principieel karakter dragen, deze strijd is in de pacificatie beslecht. Tegenwoordig vragen andere problemen onze aandacht, problemen, welke zakelijk van aard zijn, welke dienovereenkomstig behandeld moeten worden en waarover aanhangers van verschillende levensovertuigingen tot een gelijke opvatting kunnen komen.

Natuurlijk zijn er ook nu nog principiële vraagstukken, de doorbraak erkent dat. Men denkt dan aan de zondagsrust, aan het huwelijks- en echtscheidingsrecht, aan de speelzucht en zo nog enkele zaken meer. Doch het aantal van dit soort principiële vraagstukken valt in het niet bij het aantal en het belang van de andere, van de zakelijke kwesties, zoals industrialisatie, prijsbeheersing, revaluatie, conjunctuurbeheersing, defensie, exportbevordering, technische regelingen voor de sociale verzekeringen enz. enz. Heeft het zin voor het geringe aantal thans nog resterende principiële vraagstukken een eigen politieke partijformatie in stand te houden? Ligt het niet veel meer voor de hand, over deze kwesties *binnen* het partijverband van overigens politiek gelijkgezinden tot klaarheid te komen?

De doorbraak beantwoordt deze vragen bevestigend. De doorbraak is van mening dat de structuur van een partij als de Partij van de Arbeid voor zulk een principiële strijd voldoende ruimte laat.

Bij onze confrontatie met de doorbraak moeten wij er voorts ook rekening mee houden, dat de voorstanders van de doorbraak weliswaar zo goed als allen gekozen hebben voor het socialisme en dat daarom in de regel de doorbraak vereenzelvigd wordt met de P.v.d.A., doch dat daarom de idee van de doorbraak nog niet per se in het socialisme behoeft uit te monden. Men kan kiezen voor de doorbraak en tegelijk het socialisme veroordelen. Daarom zijn wij er onzerzijds niet mee klaar, ons tegenover de doorbraak uitsluitend tot een bestrijding van het *socialisme* te beperken. Ook niet, indien het een bestrijding is van het socialisme in zijn moderne Nederlandse gestalte. Wij moeten meer doen. Wij moeten tegenover de doorbraak aanvaardbaar maken, dat ook heden ten dage een waarlijk *christelijke* politiek ontwikkeld kan worden. Want de mogelijkheid daartoe, dat is de eigenlijke kwestie welke de doorbraak ons betwist.

In de kritiek van de doorbraak is als het ware een uitdaging vervat aan de christelijke partijen om wáár te maken, dat er ook in de tegenwoordige tijd plaats is voor een waarlijk christelijke politiek; om wáár te maken, dat er ook thans een bestaansgrond is voor de christelijke politieke partijen. Trouwens, ook zonder doorbraak zouden wij op deze uitdaging van de moderne tijd stuiten, zouden wij geconfronteerd worden met de standen van zaken, zoals de doorbraak ons die aanwijst. Wat door de doorbraak expliciet wordt gesteld, wordt wellicht minder nadrukkelijk, maar dan toch intuïtief in brede kringen van onze partij als een dringend probleem gevoeld.

Het valt dan ook te verstaan, dat er in onze partij gezocht wordt naar een staatkunde, die een antwoord geeft op de hierboven genoemde uitdaging. Het valt niet te verwonderen, dat wij in onze partij meer dan één antwoord aantreffen. Hoe ingewikkelder de materie, hoe lastiger het wordt haar te doorzien en hoe meer kans er is op uiteenlopende oplossingen.

In het navolgende wil ik beproeven een viertal van de meest dominerende

gezichtspunten, vanwaaruit men in onze partij dit antwoord geeft, nader te typeren. Ik moet echter reeds aanstonds opmerken, dat daarbij aan opvattingen, zoals die door bepaalde personen worden voorgedragen, tekort wordt gedaan. In werkelijkheid zal men zich genuanceerder uitdrukken dan uit deze schetsmatige samenvatting blijkt. Dat neemt echter niet weg, dat indien men er oog voor heeft, dat de levende werkelijkheid veelvormiger is dan in een schema valt uit te drukken, het zin kan hebben een samenvattende typering te beproeven.

* * *

In de eerste opvatting, welke wij in antirevolutionaire kring tegenkomen en waarvoor ik de aandacht zou willen vragen, geeft men toe, dat de huidige politieke praktijk inderdaad grotendeels een zakelijke gelegenheid is geworden. Desalniettemin houdt men vol, dat de — verhoudingsgewijs weinig — specifiek principiële kwesties van voldoende belang zijn om de instandhouding van een eigen christelijke partij te rechtvaardigen.

In deze gedachtengang ziet men de politieke strijd toegespitst op die onderwerpen, waarbij de „christelijke beginselen” in geding komen. Dit zijn onderwerpen als zondagsrust, voetbaltoto, crematie, subsidie voor christelijke instellingen, het weigeren van subsidie voor instellingen op andere grondslag, het tegengaan van lichtvaardige echtscheidingen en zo nog een aantal zaken meer, hoofdzakelijk liggend op ethisch gebied. Op het gebied van deze „christelijke desiderata” kan van een typisch antirevolutionaire politiek gesproken worden; daarnaast erkent men de aanwezigheid van tal van andere politieke vraagstukken, welke zakelijk van aard zijn en zich als zodanig niet lenen voor een antirevolutionaire, d.i. christelijke benaderingswijze.

In dit eerste standpunt aangaande antirevolutionaire politiek wordt dus welbewust onderscheiden tussen principiële en zakelijke kwesties. Dat betekent, dat zij, die zich op dit standpunt stellen, in zekere zin dezelfde kijk hebben op de politieke werkelijkheid als de doorbraak. Weliswaar wordt in deze visie de betekenis van de „christelijke desiderata” iets zwaarder gewaardeerd dan de doorbraak het doet, zo zwaar, dat men alleen reeds voor het behartigen van de „christelijke desiderata” de instandhouding van een eigen christelijke politieke partij gerechtvaardigd acht — wat de doorbraak niet doet —, maar dat neemt niet weg, dat het onderscheiden tussen principiële en zakelijke kwesties een typisch kenmerk is van de doorbraak en dat deze antirevolutionaire benaderingswijze dit onderscheid eveneens aanbrengt.

Het is alleszins begrijpelijk, hoe deze opvatting is opgekomen. Men kan met de geijkte antirevolutionaire beginselen niet meer uit de weg wanneer men geconfronteerd wordt met de moderne politieke werkelijkheid. Men ervaart de tegenwoordige politieke werkelijkheid grotendeels als zakelijk van aard en ziet niet in, wat de christelijke beginselen daarin nog te zeggen zouden hebben. Vandaar, dat men een reductie op de beginselen toepast en de christelijke beginselen reserveert voor dat stuk van de politiek, waar men ziet, dat zij wèl een eigen aanpak vorderen. Het is echter duidelijk, dat men daarmee een weg inslaat, waarbij men

datgene prijs geeft, wat vanouds als kenmerkend voor de antirevolutionaire staatkunde is beschouwd en wat trouwens nog steeds als uitgangspunt in ons beginselprogram wordt aanvaard. In de inleiding op het nieuwe beginselprogram lezen wij o.m., dat de antirevolutionaire partij uitgaat van de belijdenis, dat God de volstreckte Soeverein is en dat Hij aan Jezus Christus heeft gegeven alle macht in hemel en op aarde; en dat overheid en volk die macht behoren te erkennen en daarom de plicht hebben Gods geboden voor het staatsleven te betrachten. In dit nieuwe beginselprogram, dat aansluit op de antirevolutionaire traditie, is dus vóór-ondersteld, dat er in de staatkunde niets zakelijk is in de zin van neutraal, doch dat de *gehele* staatkundige werkelijkheid onder het beslag ligt van de christelijke beginselen. Het klassieke antirevolutionaire gezichtspunt biedt voor de aanwezigheid van een neutraal-zakelijke zone geen plaats.

Trouwens, wij zullen er ons heel nuchter rekenschap van moeten geven, dat vergelijkenderwijs het aantal specifiek christelijke desiderata afneemt. Daarom biedt deze opvatting aangaande antirevolutionaire staatkunde, hoewel die naar het schijnt recht doet aan het zakelijk aspect van de politiek, op langere termijn geen perspectief. Integendeel: in deze opvatting werkt de tijd in het nadeel van onze partij. Zolang de christelijke politiek bestaat bij de gratie van enkele christelijke desiderata, welke wij (nog) hebben overgehouden en waarin wij antithetisch staan tegenover andere partijen, is de basis van onze partij wel erg smal en wordt die bovendien steeds smaller. Vandaar, dat men het soms als een verlichting gevoelt, indien er weer eens een duidelijke principiële kwestie tussen ons en „de anderen” gaat spelen. De bestaansgrond van onze partij wordt daarmede weer iets eviderenter. Maar wij moeten goed zien, dat dit de omgekeerde wereld is. Elke politieke partij, ook de christelijke, is er immers op uit, háár zienswijze op de te voeren politiek te propageren. Hoe meer weerklank zij voor deze visie wint, des te beter mag haar politiek geslaagd heten. Hoe meer steun deze visie, ook bij andere partijen, vindt, des te gunstiger de situatie. En dan is het toch dwaas, zich er over te verheugen, indien onze tegenstanders het op bepaalde praktische punten niet met ons eens kunnen zijn. Toch is dat de consequentie, waartoe men *moet* komen, indien men eenmaal ten principale de visie van de tegenstander heeft overgenomen.

Er is een tweede wijze van beschouwen, welke ik de gangbare zou willen noemen.

Volgens deze zienswijze strekt de betekenis van de christelijke beginselen zich uit tot het gehele terrein der politiek. Er is geen onderscheid tussen principiële en zakelijke kwesties, doch alles is principiëel, zulks in het verlengde van Kuypers bekende uitspraak, dat er geen duimbreed is op heel het erf van ons menselijk leven, waarvan de Christus, die áller Soeverein is, niet roept: „Mijn!”

In de politiek zijn wij echter niet klaar met het belijden van ons uitgangspunt alleen. Politiek is dynamisch, in beweging. Politiek is regeren, het is beslissingen nemen, politiek is handelen. De politiek speelt zich niet af in de studeerkamer, maar in het vertrek van de regent, of in de ver-tegenwoordigende colleges van de Nederlandse staat. Welnu, daar komen al die kwesties aan de orde, welke de doorbraak, en met de doorbraak de

eerste opvatting aangaande antirevolutionaire politiek, „zakelijk” heeft genoemd.

Wanneer men stelt, dat politiek niet zakelijk is, maar onder het beslag ligt van onze beginselen, dan is men verplicht en gedwongen, de betekenis van zijn beginselen voor de politieke werkelijkheid van alledag uiteen te zetten, aannemelijk te maken, in de praktijk door te voeren. Ook de aanhangers van deze visie zijn daartoe verplicht, zowel om zich tegen de aanvallen van de doorbraak teweer te stellen, alsook om hun zienswijze voor de eigen kring aannemelijk te maken. Maar dat valt niet mee. In feite komt het er op neer, dat men slechts in enkele gevallen daarin slaagt. En wat is nu het opmerkelijke? Men ziet er eigenlijk alleen in die gevallen kans toe, een duidelijk eigen antirevolutionaire politiek te ontwikkelen, wanneer de christelijke desiderata in geding komen. Voor al de andere gevallen claimt men wel de betekenis van de beginselen voor de politieke praktijk, maar men blijft in gebreke de verbinding met de praktijk te leggen. Niet omdat men niet wil, maar omdat men niet kan.

Vergelijken wij deze zienswijze met de vorige, dan blijkt, dat men in deze opvatting de betekenis van de christelijke beginselen voor het gehele terrein der staatkunde wil handhaven. Er is geen sprake van, dat men het dilemma van de doorbraak: het onderscheid tussen principiële en zakelijke kwesties, zou aanvaarden. Dat doen de aanhangers van de eerste opvatting wel.

Maar aan de andere kant, hoewel men de scheiding tussen zakelijke en principiële kwesties afwijst, wordt men in de praktijk toch op dat standpunt teruggedrongen. Het lijkt wel, of het politieke materiaal zo stug is, dat de christelijke politiek zich niet aan andere kwesties dan de christelijke desiderata laat waar maken, waardoor men, niet ideëel, maar wel praktisch, wordt teruggeworpen op hetzelfde standpunt als dat van de eerste benaderingswijze.

Of anders gezegd: het blijkt gemakkelijker, te belijden, dat de christelijke beginselen een verstrekkende reikwijdte hebben, dan deze belijdenis door te voeren in de talloze verfijnde kwesties van wetgeving en bestuur. Ik vermoed, dat iedere lezer de waarheid van deze stelling aan zich zelf en aan eigen omgeving kan toetsen. In feite pretenderen wij in deze opvatting meer, dan wij op het ogenblik in staat zijn daadwerkelijk op te brengen; leer en leven blijken moeilijk in overeenstemming te brengen. De harmonie van leer en leven schijnt slechts dan mogelijk, indien wij ons op enkele vluchtheuvels, de christelijke desiderata, terugtrekken.

Ook deze houding is begrijpelijk. Men wil het klassiek antirevolutionaire gezichtspunt handhaven, zo nodig ook tegen scherpe aanvallen. Men geloóft aan de betekenis van de christelijke beginselen. In de strijd voor de goede zaak wordt men echter gedwongen een terugtrekkende beweging te maken. Daar, op de vluchtheuvel der christelijke desiderata, wordt de laatste strijd gestreden.

Dat neemt echter niet weg, dat, hoe respectabel de poging ook moge zijn, dit standpunt geen adequaat antwoord biedt aan de doorbraak. Bovendien zal, stellig op langere termijn, dit standpunt ook in eigen kring worden ondergraven. Ook in eigen kring zal men meer en meer doorzien, dat in de gangbare antirevolutionaire opvatting een tweeslachtigheid huist, dat de Anti-Revolutionaire Partij zich niet integraal een christelijke partij

bewijst. Hoe goed ook bedoeld, een standpunt, waarin politiek uitgangspunt en politieke praktijk blijkbaar niet in overeenstemming zijn te brengen, wekt op zijn minst de indruk van onwaarachtigheid.

De derde opvatting, waarvoor ik de aandacht zou willen vragen, is vooral te zien als een reactie op de tweede, welke hierboven besproken is.

Zij, die wij kunnen rangschikken in de derde opvatting van het antirevolutionaire denken, zijn onder de indruk gekomen van de uitgebreidheid van het politieke veld. Zij zijn er zich van bewust, dat zij, óók als antirevolutionairen, op de talrijke gebieden van wetgeving en bestuur hun bijdrage behoren te leveren. Zij voelen zich genoopt, daartoe gebruik te maken van hun volledige arsenaal aan inzicht en technische kennis. Stellen zij zich daarbij echter op het standpunt van de tweede opvatting, dan ervaren zij het poneren van beginselen, zoals dat in die opvatting geschiedt, in zekere zin als een dwangbuis. Voor hun besef ontstaat er dan — ik wees er reeds eerder op — een kortsluiting tussen beginsel en praktijk. Zij kunnen met hun praktijk niet uit de voeten en dat is voor deze mensen, veelal mensen van de praktijk, onverdraaglijk.

Tegelijkertijd zijn de aanhangers van de thans besproken zienswijze van afkomst en overtuiging volop antirevolutionair. Zij willen christen zijn en dit ook volledig beleven. Het poneren van beginselen, zoals dat in de tweede zienswijze geschiedt, biedt hun daartoe onvoldoende de gelegenheid. Vandaar dat zij, nu de traditioneel Kuyperiaanse gezichtspunten blijken te falen, aansluiting zoeken bij anderen, vooral ook bij het buitenlands protestantisme. Men vindt er geen vrede bij, dat het leven gespleten is in een zakelijk en een principieel stuk. Men zoekt de eenheid te herstellen en wel op een wijze, waarbij aan het zakelijk karakter van de politieke bedrijvigheid ten volle recht wordt gedaan. Men gaat hier, indien ik het goed zie, eigenlijk uit van twee vooronderstellingen: er moet een eenheid zijn tussen leer en leven en het zakelijk-technische inzicht moet ten volle tot zijn recht komen.

Wij zien nu de opvatting ontstaan, dat voor de staatkunde het christelijk beginsel geconcentreerd is in enkele centrale thema's, zoals het gebod de naaste lief te hebben, de zwakke te beschermen, de gerechtigheid te betrachten, en zo wellicht nog enkele meer. Wie door het Evangelie gegrepen is, zal in zijn gehele leven, ook bij zijn technisch-zakelijke praktijk, het gebod van de naastenliefde steeds voor ogen houden. Hij zal hetzelfde doen met de andere centrale geboden der Schrift. De invloed daarvan zal zich openbaren, ook bij de technisch-zakelijke beleidsvragen. Niet bij alle misschien; maar toch wel elke keer, wanneer sleutelkwesaties in geding komen. De algemene beleidslijn staat onder het beslag van deze centrale beginselen der Heilige Schrift. Dat doet aan het zakelijk karakter van het gros der politieke vraagstukken niets af. De politiek *blijft* grotendeels zakelijk van aard. In deze zakelijkheid dringt echter het gebod van de naastenliefde in, alsmede enkele andere geboden, waardoor de zakelijkheid in kernkwesaties een bepaalde richting krijgt.

Deze beschouwingswijze lijkt op het eerste gezicht niet onaantrekkelijk.

De grote charme is de eerlijkheid. Men wil af van de onderscheiding principieel en zakelijk; men is, zij het niet altijd met zoveel woorden, bereid een fiasco te erkennen van gangbare opvattingen; men wil het

christendom niet alleen *leren*, maar ook *leven*. Maar slaagt men in dit alles?

Het komt mij voor, dat men geen kans ziet te ontwijken, wat men wil voorkomen. De zakelijkheid van het politieke bedrijf blijft gehandhaafd als een zelfstandige instantie náást het Evangelie. Men aanvaardt de zakelijkheid der politiek „als zakelijkheid” en dringt daar vervolgens met de centrale beginselen van het Evangelie, als het ware van buitenaf, in binnen. Daarvan ondergaat de zakelijkheid op de centrale beleidspunten ongetwijfeld de invloed, maar zij blijft zakelijkheid. Of anders gezegd: *in deze opvatting wordt ten diepste niet het pleit gevoerd voor christelijke politiek, maar voor politiek van christenen.*

Is hiermede een adequaat antwoord aan de doorbraak gegeven? Biedt deze benadering een oplossing voor het vanwege de doorbraak geponeerde zakelijke karakter der moderne politiek? Het komt mij voor van niet. Want ook de doorbraak zegt, dat men „als christen” politiek moet beoefenen. De doorbraak wil geenszins het politieke bedrijf buiten ons christen-zijn sluiten. De doorbraak ontkent evenmin, dat wij als christenen voor een bepaalde richting in de politiek moeten kiezen. Ons christen-zijn kan ons de keuze van een bepaalde beleidslijn zelfs heel duidelijk voorschrijven. Indien men eenmaal echter voor die bepaalde lijn in de politiek zijn keuze heeft gemaakt, dan is de uitwerking daarvan vervolgens door de zakelijke aard der politiek bepaald. Betekent dit alles nu niet, dat de hierboven besproken benaderingswijze en de doorbraak een treffende overeenkomst vertonen, met uitzondering uiteraard van de concrete partijkeuze?

Tenslotte de vierde benadering.

In deze benadering gaat men er van uit, dat de ganse werkelijkheid is een *geschapen* werkelijkheid, door God in het aanzijn geroepen, in Zijn plan verankerd. In deze geschapen, afgefallen, maar óók verlost wereld staat de mens in een menigvuldigheid van samenlevingsverhoudingen, waarvan de aard ons, krachtens Gods scheppingsplan, is gegeven. Het is de roeping van de mens in al deze samenlevingsverhoudingen, telkens naar de aard van de betreffende verhouding, zijn religieuze bestemming, welke vervat is in zijn verhouding tot God in Jezus Christus, te volgen.

Het kenmerkende van de thans aan de orde zijnde visie is dus, dat zij de dienst aan God en de navolging van Christus in de verschillende samenlevingsverhoudingen „gestempeld”, „gekleurd” ziet door de geschapen aard van deze verhoudingen. Want de menselijke samenlevingsverhoudingen zijn niet alle gelijk, maar vertonen krachtens het bouwplan van de schepping elk een eigen karakteristieke aard, waardoor zij zich onderling onderscheiden.

De staat is een van de samenlevingsverbanden, welke in de geschapen werkelijkheid voorkomen. Al het staatkundig handelen staat daarom onder het beslag van, is „gestempeld” door, de eigen-aard van het staatsverband. Deze eigen-aard van de staat is in het bouwplan voor de schepping gegeven en draagt als zodanig een normatief, dat wil zeggen een voluit religieus karakter. De navolging van Christus houdt dus, indien men staatkundig bezig is, in, dat men zich door deze voor het staatsverband richtinggevende norm laat beheersen. De opdracht voor de christelijke politiek is daarom geen andere, dan de voor de staat kenmerkende norm op het spoor te komen, haar uit de schepping „uit te lezen”, haar ingang

te doen vinden in de harten van het Nederlandse volk, haar toe te passen in de staatkundige werkelijkheid van alledag.

Waar de staatkundige norm, welke men in deze opvatting veelal aanduidt als de behartiging van het algemeen belang vanuit het gezichtspunt der publieke gerechtigheid, niets anders is, dan de toespitsing van de wet Gods op het staatsverband, is zij direkt betrokken op de religieuze grondverhouding van de mens tot God. Daarom kan dus het staatkundig handelen naar zijn aard niet neutraal zijn, ook niet op die gebieden, welke door andere stromingen als „zakelijk” worden betiteld. *Alle* staatkundig handelen staat immers onder het beslag van *dezelfde* staatkundig-religieuze norm.

Hiermede neemt men in deze zienswijze een wezenlijk ander standpunt in tegenover de kwestie „princiepief of zakelijk”, dan zulks bij de vorige opvattingen het geval was. De gebondenheid van het ganse politieke bedrijf aan de staatkundige norm brengt immers mee, dat er geen ruimte is voor het aanvaarden van „christelijke desiderata” tegenover „andere” kwesties. Zowel op het terrein van de „christelijke desiderata” als waar deze desiderata niet in geding zijn, behoort de staatkunde immers bedreven te worden met het oog gericht op *dezelfde* — naar haar aard typisch staatkundige — norm. Het is zaak haar gestalte te geven in de zich steeds wisselende politieke werkelijkheid van alle dag. Men moet dat doen, wanneer kwesties in geding zijn, waarover de Bijbel met zoveel woorden een uitspraak doet: zondagsrust, huwelijk e.d., *als ook* in die kwesties waar dat niet het geval is. De probleemstelling voor de overheid is in het eerste geval geen andere dan in het tweede: in beide gevallen geldt als richtsnoer, dat het algemeen belang in publiekrechtelijke zin moet worden gediend. Dat betekent, dat de ontwikkeling der samenleving, waardoor er naast de „christelijke desiderata” steeds meer „andere” kwesties komen, in principieel opzicht binnen het raam van deze visie geen bijzondere moeilijkheden oproept.

Het staat evenwel niet bij voorbaat vast, dat christenen zich door een juist inzicht in de goddelijke norm voor het staatsverband laten leiden. Niets van deze wereld is de christen vreemd, zeker niet de aandrift, wat van Godswege als taak voor de staatkunde is geopenbaard, door eigen vindingen te vervangen. Vandaar dat men er in deze benadering de nadruk op legt, dat de strijd voor een christelijke staatkunde allereerst en voortdurend gestreden wordt in het hart van ieder christen persoonlijk. Het is de strijd om zich gewonnen te geven aan de wet Gods, zich daardoor en door niets anders te laten leiden.

Vervolgens, wie zich eenmaal heeft overgegeven, zal — voortdurend struikelend — toch een lange weg moeten afleggen. Want om de norm voor de staatkunde in de concrete praktijk van alledag te kunnen hanteren, „positiveren”, zal men inzicht moeten hebben in het materiaal waarmee men werkt. Dit materiaal is in de staatkunde de politieke problematiek, waarmee men te maken krijgt. Men moet inzicht hebben in de eigen aard van de verbanden, welke er in de samenleving optreden, men moet inzicht hebben in de aard van de belangen, welke zich ter behartiging bij de overheid presenteren, wil men in staat zijn, gedreven door het christelijk, door het antirevolutionair beginsel, een staatkunde in christelijke geest te ontwikkelen.

Het verwerven van dit inzicht in het bouwplan van de schepping is

echter een moeizame aangelegenheid, welke nimmer als afgesloten mag worden beschouwd. Dat neemt echter niet weg — en dat is tevens de moeilijkheid voor deze benaderingswijze — dat voorzover het de concrete politieke vraagstukken betreft, er nog tal van terreinen zijn in de politiek, welke, beschouwd vanuit het in geding zijnde gezichtspunt, volkomen braak liggen. Slechts voor enkele sectoren van de politiek is de aan de orde zijnde visie in enigszins betekende mate ontwikkeld.

* * *

In het bovenstaande heb ik getracht een typering te geven van enkele visies op de christelijke politiek, zoals wij die tegenwoordig in onze partij aantreffen. Ik heb reeds eerder opgemerkt, dat daarmede tekort wordt gedaan aan het standpunt van bepaalde *personen*. De verschillen tussen de vier gezichtspunten zijn niet zo scherp, als deze typering zou doen vermoeden. In feite lopen zij in elkaar over en treffen wij ook wel in een standpunt door één persoon ingenomen een vermenging aan van enkele visies.

Aangenomen nu, dat de gegeven typering als typering evenwel juist is, waarover op zichzelf zeer wel te discussiëren valt, dan valt allereerst op, dat men in alle vier benaderingswijzen uitgaat van een voor-onderstelling; de voor-onderstelling namelijk dat er — in normatieve zin — een christelijke politiek *bestaat*. In alle vier standpunten komt de christelijke politiek op ons af als eis, als norm, als roeping. Daarin ligt de gemeenschappelijkheid van overtuiging en tegelijkertijd het aanknopingspunt voor een voortgaand onderzoek.

Maar vervolgens valt ook op, dat geen der vier opvattingen ons op het ogenblik een uitgewerkte antirevolutionaire politiek kan leveren.

Niet alle vier opvattingen vertonen evenwel dezelfde gebreken.

De vraag, welke op ons afkomt en vanwege de doorbraak nadrukkelijk wordt onderstreept, is: hoe kunnen wij, verenigd in een christelijke partij, ons geloof beleven in de hedendaagse staatkunde?

In de eerste opvatting kiest men in zekere zin de gemakkelijkste oplossing. De politiek wordt gesplitst in twee delen: een deel, dat gereserveerd wordt voor de christelijke beginselen, en een deel, dat wordt prijs gegeven aan de zakelijkheid.

In de tweede opvatting acht men weliswaar de ganse staatkunde onderworpen aan de christelijke beginselen, doch, omdat men niet uitgaat van een typisch staatkundige norm, welke zich in alle staatkundig handelen op dezelfde wijze in haar eigen-aard openbaart, stuit men op moeilijkheden bij het realiseren van dit standpunt, waardoor men in feite, zij het ongewild, terugvalt op de eerste zienswijze.

In de derde opvatting is de zakelijkheid van het politieke bedrijf een voor-onderstelde, zij het dat men bij het technisch-zakelijke handelen de centrale beginselen van het Evangelie als richtsnoer aanvaardt.

Deze drie gezichtspunten hebben alle gemeen, dat er een kloof is tussen de zakelijkheid en de beginselen. De zakelijkheid blijft, juist in haar zakelijkheid, een onopgelost probleem. Dat is in de vierde opvatting niet het geval.

Naar het mij voorkomt is in de vierde opvatting de „zakelijkheid”

overmeesterd. De kwestie van de zakelijkheid doet zich daar helemaal niet voor, eenvoudig omdat er voor zakelijke, in tegenstelling tot principiële kwesties, krachtens het eenmaal gekozen uitgangspunt geen ruimte is. Alle kwesties, de „christelijke desiderata” evenzeer als de „zakelijke”, zijn onderworpen aan dezelfde *staatkundige* norm en moeten op *dezelfde* wijze worden benaderd.

Is het dus zo, dat de eerste drie visies *als uitgangspunt* tegenover de doorbraak geen verweer bieden, de vierde benaderingswijze doet dat wel. De moeilijkheid van het vierde standpunt is evenwel, ik noemde het reeds eerder, dat voor de concrete politieke vraagstukken deze wijze van benaderen nog slechts op enkele onderdelen is ontwikkeld geworden. Er ligt nog een groot terrein braak. Dit te ontginnen kost inspanning en tijd.

Mondt dit betoog uit in een conclusie?

In de eerste plaats lijkt mij de vraag dringend, of de hierboven gegeven situatieschets in te sombere kleuren is getekend. Staat het er met de antirevolutionaire politiek, als uitdrukking van een typisch christelijke politiek, beter voor? Zijn wij met de ontwikkeling van onze inzichten inderdaad zo ver gekomen, dat wij in antirevolutionaire zin de hedendaagse politieke vraagstukken áán kunnen? Zo ja, dan is de gegeven diagnose fout. Zo neen, dan zullen wij bij het bepalen van ons interne beleid deze stand van zaken ten volle in rekening moeten brengen.

Dat betekent, dat wij er wellicht toe moeten besluiten, aan de interne meningsvorming een hoge prioriteit toe te kennen. Daartoe zouden wij in eigen kring hernieuwd de grondslag en de inhoud van de christelijke politiek in discussie moeten brengen. Zulk een discussie behoeft, ook al openbaren zich daarbij verschillen van mening, niet ontbindend te werken. Integendeel, deze discussie is dan, dunkt mij, zelfs volstreckte voorwaarde om als antirevolutionaire *gemeenschap* verder te komen. Wij moeten weten in welke richting er door de verschillende personen wordt gezocht, op welke gronden en welke perspectieven zij van hun aanpak verwachten. Een gezonde kring kan zulk een discussie niet alleen verdragen, maar wordt er zelfs sterker door.

Daarnaast kan het onder deze omstandigheden gewenst zijn, dat wij, welke mening wij overigens ook binnen onze partij mogen aanhangen, er ruitelijk voor uitkomen, dat wij met een achterstand in de geestelijke bewapeningwedloop te maken hebben. Het heeft geen zin, een schijn op te houden, welke wij niet ten volle waar kunnen maken. Een partij, die dat doet, boeit niet; van zulk een partij wendt men zich af. Een partij daarentegen, welke in nuchterheid haar positie uiteenzet, maar tegelijk haar aanhang oproept tot hulp op de bedreigde punten, tot standhouden en op den duur overwinnen, inspireert. Heeft niet — zij het op ander vlak — bij de slag om Engeland ook Churchill zo gehandeld?

DE LANDBOUW EN HET PLATTELAND IN EEN VERANDERENDE SAMENLEVING

DOOR

M. W. SCHAKEL

Het plaatje verschijnt vele malen in onze dag- en streekbladen: de burgemeester in de kraamkamer. Beminnelijk glimlachend. Spaarbankboekje overhandigend aan de gelukkige moeder. Aanleidende oorzaak: het bevolkingscijfer is gestegen boven een bepaalde inkeping op de peilschaal, die het aantal inwoners registreert. Het cijfer, dat met vreugde begroet wordt varieert van duizend tot een veelvoud van honderdduizend al naar gelang de grootte van stad of dorp. Zonder uitzondering wordt het ronde getal volgemaakt door een jong geborene, wat een bijzondere gedienschtigheid van de natuur genoemd mag worden. Het moet immers niet bij voorbaat uitgesloten worden geacht, dat een oud moedertje, dat van elders bij haar dochter komt inwonen, die completerende rol zou vervullen.

Ons nationale bevolkingscijfer stijgt gestadig. Voor al die Nederlanders moet er, zal het goed zijn, gelegenheid geschapen worden om te werken en te wonen. De daarvoor benodigde ruimte gaat goeddeels ten koste van „Neêrlands wei”.

Gevolg van het een en ander is, dat onze bevolking in een snel tempo verstedelijkt. In 1936 woonde 36 % van de Nederlandse bevolking in de stad. In 1956 — een tijdsbestek van 20 jaren — was dat opgelopen tot 57 %. In 1947 telde ons land 411 gemeenten, waar meer dan 50 % van de mannelijke beroepsbevolking in de landbouw werkzaam was. In 1956 was dat aantal teruggelopen tot 173.

De volkstelling van 1947 wees uit, dat 20 % van de bevolking in de landbouw werkzaam was, bij de woningtelling van 1956 was dit teruggelopen tot 13 % en een insider als de directeur van de Centrale Cultuurtechnische dienst spreekt van een toekomstig percentage van 7.

Voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis loopt de landbouwbevolking èn absoluut èn relatief terug.

Op het platteland voltrekt zich een economische, sociale en mentale revolutie, die zelfs insiders telkens weer verrast door haar omvang en haar tempo.

Behalve op deze bevolkings- en beroepslijn moet gewezen worden op een lijn in het vlak van de techniek.

In een cultuurgeschiedenis van Mesopotamië en Egypte vonden we de zinsnede, dat de grootste snelheid, die in deze tijden bereikt werd die van een rennend paard was.

Zo was de situatie een paar duizend jaar vóór Christus. En zo bleef

ze tot voor ruim een eeuw. Wat er echter in die laatste eeuw op het punt van snelheden bereikt is, grenst aan het fantastische.

Die ontwikkelde snelheden zijn slechts één voorbeeld. Ons leven is opgenomen in een wereldomvattend proces van technische ontwikkeling en economische groei.

Maar in die stormachtige ontwikkeling komt de landbouw relatief achterop. Niet omdat onze landbouwers hun beroep en hun tijd niet zouden verstaan, maar omdat natuurprocessen zich van een technische ontwikkeling niets aantrekken. En voorzoveel men bij de bedrijfsuitoefening de verworvenheden van de techniek wel kan benutten, geschiedt dit toch maar in beperkte mate, doordat de landbouw in vergelijking tot de industrie in kleine bedrijfseenheden wordt beoefend.

Landbouwbeleid

Wanneer men de positie en het perspectief van de landbouw tegen de achtergrond van de zojuist geschetste ontwikkeling plaatst, dan is het wel duidelijk, dat het een ernstig misverstand is, wanneer men landbouwbeleid zo ongeveer met prijzenbeleid identificeert.

Wie vrijwel alleen met dit zwaard zwaait, zou er wel eens zelf in kunnen vallen. Al was het alleen maar vanwege het feit, dat in een groeiende Euromarkt er in de grotere „binnenlandse” markt een doorlopende strijd gevoerd zal moeten worden juist op het vlak van de kostprijzen.

Aan deze verengde visie op het te voeren landbouwbeleid laboreren de leidinggevende lagen in de landbouworganisaties bepaald niet, maar in de brede gelederen van hun volgelingen is deze simplificatie (landbouwbeleid is per definitie prijzenbeleid) diep ingevreten. De vergaderingen van plaatselijke en regionale afdelingen bewijzen dit op een niet mis te verstane wijze.

Het verantwoordelijke kader wordt dan ook niet moede er op te wijzen, dat naast dat prijzenbeleid in het landbouwbeleid aandacht besteed moet worden aan een aantal andere facetten.

Hier mogen vermeld worden: het wetenschappelijk onderzoek, de voorlichting, de cultuurtechniek, het onderwijs en de landbouworganisatie zelve.

De lezer kent het schone lied van de kleine kleutertjes boven op dat hek.

Enkele van de vijf genoemde landbouwkleutertjes verkeren doorlopend in het gevaar zoal niet geheel dan toch gedeeltelijk naar beneden te tuimelen. Namelijk die, welke in sterke mate van de politieke wind afhankelijk zijn: de overheidskleutertjes (totaal of semi): wetenschappelijk onderzoek, voorlichting en cultuurtechniek.

Gedachtig aan de oude raad: „Hoop op uw vrienden, maar vertrouw op uw eigen krachten”, zal de landbouw bijzondere aandacht moeten besteden aan onderwijs en organisatie.

Landbouwonderwijs

Met name het landbouwonderwijs neemt een sleutelpositie in. Er is een duidelijk verband tussen onderwijs en voorlichting. Wij hebben een in landbouwkringen vermaard spreker eens tot zijn gehoor horen zeggen: Als jullie je van a tot z door de voorlichting de marsroute laten voorschrijven, is dat de kortste weg naar de faillissement. De hooggeleerde

spreker hield zijn gehoor het gedragspatroon van de kippen voor, die uit het gemengde voer prompt eerst de maiskorrels oppikken. Op beminlijk chargerende wijze wees de spreker dusdoende op de noodzaak van selectie. Hoe zal de individuele boer evenwel op verantwoorde wijze uit de stroom van voorlichting het hem passende selecteren, als daar niet is het fundament van goed vakonderwijs?

De relatie tussen onderwijs en organisatie is te duidelijk om er veel woorden over te verliezen. In de organisatie komt het immers op de „mennekes” aan.

Goed landbouwonderwijs zal aan vier fundamentele eisen moeten voldoen. Het moet aandacht besteden aan:

- a. de elementaire vakkennis,
- b. de bedrijfsvoering,
- c. de mechanisatie,
- d. de algemene vorming.

Men onderschatte de benodigde vakkennis op een landbouwbedrijf niet: plant, bodem, dier, grondstructuur, bemesting, erfelijkheidswetten enz. enz.

De werkclassificatie toonde aan, dat landarbeid geschoolde arbeid in de industrie zeer dicht benadert.

De bedrijfsvoering stelt al evenzeer hoge eisen. De landbouwer is arbeider, bedrijfsleider en kapitaalverstrekker in één.

In de landbouw is voor meer dan 2 miljard in werktuigen geïnvesteerd. Een werktuigkundige statistiek van het C.B.S. wees uit, dat een oordeelkundige behandeling van deze werktuigen een jaarlijkse besparing van 6 miljoen betekent.

Een goede algemene ontwikkeling tenslotte is zeker in het huidige tijdsgewricht een onmisbare voorwaarde.

Met blijdschap mag geconstateerd worden, dat mede dank zij de stimulansen die te dezer zake van de directie voor het landbouwonderwijs zijn uitgegaan, het leerprogram van de lagere landbouwschool aan deze gestelde eisen voldoet. Daartoe moest zoveel veranderd worden in en toegevoegd aan het oude program, dat men met het volste recht mag spreken van de landbouwschool-nieuwe-stijl.

Over de deelneming van het lager landbouwonderwijs moest in het verleden nog al eens geklaagd worden. Ten dele hing dit samen met een bestaand gebrek aan scholen. De geschiedenis van de land- en tuinbouwscholen is nog maar kort. In 1921 werd de eerste gesticht. Thans is het platteland in voldoende dichte mate overdekt met een netwerk van deze scholen.

De regel, dat een jongeman die voorbestemd is om boer of tuinder te worden ten minste de lagere land- of tuinbouwschool bezocht heeft, vertoont gelukkig een verdwijnend klein aantal uitzonderingen.

Minder reden tot juichen biedt de deelneming aan het onderwijs van de middelbare landbouwschool, die o.a. op de lagere landbouwschool aansluit.

Als vuistregel dient hier te gelden: een ieder, die later mede leiding zal hebben te geven aan het landbouworganisatieleven, moet de middelbare landbouwschool gevolgd hebben.

Van dat ideaal zijn we helaas nog ver verwijderd. Het knellende arbeidsprobleem speelt hier een niet te veronachtzamen rol. De middelbare landbouwscholen zijn niet zo dicht bezet als men zou wensen. Dit wordt nog

geaccentueerd door het feit, dat van de aanwezige leerlingen een aantal deze school beschouwen als een doorgangstation naar een andere functie dan landbouwer.

Kadervorming

Die middelbare landbouwschool zou nog in een veel directer zin bij de agrarische kadervorming betrokken kunnen worden. Voor de agrarische sector geldt hetzelfde als voor vrijwel iedere andere sector in het politieke en in het sociaal-economische vlak (wellicht dat het C.N.V. met zijn nieuwe vormingscentrum dit front in gunstige zin zal gaan doorbreken): de huidige situatie met betrekking tot de gerichte kadervorming is beneden de maat. Die kadervorming is wellicht nog het best te vergelijken met het landbouwonderwijs van vóór de eerste landbouwschool (1921): te occasioneel, teveel hap- en snapwerk.

Met deze opmerking willen we niets ten nadele zeggen van de kadervorming zoals deze binnen het raam van de Christelijke Jonge Boeren- en Tuindersbond bedreven wordt. Integendeel, wij hebben daarvoor het diepste respect. Maar niemand springt verder dan de polsstok der huidige omstandigheden gedooft. En we zullen beslist verder moeten springen. De oplossing moet naar onze mening niet gezocht worden in de richting van weer een buitenplaats op de Veluwe, ditmaal te exploiteren door C.B.T.B., C.J.B.T.B. enz. gezamenlijk.

De landbouwende stand van protestants-christelijke huize heeft in haar 11 middelbare landbouwscholen en haar hogere landbouwschool in Ede 12 eigen centra. De wetenschappelijke mankracht is daar aanwezig: de beroepsinstructeurs. De zo noodzakelijke spreiding over het land wordt dusdoende ook bereikt. En er is continuïteit. Met de noodzakelijke nazorg zijn dat een paar essentiële voorwaarden voor een goede, doelgerichte kadervorming.

De voor deze kadervormende arbeid noodzakelijke tijd moet gevonden kunnen worden. De lessen aan de middelbare landbouwscholen worden in het winterhalfjaar gegeven. Verschillende docenten zijn in het zomerhalfjaar met allerlei technische dienstverleningen belast. Het moet mogelijk zijn het departement ervan te overtuigen, dat kadervorming niet minder belangrijk is dan graslandkartering e.d. De C.B.T.B., de C.J.B.T.B. en de christelijke middelbare landbouwscholen zouden daartoe een concreet plan moeten opstellen.

Agrarisch-sociale voorlichting

Het hiertoe geschrevene geldt de jonge mensen, die in land- en tuinbouw blijven. Het is evenwel een bekend feit, dat er voor vele jongeren van agrarischen huize geen toekomstperspectief in de landbouw zit. Ieder jaar worden rond 19000 agrarische jonge mannen beroepsrijp. Een aantal van 8000 moet voor een redelijke aanvulling voldoende geacht worden. Althans nu nog. Als mechanisatie en rationalisatie verder voortschrijden zal dat getal nog kleiner worden. Ieder jaar moeten \pm 11000 agrarische jongeren een ander beroep kiezen dan dat van hun vader. Dat is 55 tot 60 % van het totaal.

Mag over de ganse lijn verklaard worden, dat ze dit ook inderdaad doen? Er heeft zich in dit opzicht in het laatste decennium veel ten goede

gewend. Maar de gebondenheid aan het agrarische milieu is groot. Op zichzelf is dat maar gelukkig ook. Het boerenleven is een betrekkelijk hard en bij de huidige stand op de arbeidsmarkt ook zeer gebonden leven. Als onze agrarische stand deze binding niet in het bloed had, zouden we in Nederland toestanden als op het Franse platteland aantreffen.

Naast die sterke binding speelt het knellende arbeidsvraagstuk. Het wordt door zoons, die weliswaar geen uitzicht op zelfstandige vestiging hebben, dan nog wel eens tijdelijk opgelost. Dat loopt goed totdat deze zoon aan een huwelijk gaat denken. De praktijk leert, dat hem dan twee mogelijkheden open staan. Hij kiest voor het boerenleven en gaat dan de familiegeschiedenis in als het ongetrouwde oompje. Hij kiest voor zijn Mientje en gaat dan als ongeschoolde arbeider de maatschappij in. Een kruisje, dat hij als regel tot aan zijn A.O.W. blijft torsen.

Hier ligt een taak voor de schuchter op gang komende agrarisch-sociale voorlichting. Schuchter, want te zeer heerst in de agrarische kring nog de mening, dat dit iets is voor dames en heren met veel vrije tijd. Ook in dit opzicht zal men aan de basis oog moeten krijgen voor het aan de top ontstane inzicht, dat de taak van een landbouworganisatie zich niet beperkt tot het behandelen van landbouw-technische vragen, ook niet tot het landbouwbeleid in engere zin, maar dat de agrarisch-sociale voorlichting een onmisbaar bestanddeel van de taak der standorganisaties is gaan vormen. Het stimuleren van een goede school- en beroepskeuze is hiervan een goed voorbeeld — overigens slechts één uit vele. Een mens is daar gelukkig en tevreden waar hij zijn persoonlijke aanleg kan ontplooiën. Het gaat hier om het kroonjuweel in Gods schepping.

Plattelandsbeleid

Een verantwoorde beroepskeuze. De daarbij behorende scholen. En dan? Het algemeen-menselijke antwoord luidt: een arbeidsplaats in de omgeving.

Is die gelegenheid er niet? Dan moet er industrie aangetrokken worden. Aldus een zeer gangbare redenering. Met dat al zitten we al ongemerkt in de planologie.

„Men zal op het platteland moeten voorzien dat het verleden niet meer geleidelijk in de toekomst overloopt,” aldus professor Hofstee op het congres van het Koninklijk Nederlands Landbouwcomité te Emmeloord op 30 oktober 1959.

Inderdaad, in grote delen van ons vaderland heeft men ten plattelande helemaal niet meer het idee in de verbindingspoort tussen verleden en toekomst te staan, maar veeleer op een breekpunt.

Een paar illustraties.

Het vraagstuk van de zogenaamde schaalvergroting met zijn consequenties van het langzaam weg vegeteren van te kleine dorpen.

De positie van een veehouder in een wereld, die vijf dagen per week werkt en verder ruim van vakantie geniet. Aanvaarden volgende geslachten deze sociale situatie nog? De levensgang van plant en dier blijft aan de natuur gebonden. Zal het de Franse kant op gaan, dat velen wegtrekken en er een mokkende rest achterblijft? Zullen sociale coöperaties (boerenhulpverleningsdiensten) in dit opzicht voldoende soelaas bieden?

Voor de toekomst van het platteland zullen de verhoudingen op dat

platteland, het al of niet deel kunnen hebben aan cultuur en geestesleven van het grootste belang zijn.

Als men dit alles erkent en onderkent, dan zal men de consequenties moeten aanvaarden. Dan zal er in onze landbouworganisaties, met name ook in de lokale en regionale verbanden, belangstelling voor het plattelandsbeleid in meer algemene zin moeten leven. Alsmede de bereidheid om er in samenwerking met andere daartoe geroepenen een stuk verantwoordelijkheid voor te aanvaarden.

Dat meerdere boven de oude, vertrouwde taken is niet een hobby van een stelletje halfzachten met die zogenaamde overmaat aan vrije tijd. Men moet de situatie duidelijk zien.

Op de departementen en in de daaronder ressorterende diensten van Landbouw, Maatschappelijk Werk, Verkeer en Waterstaat, Binnenlandse Zaken, op de provinciale griffies en in de provinciale diensten ontstaan de plannen voor de vormgeving van het leven in vele facetten van het platteland-van-de-toekomst.

Het zijn de planologen, de sociologen, de cultuurtechnici, die monter dartelen in deze vijver. Onmisbare mensen!

Maar de toekomstige ontwikkeling worde niet alleen aan deze mannen van wetenschap overgelaten.

Als het goed is moet de situatie zo zijn, dat er in dit alles door hen, die het rechtstreeks raken zal, positief meegedacht wordt.

Daar is geen plaats voor het: bij u, over u, zonder u.

Daar is evenmin plaats voor een passief-negatief-afwerend standpunt bij de direct-betrokkenen.

Plannen in ontwerp moeten vóór alles in een tijdig stadium beïnvloed worden. Als een plan eenmaal afgerond ter tafel ligt kruipt de ontwerper in de huid van de verdediger.

Hier kan gedacht worden aan het scheppen van de nodige beleidsorganen. Hier moet gewerkt worden aan het inhalen van de achterstand in onze kennis van dit soort problemen.

Wellicht vraagt dat ook enige wijziging in de instelling van de boer tegenover de overheid.

Daar speelt vaak een goede dosis al of niet gefundeerd wantrouwen door heen. Men zie sommige reacties op voorstellen tot ruilverkavelingen op het oude land.

Twee dingen dienen evenwel goed vast te staan. Overheid en onderdaan hebben in dit soort zaken samen een taak. En het platteland zal partij moeten geven.

Om met Hofstee te eindigen: „Het platteland van de toekomst worde niet het platteland van de sociologen, planologen en cultuurtechnici.”

VRAAG EN ANTWOORD

DOOR

MR. J. H. PRINS

Vraag: Onlangs werd ik er weer eens bij bepaald, dat de A.R.P. van de ene kant het verwijt te horen krijgt, dat zij met een zekere zelfvolgzaamheid van de antithese uitgaat als grondslag voor politieke organisatie, terwijl van andere zijde tegen de partij wordt aangevoerd, dat zij de antithese niet handhaaft en dat velen binnen de partij zich aan de verkeerde kant van de antithese opstellen. Voor mijn besef heeft het begrip antithese in deze beide uitspraken een verschillende betekenis. In verband hiermede zou ik graag antwoord willen ontvangen op de vraag, wat nu precies onder het begrip antithese dient te worden verstaan.

Antwoord: Met het woord antithese wordt inderdaad niet altijd hetzelfde bedoeld. De lijn van de antithese is wel getrokken tussen christenen en niet-christenen, tussen christelijke en niet-christelijke politieke organisaties, tussen christelijke en niet-christelijke beginselen enz. Wij zouden hieruit een keus kunnen maken en er op bepaalde gronden de voorkeur aan kunnen geven, het begrip antithese te reserveren voor een van deze tegenstellingen. Intussen is het gevaar levensgroot, dat wij dan toch al redenerend niets van de werkelijke antithese beseffen, dat wij er ons niet door geraakt weten.

De werkelijke antithese kan slechts door het geloofsoog worden onderkend. In het geloof, dat wil zeggen, in de aanvaarding van de liefde Gods welke in Christus Jezus is verschenen, zien wij — in het licht van de Schrift — de tweespalt tussen de zonde en de verlossing. Ziende op Christus ontwaren wij onze eigen afval en aldus tekent zich de antithese af: *de onoverbrugbare tegenstelling tussen de liefde van Christus en menselijke zelfdienst.*

Deze tegenstelling openbaart zich niet alleen in ons hart maar zij baant zich een weg in ons leven. Levend uit de kracht van het geloof, wordt de antithese merkbaar, allereerst in ons gedeelde hart. Strijdende de strijd der antithese in onszelf, hebben wij een woord te spreken, een daad te doen, ook op politiek terrein, in het voetspoor van de Meester, in ootmoed en liefde, tot behoud van de wereld. Daarbij komen tegenstellingen aan het licht tussen mensen, organisaties, programs enz., welke rechtstreeks in verband staan met de antithese, maar die ook iets betrekkelijks hebben door menselijke tussenkomst. Deze tegenstellingen zijn niet zonder meer identiek met de antithese. Daarom mogen wij onze politiek niet met een zekere vanzelfsprekendheid zo maar als *de* christelijke politiek bestempelen. Maar wel blijft de eis tot christelijke politiek.

Een partij wier leden werkelijk uit de antithese leven zal niet zelfvoldaan worden, zal het beleid van anderen en van haarzelf steeds weer kritisch onder ogen zien, prijsgeven wat niet juist blijkt te zijn, betere wegen zoeken, doch bovenal voortdurend op innerlijke reformatie gericht zijn. Thans spreek ik over het behoren en niet over de werkelijkheid. Wat de werkelijkheid betreft zou ik niet durven ontkennen, dat wij wel eens aanleiding hebben gegeven tot het verwijt van een zekere zelfvoldaanheid en evenmin, dat met de antithese wel eens al te gemakkelijk wordt „geopereerd”. Dit kwaad zal zich wel blijven voordoen omdat onze menselijke hoogmoed zich gaarne bedient van een antithesebegrip dat niets anders is, dan een karikatuur van de werkelijke antithese. Maar zulk een misstand wordt niet overwonnen door zich tegen de antithese te verzetten doch alleen door de ene echte antithese waarlijk te beleven.

Uit het voorgaande moge blijken, dat uw tweede zegsman naar mijn overtuiging een karikatuur geeft van de antithese wanneer hij deze voorstelt als een (stabiele) scheidslijn, aan weerszijden waarvan men zich kan opstellen.

Als wij ons aan de „goede kant van de antithese” zouden weten, zijn wij zelfvoldaan en hebben wij ons het verwijt van uw eerste zegsman aan te trekken.

DE RICHTING VAN DE OPENBARE SCHOOL

DOOR

H. ALGRA

Onder de vele wijzigingen, die minister Cals in het ontwerp van wet tot regeling van het voortgezet onderwijs heeft aangebracht, verdienen ook het nieuw-voorgestelde artikel 37a en het gewijzigde eerste lid van artikel 39 de aandacht.

Art. 37a van het gewijzigde ontwerp luidt:

„Het schoolonderwijs wordt onder het aanleren van gepaste en nuttige kundigheden dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der leerlingen, aan hun lichamelijke oefening en aan hun opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden.”

Deze bepaling, die alleen betrekking heeft op het openbaar onderwijs, is overgenomen uit de wet op het lager onderwijs. En dat overnemen is onmiskenbaar een daad, die uit verlegenheid werd geboren. In het oorspronkelijke ontwerp was geen poging gedaan om het karakter, de geest, het beginsel of de richting van het openbaar onderwijs, dat is het vanwege de overheid gegeven onderwijs, te omschrijven. Maar de voorstanders van de overheidsschool vonden het ontbreken van zulk een omschrijving een leemte. De minister komt aan dit bezwaar tegemoet, door een heel oude bepaling, die nog altijd in de wet op het lager onderwijs staat, eenvoudig te kopiëren. Technisch past zij kwalijk voor het gehele voortgezet onderwijs, zoals de minister dat in één wet wil regelen. De bepaling is bedacht voor het *algemeen vormend* lager onderwijs en geeft aan dat onderwijs een drieledig doel:

- a. de ontwikkeling van de *verstandelijke vermogens* der leerlingen;
- b. hun *lichamelijke oefening*;
- c. hun *opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden*. En dit drieërlei doel moet dan worden nagestreefd onder het *aanleren van gepaste en nuttige kundigheden*.

Het is niet mogelijk, zulk een taakomschrijving ook te aanvaarden als passend en adequaat voor allerlei openbare scholen voor beroepsonderwijs, zoals bv. de openbare scholen voor kunstonderwijs, waartoe gerekend worden die een voorbereiding geven voor beroepen op het terrein van muziek, toneel, dans, film, vrije en toegepaste beeldende kunsten — bouwkunst daaronder begrepen — en industriële vormgeving (art. 13, lid 8).

Bedenkelijker is echter, dat deze letterlijke ontlening aan de Lageronderwijswet in het geheel niet strookt met de argumenten die minister Cals voortdurend bezigt, als hij zich verweert tegen de bezwaren van de zijde van het protestants-christelijke onderwijs. Dan legt hij er de nadruk op, dat de geschiedenis niet heeft stilgestaan, dat wij ons niet moeten beroepen op de pacificatie van 1917, maar dat wij moeten streven naar

een eigentijdse aanpak van de vraagstukken. En zie, als de minister nu in een wetsartikel wil zeggen, wat *voortgezet* openbaar onderwijs in de *tweede helft der twintigste eeuw* zal zijn, dan volstaat hij met het citeren van een wetsartikel betreffende het openbaar *lager* onderwijs, een artikel, dat naar zijn wezen stamt uit *het begin der negentiende eeuw*. De minister heeft zelf ook wel gevoeld, dat dit eigenlijk niet gaat. In de memorie van antwoord schrijft hij (de cursiveringen zijn van ons):

„De ondergetekende heeft er begrip voor, dat de hier aan het woord zijnde leden het als een gemis ervaren, dat in het ontwerp niet *de zedelijke basis van het openbaar onderwijs* is geformuleerd. Hoewel hij het geringe optimisme deelt van de vele leden inzake de mogelijkheid algemeen aanvaardbare geestelijke grondslagen te vinden voor het openbaar onderwijs, heeft hij niettemin gevolg gegeven aan de suggestie een bepaling als het aangehaalde artikel 42, lid 1, van de Lager-onderwijswet 1920 in het wetsontwerp op te nemen (art. 37a). *Weliswaar acht hij de formulering hiervan weinig modern*, maar hij heeft ervan afgezien een *meer eigentijdse* omschrijving van deze grondslag te geven, omdat de ervaring heeft geleerd, dat iedere verandering in de tekst van dit reeds *meer dan honderd jaar* in de wetgeving op het lager onderwijs voorkomende artikel nieuwe discussies dreigt op te roepen. Mocht het echter in het verder met de Kamer te voeren gemeen overleg mogelijk zijn *een meer eigentijdse formulering te vinden, dan zal de ondergetekende daaraan gaarne medewerken.*”

Het is dus mogelijk, dat het voortgezet gemeen overleg met de Tweede Kamer nog een formulering oplevert, die „meer eigentijds” is dan een bepaling uit de Franse tijd.

De minister heeft het goed gezien, dat de voorstanders van het openbaar onderwijs het niet zozeer als een gemis ervoeren, dat een omschrijving ontbrak van wat het openbaar voortgezet onderwijs doet en beoogt (kundigheden aanleren, het lichaam oefenen, verstandelijke vermogens ontwikkelen, tot deugden opleiden), maar dat zij wensden, dat de wet de „*zedelijke basis*”, de „*geestelijke grondslagen*” van het openbaar voortgezet onderwijs zou formuleren. Het gaat dus om *het wettelijk vaststellen van de richting van het openbaar onderwijs*.

En dus — we mogen het meen ik gerust zeggen — is de ontlening van art. 42 lid 1 aan de Lager-onderwijswet *uitsluitend bedoeld om de christelijke en maatschappelijke deugden in de nieuwe wet te krijgen*. Voor het overige heeft de minister in de memorie van toelichting op zijn begroting van jaar tot jaar onder de titel „algemene beleidslijn” formuleringen gegeven, die wel aanvechtbaar waren, maar die in elk geval een „meer eigentijds” karakter droegen. Maar die christelijke en maatschappelijke deugden kan hij nog niet missen, als hij het openbaar onderwijs in de wet een zedelijke basis wil geven. *Alle christelijke en maatschappelijke deugden*. De wet eist volledigheid.

En de wetgever moet in staat en bereid zijn om nadere toelichting te geven. Wat is het verschil tussen een christelijke en een maatschappelijke deugd? Die vraag is zo voor de hand liggend en het antwoord is zo noodzakelijk, om te weten, wat werkelijk wordt bedoeld, dat elke uitwijkmanoeuvre hier moet worden belet. En de tweede vraag eist even dringend een antwoord: hoe weet het openbaar onderwijs, dat zich aan de wet heeft te houden, dat de catalogus van deugden, eerst die van christelijke deugden

en daarna die van maatschappelijke deugden, volledig is? Voorts staat het vast, dat opleiding tot deugden de formulering is van een *taak*, of, zo men wil, een doelstelling, maar niet de formulering van *een geestelijke grondslag*. Het legt geen fundament.

De term „christelijke en maatschappelijke deugden” stamt uit de Franse tijd. Hij wordt het eerst gebruikt in de Schoolwet van 1806. Artikel 22 van Reglement A, toegevoegd aan deze wet, luidt:

„Alle Schoolonderwijs zal zoodanig moeten worden ingerigt, dat onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld, en zij zelve opgeleid worden tot alle Maatschappelijke en Christelijke deugden.”

Het schijnt wel vast te staan, dat deze redactie afkomstig is van mr. Hendrik van Stralen, die door zijn bloedverwant de raadpensionaris Rutgers Jan Schimmelpenninck benoemd was tot secretaris van staat voor de Binnenlandse Zaken. Van Stralen was een oude Oranjeklant en had zich zelfs bij de landing der Russen en Engelsen in 1799 ter beschikking gesteld van de Erfprins. Secretaris van Staat wil praktisch zeggen minister. De commissaris tot de Zaken van het Lager Schoolwezen en Onderwijs binnen het Bataafse Gemenebest, Adriaan van den Ende, had de wet en de reglementen ontworpen, maar diens voorslag omtrent de doelstelling van het openbaar lager onderwijs werd niet aanvaard. Van Stralen wist waarschijnlijk te goed, hoe de formuleringen, die sedert 1796 in zwang waren, een groot wantrouwen hadden gewekt bij roomsen en rechtzinnige protestanten. En de formulering van Van den Ende zou dat wantrouwen niet kunnen wegnemen. Daarin was sprake van opleiding „tot eene redelijke, gewillige en blijmoedige betrachtning van alle pligten, die Deugd en Godsdienst, in allerlei betrekkingen van den mensch vorderen.” Van Stralen voelde niet voor een soort rationalistische deugdenleer in wettelijke voorschriften en hij beperkte de taak tot een opleiding tot alle maatschappelijke en christelijke deugden. Voor de mensen van die tijd was het geen moeilijke vraag, waarom die tweeërlei deugden naast elkaar stonden. Want maatschappelijke deugden wil zeggen deugden van de staatsburger. De school moet van de jonge mensen goede burgers en goede christenen trachten te maken. De deugden van de staatsburger staan voorop, dan komen die van de christen. Want de kerk bestaat in de staat en niet andersom. Zo heeft Van den Ende het toegelicht.

In de Schoolwet van 1857 is de bepaling uit art. 22 van Reglement A overgenomen als art. 23 van de wet:

„Het schoolonderwijs wordt onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden.”

Het enige wezenlijke verschil met 1806 is, dat de christelijke deugden nu aan de maatschappelijke voorafgaan.

Maar de discussie in de Tweede Kamer was zeer belangrijk, om de bedoeling van deze taakomschrijving te verstaan. Het is bekend, dat Groen van Prinsterer door het optreden van Van der Brugghen bitter teleurgesteld was. De liberalen hadden hun zin gekregen, de school werd feitelijk

neutraal, en het woord christelijk in art. 23 was misleidend. Hoe zal men opleiden tot christelijke deugden, als de school zich niet tot taak stelt, zich niet tot taak mag stellen krachtens de wet, om de kinderen te leiden tot Christus? Men tracht een boom over te planten in de openbare school maar een boom zonder wortels, aldus Van Wassenaar van Catwijk.

Maar Van der Bruggen zelf heeft nooit gezegd, dat men het christendom zonder Christus in de openbare school zou brengen. Hij zei het zo duidelijk mogelijk: „er wordt niet aan de ouders voorgespiegeld dat hun kinderen zullen worden opgevoed en ingeleid in het christendom of in de godsdienst.” Nog krasser: „opleiding tot christelijke deugden kan en mag op de gemengde school in geen anderen zin worden opgevat, dan dat alle leerstellige en dogmatische bestanddeelen, alles, met één woord, dan dat alle leerstellige en dogmatische bestanddeelen, alles, met één woord, wat tot het begrip des christendoms, van zijn *waarheden*, van zijn *feiten*, van zijn *geschiedenis* behoort, moet van de gemengde school verwijderd blijven.”

Van der Bruggen heeft precies gezegd, wat de bedoeling was. In dat opzicht was er geen verschil met Groen. Maar de laatste zei: als gij dit alles van de school verwijderd houdt, hoe zult gij dan toch de christelijke deugden onderwijzen?

Ook hierover heeft Van der Bruggen gesproken. Nadat hij had gesteld, dat er op de openbare school geen sprake kan zijn van onderwijs in de godsdienst, in het christendom, voegde hij eraan toe, dat het wel een eis is, aan de openbare school te stellen, dat het zaad, elders geworpen en tot een plant opgeschoten, niet door de school in zijn ontwikkeling mag worden belemmerd. Dat is het *enige* en dat is „het christelijke opvoedende element, dat men op de (openbare) school moet hebben en dat daar niet gemist kan worden.”

Christelijke deugden zonder heenwijzing naar Christus. Dat laatste is het werk van anderen en de school mag dat werk niet in de weg staan of frustreren. De eis is negatief.

Er waren in 1857 meer merkwaardige uitspraken. Het conservatieve kamerlid Van Rappard, broer van de minister van Binnenlandse Zaken, ging zo ver, dat hij beweerde, dat de openbare school *godsdienstloos* was. Zij bood een opleiding tot christelijke deugden — en nu komt een omschrijving, die de bedoeling van vele liberalen in het licht plaatst — „evenzeer geschikt voor hem, die Christus beschouwt als een bedrieger, als godslasteraar, terecht ter dood veroordeeld en gekruist, niet uit de doden opgewekt en ten hemel gevaren, maar wiens lichaam door zijn discipelen is gestolen, als voor den geloovigen christen.” Met andere woorden: wie vasthoudt aan het verhaal, „onder de joden verbreid tot op dezen dag” (Matth. 28 : 15) kan evenzeer met deze opleiding tot alle christelijke deugden instemmen als hij, die belijden mag: Jezus, uw verzoenend sterven blijft het rustpunt van mijn hart. En deze Van Rappard kreeg in de Kamer gelijk. Een van de bekwaamste leden van de Tweede Kamer was destijds mr. M. H. Godefroi, een oprecht Israëliet (de eerste Israëliet, die minister is geworden; in 1860). Strikt genomen zou hij schraping van het woord christelijke kunnen eisen, maar weglating van dat woord zou sommige gemoederen verontrusten en daarom had hij geen bezwaar, om de deugden, waardoor de levenswandel van een mens wordt beheerst, *tot welke godsdienst hij ook moge behoren*, in Nederland met zijn overwegend christelijke bevolking, christelijke deugden te noemen.

In de Heidelbergse Catechismus staat (vraag en antwoord 91): Maar wat zijn *goede werken*?

Alleen die *wit waar geloof, naar de wet Gods, alleen Hem ter ere geschieden*, en niet die op ons goeddunken of op menselijke inzetten gegrond zijn.

Wat de Schoolwet van 1857, ook naar de duidelijk uitgesproken bedoeling van haar geestelijke vader, betekende, was de stichting van de neutrale openbare school.

Die school is een produkt van de negentiende eeuw. Wat de meerderheid wenste, is reeds duidelijk geworden bij de debatten rondom de grondwetsherziening van 1848, waar de vrijheid van onderwijs weliswaar in de grondwet werd opgenomen, maar eerst nadat de regering aan de kamermeerderheid belangrijke concessies had gedaan.

Het openbaar onderwijs is een voorwerp van aanhoudende zorg van de regering. Die zorg houdt in, dat het openbaar onderwijs goed onderwijs moet zijn. Dat het overheidsonderwijs is, houdt eigenlijk reeds in, dat het deugdelijk onderwijs is, in tegenstelling met het bijzonder onderwijs. Bij de beraadslaging over de grondwetsherziening van 1848 zei de heer Van Rijkevorsel: Niet alleen moet ieder kind op scholen van overheidswege lager onderwijs kunnen ontvangen, maar dat onderwijs moet in waarheid goed zijn. Die openbare scholen zullen dan *modelscholen* worden, *waarnaar zich de bijzondere scholen kunnen vormen*. Dat openbaar onderwijs moet niet alleen overal beschikbaar zijn, het moet ook echt voor allen toegankelijk zijn. En daarom moet de onderwijzer zich ervan onthouden iets te leren, te doen of toe te laten, wat strijdig is met de eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden. Zo stond het in de wet van 1857.

Terecht heeft dr. G. Bolkestein (*De wettelijke „neutraliteits”-bepalingen voor het openbaar onderwijs*, Groningen, 1939) betoogd (blz. 35/36), dat deze bepaling verder gaat dan wat in de grondwet stond. „Eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen” is iets anders dan het in acht nemen van eerbied, verschuldigd, enz. waarbij de nadruk zowel op *eerbied* als op *verschuldigd* mag vallen.

„Bij de Grondwetsberaadslagingen werden twee woorden door elkaar en voor elkaar gebruikt, die allerminst dezelfde beteekenis hebben: „eerbiediging” en „eerbied”. De zin der woorden „eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen” zou duidelijker, dadelijker en algemeener gesproken hebben, indien het verschil met „eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden”, de uitdrukking van artikel 23 der latere Lager-onderwijswet van 1857, voor allen notoir was geweest. Immers, „eerbiedigen” beteekent: „het recht van bestaan erkennen van, uit achting of waardeering niet ingaan tegen, uit achting of waardeering sparen”, en *eerbiediging* is hierbij een nomen actionis. *Eerbied* is echter veel sterker, van meer geestelijken aard, het is een „gevoel van bewondering en hoogachting, het gevoel van vereering, inzonderheid tegenover een meerdere (vooral op geestelijk gebied) of tegenover eene zaak van hoogere orde”.

De omschrijvingen, die dr. Bolkestein hier gebruikt, ontleende hij aan het *Woordenboek der Nederlandse Taal*. En hij wijst erop, hoe ver de overheid ging bij haar handhaving van de wettelijke eis van eerbied enz.

Prof. Hofstede de Groot werd als schoolopziener ontslagen, omdat hij de openbare onderwijzers opwekte, de betekenis der grote christelijke feesten aan de kinderen te vertellen.

Als een frater in het gewaad van zijn orde aan een openbare school les geeft, dan is het dragen van dat kleed reeds een tekort aan eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden. Het staat in het K.B. van 23 april 1861.

Terecht heeft Lohman dan ook later gezegd, dat de neutraliteit van de openbare school niet werd geëist door de grondwet van 1848, maar wel door de onderwijswet van 1857.

De eis, om niets te leren, te doen of toe te laten, dat strijdig is met de eerbied enz., is door Kappeyne onveranderd overgenomen in zijn wet van 1878. En in de wet-De Visser werd deze neutraliteitsclausule gehandhaafd.

En aanvankelijk had minister Cals haar ook weer opgenomen in het ontwerp van wet tot regeling van het voortgezet onderwijs: De rector, de directeur en de leraren aan een openbare school onthouden zich ervan iets te leren, te doen of toe te laten, dat strijdig is met de eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden (art. 39, lid 1).

Dus weer die eis, die verder gaat dan de grondwet, weer dat vorderen van verschuldigde eerbied ook voor wat men volgens zijn diepste overtuiging verwerpt, en weer dat anachronisme uit een rationalistische tijd: godsdienstige *begrippen* van andersdenkenden.

Gelukkig heeft minister Cals toen bij nota van wijzigingen een veel betere voorslag gedaan die nu in het wetsontwerp is opgenomen: Het onderwijs aan openbare scholen wordt gegeven met eerbiediging van ieders geloofs- of levensovertuiging (art. 39, lid 1).

Wie de publikaties over de onderwijswetgeving in de Franse tijd aandachtig beschouwt, komt tot twee conclusies. Vooreerst, dat de tijdgeest er sterk in spreekt. Rationalisme en verering van de deugd kleuren de formuleringen. Maar in de tweede plaats komt hij tot de ontdekking, dat beslist bedoeld werd, dat de openbare school christelijk onderwijs zou geven. De Bijbel werd niet geweerd en evenmin het gebed. Maar het onderwijs mocht niet *leerstellig* zijn, datgene, waarover de onderscheidene kerkgenootschappen *ongelijk* denken, moet worden geweerd. De kinderen moet eerbied worden ingeprent voor het Opperwezen. Zij mogen ook horen van dat leerstellige en van die feiten, waarover tussen de kerken en confessies geen verschil bestaat. De opstanding en de hemelvaart van Christus behoeven niet te worden verzwegen. Maar geleidelijk gaat er iets werken als een aftreksom. Van der Brugghen wil reeds de *waarheden*, de *feiten* en de *geschiedenis* van het christendom geen plaats meer geven. Christus wordt niet meer genoemd, behalve bij de algemene geschiedenis, als stichter van het christendom. En voortdurend wordt er méér afgetrokken. Dat er na dit leven nóg een leven is, dat is een dogma, zo zei eenmaal de minister, en het hoort op de openbare school niet thuis. Vergeefs was het conservatief verweer, dat zelfs Cicero aan de onsterfelijkheid van de menselijke ziel geloofde. Na het godsdienstig neutralisme begon in het begin der twintigste eeuw de roep om het politiek neutralisme te komen. Terwille van de republikeins-gezinden mocht de openbare school niet mee-

doen aan het Koninginnefeest en van uit haar neutralisme kon zij de kinderen niet het besef bijbrengen, dat de geboorte van prinses Juliana een feit was, waarover de natie zich verheugde. Het neutralisme werd niet alleen een noodzakelijke voorwaarde om een voor allen geschikte school te creëren, het werd een ideaal. De districtsschoolopziener Zelvelder uit Sneek, een strijdbaar vrijzinnig-democraat, verklaarde in een politiek debat in Harlingen tegenover een a.r. tegenstander, die neutraliteit onmogelijk noemde, dat de neutraliteit weliswaar nooit volkomen en zuiver te bereiken was, maar dat het toch een ideaal was, waarnaar de openbare school met volharding moest streven.

Dat is de tragische ontwikkeling, die voortvloeit uit wat reeds meer dan een eeuw lang werd verkondigd. In 1849 verklaarde minister De Kempenaer, dat eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen alleen mogelijk is, wanneer de „openbare school op een *aan alle godsdienstig onderwijs vreemd, volkomen onzijdig standpunt* staat.”

En deze tragische ontwikkeling is begeerd en met kracht bevorderd door hen, die niettemin wilden handhaven, dat deze neutrale school opleidde tot alle *christelijke* en maatschappelijke deugden. Het verzet van Groen en zijn medestanders tegen dit zinloze gebruik van de term „christelijk” is zo niet alleen verklaarbaar, maar ook plichtmatig. Temeer, omdat van deze term in de wet voortdurend gebruik werd gemaakt om de openbare school als een christelijke school te recommanderen.

Bij de behandeling van de wet van 1878 hebben de a.r. dan ook getracht, deze bepaling te verwijderen, opdat de wet niet langer onwaarheid zou spreken. Maar vrijwel de gehele liberale meerderheid was er voor, haar te handhaven. De opleiding tot alle christelijke deugden, zo verklaarde toen een liberaal woordvoerder, kon beter plaats hebben zonder dan met de Bijbel. Jezus had bij Zijn onderwijs ook geen boek gebruikt. Hij sprak uit Zijn hart . . .

De term christelijke en maatschappelijke deugden is niets dan een relic uit een tijd, die voorbij is. Hij wordt door niemand meer verstaan in zijn oorspronkelijke betekenis. Hij heeft niet kunnen verhinderen, dat het neutralisme voortdurend radicaler werd. Dat neutralisme had geen hinder van deze term, maar probeerde er op onrechtmatige manier van te profiteren. Zij die willen, dat de wet een geestelijke grondslag zal leggen onder het openbaar onderwijs, zijn er niet bij gebaat, wanneer zulk een term uit 1806 in 1961 te hunnen gerieve opnieuw in de wet wordt ingedragen.

Maar daarom zijn we niet af van de vraag, of en hoe de wet een zedelijke basis, een geestelijke grondslag moet geven aan het onderwijs, dat van overheidswege wordt gegeven. En het is onaanvaardbaar, wanneer de overheid zou zeggen tot de voorstanders van het openbaar onderwijs: zegt u het maar, ik zal wel in de wet zetten, wat gij voor uw school als grondslag wilt zien aangegeven. De openbare school is de school van de overheid. En de overheid zelf en zij alleen heeft tot taak, als zij scholen sticht en onderhoudt, te zeggen wat de basis van die scholen zal zijn. Vanuit deze stellingen hopen wij nog nader op het vraagstuk terug te komen. Het vraagstuk dat zeer actueel is geworden door de inlassing van art. 37a in het gewijzigd ontwerp tot regeling van het voortgezet onderwijs.

HEEFT „CHRISTELIJKE POLITIEK” EEN ZIN?

DOOR

PROF. DR. J. P. A. MEKKES

Hoe zou vóór een halve eeuw dergelijk vraagteken onder ons zijn begroet? In de opkomst van de zich „emanciperende” samenleving der christenen had het verraad betekend aan een zich baanbrekende diepste overtuiging en het daartoe behorende élan.

Toch wist men heel goed, dat in andere landen de christenen zich niet tot het voeren van eigen politiek als zodanig organiseerden en dat bij ons voorheen er wel degelijk duidelijk onderscheid was tussen het wel en niet christelijk beleven van de zaken van het gemenebest zonder evenwel hieromtrent met voordacht te belijden. De kerk had aan de staat zijn plicht aangezegd, bleef dat doen, doch daarmee was het uit.

Wanneer Bilderdijk in en na de ondervindingen van de Franse Revolutie, en Groen van Prinsterer in de consolidatieperiode er van, laten zien welke het karakter der tegenstellingen binnen de oude Republiek was geweest, begint er licht te dagen. En het breekt fel door in de oorlogsverklaring aan het schier onweersproken heersend rationalisme der negentiende eeuw bij de late oogst uit het Réveil.

Het doorbreken van dit licht was een *historische* gebeurtenis. Daarover begint men vandaag weer te spreken. Met het gevolg dat er een vraagteken te voorschijn gaat komen. Waarom eigenlijk?

Heeft het argument van de „doorbraak”, dat christelijke politiek enz. wellicht een plaats konden vinden in de vorige, maar niet meer in onze eeuw, op zichzelf indruk gemaakt? Of is er bij het aanhoren daarvan wankeling ontstaan, omdat het voetstuk niet meer droeg?

Niet lang geleden hebben wij het van dichtbij kunnen vernemen: de negentiende eeuw was een tijd van zoeken naar rationele fundering in beginselen, onze eeuw is er één van doen. Niet meer de vraag: wat meent men te moeten doen, doch de andere: wat doet men in feite, is het die heden telt.

Heeft men deze vraag gekeurd? Wij vernamen het niet. Moeten wij de tweede accepteren omdat zij „van onze tijd” zou zijn? Maar het „wat” waarnaar men vraagt, heeft ook in dit geval ergens zijn betekenis vandaan. Men vraagt het en dus valt er waarde aan te hechten. Er is dus toch blijkbaar een „moeten” aan de orde. Naar dit moeten wordt het zo gewenste concrete doen afgemeten.

En nu zijn er uit de tijd van na het Réveil de christelijke organisaties geboren. Uit een inzicht, zo placht men te zeggen, dat rijper was dan dat van het Réveil zelf. Die christelijke organisaties hebben de vrijheid moeten verdedigen en wel *tegenover* de wereld die van vrijheid sprak. Zij moesten de vrijheid van een christelijk leven verdedigen zoals eens de kerk de

vrijheid der christelijke prediking te verdedigen had gehad, welke het begin van dat, van het leven is.

Wat had dit verdedigen te betekenen? Het had allereerst te bestaan in het scheppen van ruimte binnen de rationalistische samenleving der eeuw. Ruimte waartoe? Het antwoord kan slechts luiden: ruimte tot het belijden naar alle zijden van het leven. Belijden van het Koningschap van de Ene, Die overgeleverd was om onze overtreding, doch opgewekt tot onze rechtvaardiging. Het enige belijden dus, dat *geldt* in deze wereld. Wat daarnaast zich gelding wil verschaffen, is leugen en anders niet.

De christelijke organisaties hebben beleden. Dat wil zeggen: zij hebben uitgesproken, hoe het moest zijn, en zij hebben naar haar vermogen dien-overeenkomstig gehandeld.

Moeten wij nu niet meer vragen hoe het moet? En men legt een „wat?” als maatstaf aan bij de beoordeling van hetgeen concreet tevoorschijn zou dienen te komen...

Het belijden der christelijke organisaties was belijden in de *praktijk*. Men beled niet om over „beginselen” te spréken. Men sprak over beginselen om te weten wat men in de praktijk te doen had, en men deed.

Men wilde weten, hoe het leven — in zijn praktijk — in elkaar zat. Wel te verstaan: het zich evoluerende leven, waaraan men weinig deel had gehad, omdat het bezet is door „deze wereld”. En dat ook toen naar evenredigheid zich snèl ontwikkelde. Men moest dat weten, zoals eens de kerk der Reformatie zich het hoofd had gebroken over haar verhouding tot de staat, waaraan haar leden gehoorzaamheid verplicht waren en die haar leden vervolgde. Haar leden behoorden te weten, waar de grenzen van hun gehoorzaamheidsplicht gelegen waren, opdat zij zich voor God konden verantwoorden wanneer de staat hun het aardse leven zou gaan benemen. En de staat zijnerzijds had zich te buigen voor de soevereiniteit van die God, Die men zo gaarne in eigen dienst stelde tot het uitleven van eigen machtsbegeerte.

Men zocht er naar, hoe het leven in elkaar zat, dat wil zeggen hoe het *behoorde* te zijn. En men deed dit maar niet om ook voor zichzelf, áls christenmensen, gelegenheid te krijgen „God te dienen naar zijn geweten”, leuze binnen liberalistisch geleide samenleving; doch om de erkenning af te eisen van het volstrekt enig Koningschap, door de wereldlijke rechter, ondanks de Romeinse en de Joodse wereld, naar dr. Kuypers integraal treffende opmerking in zijn openingsrede der Vrije Universiteit, boven het Kruis der historie openbaar verkondigd.

Men zocht dus, en dat waarnaar men zocht, waren de *ordeningen Gods*.

De principiële stoot was gegeven in de rede, daarjuist genoemd. Slechts in de lijn van dit principe kon rechtens worden voortgevaaren. Want waar ging het om? Wij zeiden het reeds, het ging om de vrijheid.

Van vrijheidsroepen was de eeuw vol geweest. Onze eeuw weet er geen raad meer mee. Zij duikt er mee weg in de verste schuilhoek ener door weinigen begrepen, helaas door velen voortijdig vereerde of gesmade wijsbegeerte. En de handwijzers der propaganda wijzen haar weg in de omgekeerde richting.

De geest der twintigste eeuw weet geen raad meer met *de* vrijheid. Kan hier een reden gelegen zijn, waarom de door de emancipatie heen gegroeide christen van de tijd naar nieuwe wegen zoekt om van zijn (toch

nog) christen-zijn blijk te geven? Is het hierdoor dat hij zich gecompromitteerd begint te voelen met zijn geestelijk voorgeslacht?

Men zocht alzo de ordeningen Gods. Haar einde *en* haar aanvang was de vrijheid. Men kan het een voorgeslacht niet euvel duiden, dat het die ingang, ook al was hij in dr. Kuypers rede nog eens scherp geweest, niet volhardend in het oog heeft weten te houden. Men kan aan het nageslacht wel verwijten, dat het er niet door heeft willen binnengaan, omdat de prijs daarvoor niet meer kon worden opgebracht. Wanneer de kinderen van ons volk de richting vragen, moet het antwoord uitblijven, hoewel de oriënteringsmiddelen niet hebben ontbroken. Men weet slechts terug te wijzen wie daarover nog in ernst spreken wil.

En onder dit alles zijn de organisaties er nog; zij worden voor zuilen gescholden en moeten het aanhoren, dat het levende christenleven elders wordt gevonden, namelijk daar waar het „leven” leefbaar wordt gemaakt. Soms lijkt het of schaamte daarover nog slechts valt te ontgaan door het zoeken naar christelijke facetten aan hetgeen waarover men naar de politiek-ethische mode van de tijd medespreekt, mits men, naar goed-hollandse zede, de afbouw zijner programma's maar aan de theo-logen overlaat.

Niemand wil ontkennen dat de tijd ernstig is. Zou dan niet, evenals voorheen in de stroomversnelling der geschiedenis, naar de ordening Gods opnieuw moeten worden gevraagd? En als het zoeken niet gemakkelijk is, zouden wij dan niet in elk geval weer naar de ingang en richting moeten uitzien?

Bij het zoeken van haar weg door de realiteit van het leven ziet de Westerse wereld zich heen en weer geslingerd tussen de elkaar wederzijds onderstellende en uitsluitende polen van het diepste motief dat haar voortdrijft. Tot die Westerse wereld behoren ook haar christenen, want deze naam danken zij niet aan zichzelf. Onze grootouders hebben die slingerang met haar gedeeld en wij evenzo.

Toen F. J. Stahl in zijn tijd een christelijke politiek zocht, deelde hij met de historische school de reactie van het humanistische „idealisme” tegen de rationalistische constructies, waaruit de Franse revolutie haar drijfkracht had ontvangen. Dat idealisme had maar kort geduurd. Zelfs de hoogste idealen van het humanisme waren te veel voor de rationalistische heiden der voortgaande negentiende eeuw. Voor een dogmatiek-der-vrijheid koopt men evenmin iets als voor die van het christelijk geloof. Het „nuchtere” verstand won over de gehele linie. En tenslotte: immers ook in wat men het idealisme noemde, had het zijn verborgen opperheerschappij weten te behouden.

De heerschappij van het verstand had de traditie vanaf de oorsprongen der Westerse beschaving achter zich. Ook in de rechtzinnige theo-„logie” had het zich een onbetwiste zetel verworven. Wij staan hier voor één dier centrale geheimen van de wereldgeschiedenis. Waarom ging het Westen juist deze weg en het Oosten een andere?

Het was niet mogelijk geweest, indien niet in de geschapen werkelijkheid daartoe een aanleiding voor de hand had gelegen. En wel deze: de mens kan zijn *menselijke* handelingen slechts verrichten op een ondergrond van klaar en onderscheiden denken. Dit denken is in de historische ontwikkeling van het Westen gecultiveerd en heeft honderdvoudige vrucht

voortgebracht. Zó dat ook de christenen hebben gemeend, het compas van het intellect naast dat van het Woord te kunnen leggen tot het vinden van de weg door schepping en geschiedenis.

En als dan in de gang der werkelijkheid het redelijk overleggen aan zijn grenzen komt te stoten, dan wendt men zich voor een ogenblik tot een andere pool, evenwel om slechts kort daarna op de nieuwe weg opnieuw naar die oude vertrouwde gids te grijpen. Het wonderlijke is, dat hij, evenals de overste der wereld, in wiens dienst hij door de mens gesteld is, een tijdlang met een verscholen positie genoegen weet te nemen, tot het verraad is voltooid.

Tegen het einde der negentiende eeuw begon zich weer enige bezinning tegen het triumferend verstand geldend te maken. Maar men moest voorzichtig zijn, wilde men niet de naam van serieus denker verliezen. De termen „kritiek” en „crisis” beginnen wel in de lucht te komen, maar, evenals voor de grote voorvader (Kant), die er indertijd mee begonnen was, kon dit geen afscheid aan „de rede” betekenen.

Zo ziet men het dan ook binnen de, aan de Westerse traditie gebonden christelijk-rechtzinnige kring gebeuren en wij die zoveel beter *behoorden* te weten — hebben ons wel te wachten voor een eenzijdig verwijt. Het zou onmiddellijk op eigen hoofd terug vallen en valt daarop reeds terug, voorzover wij ons nu weer rustig laten meenemen in de slingerang naar de andere zijde.

Want de kritiek en de crisis, waarvan men heden gewaagt, zijn buiten de fatale dialectiek niet uitgekomen. Maar, en dit juist kan een oordeel inhouden, zij hebben voor wie zien *wil* op onvergelykelijk dieper wijze dan driekwart eeuw geleden, het hopeloos perspectief er van getoond.

Voor wie zien wil. Van onze voorgangers aan het einde der vorige eeuw konden wij niet zeggen, dat zij niet wilden zien. Zij hebben zich hiertoe tot het uiterste ingespannen. Voor hen en voor ons werd en wordt het uitzicht beneveld in het algemeen door twee oorzaken, waarover wij nader moeten handelen, doch vóór alles diene, dat in onze tijd niet langer in de eerste plaats het al of niet kunnen zien, doch de vraag van het *willen* zien en willen doen aan de orde is.

Het calvinistisch geslacht der late negentiende eeuw wilde zien. De middelen die daarvoor ter beschikking stonden waren „Schrift en historie”, of, nauwkeuriger uitgedrukt, de vervulling der Openbaring Gods en de onder menselijke verantwoordelijkheid voortgeschreden ontplooiing der creatuur in de Westerse samenleving.

Groen had gezegd: Stahl was lutheraan, ik ben calvinist. Voor zijn volgers betekende dit het verlaten van het rede-geloof *in* de historie en het leggen van alle nadruk op eigen verantwoordelijkheid. Die verantwoordelijkheid bracht mee een willen kennen van de weg vooruit. De vraag was, hoe men die weg moest leren kennen. En hier werden twee stromingen van invloed, beide uit de erfenis van het antieke Westen voortgekomen en onderling opnieuw afhankelijk van elkaar.

De ene stroming was die van het geloof in het intellect, dat, zoals wij reeds zagen, de Westerse beschavingsontwikkeling had gestuwd. Het was een *geloof*, want dit intellect werd autonoom, van niets anders afhankelijk gesteld en bevoegd om aan alles de laatste wet te stellen. Het autonoom

stellen kon niet langs eigen, intellectuele, weg worden „verklaard”. Het werd aanvaard, dat is ge-loofd. Geloven doet men aan en in een openbaring. Met de openbaring der antieke cultuurwereld had men hier van doen.

Deze openbaring had, als elke openbaring uit „deze wereld”, haar stille invloed uitgeoefend gedurende al de eeuwen, waarin de verkondiging der Goddelijke openbaring haar loop in het Westen had genomen. Zij had kans gezien, niet alleen in de harten en hoofden, maar ook binnen kerk en universiteit, en dientengevolge in het openbare leven, een officiële plaats te veroveren vanaf de dertiende eeuw, een plaats die zij niet bleek te hebben afgestaan nadat de Reformatie haar beslag had gekregen. En zo zien wij ook van rechtzinnig-protestantse zijde hier te lande tegenover de zogenaamde nieuwlichterij der zeventiende en achttiende eeuw een harts-tochtelijke verdediging van de eigenaardige mengvorm van rechtzinnig en heidens geloof.

Deze vorm zelf kon op zijn beurt slechts in stand blijven dank zij de stille maar volhardende doorwerking van het *geloof* in het intellect. Men zag eenvoudig niet, dat het optreden der theologie als uiteindelijk enig bevoegd interpreet der Heilige Schrift en grenswachter der andere wetenschappen en, correlaat daarmee, het tot aan die grenzen laten begaan van de levenspraktijk met haar wetenschap, op geen wijze te rijmen is met de volstreckte soevereiniteit Gods. Men zag niet, in de rede-traditie te maken te hebben met een *pseudo-openbaring*.

En zo bleef de tweede, het leven en denken der christenen beheersende, stroming die van het intellectueel ondersteunde schema van natuur en bovennatuur, waarbij men voor de „natuur” geen eigen woord had en de bovennatuur aan bijbelwetenschap overliet. Het schema kon slechts door opperheerschappij van het verstand in stand blijven, doch deze heerschappij op haar beurt alleen omdat zij het *geloof* der Westerse levensgemeenschap had weten te boeien.

Het slagwoord „Schrift en Historie” was van de bedoelde tweeheid een uit het „idealisme” der vroegere negentiende eeuw stammende eigensoortige vertolking. Toen het idealisme was gepasseerd en de humanistische wereld zich naar het universeel positivisme wendde, stonden zij die als christen hun verantwoordelijkheid hadden leren (willen) zien, voor uiterst moeilijke vragen.

Parallel aan de herbezinning binnen de humanistische beleving, was er voor alles het besef, dat met de „geest der eeuw” *gebroken* behoorde te worden. En na het Réveil was ongetwijfeld Kuypers openingsrede een oproep zonder weerga. Wat toch werd hier gesteld?

Gelijk wij reeds zagen, het ging om het volstrekt enig koningschap van de Gekruisigde. Hoe *dit* evenwel te verstaan? Niet minder dan *dé* laatste vraag is ter beantwoording voor het openbare leven aan de christen van onze tijd voorbehouden.

De verheffing van deze Koning aan het Kruis betekende: *bevrijding*.

En wel bevrijding van de schepping uit haar boei van afval. Ongetwijfeld, haar zuchten heeft nog geen beëindiging gevonden, maar het is het zuchten der voortbrenging van de eeuwige vrucht. Haar waarheid is in de Zoon, Die eeuwig in het huis van de Vader blijft.

In deze bevrijding had de Pinkstergemeente gejuicht en zij was door

haar aan jood en heiden verkondigd. Om haar boodschap door te geven aan de volgende geslachten en in de historie der schepping te laten doorklinken tot aan haar einde.

Maar bij de intrede der Gemeente in de Helleense beschaving tot op onze tijd kreeg zij met die schepping te doen vanuit het openbaringsorgaan der afvallige wijsheid. De ontsluiting der creatuur is aan de *mensheid* in totaal opgedragen. De leef- en denkgemeenschap, die zich van haar meester heeft gemaakt, omsluit de bekeerde christen, die in en met deze gemeenschap de strijd om het bestaan voert en automatisch haar inzicht daarin heeft gedeeld. Wanneer in de hoog-middeleeuwen de kerkelijke autoriteit de belijdenis van de autonomie der rede voor het natuurlijk terrein bezegelt en voor dat van de bovennatuur de „heilige” god-„geleerdheid” het eerste woord erlangt, hoe zal dan de gelovige, eventueel geletterd als hij moge zijn, zich onder de ban dezer met de eeuwen aan gezag-winnende gemeenschap uitwerken? Het is dan ook een historisch gebeuren in de geladen zin van het woord, wanneer eind 19e eeuw in het aangezicht van de machtige rede-god, nog wel binnen eigen sacraal domein der wetenschapsbeoefening, de Uitgeworpene der schepping, overeenkomstig de tekst zijner „beschuldiging”, als geheel enig Soeverein wordt beleden.

En de betekenis hiervan voor de tegenwoordige schepping in de haar nog resterende tijd werd radicaal (= in de radix) gegrepen door het parool der „sovereiniteit in eigen kring”. Want ook dit parool richtte zich tegen de soevereiniteit der autonome rede, die heel het rijke, zich in de historie ontplooiende, scheppingsleven zocht te nivelleren binnen haar onderling sluitend te maken denk-schema's.

Het ging voorshands slechts om het praktisch leven van de tijd. Om vrijheid der levensverbanden buiten de dictatuur van het „denkend deel”. En men ging zelf denken. Vanuit het centraal principe en in nauwe aansluiting aan de *praktische* ervaring. Dat laatste spreekt vanzelf, want de mens *ervaart* denkend, dat wil zeggen met bewuste onderscheiding. De vraag is slechts, waar hij, met zijn denkende ervaring, heen wil. Zij is, anders uitgedrukt, de vraag waarop die mens in zijn ervarende onderscheiding *vertrouwt*. Uiteindelijk en beslissend vertrouwt. Zij is de vraag naar hetgeen hij *verwacht*.

Was de 19e eeuw ons in haar zoeken van beginsel te rationeel? Heel goed mogelijk. Wat vermocht de christen van die tijd temidden van eigen scholastieke entourage en de zoveel resultaat belovende positivistische methoden der wetenschappelijke wereld? Het zou hem geruime tijd kosten aler hij het net dezer sterke tradities voor zich en anderen zou weten te verscheuren. Inmiddels was de eerste schrede in de juiste richting gezet en het verwijt dat de tijd niet is gebruikt zoals dit had mogen worden verwacht, treft niet onze grootouders maar onze ouders en ons.

Toch is er een aanwijsbare schakel tussen wat hun ontbrak en dat waarin wij zijn tekort geschoten. En deze is gelegen in de onvolledigheid der breuk met het dualistisch schema der scholastiek, op haar beurt gevolg van de schijnbaar niet uit te roeien verstandscultus der Westerse levensgemeenschap. Natuur en bovennatuur, langs rede-lijke weg elk in haar domein geweest, hebben elkaar op geen wijze kunnen terugvinden, met als gevolg dat het „beheer” der „natuur” de ontwikkelingsbanen heeft ge-

volgd der humanistische levens- en wereldbeschouwing van de laatste decennien en snel in een triviaal pragmatisme dreigt uit te monden. Met weerslag uiteraard voor de boven-étage.

Het behoeft geen betoog, dat binnen de christelijk georganiseerde gemeenschap ten onzent deze scholastieke scheiding te fataler wordt naarmate het in het gebied der „natuur” gevolgde humanisme meer definitief naar de pool van het praktisch pragmatisme neigt. Dit pragmatisme toch heeft van ouds de waarheidsvraag van de nuttigheidsvraag afhankelijk gemaakt en een innerlijk dreigende gestalte aangenomen sinds het, binnen praktizerende baan zich bewegend, de nuttigheid heeft ge-irrationaliseerd. Daarmee is het spook opgeroepen van de slechts aan materiële begeerte en passie zich oriënterende brute macht. Tegen zulk een dreiging is geen innerlijk verweer zolang men op de vraag naar enig leidend principe als antwoord slechts naar eisen van een „nieuwe” tijd weet te verwijzen, die naar daden ziet, en zulk pragmatisme voor eenvoudige gelovigen aannemelijk poogt te maken door het te motiveren bv. vanuit beleving van het gebod der naastenliefde in uitgebreidste (c.q. analogiserende) zin.

Wellicht rest er tot het ontkrachten van een verwijt van verzuiling niet veel tijd meer. Het in stand houden van het dualistisch schema heeft bereids te wrange vruchten gedragen en binnen hetzelfde raam een knap tegenspel opgeroepen.

De vraag moet dus worden gesteld, waar van onze zijde de zwakte in het spel gelegen heeft. En wanneer wij die zochten in het in stand houden van een dualistisch levensmotief, dan kan niet met genoeg nadruk worden herhaald, dat dit motief in het *hart* van de christen zijn aanknopingspunt vindt. Het geeft de gelegenheid, liever drijft aan, tot het vasthechten van oog en hand aan de dingen van het tijdelijk bestaan, de afgod van „deze wereld”. De onderkenning van het motief werd intussen bemoeilijkt door het maken van een *theoretische* onderscheiding binnen de polen der oude formulering.

Van protestants-christelijk gezichtspunt uit meende men namelijk de klassieke scheiding van natuur en bovennatuur zó niet te kunnen handhaven. De idee ener openbaring in de natuur nam de plaats der natuurlijk-redelijke orde in. Van deze kon niet meer worden aangenomen, dat de val van de mens haar in haar „wezen” onaangetast zou hebben gelaten. Integendeel was het genade welke haar in stand hield en samenbond met datgene wat voorheen tot de bovennatuur werd gerekend. Doch binnen en boven deze, zich over de schepping in haar tijdelijk aanzijn uitstreckende genade was er de andere, die de gelovige mens tot God voerde. Voor hem zou dan eens de nieuwe aarde zijn, waarop wellicht de vruchten van de ijdele arbeid der niet-gelovenden mede hem zouden toevallen.

Indien wij niet op de hoogte waren van hetgeen de geestelijke erfenis der Helleense wereld in de kerstening van het Westen heeft binnengedragen, gelijk daarstraks beschreven, dan zou er alle reden zijn, zich verwonderd af te vragen, hoe men toch bij zulk een, zij het gemitigeerde, scheiding kon blijven volharden, in feite tot op onze tijd toe. De openbaring der Schrift draagt toch een *integraal* karakter en spreekt slechts van één brandpunt uit.

Voor de scholastiek der middeleeuwen, die ronduit de antieke wijsheid accepteerde tot het kennen van de waarheid omtrent het buiten bijzondere

openbaring gegevene, was het, zacht uitgedrukt, niet vreemd naar een aansluiting tussen die beide te zoeken en daarvoor, naar de zijde der Heilige Schrift, het verband op te nemen bij de schepping. Van hieruit toch zou, met behulp der aanvaarde filosofie, het uitzicht op de tijdelijke ordening naar christelijke norm, tegelijk met dat ener, op de sacrale aansluitende, natuurlijke theologie kunnen worden verkregen. De these dat het geloof een bovennatuurlijke genadegave was aan het *intellect*, voltooidde deze aansluiting in concreto. Maar de Schrift zelf geeft voor zulk een orde van openbaringsinzicht geen enkele grond. Zij is van meetaf scherp gecentreerd op *de* openbaring, die God heeft willen geven, en laat niet toe, aan schepping en val een plaats toe te kennen, die onze blik, al ware het voor een wijle, van dit centrum zou kunnen doen wegdwalen.

De Heilige Schrift spreekt van één brandpunt uit. Dit is het brandpunt der éne openbaring Gods, het brandpunt dus van Zijn schepping, die door het Woord is voortgebracht en waarin Hij dit Woord heeft doen wonen om haar tot haar bestemming te voeren.

Het brandpunt der openbaring Gods, die openbaring zelve dus.

Het komt er — gezien heel de Westerse synthese-geschiedenis die wij bespraken — nu wel op aan, het inzicht dezer waarheid niet te missen. Als er over „gediscussieerd” moet worden, dan dient het *hier* te geschieden, want de consequenties zijn strikt en onontkoombaar. Zij leveren niet het antwoord op de heden gebruikelijke vraag naar „wat men er aan heeft”. Zij leveren dat principieel niet en wanneer ons hart zich van de „pragmata” niet wil laten scheiden, doet het er beter aan, niet de schijn ener ernstig te beginnen discussie op zich te nemen, want zij draagt een eigensoortig en niet te achterhalen karakter.

Zij kan namelijk niet begonnen worden vanuit een punt buiten haar.

Het ligt wederom in de lijn der aangevoerde traditie, naar zulk een punt te zoeken; een punt van waaruit rustig een gesprek over het gestelde begonnen kan worden. Dit is alleen te aanvaarden, indien men tevoren al of niet geheel bewust voor deze *lijn* heeft gekozen. Want daar wordt het verstandelijk overleg voor beslissend gehouden. De doorslag gevende norm is die van het op de idee der verstandelijk volmaakte waarheid gerichte denken. Aangezien het *de mens* is, die denkt, kan hij deze weg alleen gaan, indien hij zich *als* mens met zijn intellect vereenzelvigd. Dit intellect is dan, gelijk wij zagen, de god, aan wie hij zich toevertrouwt en overeenkomstig wiens beeld hij zichzelf ziet. Aldus wordt de centrale discussie verplaatst naar die over de bevoegdheden van „de rede”.

Het spreekt, in het licht van al het voorafgaande, opnieuw vanzelf dat hier eveneens de theologische „rede” in geding kan zijn. In dit geval meent *zij* gelegenheid te kunnen scheppen tot het nemen van distantie tegenover de vraag van het brandpunt der openbaring. Het is mogelijk, dat zij zich daarbij (c.q. stilzwijgend) op het openbaringsgegeven van het ingeschapen intellect beroept, de verduistering hiervan door de afval erkent, oproept tot bekering er van tot . . . hetgeen de Schrift in waarheid leert. Waarmee de cirkel weer is gesloten en de keuze opnieuw wordt aangeboden.

Zo blijft de vraag staan: is er geen standplaats, van waaruit gediscussieerd kan worden over het brandpunt der openbaring Gods? Wie hierop bevestigend meent te kunnen antwoorden, heeft zijn keuze gedaan *tegen*

dit Centrum. Want de Openbaring zelf laat de keuze niet *vrij*. Bij ons spreken daarover *hebben* wij ons bereids in of buiten haar geplaatst. Voor wie buiten wenst aan te vangen, is er geen ingang meer. En men bedriege zich niet. Er is slechts één criterium voor de *verlichting* van het, in het gevolg van zijn geloven kiezend, intellect: de *juiste* keuze.

De keuze gaat dus immer aan eventuele redenering vooraf. Doch men versta ons goed. Het is er ver vandaan dat de in het spoor der Westerse afvalstraditie meegesleepte christen uit hoofde van de *moeizaamheid* zijner traag aan die traditie hangende worsteling aan de verkeerde kant mag worden ingedeeld. Wij spreken slechts over de *norm* van het intellectueel beschouwen. Het menselijk subject blijft gedurende heel zijn tijdelijk leven gewikkeld in het conflict dat het Kruis eens voor altijd heeft opgeroepen.

Dit echter doet het gewicht van de norm te zwaarder wegen. Elke (praktische of theoretische) conclusie immers, door de mens van buiten het waarachtig openbaringscentrum genomen, is *onwaar*. Tot openbaring (ook die van het autonoom intellect der „ijdele filosofie”) nadert men slechts in *geloof*. Tot de openbaring der Waarheid slechts in wedergeboren geloof. Haar geloofsnorm leren wij slechts door *geloven* kennen. Wat geloof ik aangaande het Brandpunt der Openbaring Gods?

Het brandpunt der openbaring Gods — die Openbaring zelve dus — is de Gezondene van de Vader. Deze albeheersende Waarheid valt slechts (in het geloóf) te aanvaarden dan wel te verwerpen. Eerst van hieruit vangt eventuele discussie aan, waarbij van meetaf uitgesloten is dat enig openbaringselement „naast” het centrum tot gelding gebracht zou kunnen worden. Zulk een poging voert onverwijld in de besproken *religieuze* „synthese”. Tot zulk een synthese in geloof en denken behoort onder meer het spreken over een „soeveriniteit” Gods als meer dan de Uitverkorene-vanvoor-de-grondlegging-der-wereld, of over schepping als meer dan verlossing omvattend. Wie hier voor theoretische analyse en synthese toegankelijke relaties meent te zien, heeft mysterie aangetast en is buiten de zin der creatuur zelve getreden. Het heeft God behaagd, Zich slechts *in* Zijn Zoon scheppend te openbaren. Wie de zin der schepping wil verstaan, kan dit slechts door naar Christus te zien *zoals* Hij geopenbaard is. Ook het laatste residu van twee gebieden, waartussen dan wellicht verband wordt gespeurd, heeft hier te verdwijnen, daar het slechts refugium was en is voor de menselijke zelfhandhaving.

Zoals wij reeds zagen, valt er over dit brandpunt niet anders dan *vanuit* het brandpunt zelf te spreken. Alle elders gezochte archi-medische punten worden bij uitsluiting vanuit *dit* brandpunt beoordeeld en bijgevolg veroordeeld. Wat hiermee gezegd wordt, is dus geen voortvloeiende uit nadenken als zodanig, laat staan wijsgerig of theologisch (beide theoretisch) denken, doch uit geloven¹⁾.

Het heeft echter zijn consequenties in de bezinningsnevel, die zich over onze publieke activiteit heeft gelegd. Deze nevel moest eens komen als het behulpzel van nog aan de scholastiek hangend inzicht zou gaan tekort

¹⁾ Het geloven heeft, als elke menselijke activiteit, zijn bezinning, die „denken” (*als een kind*) inhoudt, doch dit bewuste onderscheiden is volstrekt in het geloven *geabsorbeerd*.

schieten en een moderne scholastische theologie niet maar de zekerheden van denkschema's doch ook die van het Evangelie zelf zou gaan bedreigen. En hij heeft zich over ons gelegd juist toen het pragmatisme in de levenspraktijk de Westerse gemeenschap, waarbinnen haar christenen, in de greep kreeg.

De centering in het brandpunt der openbaring heeft haar consequenties. Het Woord *omvat* de schepping met haar geschiedenis en voert haar tot haar voleinding. Het is de voleinding in vrijheid, waarnaar zij zuchtend uitziet. Die vrijheid breekt aan in het definitief te niet gaan van de „laatste vijand”. En de schepping mag uitzien, want Hij, Die in *alles* de Eerste is, leeft. Doch haar zonen zijn (nog) in de wereld (gelaten).

Voor ons staan in de wereld wordt nu het staan in het brandpunt der openbaring van beslissende betekenis. De christenen, met name die der calvinistische Reformatie, hebben altijd goed begrepen, dat het gegevene der schepping voor hen een grote taak inhield, waarin zij iets hoorden naklinken van de aan Adam gegeven opdracht. Alleen: ook deze opdracht kan *niet* worden losgemaakt van het centrum. De schepping is gegeven als de *aanvang* van het bestaan der mensheid. Het komt er echter op aan, waar zij heen gaat. Haar verleden en heden worden — alleen de christen mag dit in waarheid zeggen — vanuit haar toekomst bepaald.

Helaas is voor velen de overlegging aldus geweest: niet van de wereld, dat spreekt (minder of meer gelukkig) vanzelf; echter wel terdege in de wereld, en dat is reëel.

Het is inderdaad reëel, doch dit kan al evenmin van binnen de wereld uit beoordeeld worden. Wat is reëel?

Hierover kan toch *in waarheid* geen twijfel bestaan, want het is — en dit spreekt in meest letterlijke zin *van zelf* — het kruis van de Zoon des mensen. Het is de centrale realiteit der creatuur, *de* realiteit en het brandpunt van haar geschiedenis. Daarmede is het tegelijkertijd de horizon van haar historie.

Dit is integraal de roeping die tot de mensheid komt: kies ten opzichte van dit Teken uw positie. Wie het voor zijn rekening neemt, zal het in zijn lichaam (zijn bestaan op aarde) dragen totdat het oordeel over „deze wereld” geheel voltrokken zal zijn.

Het Koninkrijk, dat in kruisdragen zijn kiem en aanvang heeft, is niet van „deze wereld”.

Het met deze uitdrukking vertolkte kunnen wij niet terugwijzen naar een zone, welke tegenover en onder de door de „theologie” verklaarde zou zijn te stellen, noch naar een ongelovige mensheid, noch naar „het tijdelijke” zonder meer. Waarmee in elk der drie gevallen een zekere vrijblijvendheid daartegenover zou zijn gewonnen.

Deze wereld, zij is de wereld, waarin wij een (bij uitnemendheid) *christelijke* roeping hebben maar, in het licht van het bovenstaande, plaatst deze roeping ons tegelijkertijd *tegenover* haar.

Zij is de wereld der schepping met haar, zich ontplooiende, structuren. En met allen zijn wij aan deze structuren gebonden; ja, wij hebben in solidariteit met allen daarin onze taak. Ook *hebben* wij in solidariteit met allen in die taak gefaald, en falen daarom steeds.

Het is midden uit *deze* wereld dat de christen, voortaan (nog) in die wereld blijvende, geroepen wordt.

Want de Meester Die riep en Zich tegenover de wereld stelde, heeft *in* het tegenover stellen met Zijn kruis deze schepping verheven tot kiem van het Koninkrijk, waartoe zij van haar aanvang af was bestemd. Dus moet de discipel daarvan getuigen, dragend het kruis.

Hij moet er van getuigen. Dit bestaat niet in het spreken van getuigeniswoorden zonder meer, want zij zouden ijdel zijn. De dynamiek der schepping, zo u wilt haar historische ontwikkeling, gaat haar gang. De vraag is: in welke richting? Dit kan alleen uit der mensen *daden* blijken.

Die daden zien er intussen eigenaardig uit. De zogenaamde positivistische levensbeschouwing der vorige eeuw, door het meergenoemd pragmatisme gretig opgenomen, heeft ons helaas te goed voorgehouden, hoe daden allereerst „feiten” stellen. Daarna zou men eerst over beter of slechter kunnen spreken. Het is echter zo niet.

Daad en feit ontspringen aan de mens. Hij is gebonden aan de creatuur en kan niet buiten haar door de Schepper gestelde structuren treden. Maar de zin welke zij in concreto vertonen, is aan de mens gebonden. Waarheen is, in het handelen, zijn oog gericht?

Zijn oog is daarbij steeds gericht in de richting van zijn geloven. Aldus heeft de Schepper het beschikt, *omdat* die richting de richting van het kruis *moest* zijn. In de afval gaat het geloven naar de mens zelf, in één van diens afgoden, naar eigen beeld gecreëerd. Zo getuigen zijn daden en haar vrucht van zijn geloof. Alleen op dit punt ligt haar wettige toets.

De christen, uit de wereld geroepen, weet zich aan haar structuren, gelijk wij zeiden, gebonden. Zijn ingrijpen op de wereld grijpt dus daar aan. En hiermede is de in het Paradijs uitgeroepen vijandschap aan hem verwerkelijk. Want deze structuren zijn noch individueel domein noch dat van geloven als zodanig. Zij liggen alle binnen de mensheidsgemeenschap en zijn aan haar toevertrouwd. De te harer verwerkelijk verrichte handelingen zijn gemeenschapshandelingen en dragen telkenmale de kwaliteit van de specifieke gemeenschap, waarbinnen zij voltrokken worden. De eerste botsing met „deze wereld” in eigen en anderer hart ontstaat bij de strijd over het inzicht in de aard der voorliggende structuur. En van meetaf is daarbij, wijl het om de bepaling van eigen handelen gaat, de gehele mens betrokken.

Het is een opmerkelijke waarheid in de ontplooiing der wereldgeschiedenis, hoe na de intrede van het christendom in toenemende intensivering de mens, zowel persoonlijk als in snelle concentratie van het gemeenschapsleven, met eigen verantwoordelijkheid is geconfronteerd. Wel verschijnt tegenover het vroegere uitgeleverd zijn aan tyrannieke heersers heden een even demonische massificatie met haar „éliten”, maar het bewustzijn van deelneming binnen de onderscheidene zich openbarende „structuren”²⁾ is eens voor altijd gewekt.

Juist in dit ontsluitingsproces komt het er op aan, de richting en de daaraan gebonden *zin* der scheppingsopenbaring te erkennen en vervolgens

²⁾ Wat onder „structuren” valt te verstaan, mogen wij goeddeels bekend veronderstellen en moge eveneens uit het betoog blijken. Wel willen wij met nadruk waarschuwen tegen het in een subjectivistische sociologie gangbare gebruik van de term, dat elke concrete verhouding in de samenleving wettigt alleen omdat zij zich vertoont, en geen verder vragen toelaat.

te *onderkennen*. Want deze openbaring is niet naar de trant ener redelijke metafysica te verklaren noch „fenomenologisch” te ervaren, omdat door beide richting wordt genomen op het valse openbaringsbeginsel der autonome rede.

De mens die, met afwijzing van dit beginsel onder elke vorm zich tot luisteren wil zetten, komt in een uiterst afhankelijke positie. Hij heeft in de loop der historie af te wachten wat zich aan hem ontsluiten zal. Krachtens de aard der historie zal het echter steeds openbaring zijn tegen de horizon van het kruis. In het laten spreken der scheppingsopenbaring zal hij dit kruis op zich hebben te nemen. Dit „spreken” komt daarmee in strijd met het ingeboren verlangen, een *eigen* plaats in de wereld in te nemen.

Universeel wordt de christen in dit leven aan deze waarheid herinnerd, in druk zijn brood etend, totdat hij tot de aarde wederkeert. Intussen willen wij thans slechts de aandacht vragen voor het gebied van dat menselijk gemeenschapsleven, dat wij „staat” noemen en waar de christen met politiek in aanraking wordt gebracht. Zo ergens de roepstem duidelijk, ja spectaculair en dramatisch, tot ons komt dan is het wel hier. En zo ergens een uit willen komen met een begrip van „gemene gratie” moeilijk wordt, dan wel in de politieke demonisering van onze tijd.

De vraag naar de betekenis van de staat heeft niet alleen de christenen, maar ook het heidendom en het humanisme in zijn meer nobele perioden in spanning gehouden, totdat in onze tijd de mens het masker brutaal schijnt af te werpen dan wel défaitistisch hier slechts een problematisch orderingsverschijnsel ontwaart, waartegenover men existentieel eigen innerlijke „vrijheid” moet weten te bewaren.

De christen, die de in de historie zich ontplooiende openbaring der schepping door het ware beginsel dier openbaring heeft willen doen richten en daartoe bereid was, achter de Meester diens kruis op zich te nemen, heeft tot het verwerven van inzicht in de politieke structuren veel moeten verduren. Het is begonnen met het „Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen” tegenover de goddelijke caesar en een goddeloos judaïsme; het zette zich voort in de met behulp van wettige wereldlijke overheden gevoerde religiestrijd der Reformatie, het bereikte hier te lande een voorbeeldige concentratie in de bezinning en er uit voortvloeiende strijd van het negentiende-eeuwse calvinisme; het vraagt heden, in plaats van een offensief tégen de staat, een verdediging van de staat *als* staat. Doch ook daar het *kruis*.

Als verdrukking een ogenblik adempauze geeft, is er de verleiding. Die betekent het gaan gebruiken van de schepping, i.c. de staat, voor zichzelf. Concreter: het meespelen met het pragmatisme onzer dagen in het gebruiken van de staat tot materialistische doeleinden en het tot elke prijs mee delen in door hem te vergeven „posities”. Het volgen dezer „pragmatistische” verleiding gaat gepaard met afkeer van bezinning. Binnen de Westers-humanistische kring betekent het een zich stelselmatig afwenden, en daarmee crisis binnen de levens- en wereldbeschouwing. Voor de christen, die zich door dit gemeenschapsmotief onkritisch laat meetrekken, geldt intussen hetzelfde. En het is opmerkelijk, dat nu zowel ginds als hier de onderscheidene, ten diepste toch uit zelfde motieven levende, stromingen elkander loslaten. Binnen humanistische kring zelf heeft het pragmatisme „tot de zaken” gaan en daartoe behorende „positieve” wetenschap,

met haar „chance-philosophy” als neven-produkt, geen aanraking meer met de innerlijk-dialectisch daaraan gebonden diepe bezinning der existentie-filosofie c.a. en richt men, voorzover het aan de ene kant nog de moeite waard wordt geacht, tot elkander scherpe verwijten.

De christen kan zich aan bezinning niet onttrekken, doch zij wordt, langs nieuw-scholastische banen, teruggedrongen naar het gebied der „bovennatuur”, ook en juist wanneer men dergelijke terminologie, als „theoretisch”, ver van zich werpt.

Voor het „gewone leven” wordt het procédé van de tijd gevolgd, heden in hoofdzaak economisch-materialistisch, waarbij traditionele sympathieën of belangen gemakkelijk een christianiserende leuze aan de hand kunnen doen. De hiermede gepaard gaande algemene nivelleringsstendie wordt slechts doorbroken door de behoefte aan specifieke *deskundigheid* in (moeilijke) „zaken”. Over de verwarring ten aanzien van het aan de étage der „bovennatuur” uitgeleverde geestelijk leven behoeft hier niet te worden uitgeweid. Het zij genoeg te herinneren aan de vermeende roeping tot koloniseren van „de kerk” in de wereld met uitsluiting van christelijke actie buiten haar en aan de magie van moderne methoden en theologie binnen haar „ruimte”.

Ook voor hen, die in feite voor deze laatste aangelegenheden geen belangstelling hebben, is echter elke buitenkerkelijke oproep tot christelijke bezinning hinderlijk, ja voor hen het meest. Ofschoon wellicht de doorbraakgedachte, in hoofdzaak uit gebrek aan belangstelling, naast zich neerlegend, heeft haar universele solidariteitsgedachte zich stevig genesteld, in de hand gewerkt door de gecompliceerdheid der vragen, die aan *de politiek* worden voorgelegd. Een oproep tot bezinning desondanks schijnt als vanzelf te kunnen worden afgewezen met een wedervraag: wat baat het zolang daarmee geen concrete aanwijzingen voor de praktijk kunnen worden verstrekt?

Doch juist in deze vraag wordt zichtbaar waar het probleem wringt.

Wat toch is „de praktijk”, en wat is „concreet”? En vanwaar verwacht men een mogelijkheid tot het geven van aanwijzingen?

Meent men, nu van staatswege aan geestelijke „kolonisatie” schijnbaar weinig hinderpalen meer in de weg worden gelegd, integendeel daarvoor ruimte schijnt te worden geschapen, de vraag naar de *zin* van het (i.c. politieke) leven van elke dag achterwege te kunnen laten? Maar die *zin* is nu juist *de* vraag van het heel „gewone” leven. En als het om politiek gaat, dan gaat het om de zin van de staat, of liever: om de staat, die, op zijn, eigen, wijze *zin* is.

De christen, die zich met hautain gebaar van die vraag tracht af te maken, zoals in toenemende mate velen hebben gedaan door haar in margine te plaatsen, heeft zich integraal vergrepen aan de openbaring van God Zelf in Zijn schepping, die slechts in de voor ons Gekruisigde is te verstaan. Dit moest ons toch iets te zeggen hebben en tenminste de moeite doen nemen om, met onderlinge aaneensluiting der verschillende gaven, bijgevolg roepingen, een poging te doen tot indringen in de van ons voorgeslacht geërfd en sindsdien beangstigend gegroeide principiële problematiek, in stede van met het doen van zaken genoeg te nemen, uitziende hoe daarbij nog een principe te verantwoorden valt.

Het heeft God liefd, scheppend Zich te openbaren. De schepping is bepaald door de ondergang en de verrijzenis van de Zoon des mensen. Het Koninkrijk is aan die Zoon gegeven en Hij vertoont het door de mensheid door haar geschiedenis, de historie der schepping dus, heen te trekken. Deze geschiedenis is geschiedenis der fundamentele disharmonie, met aan haar top het kruis; zij is geschiedenis van bloed en tranen, van opstandige haat en verzoenende Liefde, en wordt slechts verstaan door degene, die bereid is, de stigmata van dat kruis in het lichaam, in dit zijn tijdelijk bestaan, te dragen. Daarbuiten is geen wezenlijke zin.

Zo heeft ook de staat, door de geschiedenis der mensheid heen, aan de openbaring Gods het zijne bijgedragen. Zijn zin kan niet, evenmin als de zin van welk creatuurlijk gegeven ook, door beschouwen, ook niet door een christelijk beschouwen, worden *gezien*. Want elke bijzonderheid van zin is slechts vanuit het brandpunt van de zin in te zien.

De historie der creatuur blijft evenwel openbaring aan de mensheid door de *mensheid*, derhalve openbaring in disharmonie. Maar deze disharmonie draagt geen dialectisch karakter, noch *in* de schepping noch tegenover een „bovennatuurlijke” openbaring. Zij draagt het karakter, de zin, der antithese van het kruis. Het is dit kruis dat zich vertoont aan de mens, die zich met de middelen der creatuur tegen de Schepper wil stellen en gruwzaam, in gemeenschap, het hoofd stoot. Het was dit kruis, dat zich vertoonde tegenover de Romeinse keizerstroon, in de religiestrijd der Reformatie, maar ook in de Franse revolutie en in de opstand van het marxistisch communisme tegen de zelfhandhaving van al wat schepping en samenleving op de een of andere wijze in eigen dienst bleef stellen. En in die historische verschijning van die staat bij uitnemendheid komt dit alles klaar voor onze ogen te staan.

De staat vertoont immers de unieke concentratie van een macht tot levens*behoud* dóór de mogelijkheid van levensbeneming. Juist in deze laatste mogelijkheid is hij tot behoud onmisbaar. Doch ter anderer zijde, in de handen van mensen die zulk een instituut nodig hadden, wilden zij tezamen blijven bestaan, is het tevens een onvergelykelijke bedreiging. Wij zien het wel overduidelijk in onze tijd, die zoekt naar wegen tot doorzetten van eigen bedoelingen met behoud van eigen leven, aldus gaande langs een afgrond van totale vernietiging. En heden is het de uitgesproken drift der materialistische levens- en wereldbeschouwing, die de staat met zijn ontzagwekkende middelen in haar dienst wil stellen.

Het voor de niets ontziende revolutie vrezend Westen wordt in de grote lijn door dezelfde drift gedreven; de pragmatistische religie kan in niets anders uitmonden dan in strijd om de natuurwetenschappelijke, technische, economische, tenslotte consequent politieke, *macht*. De lijn der consequentie ziet men voor zichzelf niet af; men begeert materiële welvaart. Doch men stelt de stáát in dienst daarvan. En Nederland zeker is daaraan niet ontkomen. Wat heeft dit óns te zeggen?

Te spreken over het opgenomen zijn van een klein land in grote verbanden en tegen een zeer sterke tegenstander kan hier slechts zijdelings betekenis hebben. Het kan niet ontheffen van, integendeel slechts accentueren, de verantwoordelijkheid die op ons is gelegd. Van welke aard is realiter de *christelijke* verantwoordelijkheid?

Zij is niet, in eerste aanleg, verantwoordelijkheid voor het gaande hou-

den of, meer, het „leefbaar” maken, van het leven. Zij is de verantwoordelijkheid der antithese Gods, de verantwoordelijkheid der getuigenis van het Koninkrijk, dat *niet* van deze wereld is.

En wanneer de gang van deze wereld vandaag integraal die van het materialistisch pragmatisme is, dan heeft het christelijk daad-getuigenis even integraal zich dáártegen te stellen. Dit uit zich op een specifieke wijze in de ontsluiting dan wel toesluiting van het staatsbeheer.

De strijd om de zin van het instituut, dat de naam „staat” heeft gekregen, heeft zich, vanuit de ongedifferentieerde situatie der Germaanse samenleving, via het feodale tijdperk en dat van de standenstaat, voltrokken in bloedige worsteling tot het doen dóórbreken van de monarchale eenheidsstaat en kort daarna in nog bloediger revolutie tot afwerping van aan het volk als zodanig *vreemd* gezag.

Dit laatste leerde de revolutie zelf. Achter haar streven stonden vele tendenties, evengoed als er meer oorzaken vielen aan te wijzen en haar uitvoering en afwikkeling langs verschillende banen verliep. In haar geestelijke ondergrond ging het evenwel om de autonomie van de mens, die alleen langs de door het humanisme aangeleerde weg een door hem gecontroleerd gezag kon erkennen. Een gezag dat alleen om redenen van noodwendigheid kon worden aanvaard en welks *eigen* positie dus tot zo gering mogelijke proporties moest worden teruggebracht.

Zo zag het de revolutie en daarom vergoot zij het bloed dergenen bij wie in het algemeen het gezag tot nu toe berustte en ruimde alle bindingen van gemengd publiek- en privaatrechtelijk karakter op. De vrijheidssfeer van de burger zou voortaan bestaan uitsluitend door de wil van het soevereine volk, die als zodanig de *publieke* rechtsbedeling dirigeerde.

Deze revolutie liep in haar opstand tegen „de ordinantie Gods” op tegen de creatuurlijke werkelijkheid, juist in de historische ontwikkeling daarvan. En dit te meer dramatisch naarmate haar aanval meer abrupt en brutaal was. Over haar, bijkans de gehele 19e eeuw in beslag nemende en door Groen van Prinsterer voor zijn deel meesterlijk beschreven, terugtocht willen wij niet handelen. Wat uit haar geweld historisch resulteerde, was de zuivering van het openbaar staatsgezag van private elementen, en de bescherming (niet het ontstaan) van een eigen private rechtssfeer voor de enkele mens dóór dit gezag. Deze laatste, burgerlijke, rechtsbedeling maakte een publiek beschermende uitbouw van heel het private rechtsleven mogelijk.

In zulk een (gezuiverde) *openbare* rechtsbedeling kwam nu langs historische weg het voor de rechtsstaat exclusief bepalend element tevoorschijn van de uitsluitend op het algemeen belang gerichte staatswil, waarover Rousseau op zijn wijze had gesproken. Bij Rousseau werd deze wil, en bijgevolg dit belang, gekend en in het leven geroepen door de uitspraak van het soevereine volk. Wanneer men hierbij in aanmerking neemt, dat het maatschappelijk verdrag bestemd was tot *herscheping* van de menselijke samenleving en haar cultuur als zodanig en achter de daarbinnen functionerende algemene volkswil niet meer viel terug te vragen, dan is het duidelijk dat wij ons hier op religieuze bodem bevinden.

Alzo komt de christen tegen de idee der volksovereiniteit fundamenteel in verzet. En het is duidelijk dat deze in haar religieus-totalitair oorsprongskarakter voor andere dan door het soevereine volk gewilde

vrijheidssferen geen mogelijkheid kan laten. Hierin is dan, ook en juist historisch, haar eigen onmogelijkheid gebleken. Het zuiver stellen van het openbaar staatsgezag, dat de — uit *eigen* oorsprong — private rechtssferen juridisch beschermt en, met in aanmerking nemen daarvan, het publieke recht bedeeft in richting op het belang van het volk als geheel, appelleert daarentegen op de diepste bodem van het door eenzelfde historie ontsloten christelijk rechtsbesef. Op de christelijk-religieuze bodem dus.

Heeft niet de christen het geweld van de, private belangen dienende, staat ondergaan, samen met anderen in tal van rechtsrelaties, maar voor hem integraal voelbaar in het onderdrukken, zelfs het uitroeien, van de beste onderdanen terwille van uitsluitend dynastieke doeleinden, waarmede onder meer een geheel volk, het cultuurvolk van West-Europa, met inbegrip van de dynastie zelf, op de weg van de ondergang werd gezet? Sprak bijgevolg de uitdaging der revolutie van dat volk niet juist op dit punt aan?

De schepingsopenbaring Gods gaat in het perspectief der historie met te meer diepte spreken, naarmate de tegenstellingen en symmetriën op deze ontwikkelingslijn zich te scherper vertonen. Wanneer het om juridische ontwikkeling gaat, kunnen zij slechts onder juridisch gezichtspunt worden beoordeeld, i.c. onder dat der *openbare* rechtsbedeling, welke de staatsstructuur impliceert.

Tegenover het domineren van het private gezichtspunt, waartegen de Franse revolutie zeide te opponeren, is sinds de snelle opgang der industriële ontwikkeling een ander privaat gezichtspunt verschenen, dat zich niet slechts mengt in de aangelegenheden van de staat, doch hierop voor een overgroot deel zijn stempel dreigt te gaan zetten, en wel het economische, te verstaan als economie van materiële goederen. Er zijn echter ingrijpende verschillen met vroeger.

Het beslissend onderscheid is hierin gelegen, dat de terugkeer tot een aan de definitieve schifting van publiek en privaat recht voorafgaand rechtsbestel niet meer mogelijk is. De inneming der private motieven zal zich dus uiten in beheersende penetratie binnen en structureel gebruik van de instituten der openbare rechtsbedeling.

Voorts zal de poging, het economisch gezichtspunt over het publieke rechtsbestel te doen domineren en aldus de idee van het algemeen belang economisch te kwalificeren, niet zonder meer zijn gelijk te stellen met het streven tot eenzijdige behartiging der belangen van bepaalde groepen of standen. Wel zijn er, juist als gevolg van verabsolutering van het economisch gezichtspunt, groepstegenstellingen binnen het volk scherp geaccentueerd en vormen deze een bedreiging bij uitnemendheid voor het in stand blijven van de rechtsstaat, maar dit gevaar vindt zijn potenties gereed door de overweldigende integratie van het economisch leven, dat aldus op zijn beurt één der sterkste integratiefactoren, zo niet de sterkste, is geworden, zowel in het volk als tussen de landen. Vereenzelviging van algemeen economisch belang met het algemeen belang ligt dus voor de hand.

Tenslotte betreft de economische goederenvoorziening de verzorging van het natuurlijk levenssubstraat, op basis waarvan, naar de wet der schepingsdynamiek, eerst kan blijken, welke richting de mens in het vervullen of afwijzen van zijn levensroeping neemt. In haar algemeenheid in positieve zin op dit substraat betrekking hebbend, vormt zij in zeker opzicht de tegenhanger der basis van het staatsinstituut, welks geweldmacht op

hetzelfde natuursubstraat is gericht. Vandaar dat de demon van de totalitaire staat zowel het één als het ander onder zijn directe regie brengt, of beter: principieel het economisch leven onder het bestel der publieke rechtsbedeling brengt, dat wil zeggen door de macht der wapenen laat richten.

Dat wat wij hier vaststellen, betekent dus onder gezichtspunt *van het recht* een historische re-actie ten opzichte van hetgeen progressief-historisch door de Franse revolutie heen was bereikt, te weten het bevrijden van de statelijke openbare rechtsbedeling van buiten-rechtelijke bestemmingsrichtingen. Zulke *achteruitgang* is te gevaarlijker, waar het differentieerings- en integreringsproces der geschiedenis, gelijk wij zojuist zagen, zich evenredig heeft geïntensiveerd, waardoor de evenredigheid in de ontwikkeling tweevoudig wordt verstoord en de dreiging van het onrecht te scherper doorwerkt. Want de bedreiging van het *materieel-publiek* karakter der statelijke rechtsbedeling is onrecht in hoogste graad; wij aarzelen niet, hier de term „ongerechtigheid” te bezigen.

Immers van de uiteindelijke rechtsdaden van de staat is er geen juridisch verhaal meer, wijl zij worden verricht op basis der wapenmacht. Gelijk wij reeds beschreven, is daarmee een wonderlijke en uiterst subtiële bevoegdheid gelegd in handen der mensen, die deze macht ter onderlinge bescherming behoeften doch juist daarom op het gruwelijkst kunnen misbruiken. Haar gebruik is alleen veilig indien de competente rechtsvormer elk afgod laat varen en de blik slechts richt op de God der gerechtigheid.

Wapenen en gerechtigheid, zij vertonen een onverbreekelijke onderlinge samenhang. De dood is het oordeel Gods over de ongerechtigheid. Hij berust in Gods hand. Treedt de mens daarbij als executeur op, dan kan het slechts zijn in de zin van uiterste middel tot het keren der daden van onrecht. God heeft, naar het woord der Schrift, dat daarin de scheppingsopenbaring expliciet sanctioneert, het zwaard gelegd in handen van die instantie, die in de loop der geschiedenis als houder van het monopolie der wapenmacht tevoorschijn is getreden en welke wij thans staatsoverheid noemen. In het uiterste gebruik van deze uiterste bevoegdheid, dat tenslotte de schuldige met God alleen laat, mag het dus om niets anders gaan dan om de *gerechtigheid*.

Alles wat de staat voorts doet, staat tegen deze achtergrond. Ook in alle zwakkere reacties op handelingen der onderdanen, gaat het potentieel om deze geheel enige bevoegdheid. De vraag rijst dus, hoe de staat haar door de geschiedenis met haar toenemende complicaties heen heeft te verwerkelijken. Het eerste waar de overheid voor staat, is de instandhouding van het publieke leven en de bescherming van leven en rechten der onderdanen. Doch dit is slechts een begin, waaraan de liberale zowel als de radicaal-revolutionaire staatsleer niet voorbij kwamen. F. J. Stahl had met zijn „der Staat soll Rechtsstaat sein . . .” verder gezien doch zijn binding aan de historische rechtsschool belette doorwerking in consequent christelijke richting. De wederopneming der calvinistische leer van Johannes Althusius in de christelijk-historische of antirevolutionaire politiek hier te lande vanaf dr. Kuiper (ook al bleef Althusius zelf helaas nog lang onbekend) beloofde meer. De vraag der positieve staatsroeping bleef evenwel in het gedrang tussen de scholastische scheiding van natuur en boven-

natuur (subsidiair gemene en particuliere gratie) èn een christelijk intuïtieve stellingname tegenover concrete problemen.

In de disharmonie, waaronder de scheppingsopenbaring in haar historische ontplooiing tot ons komt, vertoonde zich na de Franse revolutie in de 19e eeuw het marxisme met zijn descendenten. De christen moet zich er niet voor schamen te erkennen, dat zijn aandacht voor hetgeen actueel om oplossing vraagt, meestentijds eerst wordt gewekt door het optreden van de geestelijke tegenstander. Zo ook hier.

Wij willen niet stilstaan bij de nood der arbeidersklasse onder de heerschappij der liberale vrijheidsgedachte. Hier is repressie en binding op haar plaats geweest als bescherming van de onderdaan. De snelle ontplooiing en toenemende verwikkeling van het economisch leven door twee oorlogen en een er tussen liggende diepe crisis heen eiste echter meer, en wel vóór-ziening. Die er dan ook sedert lang is.

Heen en weer wankelend tussen een aangeleerd maar weinig begrepen „beginsel” en een tot activiteit dwingende evolutie, zelf meegesleept in het pragmatistisch materialisme der Westerse gemeenschap, nog altijd vastzittend aan een dualistische levensbeschouwing, zag men in de christelijke politiek op het tactisch hoofdoperatietoneel der economische voorziening schier geen andere kans meer dan mee te gaan in de algemene richting, waarbij alleen nog over meer en minder viel te praten, ja somtijds het meer als christelijk moest gelden. Mits in bepaalde, vaak traditioneel aparte, gelegenheden, nog een afzonderlijk woord, met er aan verbonden weinig adequate strijd, gesproken, eventueel gevoerd kon worden.

De tegenstander had zijn project recht voor de geest. De staat als publiek rechtsbedeler aanvaardde hij gaarne, doch gerechtigheid kon voor hem slechts fungeren als de idee der gelijkheid in de economische goederenverdeling. De rechtsstaat, voor Rousseau verankerd in de heerschappij van de algemene volkswil en voor het positivisme der negentiende eeuw in die der wet *als* wet, kan voor de huidige tegenstander van christelijke staatkunde generaliter slechts door de wijze van economisch beheer worden genormeerd.

In de hedendaagse tegenstelling gaat het politiek-strategisch dan ook om de staat als zodanig. Dit is het wat van christelijke zijde moet worden verstaan.

De verzwakking der positie is te wijten aan een verwarring ten aanzien van hetgeen waarlijk aan de orde is. Het gaat er niet om, of de staat met het economisch bestel zich al of niet moet bemoeien, zelfs niet hoever die bemoeiing kan gaan. Het gaat er om, onder welk gezichtspunt. En dat is geen zaak van wijsgerige of juridische dogmatiek.

Het gaat er om of de staat zijn publieke rechtsbedeling in de algemene lijn door een economische bestemming zal laten bepalen, zoals de tegenstander beoogt.

Dat de statelijke rechtsbedeling van christelijke zijde haar antwoord met het oog op de economische belangen gereed dient te hebben, behoeft geen enkel betoog. Maar aandacht voor woningbouw of hulp aan onderontwikkelde gebieden kan ons niet in de juiste richting zetten. Het spreekt evenzeer vanzelf dat, indien men ter zake van het economisch volksleven een slag leveren wil, men *deskundig* moet zijn. Een waarschuwing tegen het zoeken van de middelmaat is wellicht geenszins misplaatst. Doch deze

eis van deskundigheid dient zeer serieus genomen te worden. Zo serieus dat niet aan de verdediger van een fundamenteel politisch principe de contra-eis wordt gesteld om over de uitvoering van dat principe op het onderhavige gebied (i.c. het economische) nu maar eens van voorlichting te dienen. Met andere woorden het gaat in dit geval om niet minder dan de *wil tot interne samenwerking*, ook al kan deze het voorlopig geen der deelnemers nog erg naar de zin maken.

Hier is het fundamentele principe dit: de statelijke rechtsbedeling, door God qua rechtsbedeling in een positie van grensverantwoordelijkheid gesteld (waarmede, in perspectief, niet minder dan het leven zelf gemoeid is), mag zich bij het afwegen der onderscheiden volksbelangen geen ogenblik laten leiden door enig ander gezichtspunt dan dat van *het* in waarheid *algemene* belang, hetwelk op zijn beurt slechts onder dat van de *wil tot gerechtigheid* in het oog kan worden gevat.

En daarmee hebben wij opnieuw de afhankelijke positie voor ogen gekregen, waarin degene die de scheppingsopenbaring beluisteren wil, zich geplaatst ziet.

Afhankelijk van de ordening Gods, die hij noch rationeel noch fenomenologisch voor ogen kan krijgen, daarmee afhankelijk van de historische ontwikkeling met haar toenemende vervlechting binnen de steeds groter verscheidenheid; geworpen in een strijd van tot de bodem der creatuur reikende tegenstellingen, waarin hijzelf van nature slechts de verkeerde kant op wil zien en immer op eigen positie en belang, op z'n minst op eigen behoud bedacht is, dreigt de christen dagelijks weg te spoelen op de stroming van „de tijd”.

Wij zagen dat die stroming heden in hoofdzaak die van het materialistisch pragmatisme is, met haar polaire tegenspeelster ener historische bezinningsfilosofie bondgenootschappelijk door eenzelfde grondmotief verbonden. De laatste oefent haar invloed hoofdzakelijk door het openen van penetratiekanalen in (leiding gevende) intellectuele kringen. Diepgrijpende geestelijke verzwakking over de gehele linie is het gevolg.

Het politisch economische vertoont in onze tijd, op enkele uitzonderingen na, dit pragmatistisch, op de duur niets ontziende, karakter. Het vertoont daarin de integrale gemeenschapstrek van het Westen en daagt de christen uit, zich op zijn plaats in „de wereld” te bezinnen.

Deze uitdaging kan hij slechts tegemoet treden als hij vaste standplaats kiest in het brandpunt der openbaring Gods en het kruis van Hem. Die het begin is en de Voleinder der schepping, als eigen kruis aanvaardt.

Het compromis met de wereld is hiermede uitgesloten. Ook in de politiek. Dat de politiek het gebied der compromissen is, is een levensgevaarlijke these, zodra daaronder meer wordt verstaan dan het moeten accepteren van *nederlagen*, en wanneer die nederlagen niet allereerst als zodanig, dat is met pijn, worden beleefd. Ook indien er geen mogelijkheid bestaat om zelfs een eerste stap in tegenoverliggende richting te beproeven. En dat spreekt niet in de eerste plaats ten aanzien van aangelegenheden der „bovennatuur”, in zaken waarvoor men afzonderlijke, christelijke, programmapunten, placht te ontwerpen, die de ontwerpers bij het voortschrijden van de ontplooiing der samenleving in de steek lieten, zodat het nageslacht aan elke idee van beginsel begon te twijfelen.

Evenals in de internationale politiek in onze tijd de tegenstelling tussen de eisen der gerechtigheid en die der revolutie duidelijker dan voorheen schijnt te zijn getrokken, zo gaat het in de politiek der landen zelf vóór alles om de bedeling der publieke gerechtigheid *als* gerechtigheid, of wel om de staat als waarachtige *rechtsstaat*. Daarom bestaat er niet in de eerste plaats behoefte aan politici met zekere oriëntering op verschillend gebied, doch aan *staatslieden* van principiële overtuiging. Wij zeggen dit niet als aanwijzing ad hoc, doch om duidelijk te zijn in hetgeen waar het om gaat.

De christenleider in de staat behoort temidden van de verwarring der politiek zijn oog gericht te houden niet op het bereiken van enig partieel, al is het door kiezers nog zo vurig begeerd, doel, doch op het bedelen van de gerechtigheid onder al de belangen, die zich vanuit het volk bij de overheid aandienen, of die het staatsgezag uit hoofde *van* zulk een openbare rechtsbedeling daarvoor in aanmerking meent te moeten brengen. Hij staat daarmee met het aangezicht in de richting van de horizon van de openbaring der creatuur, welke is het kruis van de Meester, en tegenover al wat „deze wereld” over die gerechtigheid wil laten heersen en in welks dienst zij de staat gesteld wenst te zien.

Want zij aanvaardt het kruis niet, zij wenst te bezitten en te regeren. Zij ontziet daartoe geen middel, tot het bekleeden van illegitieme posten binnen de organen van het staatsgezag, waardoor een royale werking der publieke rechtsbedeling ten bate van partijen wordt verlamd, en tot het binnendringen in de gewapende macht of het opruimen van voor partijpolitieke doeleinden gevaarlijk geachte onderdelen daarvan toe.

Het getuigenis voor de God van Jezus Christus draagt dus wel een uitermate praktisch karakter, heden zich stellend tegen de religie van deze tijd. Wereldvreemdheid zou de uitvoering er van onmogelijk maken. De wereld zal integendeel door de christen beter dan door de vijand gekend moeten worden. Alleen door handelen léért men kennen. Maar de wereld kennen betekent: haar kennen in haar disharmonie. Een disharmonie, die in de politiek wel op het schrijnendst tevoorschijn treedt. Waar ligt het beginpunt der ontwarring?

Wij hebben, mede op daartoe gedaan verzoek, gemeend, ditmaal op de vraag naar de zin van christelijke politiek op de hiervoor gegeven wijze te mogen ingaan. De geschiedenis der protestants-christelijke partijen schijnt in een fase te zijn aangekomen, waarin een zeker beraad niet overbodig kan zijn. Velen die, ook na de „doorbraak”, achter haar stonden, schijnen het taaie grondthema ener scholastische religie aldus te gaan uitwerken, dat men voor het tijdelijk leven niet anders dan op een (vermeende) welvaart gericht pragmatisch beleid verlangt, en ten aanzien van het geestelijke — vanzelfsprekend — nadruk gelegd wil zien op wat de mens met naar de wereld georiënteerd oog en oor, wellicht als compensatie voor de gegroeide leegheid, gemakkelijk zou kunnen „verwerken”. Voor dezulken is elke oriëntering op het Evangelie verloren gegaan en kan een nog christelijk georganiseerd blijven slechts verzuiling in de slechtste zin van het woord betekenen.

De plaats van de Kerk van Christus is door de Meester op niet mis te verstane wijze in Diens laatste rede, zijnde nog in de wereld (Joh. 17 : 13)

en hogepriesterlijk gebed, omschreven, en tegenover Pilatus voor heel de geschiedenis geproclameerd. Het scholastisch motief was religieus, greep diep onder wijsbegeerte en theologie aan in de dynamis van de wortel van het mensbestaan en heeft de christenheid, ook de protestantse in deze landen, weggetrokken van het centrum der openbaring Gods, haar ogen voor de ware zin der creatuur toegesloten, haar veelbelovende werkzaamheid daarbinnen op veel punten onvruchtbaar gemaakt, het beginsel der vrijheid verdonkerd.

En het ging om de vrijheid, zoals wij herhaaldelijk in het licht stelden. Terwille van de vrijheid heeft men na het Réveil de ordeningen Gods willen zoeken, gestreden om ruimte voor de getuigenis van het Koninkrijk, dat *niet* van de wereld is. Deze vrijheid moet teruggevonden worden. Zij is slechts te vinden, maar dan ook onmiddellijk te vinden, in het met de Gestorvene verborgen leven. De wonderlijke positie van de Kerk is, dat zij *moet* indringen in de wereld, echter wetend dat zij door de wereld, met haar Meester, zal worden *uitgeworpen*. Ook haar — zelfs exclusief — recht in de wereld is *niet* van de wereld. Zij staat niet, tezamen met en dan op één of andere manier tegenover de „wereldsen”, binnen de wereld als door haar omvat. Integendeel zij staat tegenover haar. Want, om haar te *redden*, heeft de Meester zich *tegenover* haar gesteld.

Toegeworpen zullen worden de dingen van het aardse leven voor wie het Koninkrijk dient. In de politiek gaat het om de gerechtigheid Gods tot behoud van een wereld die zonder staat zichzelf zou vermoorden en het mèt een staat zonder gerechtigheid zeker doet. Maar die gerechtigheid, ter bediening in handen van een gewapend gezag gelegd, zal slechts gerechtigheid zijn, indien zij zich van haar richting op de Koning der gerechtigheid niet laat afbrengen door het volgen der begeerte van de mens, van welke aard deze ook mogen zijn, en welke alleen het tegendeel brengen van wat zij hebben beoogd.

Het getuigenis der opstanding wordt in de geschiedenis telkenmale gevraagd tegen de vijand die zich in concreto aandient en moet daarop worden afgestemd. Alleen langs deze weg komt de openbaring der creatuur tot haar bestemming. Zij is een openbaring in disharmonie, maar daarin met een enig vast oriënteringspunt en aldus openbaring. Het Tarwegraan is in de aarde gevallen en de zijnen zijn mèt Hem gestorven. Daardoor zijn zij vrij en verwachten, zolang deze wereld hun het leven laat tegen haar getuigend, het ogenblik waarop zij zullen verschijnen met Hem. Een andere bestemming is er voor het tijdelijk leven niet, is er niet voor de christelijke politiek op háár terrein. De vijand is bekend en de roeping klaar. Men bereide zich, want — aldus — heeft zij haar zin!

BINNENLANDS OVERZICHT

DOOR

H. ALGRA

Het is een plicht en nog meer een voorrecht, dit overzicht te beginnen met wat chronologisch bijna aan het slot zou moeten komen, maar toch zonder twijfel het eerst moet worden gememoreerd. Op 29 juni jl. heeft Z.K.H. Prins Bernhard zijn vijftigste verjaardag mogen vieren. De Grondwet spreekt van de gemaal van de regerende Koningin en noemt hem slechts in een bepaling omtrent zijn inkomen. Zijn positie is ook onmogelijk te „regelen”. Zij groeit en wordt veroverd, zij ontstaat en wordt gewijzigd door tact en discretie, door toewijding en bekwaamheid. En de ruimte daarvoor is niet alleen afhankelijk van wat de Prins zelf wil en doet, maar ook van wat anderen hem gunnen. Het klassieke voorbeeld, waaraan al deze vragen en opmerkingen kunnen worden getoetst, is nog altijd Prins Albert van Saksen-Coburg-Gotha, die in 1840 huwde met Koningin Victoria van Engeland. The Prince Consort of Her most gracious Majesty, prins Albert heeft het moeilijk gehad doordat de Koningin hem aanvankelijk weinig bewegingsvrijheid gaf en het Engelse volk hem hartgrondig wantrouwde. Tijdens de Krimoorlog werd dat laatste weer pijnlijk, toen de Prins van Russische sympathieën werd verdacht.

Maar Prins Albert heeft toch een breed werkterrein gevonden, zonder belangrijke openbare ambten te bekleden. Wellington had gewild, dat de Prins hem zou opvolgen als opperbevelhebber van het leger, maar Prins Albert weigerde. Zijn plaats naast de troon zou er door in het gedrang komen. De wijze, waarop Prins Albert zijn taak heeft vervuld: zonder belangrijke ambten te bekleden met brede en zeer actieve belangstelling het culturele en economische leven van het volk stimuleren — het is een voorbeeld geworden van de positie en het optreden van een Prince Consort. En het is geen geringe eer voor onze Prins der Nederlanden — de titel Prins-gemaal bestaat in Nederland niet — dat hij de vergelijking met Prins Albert schitterend kan doorstaan. We durven vrijmoedig zeggen, dat hij het daarbij in sommige opzichten minder moeilijk heeft gehad dan zijn grote voorganger. Het Nederlandse volk is hem terstond met groot vertrouwen tegemoet getreden en heeft hem met geestdrift als de echtgenoot van Prinses Juliana aanvaard. En de veranderde tijden en de ruimhartige opvattingen van Koningin Juliana hebben hem een ruimte en een vrijheid gegeven, waaraan alleen zijn eigen inzicht en gevoel voor verhoudingen gepaste grenzen stelt. En zo is Prins Bernhard een man, die in Nederland een grote plaats inneemt, die met gezag zijn woord kan spreken en met veel vrucht zijn werk kan verrichten.

Bij zijn vijftigste verjaardag is veel nadruk gelegd op zijn activiteit

op economisch gebied en het bedrijfsleven heeft zich niet onbetuigd gelaten.

Maar daarnaast mag toch niet worden vergeten het vele stimulerende werk, dat Z.K.H. de Prins verricht als Inspecteur-Generaal der Koninklijke Marine, der Koninklijke Landmacht en der Koninklijke Luchtmacht.

Ook op andere wijze kan dit overzicht in het teken staan van de „personalia”. Minister Luns is tijdens de debatten in de Tweede Kamer onwel geworden, en hoewel het een ogenblik zeer verontrustend scheen, zijn de latere berichten zeer hoopvol en geruststellend. Maar deze onverwachte inzinking als gevolg van oververmoeidheid vestigde de aandacht op een overigens bekend feit, dat de minister een taak heeft, die eigenlijk mensenkrachten te boven gaat. Er is geen ministerschap, waarvan het karakter zo radicaal is gewijzigd als dat van minister van Buitenlandse Zaken.

Het brengt mee een rusteloos reizen, meestal per vliegtuig; het meemaken van langdurige zittingen van de Vergadering der Verenigde Naties; spannende conferenties in Parijs en Bonn met de noodzaak, De Gaulle en Adenauer in hun aangezicht te weerstaan; een grote paraatheid en slagvaardigheid tegenover pers en parlement (waarbij de socialistische fractie van de Eerste Kamer een anti-Luns-complex blijkt te hebben!).

Dit alles stelt bijna onmogelijke fysieke en psychische eisen.

En wat bij de minister van Buitenlandse Zaken excessieve vormen heeft aangenomen, begint ook bij andere politici een rol te spelen. Velen, die aan internationaal werk deelnemen, hebben ten hoogste nog een eigen thuis voor weekends en eventuele vakanties. En het ontmoedigende is, dat al deze inspanning zulk een gering netto nationaal provenu oplevert: er wordt veel gepraat, nog eindeloos meer gerapporteerd, maar er worden weinig zaken gedaan.

Van minister Luns naar oud-minister Van Rooy is méér dan een stap. De minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid heeft de strijd opgegeven. Hij is als minister gesneuveld bij de behandeling van het wetsontwerp Algemene Kinderbijslagverzekering in de Tweede Kamer. In hoeverre zijn ambtgenoten of leidende figuren uit de K.V.P. hem onder druk hebben gezet om hem zover te brengen, dat hij H.M. de Koningin „om persoonlijke redenen” om ontslag vroeg, zal allicht later blijken. Na zijn heengaan heeft de heer Andriessen uitdrukkelijk geconstateerd, dat deze minister heeft gefaald. Hij heeft de tijd gehad zich in de materie in te werken, maar het niet gedaan... Het is een onbarmhartig vonnis, de politiek is een harde zaak en de openbaarheid der democratie spaart niets en niemand.

Een onbelangrijk gevolg van dit aftreden van mr. Van Rooy is, dat het schrijven van dit Binnenlands overzicht nutteloos een week werd uitgesteld. De redactie vond, dat zo mogelijk het resultaat en allicht ook de politieke gevolgen van de beslissing van de Tweede Kamer inzake de „kinderbijslag” nog in dit overzicht verwerkt zouden moeten worden. Maar nu is de behandeling uitgesteld. Het staat vast, dat er eerst een nieuwe

minister moet komen, en misschien moet die zich dan eerst nog inwerken. Het kan uiteraard ook zijn, dat hij reeds *is* ingewerkt. In elk geval is het de vraag, of het eerstvolgende tweemaandelijks overzicht zich reeds kan bezig houden met de uiteindelijke beslissing van de Tweede Kamer. Wel mag juist nu worden gezegd, dat minister Van Rooy in een moeilijke positie was geplaatst, waar alleen een speler uit de meesterklasse iets moois van had kunnen maken. Het betrof een ontwerp van het kabinet-Drees met ook socialistische handtekeningen. Het stond vrijwel vast, dat het ontwerp zou worden verworpen. Voor die eventualiteit werd reeds overleg gepleegd tussen „regeringsfracties” over een aanvaardbaar compromis. In deze omstandigheden bleek de minister tegenover het geanimeerde spel van de Kamer eigenlijk geen enkel tegenspel te kunnen geven.

Vanuit het breed-nationale, waarmede dit overzicht begon, trekken we nu na het aanstippen van de politieke moeilijkheden een nog enger cirkel, nl. die van de eigen partij. De A.R. Partij heeft haar Deputatenvergadering gehouden ter goedkeuring van het beginsel- en algemeen staatkundig program. De behandeling daarvan was zó grondig en zó langdurig voorbereid, de kiesverenigingen en andere partij-instanties hadden zó gewerkt, dat de Deputatenvergadering eigenlijk niets anders had te doen dan de conclusie trekken: dit *is* het nu, zo *zijn* we het na langdurig overleg eens geworden, en zo gaan we het nu bezegelen.

Om andere redenen heeft de Deputatenvergadering aanleiding gegeven tot verscheidene perscommentaren. Dr. Berghuis heeft reden, zich over verscheidene van die commentaren te beklagen. De A.R. Partij belijdt, dat de overheid regeert bij de gratie Gods. En allen, die over ons gesteld zijn, hebben wij ere, liefde en trouw te bewijzen, „aangezien het Gode belieft, ons door hun hand te regeren” (Heidelbergse Catechismus over het vijfde gebod!). Vanuit dit belijden en dit gebod heeft dr. Berghuis, voorzichtig en bijna vragend, gesteld, dat er grenzen zijn bij het hanteren van de wapenen van spot en satire, wanneer zij, „die over ons gesteld zijn” daarvan het object zijn. De reacties, vooral van de liberale pers, waren bijna ontstellend. *Bijna*, want au fond gaven zij tenslotte niets anders weer dan het relativistische klassieke liberale standpunt: de overheid regeert *niet* bij de gratie Gods, en overheidspersonen eerbiedigt men, voorzover zij dat naar onze smaak verdienen.

In ons vorig Binnenlands overzicht hebben wij gewezen op het niet onbedenklijke verschijnsel, dat dezelfde *personen* telkens uit anderen hoofde met de regering in discussie treden. Voorzitters van machtige landelijke organisaties spreken namens hun organisatie, namens het „schap” waarin zij mede de leiding hebben, als lid van de S.E.R. of als Kamerlid. En zij wandelen van het ene milieu naar het andere met moties toegerust, die hier worden aangenomen en ginds tegen de regering worden uitgespeeld. Op de Deputatenvergadering heeft minister Zijlstra hetzelfde probleem duidelijk, zakelijk en zonder toespitsing aan de orde gesteld.

Het is hoogst gewenst, dat het gesprek over deze zaak wordt voort-

gezet, waarbij men goed moet onderscheiden tussen het elders geuite verwijt van activiteiten van pressure-groups en het hier gesignaleerde verschijnsel van verbinding en eventueel vermenging van functies in een en dezelfde persoon. In elk geval heeft de opmerking van minister Zijlstra in de pers reeds aanleiding gegeven tot veel commentaar. Een andere opmerking van deze minister, dat in de huidige welvaartsperiode te velen menen dat de overheid een soort distributieorgaan van subsidies en garanties moet zijn, is meestal wel stilzwijgend ontvangen. Misschien, omdat hier vrijwel elk van ons wel boter op zijn hoofd heeft en zich dus een weinig gedekt moet houden. Maar in een partij, waar zoveel nadruk wordt gelegd (en terecht!) op vrijheid en verantwoordelijkheid, zullen vragen als deze met grondigheid en vrijmoedigheid verder moeten worden besproken.

OVERHEID EN OPENBAAR ONDERWIJS (II)

DOOR

H. ALGRA

„Het openbaar onderwijs wordt bij de wet geregeld.”

Dat de grondwet een regeling *bij de wet* voorschrijft, kan men arbitrair noemen. Maar in elk geval regelt de *overheid* het openbaar onderwijs. Zij mag die regeling aan niemand anders overlaten. Want het wezen van het openbaar onderwijs is, dat de overheid het in handen heeft. Het openbaar onderwijs wordt gegeven in *staatscholen*.

Minister Cals heeft in de Tweede Onderwijsnota vooropgesteld, dat het onderwijs een geïntegreerd deel der opvoeding behoort te worden. Het is niet mogelijk, een scheiding te maken tussen onderwijs en opvoeding in die zin, dat het gezin opvoedt en de school (slechts) onderwijst. Onderwijs is tevens opvoeding.

Wanneer er van overheidswege scholen worden gesticht en onderhouden, dan is het de plicht van de overheid, de richting van het van harentwege gegeven onderwijs te bepalen en ervoor te zorgen, dat haar richtlijnen worden geëerbiedigd. Minister Cals heeft in de memorie van toelichting op het ontwerp van Wet tot regeling van het voortgezet onderwijs gesproken over de verwevenheid van onderwijs en opvoeding en daaraan de opmerking vastgeknoopt, dat de overheid, omdat de opvoeding een uitermate persoonlijke taak van de ouders is, zich bij de regeling van het onderwijs grote beperkingen ziet opgelegd. Deze redenering is juist, maar brengt principiële moeilijkheden bij de regeling van het openbaar onderwijs.

Daarbij staat voorop, dat de overheid niet kan bepalen, dat haar onderwijs neutraal zal zijn. In een vorig artikel heb ik aangetoond, hoe radicaal dat is geprobeerd. Maar het was een fictie, dat de school neutraal kan zijn. Dat wordt nu vrij algemeen erkend. Vrij algemeen: bij de behandeling van de onderwijsbegroting 1961 heeft mevrouw Schouwenaar verklaard, dat de openbare school niet meer neutraal is; de Nieuwe Rotterdamse Courant heeft in haar Kameroverzicht de volgende dag dit tegengesproken en verklaard, dat de openbare school in Nederland nog steeds neutraal is. Maar wat in de politiek nog tussen ja en neen schijnt te zweven, is in de pedagogische wetenschap al lang geen kwestie meer. Neutraal onderwijs is daar een even vreemde woordcombinatie als een kleurloos schilderij of een geluidloze symphonie. En dus kan nimmer van de overheid worden gevorderd, dat zij wettelijk zal vastleggen, dat het openbaar onderwijs neutraal is. Ook van de overheid mag niet het onmogelijke worden gevergd.

Maar het is wel haar plicht, te bepalen, wat dan de richting van het openbaar onderwijs, het van overheidswege gegeven onderwijs zal zijn.

Het is háár plicht en van niemand anders. Zij kan proberen zich aan die plicht te onttrekken, door eenvoudig te stellen dat openbaar onderwijs is het onderwijs van overheidswege gegeven en dan verder er het zwijgen toe te doen¹⁾. Minister Cals heeft dat aanvankelijk geprobeerd in het ontwerp tot regeling van het voortgezet onderwijs. Dat ontwerp bevatte géén bepaling, zoals de wet op het lager onderwijs, om het karakter en de richting van het openbaar onderwijs aan te geven. Maar dat betekent alleen formele winst. Materieel schiet de minister er niets mee op. Want de overheid moet het openbaar onderwijs regelen en *dus* moet zij zeggen, in welke geest dat onderwijs dient te worden gegeven. En daarbij heeft de overheid het recht, zich niet te beperken tot algemene bepalingen. Zij moet leerkrachten, die zich niet aan de door haar verstrekte richtlijnen houden, tot de orde roepen. Zij heeft uit te maken wat op haar scholen wel en niet is geoorloofd. Van communistische zijde is aan b. en w. van Amsterdam de vraag gesteld of zij geïnformeerd zijn over het feit, dat op een aantal openbare scholen ter gelegenheid van de Kerstviering Kerstverhalen met een religieuze inhoud zijn verteld en of dit niet strijdig is met het karakter van het openbaar onderwijs. Natuurlijk kan de overheid, in dit geval het dagelijks bestuur der gemeente Amsterdam, niet de plicht ontkennen, op zulk een vraag te antwoorden. En als de overheid antwoordt, dan is zij bezig de richting van het openbaar onderwijs te preciseren. B. en w. antwoorden:

1. het feit is ons bekend;
2. het is niet strijdig met het karakter van het openbaar onderwijs, wanneer de leerlingen inzicht wordt bijgebracht in de strekking der Kerstviering;
3. er is evenmin strijd met het karakter van het openbaar onderwijs, wanneer er ter gelegenheid van het Kerstfeest verhalen worden verteld met een ethische of een religieuze strekking.

Maar er is een mits bij, nl. mits dat bijbrengen van inzicht en het vertellen van bedoelde verhalen geschiedt met eerbiediging van de levensbeschouwelijke inzichten van de ouders.

Er is op deze uitspraken heel wat commentaar te leveren, maar daar gaat het nu niet om. Het is een duidelijk voorbeeld, *dat de overheid uitmaakt* wat het karakter van het openbaar onderwijs is en wat in verband daarmee op de openbare school mag worden geleerd, gedaan of toegelaten.

De *overheid* maakt dat uit, en niet de ouders van de leerlingen en nog veel minder de organisaties die het openbare onderwijs propagieren. Die organisaties kunnen bij haar propaganda wel aan de ouders meedelen, wat de overheid aangaande het karakter van het openbaar onderwijs heeft bepaald, en zij kunnen daaromtrent haar waardering en instemming kenbaar maken, als zij maar niet vergeten te zeggen, dat *de overheid beslist*, omdat zulks bij staatsscholen niet anders kan of mag.

Nu is het niet vanzelfsprekend, dat de staat zijn eigen scholen heeft. Een land met alleen maar vrije scholen is heel goed denkbaar. Het staatsonderwijs dankt zijn ontstaan aan het initiatief van de overheid. Zij sticht

¹⁾ Minister Van Reenen had dat ook al geprobeerd in zijn wetsvoorstel tot het regelen van het lager onderwijs in 1852.

scholen, wanneer zij zulks nodig vindt. En zij kan de noodzaak vinden in haar inzicht, dat zij door het staatsonderwijs de jeugd van het volk moet opvoeden in een bepaalde richting. Het openbaar onderwijs dankt overal, en speciaal ook in Nederland, zijn ontstaan aan de begeerte van de overheid de school te hanteren als een instrument ter volksopvoeding. En daarbij hebben negatieve en positieve elementen een rol gespeeld. Negatief: door het onderwijs van staatswege ter hand te nemen, kan het worden onttrokken aan „priesterheerschappij”. Positief: de overheid kon door het van harentwege gegeven onderwijs zorgen voor de vorming van goede staatsburgers. In de instructie van de Agent van Nationale opvoeding van 21 december 1798 stond onder meer, dat deze Agent er op bedacht moest zijn, „dat de jonge Burgers en Burgeressen van den Staat, aan wier verlichting en deugd het Bataafsche Volk het heilig pand zijner aangenomen grondstellingen van het Maatschappelijk Verdrag ter bewaring heeft aanbevolen, al vroeg in die grondbeginselen onderwezen worden en tevens overtuigd, dat van de echte waardeering der Vrijheid en van de verstandige en eerlijke beoefening der afzonderlijke en algemeene rechten en plichten voornamelijk de duurzaamheid, het verstand en het geluk afhangt van het Vaderland, dat zij vuriglijk behooren te beminnen.”

In totalitaire staten is het onderwijs dan ook in beslissende mate staatszaak. „Die deutsche Schule ist ein Teil der nationalsozialistischen Erziehungsordnung. Sie hat die Aufgabe, im Verein mit den anderen Erziehungsmächten des Volkes, aber mit den ihr eigentümlichen Erziehungsmitteln, den nationalsozialistischen Menschen zu formen”²⁾. (*Erziehung und Unterricht in der höheren Schule*, ämtliche Ausgabe des Reichs- und Preussischen Ministeriums für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, Berlijn 1938, blz. 9). Maar ook in het democratische Amerika is de openbare volksschool het middel, om Amerikaanse staatsburgers te vormen, die het een voorrecht achten, Amerikanen te zijn, uit welk land en van welke nationaliteit zij ook afkomstig zijn.

Maar in ons land is het uitgesloten, dat de overheid pleit voor de noodzakelijkheid van háár onderwijs, het openbaar onderwijs, met het argument, dat zij dit niet kan missen met het oog op de nationale volksopvoeding. In Nederland ligt het *thans* juist andersom. Waarom bestaat er in Nederland openbaar onderwijs? Waarom zijn er staatsscholen? Niet omdat de overheid zegt: mijn verantwoordelijkheid als overheid brengt mee dat ik, ter behartiging van het algemeen welzijn, van overheidswege onderwijs doe geven. Ware dat het geval, dan zou zij als overheid de ontvolking van vele openbare scholen moeten betreuren en met de haar ten dienste staande middelen tegengaan. Zoals zij dat in de vorige eeuw heeft gedaan.

Waarom dan wel openbaar onderwijs? Omdat een aantal *ouders* in Nederland openbaar onderwijs wil voor hun kinderen. Zij geven de voorkeur aan een school van overheidswege boven een school, die zij zelf oprichten en besturen. En zoals de overheid het oprichten en voortbestaan van vrije scholen financieel mogelijk maakt voor de kinderen van die

²⁾ De Duitse school is een deel van de nationaal-socialistische orde op het gebied van de opvoeding. Zij heeft tot taak, samen met andere opvoedingsorganen van het volk, maar met de voor haar karakteristieke opvoedingsmiddelen, de nationaal-socialistische mens te vormen.

ouders, die de voorkeur geven aan een vrije school, zo honoreert zij ook het verlangen van andere ouders, die niet een vrije school, maar een staatschool voor hun kinderen prefereren. De openbare scholen bestaan in Nederland slechts in zoverre en zolang als er ouders zijn, die vragen om openbaar onderwijs voor hun kinderen.

Daarbij vraagt de overheid niet naar het motief van die ouders. Het kan zijn, dat zij onderwijs van overheidswege wensen, omdat zij geloven, dat alleen dat onderwijs afdoende waarborgen biedt, dat het deugdelijk is. Wij delen die mening volstrekt niet, maar de overheid blijft daarbuiten. Anderen kunnen voorkeur hebben voor de openbare school, omdat zij nog altijd dromen van één school voor héél het volk. Weer anderen begeren de openbare school, zoals zij in Nederland bestáát als „niet-confessionele school”. De richting van de openbare school is voor hen beslissend, niet het feit, dat het een school van overheidswege is.

De overheid richt dus in Nederland openbare scholen op, zo vaak er voldoende ouders zijn, die dat onderwijs begeren. Maar het zou een te gemakkelijk vervolg zijn, wanneer wij erop lieten volgen: en daarom laat de overheid het ook aan de ouders van de leerlingen der openbare school over, te beslissen, hoe de richting van de openbare school zal zijn.

Praktisch is dat reeds moeilijk. Want de voorstanders van het openbaar onderwijs in Nederland blijken niet in staat, hier tot eenstemmigheid te komen. Integendeel, nu men wel algemeen tot de erkenning is gekomen, dat neutraal onderwijs niet bestaan kan, is de discussie eerst goed los gekomen. En het Humanistisch Verbond spreekt hier een andere taal dan het vrijzinnig protestantisme; de communisten en de liberalen zijn de beide politieke groeperingen die openlijk kiezen voor de openbare school (de P.v.d.A. onthoudt zich van zulk een keuze), maar denken heel verschillend over karakter en richting van de school hunner keuze.

Het is evenwel méér dan een kwestie van praktische mogelijkheid of onmogelijkheid. *Als* de overheid openbare scholen in het leven roept, dan is het háár, niet aan anderen te delegeren plicht, om het karakter van háár scholen te bepalen. En zij weet, wat een school is. Zij weet, dat een school zonder geestelijke grondslag een huis is zonder fundamenten. Zij is als Gods dienaar ook hier gehouden, als christelijke overheid op te treden. Zij weet, zij kan en behoort althans te weten, dat onderwijs en opvoeding geconfronteerd worden met de grootste aller vragen: wat dunkt U van de Christus? In Leeuwarden is een bijzondere hogere landbouwschool, die ontstaan is uit een door de minister gewenste samenwerking tussen de drie provinciale landbouworganisaties. Bij de discussie over de grondslag der school kwam die vraag aan de orde en het zou vreemd zijn geweest, als zij niet aan de orde was gekomen. En men is het eens geworden over het antwoord, en heeft daarom in de statuten opgenomen het antwoord, dat Petrus heeft gegeven op die vraag, het antwoord, waarom Christus hem zalig heeft gesproken. Mag de overheid als Gods dienaar die vraag wel proberen te omzeilen, als zij overweegt wat de basis zal zijn van het door háár gegeven onderwijs? Mag zij doen alsof in háár scholen die vraag niet aan de orde komt? Mag zij menen, dat het mogelijk is op die vraag te antwoorden met eerbiediging van de levensbeschouwelijke inzichten van

de ouders, aanhangers van het historisch materialisme, het humanisme in zijn vele gedaanten, het rooms-katholicisme, het calvinisme en de theosofie?

„Volksonderwijs” en de Nederlandse Onderwijzersvereniging, de twee grote organisaties uit en voor het openbaar onderwijs, hebben aan de Tweede Kamer op 9 oktober 1959 een adres gezonden in verband met het ontwerp „Mammoetwet”, waarin staat: „Immers, de openbare school heeft behalve de taak de kinderen kennis bij te brengen, ook de opdracht de kinderen van ons volk op te voeden tot goede burgers van onze democratische gemeenschap op een grondslag van de zeden en gewoonten, welke ontleend worden aan christendom en humanisme.”

Een neutrale school heeft geen grondslag. Hier wordt door de organisaties uit het openbaar onderwijs wel gesproken van een grondslag, een grondslag van *zeden* en *gewoonten*. Bij de openbare behandeling van het ontwerp Mammoetwet zal deze formulering, door de organisaties officieel aan de orde gesteld, stellig ter sprake komen, als de Kamer moet oordelen over het voorstel van minister Cals om de anderhalf eeuw oude en zeer aanvechtbare formule van de christelijke en maatschappelijke deugden (bij gebrek aan beter?) maar weer te nemen. En het is niet zo, dat de voorstanders van openbare scholen in de Kamer hier andere rechten en plichten hebben dan de leden van andere fracties. De overheid bepaalt in de wet het karakter en de grondslag van de openbare school en treedt daarover in overleg met de Kamer en niet met het openbaar onderwijs. Wanneer de Kamer hier een fundamenteel debat gemakshalve of om der wille van de vrede uit de weg gaat, dan verzuimt zij haar plicht. En bij dat fundamenteel debat komt zonder twijfel deze vraag centraal te staan: wat heeft de overheid als dienaar van Gods, overeenkomstig de goddelijke ordinarieën, als grondslag vast te stellen voor het *van harentwege* gegeven onderwijs?

En dan mag de overheid niet volstaan met wat te zeggen over *een* grondslag van *zeden* en *gewoonten* enz. Dan blijft zij in oneerlijke vaagheden hangen. Dan doet zij bovendien, alsof christendom en humanisme parallel lopen, terwijl in de moderne tijd het humanisme als geestelijke richting waarschijnlijk de op een na diepste en laatste vijandschap tegen het Evangelie van Christus openbaart. De laatste vijandschap is die van de mens der zonde. De op één na laatste is dunkt mij die van de verlichte mens, die zegt: ik geloof niet in God, niet in Christus, maar ik ben best bereid het christendom te respecteren, omdat het ongevaarlijk en soms zelfs sympathiek is geworden. Best te respecteren, als het door de overheid maar niet behandeld wordt als iets anders of iets meer dan elke menselijke visie op leven en wereld.

De overheid zal uit haar eigen positie en verantwoordelijkheid, in gebondenheid aan Gods ordinarieën, moeten bepalen wat het karakter en de grondslag is van *haar* onderwijs. En dan kan zij de voorstellen van de voorstanders van het openbaar onderwijs niet aanvaarden.

Maar als zij weigert dat te doen, ontstaat er terstond een andere moeilijkheid. Want de overheid mag ook niets opleggen aan de ouders, niets opleggen, wat die ouders om principiële redenen afwijzen. Hier lijkt een impasse te ontstaan.

Maar wij moeten goed zien, waar hier de moeilijkheid zit. De Nederlandse onderwijswetgeving laat aan de geestelijke vrijheid alle recht weder-

varen. Toen de voorstanders van de openbare school in de vorige eeuw de macht in handen hadden, werd de geestelijke vrijheid met voeten getreden. In de wetgeving van na 1920 is dat anders. Er is vrijheid van onderwijs in formele en materiële zin.

De moeilijkheid ontstaat alleen, doordat een aantal Nederlanders voor hun kinderen niet maar onderwijs van een bepaalde kleur begeren, maar staatsonderwijs. Daarmee scheppen *zij* het conflict, dat hier duidelijk openbaar wordt, zodra men eerlijk gaat doorspreken.

En het conflict is opgeheven, zodra de voorstanders van niet-confessioneel onderwijs bereid zijn hun opvattingen, hun gedachten over onderwijs en opvoeding, te realiseren in vrije scholen.

Niets staat hun daarbij in de weg. Bij het voortgezet onderwijs ook niet eens de gedachte, dat de openbare school wettelijk nog een voorsprong heeft. Ook niet de financiering. Wanneer b.v. een gemeentelijk lyceum zou worden omgezet in een vrijzinnig, een humanistisch, een neutraal, een algemeen lyceum of hoe men het maar noemen wil, dan hebben de ouders van de daar schoolgaande kinderen de volledige vrijheid om zelf de grondslag en het karakter van de school te bepalen. En zij hebben niet de minste aanleiding meer om met de overheid in discussie te treden over de grondslag van het onderwijs, dat aan hun kinderen op hun school wordt gegeven.

Men pleit telkens voor een andere beheersvorm van de openbare school. Daarin zit soms blijkbaar het streven, het openbaar onderwijs in een betere positie te brengen, door het openbaar onderwijs te doen blijven en het tegelijk de voordelen van de beheersvorm van de vrije school althans voor een deel te doen genieten. Dat kan leiden tot allerlei geknoei. Niet in de zin van fraude, maar van verdoezeling van de taak en de verantwoordelijkheid van de overheid voor háár scholen. De gezonde, de logische oplossing is, dat zij, die meer rechten en vrijheden willen voor de openbare school, dat zoeken in de royale, bij de wet geboden weg. Zij maken er een bijzondere school van. Alleen langs die weg is het mogelijk uit de impasse te komen.

Maar dat kan niet, zeggen sommigen. Want de voorstanders van het openbaar onderwijs in Nederland vormen zulk een heterogeen gezelschap, dat zij het onderling *nóóit* eens kunnen worden over een basis-formule voor een school, waar zij samen achter zouden staan. De openbare school redt hen uit de verlegenheid, door een formule te geven, die „iedereen op zijne wijs” kan interpreteren. De overheid bewijst hun een dienst, niet door in de wet het karakter van het openbaar onderwijs aan te geven, maar door het zo te doen, dat men praktisch dichtbij het neutralisme komt, men bespiegelend en propagerend het wetsartikel als een caoutchouc-artikel kan hanteren. Stel, dat dit zo ware, dan behoort het bij de behandeling van het wetsontwerp tot regeling van het voortgezet onderwijs te blijken. Dan moeten bij het principiële debat over de grondslagen van het staatsonderwijs de moeilijkheden en bedoelingen *blijken*.

Wij zeggen evenwel: het blijkt *plaatselijk* en *school voor school* wel te kunnen. Het gebeurt immers bij het voortgezet onderwijs op overtuigende wijze. Het is zo jammer, dat velen bij het voortgezet onderwijs te veel denken aan het v.h.m.o. Het beroepsonderwijs heeft een véél breder

beslag op het volk en juist daar is het gebleken, dat het openbaar onderwijs overbodig is in de Nederlandse constellatie. Neem het lager land- en tuinbouwonderwijs. In 1958 waren er in ons land 234 lagere landbouwscholen, waarvan twee openbare en 232 bijzondere. De voorstanders van openbaar lager onderwijs hebben voor het lager landbouwonderwijs dus geen bezwaar tegen de vrije school van hun richting en zij hebben dat kunnen verwezenlijken. Er waren nl. 72 protestants-christelijke lagere landbouwscholen, 91 rooms-katholieke en 69 „andere bijzondere”. De laatste worden voor het overgrote deel gedragen door de voorstanders van de openbare lagere school. Van de 66 lagere tuinbouwscholen zijn er eveneens twee openbaar. Een héél enkele keer komt het voor, dat een burgerlijke gemeente op het standpunt staat: als er in deze plaats lager landbouwonderwijs zal komen, dan moet de *gemeente* het doen.

Maar dat is dan meer de opvatting van een ambitieuze burgemeester, die zulk een school op zijn staat van dienst wil hebben, dan dat de bevolking zulk een voorkeur heeft voor een school van staatswege. Bij het technisch onderwijs geldt hetzelfde, ook wat die burgemeester betreft. In 1957 waren er 259 lagere technische scholen voor jongens; daarvan waren er maar 18 openbaar en 116 vielen onder de rubriek „andere bijzondere”. Huis-houdonderwijs voor meisjes leverde de volgende cijfers op: 239 scholen en daarvan 10 openbaar. En het landbouwhuishoudonderwijs 206 scholen en daarvan 4 openbaar. Zodra men treedt buiten het v.h.m.o. en het u.l.o. blijkt duidelijk, dat het Nederlandse volk een regeling van het voortgezet onderwijs *heeft aanvaard*, waarbij de bijzondere school normaal is en de openbare school een hoge uitzondering. Dat blijkt te kunnen. En het is vreemd, als men nu de regeling van het voortgezet onderwijs wil aangrijpen, om voor het openbaar onderwijs een plaats te pretenderen, die het nergens buiten v.h.m.o. en u.l.o. heeft. Over een heel breed terrein van het voortgezet onderwijs speelt het openbaar onderwijs praktisch geen rol en behoeft de overheid dus ook niet te praten over karakter en grondslag van haar onderwijs. Daar doen de ouders het zelf. Dat brede terrein dient zo te worden uitgebreid, dat het gaandeweg het gehele voortgezet onderwijs beslaat. Dat kan blijkbaar, zonder dat de geestelijke vrijheid wordt gekrenkt. Die krenking zou er zijn, wanneer de voorstanders van het openbaar onderwijs zouden zeggen: bij ons is primair de vraag: niet wat onze kinderen wordt onderwezen en hoe zij op school worden opgevoed, maar primair geldt voor ons: de staat moet het doen. Dat men dus staatsonderwijs tot een beginsel heeft gemaakt. Maar dat is weinig waarschijnlijk. Want het voortgezet onderwijs getuigt van het tegendeel. En wie van staatsonderwijs een beginsel maakt, die moet ook liever niet pleiten voor een beheersvorm, waarbij de ouders meer zeggenschap krijgen . . .

Mijn conclusie is, dat het onverantwoord zou zijn; principieel niet te verdedigen en met de ontwikkeling van het voortgezet onderwijs in vele sectoren in flagrante strijd, wanneer men bij de debatten over het voortgezet onderwijs zou uitgaan van ficties omtrent positie, recht en grondslag van het van overheidswegen gegeven onderwijs.

Minister Cals spreekt graag van eigentijdse oplossingen. Maar hier is het gevaar aanwezig, dat men op deze zeer belangrijke punten gaat doen, alsof de historie in 1798 is begonnen en in 1920 is afgesloten.

IN DE BAN VAN HET KERNWAPEN OF HET KERNWAPEN IN DE BAN?

DOOR

PROF. DR. S. U. ZUIDEMA

1. Welke progressie men ook in twijfel kan stellen, niet de progressie van het technisch kunnen van de mens. De mens heeft zijn arm verlengd met de spade en met het zwaard; met het houthakkersmes en met de strijdbijl, en geen uitvinding, die door de mens is gedaan, of deze uitvinding had door de aanwezigheid van de mens een ambivalent karakter: zij vraagt de mens om het antwoord van de wijze waarop hij deze uitvinding gaat aanwenden. De boekdrukkunst is een stap ten hemel en een stap ter hel; zij stelt in staat tot communicatie van „stichtelijke” lectuur, maar ook tot communicatie van pornografische geschriften. Alle beheersingsmacht van de mens is sinds de zondeval ambivalent, een uitdaging aan de mens tot een verantwoord en Gode welgevallig gebruik en tegelijk door de mens aangewend tot een uitdaging aan God en een uitbanning van God, en impliciet tot een uitdaging van de naaste en een uitbanning van de rechten van de naaste.

Met de versnelde, tot voor kort zelfs onvoorspelbare en ondenkbare uitbreiding van deze menselijke macht zijn wij, als in de slaap, ineens als het ware gesmeten in het atomaire tijdperk, dat aan mens en mensheid de beschikking geeft over een oplossing van het wereldvoedsel- en wereldbevolkingsvraagstuk in een omvang, waaraan niet te denken viel in de perioden van de elektriciteitstoepassing, laat staan van de stoommachine, van de windmolen en van de trekschuit. Maar tegelijkertijd over het atoomwapen, de atoombom en de waterstofbom. Slechts struisvogelpolitiek kan doen, alsof deze formidabele beschikkingsmacht ons niet in de schoot gevallen is. Zij is klaar zelfbedrog. Het kernwapen is er. Het kwam er tegelijk met de ontdekking én uitvinding van de splijtbaarheid van uranium 235. En ook de vernietiging van alle kernwapens kan niet ongedaan maken, dat de produktie ervan binnen menselijk bereik blijft. Er valt hier iets niet meer ongedaan te maken. De historie van de progressie in technische macht is de historie van een *onomkeerbaar* proces. Wij kunnen in dezen, hoe graag wij het ook zouden willen, niet meer op onze schreden terugkeren. En hiermede wacht deze progressie, deze vrucht van wetenschappelijk experiment, op het menselijk antwoord; is ze een uitdaging aan mens en mensheid voor eens en voor altijd gesteld: beheerst de mens, beheersen wij onze heerschappij over deze door ons in cultuur gebrachte natuurkrachten?

2. De illusie van prominente denkers uit de vorige eeuw, die zich toen reeds met dit vraagstuk geconfronteerd zagen, en die zich bezonnen over de „wonderen” der techniek, en ervan uitgingen, dat de technische progressie, welke zich vooral in de industriële revolutie gestalte gaf, als vanzelf een einde zou maken aan alle oorlogsgeweld en het tijdperk van de vrede en de vredeswerken op aarde zou inluiden, heeft zich in de

beide wereldoorlogen van onze eeuw voorgoed als een illusie ontpopt. Technische machtsexpansie leidt niet automatisch tot vrede op aarde. Wij zijn daar in onze tijd zo diep van overtuigd, dat de schaal der waardering van ons technisch kunnen nu eerder doorslaat naar de andere zijde. Er zijn nu theologen, die zonder enige reserve in de aanwezigheid van het atomaire wapen gedemonstreerd zien, waartoe de mens komt, die van God is afgefallen, en „aan zichzelf verloren” is; de mens, die zijn heil uitsluitend heeft willen zoeken in het helpen van zichzelf, en door wie de hulp van God overbodig en het geloof in Gods hulp en heil zelfs gevaarlijk werden geacht, omdat in de mate, waarin hij op God vertrouwt, hij afstand doet van eigen verantwoordelijkheid en in de mate, waarin hij eigen verantwoordelijkheid zichzelf als taak en richtsnoer stelt, hij het vertrouwen in God overbodig en inhoudsloos maakt.

De atoombom wordt door hen als het blijk bij uitnemendheid van deze god-loosheid gezien. Gollwitzer argumenteert o.a. zo. „Waarom — zo vraagt hij — moet hier — nl. op het terrein der politiek — het absolute zichzelf helpen geheiligd zijn, dat anders overal als de houding van het ongelooft beschouwd wordt?”¹⁾

Het is echter o.i. irreeël, een gewelddadige abstractie, dit vonnis te strijken over de atoombom met weglating van de beschikkingsmacht, die de mens door ontdekking en uitvinding van de atoomenergie in handen heeft gekregen. Deze beschikkingsmacht moet evenzeer in haar totaal beschouwd worden als een fenomeen van het zichzelf helpen en van het absolute zichzelf helpen, omdat zij even (al of niet) waterdicht is als de macht, die de atoombom ons verschaft. En als zij het niet is, dan is de atoombom het evenmin.

Deze visie, die zich als christelijk presenteert, omdat zij immers de mens in naam van het geloof in God wil verbieden, zichzelf „absoluut” te helpen, komt in onze dagen ook bij denkers voor, die helemaal niet „christelijk” over de techniek en haar formidabele machtsvergroting van de mens nadenken, maar die intussen zich ook met een ernstig verdict afwenden van het tijdperk der „techniek”. Ik denk hier aan Martin Heidegger, die in de technische machtsexpansie van de mens niet anders kan zien dan een blijk van de „zijnsvergetelheid”, waarin de mensheid nu al eeuwen leeft. Hij wil de mens als het ware een slag omdraaien, en zijn heerschappelijke instelling en gerichtheid op „het zijnde” vervangen door een nederig, aandachtig luisteren naar de zelfopenbaring van het goddelijke „Zijn”, dat niet in 's mensens macht staat, maar dat de mens begenadigt met het staan in de „Lichtung des Seins”, waardoor hij in plaats van heer over het zijnde wordt tot een herder van het *Zijn*. Een neopaganistische romantiek moet hier de redding brengen. Of zij zoden aan de dijk zet? Of zij meer dan reactionair denken is, dat met de onomkeerbaarheid der historie geen rekening wil houden, en zich in een nieuw mythologisch denken verbergt voor de realiteit? In beide gevallen kunnen wij van de desillusie spreken, die de illusie inzake de

1) Helmut Gollwitzer, *Die Christen und die Atomwaffen*, Chr. Kaiser Verlag, München, 1957; vgl. *Wending*, januari 1958, blz. 717 e.v.

Overgenomen door dr. J. J. Buskes in *Wending*, juni 1958, art. *Het duel tussen hemel en aarde*, blz. 227 e.v.

verlossende, heilbrengende progressie van ons technisch kunnen op de voet is gevolgd. Maar in beide gevallen kan men zichzelf wel voorspiegelen, dat men niet langer „in de ban van de techniek (respectievelijk van het atoomwapen) leeft, en dat men de techniek” (respectievelijk het atoomwapen) in de ban doet, maar in de concrete werkelijkheid van mens en samenleving richt dit alles niets en nog eens niets uit. Men zet zichzelf er enkel maar mee buiten de historie, om daarmee indirect de macht van degenen, die de technische machtsvorming tot een stap naar de hel maken, te vergroten.

Het dilemma: in de ban van de techniek (respectievelijk van het kernwapen) of de techniek (respectievelijk het kernwapen) in de ban, is een voos dilemma, waar niemand bij gebaat is behalve degenen, die deze fenomenale menselijke machtsvorming ten kwade willen aanwenden, en die nu, wat de aanhangers van dit dilemma aangaat, rustig hun gang kunnen gaan. Want de aanhangers van dit dilemma leggen hun in feite geen strobreed in de weg. Het is niet toevallig, dat Günther Howe, de uitgever van „Atomzeitalter, Krieg und Frieden”, waaraan door verschillende schrijvers bijdragen zijn geleverd, in zijn eigen bijdrage, getiteld „De atomaire bewapening als geesteshistorisch en theologisch probleem”, het besluit, niet langer aan de vervaardiging van de atombom of aan de verdediging van het westen met behulp van atoombewapening deel te willen nemen, tegelijk als theologische eis ziet, die een nieuwe toekomst zou openen, en als een stellingname, die strookt met Heideggers visie op de komst van een nieuwe tijd, waarin de periode van de „Seinsvergesenheit der Technik” een einde zal vinden²⁾. Dit geloof doet hier blijkbaar wonderen, maar de kritische vraag moet gesteld, of hier niet het wonder het liefste *kind* van dit geloof is, terwijl in het licht van de bijbelse openbaring het geloof het wettige kind van het wonder is, en dat is van de levende God en Zijn wondermacht.

3. De atombom is er. Zij is er aan beide zijden van het ijzeren gordijn. Wie met de aanwezigheid hiervan niet rekt, of wie hem per proclamatie de wereld meent te kunnen uithelpen, bedriegt zichzelf en anderen. Wij zullen, of wij dat nu prettig of niet prettig, gelukkig of ongelukkig vinden, in de naaste toekomst „met de bom” zoals Von Weiszäcker het in navolging van L. Szilard gezegd heeft³⁾, moeten leven. En we kunnen er noch theologisch noch filosofisch afscheid van nemen, want de bom neemt geen afscheid van ons. Wij krijgen hem de deur voorlopig niet uit.

Wie zichzelf verbiedt, zijn ogen hiervoor te sluiten, kan het oorlogsvraagstuk, voorzover het althans de verhouding tussen de Sovjet-Unie en het westen (van Europa en Amerika) aangaat, niet meer benaderen dan onder het aspect van de atomaire verdediging (en aanval). Met de gradatie in atomaire bewapening wil ik hierbij dan nog ten volle rekening houden. Wanneer Albert Schweitzer beweert, dat het spreken over de

²⁾ Günther Howe, *Atomzeitalter, Krieg und Frieden*, Eckart-Verlag, Witten und Berlin, 1959, hoofdst. *Die atomaire Bewaffnung als geistesgeschichtliches und theologisches Problem*, S. 160—204.

³⁾ A.w., S. 139.

„schone” atoombom alleen maar voor de étalage bestemd is⁴⁾, insinueert hij en kweekt hij een paniekstemming, die verlamrend werkt. De „schone” atomaire bom bestaat. Maar het is een atomaire bom, en als zodanig toch iets anders dan wat een „conventioneel” wapen wordt genoemd. Dit wil zeggen, dat wij in het westen enkel nog, voor wat het westen aangaat, te maken hebben met de zgn. „moderne wijze van oorlogsvoering”. Wij worden hier met geen andere meer geconfronteerd. Terecht heeft de heer Algra in 1954 in de Eerste Kamer het schrijven van het moderamen van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk, waarin o.a. stond: „Het Moderamen, in dit verband terzijde latende de vraag van het al of niet geoorloofd zijn van de moderne wijze van oorlogvoering, . . .” van het volgende commentaar voorzien: „Men had deze zin korter kunnen formuleren. Men had eenvoudiger en duidelijker kunnen schrijven: „Het moderamen, in dit verband terzijde latende de vraag van het al of niet geoorloofd zijn van oorlogvoering . . .” Tertium non datur. Wij hebben hier te maken met moderne oorlogvoering, of wij krijgen hier niet met oorlogvoering te maken. Het mag voor menigeen ontstellend zijn, dit te vernemen, maar het is nog ontstellender, indien men zichzelf verbiedt, dit te vernemen en zichzelf wijsmaakt, dat hieraan nog een „escape” mogelijk zou zijn. Niemand, ook geen synode van een kerkformatie, mag aan deze „pia fraus” een bijdrage leveren.

Ook geen hoogleraar in de ethiek. Hij kan zich en anderen nog zo gedurig de vraag voorleggen, of wij wel beseffen hoe ernstig dit is, en wat hier niet mee gemeoid en gezegd is, maar indien hij meent, daarmede zijn plicht te hebben gedaan, dan heeft hij wel „stichtelijke” woorden gesproken, maar niet gesticht. Ronduit gesproken: wat dr. Brillenburg Wurth te dezen in ons tijdschrift heeft geschreven⁵⁾, houdt enkel in, dat hij de lezers met „het mes in de buik” heeft laten zitten. Ik heb de indruk, dat hij het trouwens ook nog steeds in eigen buik heeft zitten, en ons ter navelgong van deze manipulatie oproept. Dit nu is zinloos en waardeeloos. Het verhoogt enkel de aanvalskracht van de Sovjet-Unie in de „koude oorlog”. En het nieuwe, ernstige ethische probleem is hier in concreto aanwezig, of zulks „ethisch” verantwoord is. Niemand hoeft ons de verschrikkingen van een atomaire oorlog op het hart te binden. Zo min als men ons heeft te herinneren aan het feit, dat de Dertigjarige Oorlog aan Duitsland de rekening gepresenteerd heeft van meer dan de helft van zijn bevolking, combattanten *en* non-combattanten. Maar de vraag, waarvoor wij staan, is, of wij, terwijl wij weten, wat een atomaire oorlog aan verschrikking betekent, de bajonet moeten afslaan ja dan neen. Brillenburg Wurth geeft hierop geen antwoord. En is dus te laat. Zoals ook de Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk te laat is, wanneer zij de uitspraak van haar moderamen goedkeurt. Maar helemaal te laat is, wanneer zij nog wel in een herderlijk schrijven, vastgesteld in haar vergadering van 2 febr. 1956, geheten *Hoe dienen wij de vrede?* als het

⁴⁾ A. Schweitzer, *Vrede of Atoomoorlog*, Tjeenk Willink en Zn., Haarlem, 1958, blz. 15.

⁵⁾ G. Brillenburg Wurth, *Het probleem van de verantwoordelijkheid ten opzichte van den modernen oorlog*. In: *Anti-Revol. Staatskunde*, jan. 1952, blz. 1—21.

Idem, *Rondom het probleem van de atoomoorlog*. In: *A.R. Staatskunde*, sept. 1959, blz. 242 e.v.

ware volgens de regels der statistiek vaststelt, dat „de grote meerderheid het de plicht der overheid acht zich tegen een gewapende aanval te weer te stellen”, maar tevens registreert, „dat er onder ons zijn, die menen dat de oorlog door de christelijke kerk onder alle omstandigheden moet worden afgewezen”⁶⁾. Te dezen heeft „de kerk” derhalve geen woord, een gebroken woord, twee woorden, en betekent zij naar binnen en naar buiten niets. Zij heeft zich buiten spel gezet. Zo bar is het wel niet met de (synodale) gereformeerde kerken, die in een rapport over deze materie niet uit twee monden spreekt, maar in de boezem van deze kerken staat het er toch anders voor. Wat ds. O. Jager schrijft en ds. H. J. Lugtigheid preekt maakt ook het getuigenis dezer kerken onduidelijk, en wanneer op de vergadering van gereformeerde predikanten, dit voorjaar te Utrecht gehouden, prof. mr. I. A. Diepenhorst hun aan het verstand brengt, dat „de (!) Kerk te dezen geen antwoord heeft”, zijn de gevolgen voor de onduidelijkheid en waardeloosheid dezer kerken op dit zeer aangelegen punt niet te overzien. Ongetwijfeld is deze uitspraak ten volle verantwoord, wanneer men onder „de” kerk verstaat, wat in de Wereldraad van Kerken en in de Oecumenische Raad van Kerken in Nederland en haar commissie voor internationale zaken leeft en namens haar geschreven wordt. Het rapport van de laatste geeft de mening van een meerderheid en van een minderheid weer, en laat het daar bij. „Zij heeft gemeend de verschillende en vaak tegenstrijdige overwegingen, die de meerderheid en de minderheid hierbij hebben geleid, in een zekere uitvoerigheid te moeten weergeven, ten einde een verantwoordelijke behandeling van deze materie in de organen der Kerk mogelijk te maken”, zo luidt de laatste zin van dit rapport. Het ethische probleem, of zulks ethisch verantwoord is, wordt in het rapport niet aan de orde gesteld. Daarmede wordt het echter niet minder kwellend.

Enkele jaren geleden brak een overvloed van literatuur zich baan rondom dit vraagstuk vanuit de Duitse Evangelische Kirche naar aanleiding van de atoombewapening in Duitsland. Haar synode kwam tot een zelfde conclusie als die van de Nederlandse Hervormde Kerk: zij liet het bij een weergave van de beide elkander uitsluitende visies en bij een kerkelijke approbatie ad hoc van beide elkander uitsluitende visies. De atoomsplitsing mocht in elk geval niet tot kerksplitsing leiden. De vraag was reeds gesteld: „Spaltet die Atombombe die Kirche”?

Maar hierbij dient nog te worden opgemerkt, dat degenen, die vanuit de barthianiserende theologie een radicaal „neen” en een radicale veroordeling van het aanmaken, bezitten en gebruiken als middel ter voorkoming van een Russisch-communistische agressie, voorstaan, met deze kerkelijke uitspraak geen vrede hebben. Hun leider, E. Wolf, die o.a. het geschrift „Christusbekennnis im Atomzeitalter?” uitgaf, verklaart met nadruk, dat geen status quo op dit punt aanvaardbaar mag zijn, omdat de atombom „so wie so” zonde voor God is, en deze veroordeling van de atombom niet minder dan een confessionele uitspraak is, terwijl degenen, die hem niet radicaal veroordelen, een dwaalleer aanhangen. Geest en letter van het geschrift van dr. A. J. Rasker „Wij kiezen voor het gevaarlijke leven” hebben dezelfde strekking, en ook de houding en

⁶⁾ A.w. blz. 35.

ideeën van dr. H. Berkhof zijn hiermee, zo niet geheel identiek, dan althans wel verregaand analoog.

In rooms-katholieke kringen heerst te dezen ook onzekerheid en onduidelijkheid. De uitspraken van Pius XII laten, zoals zo dikwijls pauselijke uitspraken, een speling voor interpretatie toe, welke gretig over en weer wordt aangegrepen, om er eigen visie in te nestelen, en deze zo mogelijk als die van Pius XII zelf aan te dienen. Zo heeft Gustav Gundlach het zedelijk goed recht van een atomaire verdedigingsoorlog tot in het extreme toe bepleit, en dat met een beroep op Pius XII. Anderen daarentegen zijn hiertegen in het geweer gekomen en er zijn er, die zelfs menen, dat men Pius XII pas begrepen heeft, indien men hem op de wijze van kardinaal Ottaviani, van de Franse hoge geestelijkheid en een enkele Amerikaanse rooms-katholieke geestelijke voor de wagen spant van de zedelijke verwerpelijkheid van de aanvaarding van de atoombom, ook slechts als verdedigingswapen en als middel, om agressie van communistisch-Russische zijde te voorkomen. Het werk „Atomäre Kampfmittel und Christliche Ethik, Diskussionsbeiträge Deutscher Katholiken”, Kösel-Verlag, München, 1960, geeft ons een goede introductie in wat in hun kring leeft. Wie geen vreemdeling is in het Nederlandse rooms-katholieke Jeruzalem, zal zich er wel niet over verwonderen, dat hier te lande pater S. Jelsma M. S. C. aan de zijde staat van degenen, die het atoomwapen zonder enige restrictie verwerpelijk achten⁷⁾. Met zijn Plein-groep staat hij overigens binnen de rooms-katholieke kerk in Nederland vrij geïsoleerd. Ook het blad *Te Elfder Ure* valt hem hierin niet zonder meer bij, maar constateert, dat „geen eenparig oordeel” inzake de ethische geoorlooftheid van de moderne oorlogvoering naar voren komt⁸⁾.

In de boezem van de Partij van de Arbeid heerst op dit punt de grootst denkbare verdeeldheid. Dr. Buskes, de paladijn van de volstreckte veroordeling, staat tegenover De Kadt, die geen atoomwapen in de ban kan doen, omdat hij West-Europa dan in de ban van Sovjet-Rusland en zijn schrikwekkende dictatuur der onmenselijkheid ziet uitgeleverd. Maar ook tegenover de meer bezadigde en wijze dr. C. L. Patijn, die behalve in zijn geschriftje „Politieke aspecten van het atoomtijdperk”, in talloze artikelen blijk geeft van grote kennis van zaken, van scherpzinnige en nuchtere oordeelsvorming en van een bewogen hart⁹⁾.

Waarom niet Albert Schweitzer nog even afzonderlijk vermeld? In 1958 gaf hij voor radio Oslo drie radio-lezingen over „Vrede of Atoomoorlog”. Enkele hem typerende uitspraken mogen hier volgen: „De mensheid is door de (kernwapen)proeven in gevaar gekomen; de mensheid eist, dat zij gestaakt worden.” „De Topconferentie mag niet zonder resultaat blijven. Komt de voor het behoud van de vrede zo noodzakelijke afzwering van kernwapenen ook helemaal weer niet tot stand, dan kan, dan zal de mensheid dit niet aanvaarden.” Dit „de mensheid” en „de

⁷⁾ In: *Te Elfder Ure*, juni/juli 1959, gewijd aan: De Problematiek van de moderne Oorlogvoering, art. *Einde van een Droom*, blz. 281—288.

⁸⁾ A.w., blz. 233.

⁹⁾ Zoals bv. in *Wending*, april 1954, *Internationale politiek als probleem der kerk*, blz. 65—77; maart 1955, *Antwoord aan dr. Boerwinkel*, blz. 35—48; april 1958, *Het probleem der Atoomwapens*, blz. 71—100 en juni 1958, *Antwoord aan dr. Buskes*, blz. 242—247.

mensheid eist" spreekt boekdelen. De spreker zelf slaat er enkele malen mee over de kop. Intussen prijst hij ook een remedie aan, die efficiënt zou zijn. Immers: „Laten wij onze hoop vestigen op hetzelfde vermogen van de geest (sic!) om de mensen tot cultuurbewustzijn terug te voeren." Hierbij behoort dan o.a. ook „het elkander wederzijds vertrouwen." „... dat wij de moed opbrengen te geloven dat in de mensen en in de volkeren de geest van verstand en menselijkheid die van onverstand en onmenselijkheid kan verdringen." Deze en dergelijke werkelijkheidsvreemde geloofsverklaringen zonder blikken of blozen af te leggen na de moord op zes miljoen joden door het Hitler-regime, dat niet doordat „de mensheid iets eiste" en doordat men „elkander wederzijds ging vertrouwen" ten val is gebracht, baten niet, zij schaden wel, omdat zij van het „lam" veronderstellen, dat het als lam bij machte is, de leeuw te annexeren, zoals Chamberlain in München Hitler zou hebben overwonnen! Men kan m. i. dan beter naar Churchill luisteren, die de tweede wereldoorlog getypeerd heeft als „the unnecessary war", daarbij er op doelende, dat de militaire zwakheid van het westen, verblind en opgezweept door pacifistische leidlieden en door kortzichtig welvaartsstreven, Hitler de gelegenheid gaf, van gewelddaad tot gewelddaad voort te gaan en een legermacht op te bouwen, die slechts door een wereldoorlog van schrikwekkende afmetingen weerloos kon worden gemaakt. Wat Churchill van de tweede wereldoorlog zeide, kan met evenveel recht van de uitmoording der zes miljoen joden worden gezegd: „Unnecessary". Oftewel: door onze schuld!

4. Op het congres over Oorlog en Vrede¹⁰⁾, in 1959 door de r.-k. studentenvereniging „Veritas" te Utrecht georganiseerd, heeft één der sprekers het zichzelf verboden, om de zgn. pacifisten de pacifisten te noemen. Want hij achtte ook zichzelf een man des vredes, een pacifist, zonder dat hij het typisch gekwalificeerde pacifisme kon bijvallen. En niet ten onrechte.

In de *Internationale Spectator* heeft de kortgeleden overleden hoogleraar prof. mr. dr. J. Barents een artikel geschreven over „Vier standpunten ten aanzien van oorlog en vrede"¹¹⁾. Als eerste standpunt noemt hij dat van Mussolini, volgens wie de oorlog als sociaal verschijnsel noodzakelijk en wenselijk is. Iets dieper gravende kan men zeggen, dat dit het standpunt is van diegenen, die menen, dat de strijd tot het wezen van alle dingen en alle mensen behoort, en dat daarom eerder de vrede dan de oorlog moet worden uitgebannen. Vrede kan enkel zin hebben als een periode van oorlogsvoorbereiding. Hier en hier alleen komen wij in aanraking met 24-karaats antipacifisme. Hier komen wij het „evangelie" van de „frische, fröhliche Krieg" tegen.

Maar ook hier alleen. Alle andere standpunten staan hier diametraal tegenover. Zij vertegenwoordigen vredesbewegingen. Zij zijn pacifistisch.

Het zgn. pacifisme eigenlijk nog het minste. Want het wil geen beweging naar de vrede, maar een beweging van uit de vrede. Die de oorlog

¹⁰⁾ De referaten en discussies zijn in druk verschenen onder de titel: *Oorlog en Vrede*, Dekker en Van de Vegt, Utrecht-Nijmegen, 1960, 191 blz.

¹¹⁾ *Internationale Spectator*, sept. 1960, art. prof. mr. dr. J. Barents, *Vier standpunten ten aanzien van oorlog en vrede*, blz. 339—347.

en daarmee zeker de atoomoorlog en het kernwapen van meetaan in de ban doet. Prof. De Graaf, voorzitter van Kerk en Vrede heeft dit standpunt kernachtig getypeerd met een citaat van de Quakers: „There is no way to peace. Peace is the way”¹²⁾. Prof. Barents merkt ten aanzien van dit standpunt op, dat het geen oplossing geeft, indien niet alle staten en volkeren ervoor gewonnen zijn. En hij tikt bepaalde pacifisten op de vingers, die al te lichtvaardig stellen, dat NATO-aanhangers geen morele problemen zouden zien in het oorlogsgeweld. Misschien mag dit ook wel aan het adres van dr. Brillenburg Wurth worden doorgegeven, en voorts ook van allen, die er een handje van hebben, om van te voren de „beroeps-militairen” al moreel verdacht te maken, omdat zij „natuurlijk” ambts-halve in de oorlog geen meer zouden zien.

Een derde standpunt noemt hij het „diplomatieke”. Het gaat ervan uit, dat oorlogen wel nooit uit de menselijke samenleving zullen verdwijnen, maar het ziet zich tot taak gesteld, om althans de frequentie en de omvang ervan zoveel als doenlijk is te beperken. Hier steekt een stuk fatalisme in, aldus Barents: men acht de oorlog onaangenaam, maar ook voor een deel onafwendbaar. Hoe dit ook zij, o. i. zijn de aanhangers van deze visie in elk geval ook pacifisten: zij „strijden” voor de vrede en zij willen enkel een vredesbeweging. Tenslotte onderscheidt hij, wat hij de „voluntaristische” groep noemt. Deze groep neemt het NATO-standpunt in, dat van de afwending van de oorlog door de „deterrence”. Deze lieden willen doen, wat in het huidige tijdsgewricht relatief het verstandigst is. Welnu, wij hebben momenteel te maken met een door het communisme overweldigd Rusland en zijn satellietstaten. Dit communisme wordt gedreven, ja bezeten door een wereldveroveringsideologie; het gelooft in eigen wereldmissie, en kent in eigen roepingsbesef de woorden: „tot aan de einden der aarde”. Deze wereldmissie-idee als communistische idee der wereldrevolutie heeft het bovendien nog verbonden met een Russisch nationalisme, dat in een wereldroeping van Rusland gelooft en de wereld meent te moeten en te kunnen zegenen met een werelddominium vanuit het Kremlin. Een communistisch totalitair regime. Nu kan men, zoals eens is opgemerkt, het communisme als ideologie en geloof niet met de wapenen bestrijden, en men kan evenmin de communistische kanonnen met geestelijke wapenen bestrijden. Sinds 1954 beschikt dit communisme over de atoom- en waterstofbom, en daarbij in het Europese gebiedsdeel over een overweldigend potentieel aan conventionele zwaarmacht. De enige weg, om deze bedreiging een halt toe te roepen, is de opbouw van een militaire macht, die, toegerust met nucleaire wapenen, de communistische machthebbers dwingt om zich wel tienmaal te bedenken alvorens zij naar dit wapengeweld grijpen, omdat zij zelf even kwetsbaar zijn als de door hen aangevallenen.

Barents tekent hierbij aan, nadat hij zichzelf ook aanhanger van dit standpunt heeft verklaard, dat de zwakheid van dit standpunt hierin bestaat, dat het een vraag is, of de vrede op de lange duur wel houdbaar is bij wederzijdse voortgaande bewapening. Een bewapende vrede geeft nooit volstrekke veiligheid of zekerheid.

¹²⁾ *Oorlog en Vrede*, art. *De zedelijke problematiek van de atoomoorlog*, slot; blz. 60.

Met dat al is ook dit standpunt een pacifistisch standpunt. Het is de NATO niet om oorlog te doen, maar om het behoud van de vrede. En in deze beperkte doelstelling: het behoud van de vrede, is zij tot nu toe geslaagd. Een gevolg daarvan is, dat zelfs de pacifisten in het westen in vrede kunnen leven en spreken; ja, dat zij zelfs achter het ijzeren gordijn in zo verre nog een zekere bewegingsvrijheid hebben, als zij zich met hun pacifisme richten tot het westen, om, in harmonie met het communisme, de NATO als de vijand van de wereldvrede en als de geïncarneerde boosheid te signaleren.

Gezien vanuit de communistische ideologie en het communistisch Russisch nationalisme is dit ook juist. Want alles, wat de machts-expansie van het communisme weerstaat, is in hun ogen immers per definitie onzedelijk en afschuwelijk: een wereldschandaal. De nucleaire bewapening van het westen en van het oosten betekent, zoals eens is opgemerkt, dat Moskou in Washington en Washington in Moskou regeert. Het eerste is in communistische ogen de klare gerechtigheid; het tweede het notoire schandaal. Maar slechts het tweede heeft tot nu toe het communistisch meedogenloos geweld binnen bepaalde perken gehouden. En het is al ellendig genoeg, dat de „pat-situatie” die door de nucleaire bewapening tot stand gekomen is, de door het communisme onderdrukte volkeren en landen aan hun deerniswekkend lot moet overlaten. Voor Europa denken we nu alleen maar aan Hongarije, Tsjecho-Slowakije, Oost-Duitsland, Polen, Bulgarije en Roemenië. En waarom niet ook aan miljoenen Russen?

Intussen kan men o. i. het derde en vierde standpunt niet als zodánig van elkander totaal isoleren. Want het derde standpunt kan men slechts innemen, indien de maatregelen, die het vierde standpunt vereist, getroffen zijn. De dwangpositie, waarin West-Duitsland ten aanzien van Chroestjews politiek inzake het Duitse vraagstuk verkeert, is, dat West-Duitsland niets te bieden heeft, terwijl Chroestjew evenzoveel troeven in handen heeft. Wie onderhandelingspartner met een communistisch machthebber wil zijn, moet zich bewapend hebben op een wijze, die deze machthebber respect inboezemt. Een andere weg is er niet. En dat betekent voor vandaag, gezien de technische machtsvorming van vandaag, dat hij over nucleaire wapenen moet beschikken. Zo vereist het derde, „diplomatieke”, standpunt, dat men het vierde tot zijn recht laat komen. Maar wel is het m. i. de taak van de aanhangers van de NATO-bewapening, dat zij er steeds op gericht zijn, deze bewapening slechts als middel te zien om tot onderhandelingen te kunnen komen. Tot vredesonderhandelingen en tot het winnen van de vrede. En zeker de christenheid heeft de taak om hier steeds met alle klem op te wijzen en om de verantwoordelijke staatslieden er gedurig attent op te maken, toch al hun geesteskracht en fantasie uit te buiten, ten einde overall, waar zij maar een klein gaatje zien in het gesloten Russisch ideologisch-gepantserd communistisch geloof in eigen roeping tot wereldverovering, hiervan gebruik te maken op ontwapenings-conferenties, topconferenties enz.

Een berusting in het veiligheidssysteem van de status quo is o. i. het begin van het einde. Men kan m. i. het „fatalistisch” geloof, dat er wel altijd oorlogen zullen blijven, laten voor wat het is, om immers zichzelf enkel de plicht voor te houden al het mogelijke te doen wat er gedaan

kan worden om politieke ontspanning met behoud van de bestaande beperkte veiligheid tot stand te brengen. Christelijke politiek is een politiek van de vredesbeweging, die als beweging slechts halt mag houden „bij de einden der aarde”. En de NATO-organisatie is er maar niet enkel en primair om het behoud en de beveiliging van onze westerse vrijheden en welvaartsgeneugten, van de westerse rechtsstaatsrealiteit en rechtsstaatsrealisering — en hieraan ontbreekt hier en daar onnoemelijk veel! — maar zij is er primair, om het behoud van de westerse vrijheden ten dienste te stellen van een wereldrechtsorganisatie, die het interstatelijk verkeer uit de ban van het ongebreideld geweld verlost en met machts-garanties beveiligt. Onder deze horizont gewerkt men noch in de ban van het kernwapen noch utopistisch onder de ban van de uitbanning van het kernwapen. Maar men staat dan bewust en beslist in een vredesbeweging, en wel in zulk een vredesbeweging, die onder de huidige omstandigheden de enig mogelijke is, zolang communisme communisme blijft, en de communistische ideologie niet te pletter gelopen is op de realiteit van het leven der volkeren onder de communistische dictatuur.

5. Het extreme pacifisme heeft een geweldige steun gekregen van de zijde van het barthianisme. Karl Barth moet geschreven hebben, dat een christen niet kiezen kan tussen het goddeloze oosten en het goddeloze westen¹³). Inderdaad, indien beide katten even grauw zijn, dan heeft hij gelijk. Indien echter niet, dan is zulk een uitspraak één van de minst verantwoorde, die een christentheoloog en leidman zichzelf mag menen te permitteren. Een antwoord als van Niebuhr hierop verlost wel even uit de betovering van Barths absolutisme („goddeloos” en „goddeloos”, en verder valt er blijkbaar niets te onderscheiden of waar te nemen), maar kan het toch ook niet doen. Niebuhr heeft nl. gereageerd met te zeggen, dat, wanneer het iemand aan gezond verstand ontbreekt in het onderkennen van een kwade zaak, ook de grootste theologische kennis dit niet goed kan maken¹⁴). Maar hier is nog iets anders dan tekort aan gezond verstand. Hier worden wij met een zeer streng „systeem” van theologisch denken geconfronteerd, binnen welks kader het vraagstuk van de atoombom wordt geplaatst en opgelost. Ernst Wolf geeft hier een duidelijk inzicht in, wanneer hij in het reeds genoemde werk „Christusbekentnis im Atomzeitalter” een commentaar levert op een aantal thesen van afgevaardigden van kerkelijke broederschappen, in begin oktober 1958 bijeen te Frankfurt.

De thesen zelf luiden:

Er zijn geen waarden, ordeningen, principes en idealen voor het menselijke leven, waardoor het Woord Gods, Jezus Christus, geduid, begrensd of opgeschort kan worden; hun erkenning en toepassing behoeven en zijn veeleer onderschikt aan de begrenzing, interpretatie en correctie door het ene Woord Gods.

De heilsdaad van Jezus Christus is „Zuspruch” (de rechtvaardigmaking) en „Anspruch” (de heiligmaking). Daarom is ook de politieke zijnswijze niet onttrokken aan de „Anspruch” van de geloofsgehoorzaamheid.

¹³) Dr. C. L. Patijn in: *Wending*, april 1954, blz. 70.

¹⁴) Idem, maart 1955, blz. 47.

De gemeente is medeverantwoordelijk voor de bewaring („die Erhaltung”) van het menselijke leven, en daardoor ook voor de door Gods geduld mogelijk gemaakte inrichting van menselijke rechtsordeningen... De medeverantwoordelijkheid van de christen bestaat hierin, door de verkondiging en het daarmee overeenstemmende handelen de dragers van de staatsmacht te herinneren aan hun opdracht tot onderhouding („Erhaltung”) van het menselijke leven, hen te helpen bij de vervulling van hun opdracht en hen te bewaren voor het misbruik der macht.

Gebruik van massavernietigingsmiddelen kan slechts plaatsvinden in feitelijke ontkenning (negering) van die God, die aan Zijn schepping trouw blijft en de mens genadig is. Zulk een handelen is christelijk niet te verdedigen („nicht vertretbar”). Ook neutraliteit te dezen is onverenigbaar met de belijdenis van Jezus Christus. Dit gebruik theologisch te rechtvaardigen, wordt tot dwaalleer en zet de wil van de drieënige God buiten werking („auszer Geltung”) ¹⁵⁾.

In zijn commentaar hierop schrijft Wolf, dat de allesbeheersende vraag is, wat een concreet belijden van Christus is in het atoomtijdperk, in het tijdperk van de dreigende heerschappij van de techniek over de mens. Hij schakelt dan verschillende mogelijkheden en antwoorden uit. Uit de confessie kan het antwoord niet worden afgeleid. Evenmin uit een christelijke wereldbeschouwing, en uit een leer van scheppings- en onderhoudingsordeningen, die uit zulk een wereldbeschouwing zouden volgen. De lutheraanse leer van de twee rijken wijst hij eveneens af. Met nadruk verzet hij zich tegen een westerse christelijke wereldbeschouwing, omdat zij z. i. de ethiek losmaakt van het geloof in de heerschappij van Christus. Het gaat om de vraag naar Christus' *gebod* in onderscheiding naar die van de „ordeningen”. Uitgangspunt moet zijn, dat Jezus Christus de Heer der wereld is: dit is aan de wereld verborgen, maar dit is zeker voor het geloof en de kerk. Tot „Grundbestand” van christelijke kennis behoort de confessie, dat Jezus Christus de Heer der wereld is. Deze geloofskennis voert onherroepelijk tot geloofsgehoorzaamheid. Geloof en gehoorzaamheid mogen niet worden gescheiden. Theoretische of praktische erkenning van „de machten” ook in de gestalte van misbruikte techniek houdt de verloochening van Christus' heerschappij in.

Rechtsordeningen, die dank zij Gods geduld bestaan, zijn nog niet te identificeren met het gebod Gods.

Het geloof bevrijdt tot een nuchtere beoordeling van de wereld en haar machten, en verlost ook het politieke handelen van ideologische dwang en illusionaire binding. Welnu, het atoomwapen heeft geen plaats in Gods heilsorde, bv. als bescherming tegen de „Seelenmord” onder communistisch regime en als beveiliging van het geloof tegen communistische propaganda bij een communistisch bewind. De atoombom immers is het symbool van de vernietiging der schepping en van de mens, die in zichzelf verloren is. Wie aan deze atoombom een plaats in Gods heilsplan toekent, gelooft in een andere God. Het geloof, dat atomaire wapenen onze vrede en vrijheid werkelijk kunnen beschermen, is een ideologie. De functie van zulk een geloof is, onze wil te verlammen. De christen is

¹⁵⁾ E. Wolf, *Christusbekennnis im Atomzeitalter?* Chr. Kaiser Verlag München, 1959, S. 15—16.

alleen bevreesd voor het versagen in gehoorzaamheid aan het getuigenis van Christus' Koningsheerschappij. De christen moet tegen de atoombom belijden als navolging van Gods beslissing in het genadevol handelen van Zijn verkiezing. Het gewend raken aan de atoombom en de eventuele vernietiging, die hij kan uitrichten, is het totaal uitleveren van de mens aan de mens. Dit stelt het mens-zijn van de mens uiterst dubieus. Gods Woord weet wel van de rechtvaardiging van de zondaar, maar niet van de rechtvaardiging van de atoombom. Dit geloofsgetuigenis, dat zich tegen het bezit van atoombommen verzet, is een „Wagnis”, een „beslissing”, die ontspruit uit Gods beslissing vóór de mens. Want God wil niet de dood van de zondaar, maar diens leven.

Inmiddels blijft z. i. de fundamentele verborgenheid van Gods openbaring in Zijn Woord bestaan.

Het alternatief is: mogelijk lijden (onder communistische overheersing) of werkelijke schuld (bij het hebben van atoombommen). Terecht zegt Niemöller, dat wie met atoomwapenen omgaat, in de praktijk een atheïst is. Elke poging, het atoomwapen theologisch te rechtvaardigen, is een ideologie. Met Gollwitzer ziet Wolf in het atoomwapen de openbaring van heel de hybris des mensen tegen God en tegen zijn medemens. Het atoomwapen is een teken van een bepaalde menselijke houding, welke alle gaven Gods geneigd is te perverteren, die de naam Gods verraadt en de eer Gods aantast.

Eerst na een gelovig neen tegen de atoomwapenen kan men de politieke, militaire en technische problemen rondom de nu eenmaal aanwezige atoomwapenen redelijk en nuchter „ent-ideologisiert” aanpakken.

Zo is de atoomvraag een model-geval voor de geloofsgehoorzaamheid: slechts wie neen tegen dit wapen zegt, kan een geloofsgehoorzame zijn.

Dit antwoord maakt, zo nog steeds Wolf, gebruik van de rede. Ja, men kan z. i. met behulp van de rede tot gelijke conclusies komen. Immers, de atoomwapenen onttrekken zich aan elke mogelijkheid van controle, ondermijnen het onderscheid tussen combattanten en non-combattanten, treffen biogenetisch ook toekomstige generaties; hebben een oncontroleerbare radioactieve werking; ze maken de oorlog totalitair en beletten elke humanisering van de oorlog en elke werking van het volkerenrecht als oorlogsrecht, terwijl de theorie van de trapsgewijze afschrikking slechts verblindt: men kan immers geen halt houden, indien eenmaal er mee is begonnen.

Dit neemt niet weg, dat het kerkelijke geloofsoordeel iets anders is dan het redeoordeel en dan het „innerweltlich” ethische oordeel. Bovendien bevrijdt het evangelie van Christus' heerschappij ons tot waarneming van de werkelijke politieke mogelijkheden in het heden, want alleen het geloof onderkent, hoe ver de speelruimte is, die God aan onze redelijke beoordeling geschonken heeft ter uitoefening van onze heerschappij over de aarde. Dit geloof laat de feiten zien, als daar zijn: de angst en de ideologische fixeringen die de mensen in het oosten en in het westen naar het atoomwapen laten grijpen. De kerk nu bevrijdt de mens door de geloofsprediking van Christus' Koningsheerschappij, van de onderworpenheid aan deze „gegevenheden”, en scheidt daardoor juist de mogelijkheid voor een echt, toekomst-open politiek handelen en denken. Het „neen” tot de atoomwapenen tekent de vrije ruimte voor nieuwe

politieke mogelijkheden af en daarmee een christelijk realisme.

Zo wijzen geloof én rede de atoombewapening af, de communistische ideologie van het oosten en de atoombewapening van het westen. Want het geloof leert ons, dat God de wereld wil behouden; die God die Zijn zon laat schijnen over bozen en goeden, over rechtvaardigen en onrechtvaardigen. De eerbied voor het leven laat ons al niet meer het begaan van beide wegen (die van atoombewapening en die van atoom-bewapenings-afschaffing) open. Slechts het neen tegen de atoombewapening is hier nog mogelijk.

6. Wolf geeft ons hier wel een specimen van typisch barthiaans denken en belijden. Vandaar, dat wij hem vrij uitvoerig aan het woord lieten komen om in en met hem heel de groep van barthiaanse en barthianiserende theologen te laten spreken.

Het moet bij enig nader toezien wel opvallen, dat Wolf, om het huiselijk te zeggen, van twee walletjes eet. Eerst immers poneert hij met veel aplomb, dat enkel het geloofszicht op de heerschappij van Christus, die waar nodig alle scheppingsordeningen, christelijke wereldbeschouwingen, rechtsordeningen en ideologieën doorbreekt, ons in staat stelt, om een bevrijde en realistische kijk op de werkelijkheid, ook op de politieke werkelijkheid te krijgen. Maar dan volgt uiteindelijk, dat de menselijke rede ons tot dezelfde visie in staat stelt, en dat, zoals hij ook schrijft, de „eerbied” voor het leven ons verbiedt, om deel te nemen en mede verantwoordelijk te zijn voor atoombewapening. Geloof en rede wijzen ons de weg. Men moet zich dan toch de vraag stellen, waarom zo hoog als „gelovige” in Christus’ koningsheerschappij van de toren te blazen, en uit te bazuinen, dat slechts de erkenning van de Koningsheerschappij van Christus ons bevrijdt tot het ware zicht op de politieke probleemstellingen, die z. i. vooral door de wereldbeschouwelijke ideologieën en door de wereldbeschouwelijke illusies worden veroorzaakt. Immers, tegelijkertijd leert hij, als het puntje bij het paaltje komt, dat de „rede” en de „eerbied voor het leven” ons tot éénzelfde resultaat brengen. Zou in deze „rede” en deze „eerbied voor het leven” dan geen ideologie steken? Is er dan bij hemzelf niet sprake van ideologische „verblindings” en illusie, wanneer hij bij de zogenaamde „gegevenheden”, waarmee het geloof en de geloofsgehoorzaamheid, de „politieke godsdienst” rekening moet houden, zonder er slachtoffer van te worden, ook zelfs niet voor eenmaal te berde brengt de harde realiteit van de communistische ideologie, die nergens voor staat, en die de nieuwe technische mogelijkheden van „brainwashing” en andere natuurwetenschappelijke „kleinerings” van de mens zo weet toe te passen, dat ieder, wie haar ondergaat, van zijn persoonlijke verantwoordelijkheid en verantwoordelijkheidsbesef totaal is vervreemd en een willoos werktuig van de communistische machthebbers is geworden? Maar deze afschuwelijke mogelijkheid slaat hij geruisloos over. En niet alleen als mogelijkheid, maar als harde werkelijkheid! Wolf behoeft ons niet duidelijk te maken, dat de kerk in de catacomben kan blijven voortbestaan, maar wat hij ons duidelijk moet maken is, of zij wanneer zij nog in vrijheid leeft voor deze vrijheid niet verantwoordelijk is en haar zonder schuld aan de verdwijning kan prijsgeven. God kan ook onder het communis-

tische bewind Zich zijn gemeente vergaderen. Maar is Zijn volk verantwoord, wanneer het aan dit communisme een vrijbrief geeft, terwijl wij politieke verantwoordelijkheid dragen? Mogen wij het onze kinderen en hun kinderen aandoen, dat wij hun meegeven, dat onze verlegenheden Gods gelegenheden zouden zijn? Hoe is de christelijke kerk in Noord-Afrika zo goed als totaal uitgeroeid door de invasie van de islamitische machthebber! En hoe heeft de slag bij Poitiers het westen voor deze invasie en daarmee voor de ondergang van het christelijk geloof in het westen behoed. Ook Wolf plukt hiervan nog de vruchten.

Een ongehoorde reductie tot de eerbied voor het leven en het behoud van wat men wel de „fysieke existentie” van de mens noemt, ligt ten grondslag aan heel Wolfs gedachtengang. Wanneer hij hiervoor een beroep doet op het bijbelse getuigenis, dat God niet de dood van de zondaar bedoelt, maar dat heel Gods heilshandelen het leven van de zondaar beoogt, dan schakelt hij het woord van Christus uit: „Vreest niet voor de mensen, die het lichaam kunnen verderven, maar vreest veeleer God, die ziel en lichaam kan verderven in de hel”. Dan is hij veel meer „diesseitig” in zijn theologie dan een christen lief mag zijn. Ook en juist in zijn bestrijding van het atoomwapen. Geen wonder, dat hij tot gelijke conclusies komt als waartoe z.i. de rede kan komen. Hij zou er niet toe komen, wanneer hij met dit kardinale woord van Christus ernst had gemaakt. Want de „rede” van de tegenwoordige mens „verdiepsseitig” het leven en heeft geen ruimte voor deze woorden van Christus. Vandaar, dat zijn visie zo wonderwel strookt met de humanistische, „diesseitige” prediking van de eerbied voor het leven. Dat wil zeggen met een zeer bepaalde ideologie, die gerechtigheid en vrijheid opoffert aan het „overleven” en die voor de „Seelenmord” van het communisme geen oog en geen aandacht heeft. Zomin als voor de „Seelenmord” van de Islam, die intussen het christelijk geloof zo goed als met wortel en tak in de door hem overmeesterde gebieden heeft uitgeroeid. Een onderschatting van de ernst van de communistische ideologie en praktijk is hem niet vreemd. Zomin als een overschatting van eigen zgn. politieke toekomst-ontsluiting door zijn verzet tegen de atoombom. Het is een toekomstontsluiting, die in concreto de communist zeer welgevallig is, omdat ze hem, wat de westerse weerkracht aangaat, volkomen in de kaart speelt, en omdat de communist, voorzover deze toekomst-ontsluiting hemzelf regardeert, er meewarig de schouders voor optrekt: een overleefde visie uit het tijdperk, toen de godsdienst zichzelf nog niet dóór had, maar die door het communisme als een verouderde en daarom voor het communisme gevaarlijke vorm, zodra het zelf tot macht gekomen is, wordt bestreden en zelfs belet. Ze holt de weerkracht van het westen uit: wat kan de communist meer verlangen? Maar zodra de opmerking van Barth, dat het westen even goddeloos is als het oosten zich tegen het oosten zou richten, wordt zij in de mazen van het communisme gevangen: waarom niet goddeloos? De vreze Gods is een daar in principe verboden en ouderwets artikel, dat geen aanspraak mag maken op enige politieke verantwoordelijkheid en machtsvorming. De communistische partij gedooft haar niet, maar is in haar zelfbesef haar volkomen te boven, en kan zich voor deze kinderen leuterpraat niet open stellen. Musea ter propagandering van het atheïsme vinden er alleen rijkssteun en worden met rijks gelden opgericht. Terwijl

het onderwijs van laag tot hoog wordt begeleid met de indoctrinatie in de communistisch-atheïstische „catechismus”, de zgn. diamat (het dialectisch materialisme van Marx-Lenin-Stalin), geen onderwijsbevoegdheid wordt verleend tenzij men zijn trouw aan deze diamat heeft beleden en bewezen en de communistische „Jugendweihe” de jeugd aan de kerkgang onttrekt onder staatsdwang.

Geen zinnig christen zal het westen, zoals het reilt en zeilt, indentificeren met het koninkrijk Gods, maar evenmin zal een zinnig christen het westen met dezelfde banvloek treffen als het oosten: die van de goddeloosheid. Karl Barth en Ernst Wolf zijn zelf ideologisch verblind en illusionair gebonden, wanneer zij, doordat zij principieel de „Konstantinische Bündnis” tussen kerk en staat, van troon en altaar afwijzen en de feitelijke beëindiging van dit verbond constateren in het westen, nu ook van oordeel zijn, dat er geen verschil bestaat tussen het publieke leven en de geestesgesteldheid, die men in het westen en het oosten aantreft. Zelfs een uitspraak als van ds. Rothuizen, volgens welke wij met de atoombewapening in het westen niet eigenlijk de verdediging van het christendom, van de kerk of van het rijk Gods beogen, maar wel de verdediging „van dat wonderlijk allegaartje, dat humanist en christen, gelovigen en verstandigen, rooms en protestant gelijkelijk hoog zit: de leefbaarheid van het bestaan, de woonbaarheid der aarde, de normaliteit van het leven”¹⁶⁾ blijft o.i. beneden de maat. Omdat hierin niet meer gerekend is met de wet Gods voor leven en samenleving, en met de roeping van de christen om voor een politiek-statelijke en interstatelijke ordening in het krijt te treden, waarin vóór alle dingen het Woord Gods zijn vrije loop kan nemen en het leven naar dit Woord Gods geen belemmering van overheidszijde ondervindt. Het moge waar zijn, dat tallozen in het westen, ook onder de christenen, door angst voor het communisme gedreven worden, en uit angst naar het middel van de atoombewapening grijpen, niet minder waar is, dat deze angst geen rechtsgrond geeft en zich met zichzelf veroordeelt. Maar waar politieke macht en met deze politieke macht politieke verantwoordelijkheid aan de orde komen, daar worden wij ook en juist als christenen voor de levensgrote vraag gesteld, of wij iets anders dan politieke onverantwoordelijkheid aan het woord laten komen, wanneer wij niet de communistische bedreiging van heel de wereld — het communisme kent zichzelf een wereldmissie toe, die het z.i. met de zwaardmacht en met alle middelen mag en moet trachten te verwezenlijken — en daarmee het communistische onrecht en de communistische knechting naar lichaam en ziel¹⁷⁾ met de ons ter beschikking staande machtsmiddelen ons van het lijf houden.

De progressie der moderne techniek houdt dan ook ondubbelzinnig in, dat wij naar de nucleaire wapenening moeten grijpen als het enige middel, dat hier iets kan uitrichten. Als het enige middel, dat hier ook iets uitgericht heeft en ons de vrede heeft bewaard. Vandaag niet voor het eerst maar sinds mensenheugenis kan alleen militaire macht, de aanwending en althans het bezit van die wapenen, die op het bereikte

¹⁶⁾ Ds. G. Th. Rothuizen in: *Bezinning*, 1958, blz. 282—293.

¹⁷⁾ Men leze bv. Aurel van Jüchen *Was die Hunde heulen. Die sowjetische Wirklichkeit von unten betrachtet*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1960.

technisch niveau staan, iets uitrichten. Alle schone zinnen, die op de keper beschouwd frasen zijn, die de kosten van de ervoor gebruikte drukinkt niet waard zijn, en waarin Wolf poneert, dat eerst na eenzijdige afzweering van het atoomwapen de politieke hemel zou zijn opgehelderd en een nieuwe era voor het politiek onderhandelen zou zijn ingetreden, liggen aan de overzijde van de utopie. En alle uitspraken waarin ons gesuggereerd wordt, dat het met het communisme wel wat meevalt, behoren tot het rijk der illusie. De miljoenenmoord en miljoenenuitbuiting en miljoenen-ontmenselijking en ontgoddelijking, waartoe de communistische machthebbers zonder enige gewetensscrupule zijn overgegaan en nog dagelijks overgaan, spreken andere taal. Stellig zal de christen in het westen de gewetens moeten wakker schudden en op zulk een wijze „met de bom” moeten gaan leven in de vreedestijd, die zij ons nog vergunt, dat het ook verantwoord „van de bom” leeft: het zal eigen materialisme buiten en binnen de christenheid moeten aanklagen en aan de kaak stellen; het zal eigen decadentie, binnen en buiten het christendom, moeten aanklagen en naar vermogen uitroeien; het zal eigen schrijnende afstand, die er tussen welvarende en onder-ontwikkelde gebieden bestaat, met alle ten dienste staande middelen, moeten verkleinen; het zal de rotte plekken van onzedelijkheid en hedonisme moeten aanwijzen en naar beste kunnen moeten uitdelgen. De christen zal een kruistocht in het westen en onder de vrije volkeren moeten aandurven, een campagne tegen al wat hier tegen Gods wet en Gods beeld indruist. Hij zal van al wat in het westen het stempel der „goddeloosheid” draagt wars moeten zijn en het naar zijn beste weten en hoogste kunnen moeten weerstaan en ontmaskeren. Maar hij zal zich ervoor moeten hoeden, dat hij zichzelf „buiten de historie” plaatst en enkel en alleen aan de goddeloosheid alle macht uitlevert. Zolang en waar God hem nog steeds in de historie heeft geplaatst en met historische macht en verantwoordelijkheid heeft bekleed.

Ernst Wolf wordt geen slachtoffer van een „slip of the pen” wanneer hij atoomtijdperk en atoombewapening met het technisch tijdperk in één adem noemt en niet alleen de nucleaire wapening, maar heel de technische machtsvorming als een teken aan de wand ziet van de mens, die van God vervreemd is en enkel nog maar zich zelf wil helpen met uitsluiting van de verwachting van de hulp Gods. De uitspraak van prof. Barents staat hier reeds tegenover. Hij weet van een „zwakheid” in het NATO-systeem, en daarmee van een zwakheid in ons technisch kunnen. Er zijn er, die niet zonder grond het behouden van de vrede door de politiek van de afschrikking van de communistische wereldbedreiging signaleren als het behouden van een „Galgenfrist”, als het ware van een uitstel van executie¹⁸⁾. Meer zit er niet in. Vandaar dat slechts een dwaas erop vertrouwen er in geloven kan, dat het westen zich hiermede „absoluut” helpt. Ook in het technisch tijdperk blijft aan Gods zegen alles gelegen en ook de NATO-bewapening vermag niets zonder de goede gunst van de levende God. Men heeft zelf gecapituleerd voor het atheïstisch aanbidden van de „wonderen” der techniek, wanneer men in de technische machtsvorming van de mens, militair en niet-militair aangewend, een

¹⁸⁾ Zo bv. Arthur Rich, *Atomäre Bewaffung? Christliche Verantwortung im Atomzeitalter*. Vortrag gehalten am Protestantentag von 2 nov. 1958, Zwingli-Verlag, Zürich, S. 20.

begrenzing van de afhankelijkheid van God ziet aan de zijde van mens en wereld.

Intussen mag niet vergeten worden, dat het barthianisme dialectisch van aard is. Wie de thesen van de kerkelijke broederschappen te Frankfurt bijeen leest, zou in de waan kunnen komen, dat hier enkel „puur” theologisch gedacht en „beleden” is: over de (verborgen) heerschappij van Christus, de geloofsgehoorzaamheid, die hieruit volgt en de politieke „Gottesdienst”, die hierbij past. Maar wie de commentaar van Wolf leest, komt tot de ontdekking, dat er nog iets meer aan de orde is. Ook de zgn. „Ordnungen” komen in zicht en, hoezeer ze ook volgens deze thesen moeten worden gerelativeerd vanuit de belijdenis van Christus’ Koningschap en de „wet”, die hierin vervat heet te zijn, nochtans verdwijnen ze niet. Ja, deze thesen zouden volkomen in de lucht blijven hangen, indien er geen „ordeningen” waren, die er door kunnen worden gerelativeerd en die aan deze geloofsgehoorzaamheidswet de kans geven, om in concreto met de voeten op de grond te komen. Dan blijkt ook, dat de „rede” een woordje mee gaat spreken. Ja, dan blijkt zelfs, dat de rede tot dezelfde resultaten kan komen en heet te komen als deze geloofsbelijdenis. En de argumenten van het doodgewone, niet-christelijke pacifisme moeten het dan doen. De „eerbied voor het leven”, die neerkomt op het behoud van de „fysische existentie” blijkt dan het één en het al. Dat is: een gesecculariseerde levensverheerlijking, die geen ruimte meer laat voor de vraag, of men vrijheid en gerechtigheid niet onder bepaalde omstandigheden hoger moet waarderen dan de naakte „fysische existentie”. Het argument, dat God niet de dood, maar het leven van de zondaar beoogt, laat wel zien, hoe gesecculariseerd hier met de Bijbel wordt omgesprongen. Buiten zicht is het aangrijpende woord van Jezus: Vreest niet voor degenen, die het lichaam kunnen doden, maar vreest veeleer Hem, die én lichaam én ziel kan verderven in de hel”. Buiten zicht is trouwens ook een gebed als in Psalm 9 en Psalm 10: „*Jaag hun schrik aan HEERE*, zodat de volken erkennen, dat zij stervelingen zijn”, en: „De HEERE is Koning, . . . zodat nooit meer een aards sterveling schrik aanjaagt”.

De aansluiting van Christus’ vredesrijk van het eeuwige leven aan het aardse vredesrijk van de „fysieke existentie” is toch een geheel willekeurige, wanneer men bedenkt, dat het behoud van deze fysieke existentie het één en het al wordt in het rijk der „rede”, waar andere „waarden” als persoonlijke verantwoordelijkheid, geestesvrijheid, rechtsordening, de rechtsstaat, de vrijwaring voor „brainwashing” en analoge technische en natuurwetenschappelijke gruweldaden niet meer mee in de waagschaal der overweging worden geworpen. Maar ook indien men zich op dit behoud der fysieke existentie zou blind staren, dan nog diende overwogen te zijn, wat hiervan veilig en heilig is onder communistische dictatuur, die in de veertig jaren van haar bestaan volkeren heeft uitgeroeid, miljoenen dwangarbeiders uitgemoord en met de levens der onderdanen willekeurig omspringt. Wanneer Wolf het atoomwapen het symbool acht van een goddeloze „uitlevering van de mens aan de mens” dient de tegenvraag gesteld, of de eenzijdige afschaffing van het atoomwapen niet evenzeer en directer een volstrekte uitlevering van de mens aan de mens is. Het westerse pacifisme van de jaren dertig heeft de uitlevering van zes

miljoen joden aan een beestmens mede op zijn geweten. Hoe daardoor, zoals Wolf ons wil suggereren, als gehoorzaamheid aan Christus' heerschappij, die enkel het leven wil en derhalve niet het dreigen met dodelijke wapenen, pas de ruimte zou vrijkomen om met de politieke problemen klaar te komen, omdat men daarna pas redelijk en nuchter, wijl vrij van alle ideologie, de problematiek kan onderkennen en aanvatten, is mij daarom een raadsel, omdat analoog gedrag ons in de jaren dertig München heeft geleverd en met München de vrijbrief voor Hitler, om zijn gruwelgang te gaan. Hij mag eigen „standpunt” een geloofsbeslissing en daarom geen ideologie en ook geen neo-pacifisme achten, maar de praktische consequenties zijn dezelfde als die van het neo-pacifisme, spelen realiter enkel de heerschappij van het godvergeten „recht van de sterkste” in de kaart en komen ook naar zijn eigen getuigenis neer op hetzelfde, wat z.i. de rede (ter onderscheiding van het geloof) ons zou bijbrengen.

Hiermede verzwakt hij eigen „pure” theologie als pure theologie wel uitermate. Men zou hebben mogen verwachten, dat deze pure theologie, die z.i. alleen in staat is, om opening te scheppen voor een politiek handelen, dat niet verblind is door pure ethiek, pure wereldbeschouwing, pure technische en militaire problematiek, ons dan ook een volkomen eigen ontsluiting zou bieden, die aan de „rede”, welke ook z.i. buiten het geloof om tot inzicht komt, nimmer ten deel zou kunnen vallen. Maar in strijd met deze pretentie leert hij nadien, dat ook „de rede” tot eenzelfde inzicht komt: waartoe is dan deze verborgen openbaring van Gods heilshandelen in Christus nog nodig? Waarin bestaat dan haar vermogen om de horizon van de puur menselijke overwegingen te overschrijden, indien zij tenslotte samenvalt met conclusies, waartoe ook de rede, op eigen wieken drijvende, kan komen? Heel dit theologisch „belijden” inzake het evangelie, dat ons eerst zou bevrijden tot het echte waarnemen van de werkelijke politieke mogelijkheden in het heden loopt dan ook op niets uit. Of liever: op wat in de ogen van het neo-pacifisme redelijk wordt gevonden en wat samenvalt met de belijdenis van dit (heel niet aan een theologie van het evangelie van Gods genadig en heilvol handelen in Christus georiënteerd) neo-pacifisme: „Er is geen weg naar de vrede; de vrede is zelf de weg”. Al dit theologische zwoegen heeft tot resultaat, dat men met de beste wil ter wereld er slechts van kan zeggen: „Parturient montes; nascitur ridiculus mus” (de bergen zijn in barensnood; geboren wordt een belachelijk muisje). En dat noemt zich dan christelijk realisme. Het is in feite, zolang communisme en communisten communisten zijn, een vrijbrief voor de communistische terreur, die, zelfs in de ogen van een met het communisme sympathiserend denker als Merleau-Ponty, zichzelf zo stevig in het zadel der terreur heeft gevestigd, dat het onmogelijk meer van terreur kan afzien om een vredesbeweging te worden ¹⁹⁾.

Christelijk realisme daarentegen is, dat men inziet, dat slechts bewapening het westen nog de macht geeft om door het oosten als onderhandelingspartner te worden gerespecteerd. Christelijk realisme daarentegen is zich er bovendien van bewust, dat, als het westen zich bewapent

¹⁹⁾ M. Merleau-Ponty, *Humanisme et Terreur* en Idem, *Les Aventures de la Dialectique*.

om te kunnen onderhandelen, het communisme onderhandelt, om intussen met wapengeweld toe te kunnen slaan: als afleidingsmanoeuvre en als middel tot machtsexpansie. Christelijk realisme is er zich van bewust, dat coëxistentie met de communistische machthebbers voor het westen de roeping inhoudt, deze coëxistentie uit te buiten ter wille van een progressie in vrede, veiligheid, gerechtigheid en welvaart, in geestelijk welzijn en materiële welvaart beide, terwijl het communisme naar eigen getuigenis slechts coëxistentie gebruiken wil en kan als overgangsfase, om zichzelf sterker te maken en zich de panthersprong naar de wereldverovering van zijn dictatuur te vergemakkelijken.

Christelijk realisme heeft er een open oog voor, dat het westen (hoe goddeloos K. Barth het dan ook moge noemen) zich bewapent om te kunnen onderhandelen en dat het communisme onderhandelt om eigen bewapeningsmacht te kunnen vergroten en de weerkracht van het westen te kunnen verzwakken.

Christelijk realisme heeft er een open oog voor, dat het werkelijk alternatief niet is: mogelijk lijden (onder communistisch regime) of werkelijk schuldig zijn (door het bezit van het atoomwapen), zoals Wolf ons wil leren, maar: concreet en reëel plichtsverzuim in de vrije wereld door aan het „recht van de sterkste”, zijn ideologie en praktijk een bijdrage te leveren, of concrete en reële plichtsbetrachting, door het enige middel, dat ons hier ter beschikking staat ten antwoord op de dreigende vloedgolf van de geweldsterreur, aan te grijpen. Ter wille van de ruimte, die hiermee vooralsnog geschapen wordt, om een bijdrage te leveren voor een weg naar de wereldvrede.

Dit realisme stelt God noch Zijn bewind noch Zijn evangelie buiten de orde. Want het weet, dat dreiging met het atoomwapen maar dreiging is, en daardoor geen afdoend middel. Het maakt het gebed niet alleen niet overbodig, maar het roept om het gebed, omdat het niet afdoende kan zijn. Het knielt niet voor de afgod van de techniek, maar het weet wel van de realiteit der technische mogelijkheden en vervaarlijkheden. Het getuigt tegen ieder, die meent, dat deze middelen een absolute beveiliging en een absoluut zichzelf helpen zouden kunnen betekenen als tegen een verblinding van de mens, die enkel in zichzelf en dientengevolge in het werk zijner handen gelooft. Maar het getuigt ook tegen ieder, die in christelijk farizeïsme eigen handen in onschuld zegt te wassen, maar inmiddels eigen generatie en de komende generaties roekeloos blootstelt aan terreur, en zelfs in feite de terrorist inviteert tot zijn terrorisme. Wij behoeven niet voor „het gevaarlijke leven” te kiezen door een invitatie aan de communistische machthebbers te zenden. Ons leven is al gevaarlijk genoeg, dan dat wij dit gevaar nog mogen vergroten.

Wanneer Wolf stelt, dat, wie anders dan hij over de atoombom denkt, „een andere God” aanbidt, stelt hij de tegenstelling op scherp. Maar deze tegenstelling is aan de christelijke kerk niet onbekend. Marcion sprak in principe niet anders. Hij stelde de God der liefde van het Nieuwe Testament tegen de God der gerechtigheid van het Oude Testament en wie niet met hem deze band tussen Oude en Nieuwe Testament doorsneed, beled volgens hem een andere God. Ook volgens de oud-christelijke kerk, die hem excommuniceerde! Hij bande het gebed: „Jaag hen schrik aan, o God” uit zijn Bijbel en daarmee uit zijn hart. Hij bande daar-

mede de overheid uit en maakte het overheidsambt onmogelijk. Of liever en beter: hij gaf het prijs aan de geweldenaar, en, voorzover het aan hem stond, kon de staat niet anders worden dan een roversspelonk, omdat de gerechtigheid er geen kans in kreeg.

7. De taak der christenheid in het westen is m.i. om er voor te waken, dat wij niet in de ban van het kernwapen geraken en vrede hebben bij de status quo. Vrede bij Yalta en de enorme politieke en zedelijke blunders van Roosevelt. En haar ontzettende consequenties.

Dit houdt onder meer in, dat wij niet in de techniek geloven, ook niet in de militaire aanwending van de moderne technische machtsvorming. Maar men vergete hierbij niet, dat men op gelijke wijze atheïst is, wanneer men in de kunstmest gelooft en de dank- en bededagen voor het gewas overslaat of belachelijk maakt. Op gelijke wijze atheïst is, wanneer men in „de arbeid” gelooft en eigen handen aanbidt en het werk van eigen handen. Dit houdt ook in, dat men op gelijke wijze atheïst is, wanneer men in de „cultuur” en de „zelfcultuur” van de mens gelooft en zelfcultuur en zelfcultus elkander dekken. Dit houdt ook in, dat de mens goed moet weten, dat hij voor zichzelf een gevaar is, omdat hij, sinds de zondeval, als vanzelf gelooft, dat waar hij staat geen ruimte voor God is, en dat, waar ruimte voor God is, hij „nog niet” gearriveerd is en dat hij progressief met de afschaffing van God redelijkerwijze voortschrijdt.

Voor de christgelovige maakt de atoombom God evenmin overbodig, als de strijdkracht van Jozua het bidden van Mozes in de slag tegen de Amalekieten overbodig maakte. Zoals ook het bidden van Mozes het ten strijde uittrekken van Jozua niet overbodig maakte. De eenheid hiervan is voor geen mens doorzichtig; zij is Gods geheim. Het geheim van Zijn regiment. Wolf kan wel schrijven, dat Gods handelen in Christus verborgen blijft, maar tegelijkertijd weet hij het zo uit de doekjes te doen, dat het van het moderne, atheïstische geloof in de „eerbied voor het leven” geen haar verschilt. En het geheim Gods is ermee verdwenen.

Men kan in de techniek geloven. Men kan ook gedesillusionneerd haar willen uitbannen. Beide uitersten roepen elkander op, en beide gaan God voorbij. Maar men kan ook met de schrikwekkende realiteit van het technisch kunnen rekening houden en daarbij zich tegelijkertijd realiseren, dat wij niet alleen in het atoomtijdperk leven maar ook in het schrikwekkende tijdperk van een heilloos geloof in de heilbrengende macht van de revolutionair-communistische beweging, die zichzelf en alle middelen, die zij in dienst van de beweging maar grijpen kan, rechtvaardigt. Een moderne versie van de idee der staatsraison, waardoor een fanatieke machtsgroep gedreven en bezeten is, die God niet vreest en geen mens ontziet. Het verhaal van E. Wolf nu komt hierop neer, dat hij enigszins oog heeft voor het eerste: het atomaire tijdperk, waarin wij leven, maar ons de ogen wil doen sluiten voor het tweede en zelfs van mening is, dat er een politieke wijze van optreden mogelijk is, die met het tweede geen rekening houdt, en desondanks ons juist uit de politieke problematiek van vandaag zou kunnen verlossen. Dat zou kunnen, indien ook deze communistische machthebbers hem het oor zouden lenen. Maar zij hebben juist zichzelf verboden, naar hem en zijn Godsgeloof te luisteren, omdat

zij dit Godsgeloof als ouderwetse en door de ontwikkeling van het menselijk denken overleefde oudwijfse fabelen hekelen. God kan hierin verandering brengen, maar niet de theologie, en ook niet de geloofsbelijdenis van barthianen. Doch zolang het God niet behaagt, hierin verandering te brengen, worden deze bolsjevisten door geen geloofsbelijdenis van christenmensen „ont-ideologiseerd”, maar leggen zij deze geloofsbelijdenis terzijde, en stellen zij de aanhangers ervan buiten de orde, indien ze hen al niet totaal „kalt stellen”. Maar dan is het ook uitgesloten, dat deze geloofsbelijdenis en politieke godsdienst in de historie van het heden iets uitricht dat er anders uitziet dan de verzwakking van het westen en de versterking van de brute communistische wereldmacht en werelddictatuur. Zij stelt het westen en de vrijheid van het publieke belijden des geloofs in het westen in principe buiten de orde, en daarmede, indien zij ingang zou vinden, ook zichzelf buiten de historie, en is op haar wijze een bijdrage tot de „Untergang des Abendlandes”, inclusief van de christelijke kerk en van de ruimte, die ook het barthiaanse belijden voor zichzelf nodig heeft en aan de westerse bewapening te danken heeft, om nog beleden te kunnen worden. Zij leeft bij de gratie van de westerse atoombom en leeft „met de bom” en „van de bom”.

Hier heeft zij zelf geen oog voor, ook al, omdat zij zichzelf en deze atoombom als zodanig uitlicht uit de verbanden, waarin zij voorkomen en functioneren. Maar ook, omdat zij niet in rekening brengt, dat deze atoombom de onvermijdelijke keerzijde en vrucht is van de voortgeschreden westerse techniek, die ons in het atomaire tijdperk bracht en waaruit geen terugkeer mogelijk is. Wil men „de techniek” als zodanig brandmerken als de zonde van het westen en van het oosten — zoals bv. Heidegger doet, en zoals ook Wolf doet, wanneer hij de atoombom in één adem met de westerse techniek als symptoom van het atheïsme en van de mens, die zich op zichzelf en eigen machtsvorming heeft teruggeworpen en praktisch God overbodig maakte, brandmerkt — dan schiet men over eigen doelstelling heen en geeft men zijdelings het gelijk aan die atheïsten, die het Godsgeloof rekenen tot een overleefd en overwonnen stadium uit de geschiedenis der mensheid. Wie zichzelf beveiligd, heeft daarmede het Godsvertrouwen nog niet opgezegd en wie in God vertrouwt, heeft daarmede zichzelf niet verboden, zich te beveiligen.

Het is m.i. de roeping der huidige christenheid, juist in het huidige technische tijdperk, de ideologie van de absolute zelfbeveiliging en zelfvoorziening door het moderne technische en organisatorische kunnen te ontmaskeren als een pseudo-religie, en iedere visie, ook de barthiaanse, die aan deze ideologie tegemoet komt in een dialectiek van Godsgeloof en nihilistisch atheïsme, te ontmaskeren als een visie, die slechts stand kan houden, wanneer men aan de menselijke machtsvermeerdering als vanzelf een „Götterdämmerung” koppelt.

Daarom moeten wij constateren, dat Wolf slechts op een overtrokken en gevaarlijke wijze oog heeft voor de nieuwe situatie, waarin wij door het atomaire tijdperk onverhoeds beland zijn. Hij kan nl. niet alleen niet met de atoombom, maar in zijn geheel niet met de atoomenergie uit de voeten komen. Hij benadert deze slechts op de wijze, waarop een atheïst haar ons leert te benaderen, nl. als absolute zelfbeveiliging en zelfhulp van de mens, en stelt dientengevolge het evangelie van Christus' Koningschap

als een openbaring voor, die een verborgen en vreemde zaak blijft, en waar tegenover de technische machtsontplooiing slechts een „feitelijkheid”, een „zakelijkheid” blijft, los (d.i. „ab-soluut”) van God en Zijn regiment. Zijn geloof in Christus is dan ook evenmin integraal als de wijze, waarop dit geloof in Christus’ heerschappij uiteengescheurd dreigt te worden door een lutheraanse twee-regimenten-leer.

Niet in de moderne techniek te geloven, en evenmin in het bezit van de atoombom, wordt tot een (zij het partiële) ongeloofsbelijdenis, wanneer men zowel de moderne techniek als de atoombom van het westen buiten de orde van het geloof plaatst, te weten van het geloof in God. God heeft ons door het bezit van de atoombewapening gegeven uitstel — en geve Hij: afstel — van executie door de communistische terroristen. Maar de theologische verklaringen en papierenbundels van de Wereldraad van Kerken, van synodes hier te lande en elders, van christen- en niet-christen-pacifisten hebben in dezen niets uitgericht, en hebben zelfs een aanwijsbare averechtse uitwerking, die ons verlamt, en daarmee de communistische macht versterkt. „De kracht van het communisme bestaat voor een belangrijk deel in de zwakheid van het westen”.

8. Men zal in een vrolijk-orthodoxe houding steeds moeten beginnen met de wetenschappelijke uitvindingen en ontdekkingen toe te juichen als goede gaven van onze hemelse Vader om zich daarna af te vragen, hoe het gevaar, dat bij iedere nieuwe ontdekking toeneemt, van het misbruik der ontdekking door dat na de zondeval zo tweeslachtige en gevaarlijke wezen dat „mens” geheten is, zoveel mogelijk is te stuiten.

Om deze reden is het m.i. geboden, niet alleen met de bom te leven — dat doen wij ook, wanneer wij Rusland vrij spel laten —, maar ook „van” de bom te leven — daar krijgen wij zelfs de kans niet toe, wanneer wij de communistische dictatoren vrij spel over heel de wereld laten. Die kans, om „van de bom” te leven, wordt ons nu nog elke dag gegeven. Buiten wij haar uit?

Voorop staat hier de roeping om al het onze bij te dragen, en om voorop te staan in de strijd voor een wereldrechtsorde.

Zij is niet enkel door de aanwezigheid van de atoombom bemoeilijkt. Zij is er ook door vergemakkelijkt.

Zij is er door bemoeilijkt. De humanisering van de oorlog, op gang gekomen door verdragen inzake het kriegsrecht, door de oprichting van het Rode Kruis, door de onderscheiding van combattanten en non-combattanten, enz. wordt bij een totale atoomoorlog zo goed als geheel te niet gedaan. Enkel bij een totale. Niet bij de aanwending van tactische kernwapenen. Althans lang niet in die mate.

Nu moet men zich terzake van deze humanisering, zoals zij tot nu toe in de praktijk werd gebracht, ook niet te veel voorstellen. In de jongste wereldoorlog kwam er bitter weinig van terecht. En wanneer, zoals in de huidige christelijk-duitse literatuur, geklaagd en aangeklaagd wordt over de gruwel van de bombardementen der geallieerden van open steden, zoekt men tevergeefs naar een klacht en zelfaanklacht over de gruwel van het bombardement op Rotterdam en de bombardementen op Londen. Wat de non-combattanten in Japanse „beschermingskampen” hebben moeten doorstaan, en de machteloosheid van het Rode Kruis,

om voor deze non-combattanten iets van betekenis uit te richten, mag wel eens afzonderlijk vermeld worden. Over de jodenvervolging en uitroeiing zwijg ik evenmin. Ze hebben plaats gevonden in het gehumaniseerde westen en Midden-Europa.

Maar in elk geval wordt in een atomaire oorlog, zeker wanneer met waterstofbommen zou worden geopereerd, de onderscheiding tussen combattanten en non-combattanten zo goed als fictief. De schaal zou zelfs naar de andere kant kunnen doorslaan. Ik denk hier aan de woorden van een vrouw in Londen, die onder het puin van één der bombardementen werd weggehaald, en die op de vraag, waar haar man was, antwoordde: De lafaard heeft dienst genomen in het leger!!

Onze roeping is er ook door vergemakkelijkt. De *noodzaak* van het zoeken naar wegen tot een wereldrechtsorde, die niet samenvalt met de dictatuur van de terrorist, en van het bidden om zulk een rechtsorde dringt zich aan ons op. Zoals wij reeds schreven: Nog is het tijd, om, waar het maar mogelijk is, zo „van de bom” te leven, dat vrede door gerechtigheid wordt opgebouwd. Ik denk hier aan de westerse roeping, om met alle macht de onderontwikkelde gebieden bij te staan op hun weg naar rechtsbestel en sociaal-economische ontplooiing. Om de honger en de armoede, de tropische ziekten en de kindersterfte te bestrijden.

Bovendien betekent het atomaire tijdperk, dat landsverdediging wel niet uitgesloten mag worden geacht, maar dat de soevereiniteit van de vele staten al meer betrekkelijk wordt, omdat hun zwaarmacht niets betekent tenzij deze in supra-nationale verbanden, zoals de NATO, is geïntegreerd. Nederland kan Nederland blijven, maar enkel in en dank zij Nederlands militaire opname in groter verband. Het reactionaire denken en drijven van De Gaulle, die nog steeds droomt van een Frankrijk als in de dagen van Napoleon, is een veeg teken. Trouwens, het overal weer opkomend nationalisme, vooral in de zgn. neutrale landen, mag enkel met zorg vervullen. Het kan slechts leven van de chantage op de Verenigde Staten en van het misbruik van de Russische dreigingen en aspiraties, en het leeft ervan.

Zo blijft er genoeg, ja onnoemelijk veel te doen en te bidden over. Omdat wij tenslotte steeds weer te maken hebben met „de mens”. Dat gevaarlijke wezen. Dat tot alles in staat is, en tot al groter kwaad in staat, naarmate, dank zij het wetenschappelijk experiment, zijn macht groter wordt. De mens, dat schrikbaar wezen, *voor* wie wij mogen bidden tot aan Christus' wederkomst, maar *tegen* wie wij ook hebben te bidden tot aan Christus' wederkomst: „O HEERE, jaag de volken schrik aan, dat zij bekennen, dat zij (maar) stervelingen zijn”. Deze voorbede en deze tegenbede vloeien samen in het gebed van Christus: „Uw Naam worde geheiligd. Uw koninkrijk kome. Uw wil geschiede op de aarde zoals in de hemel. Geef ons elke dag ons dagelijks brood”. Niemand onzer mene iets te presteren, indien hij het kernwapen in de ban doet. Hij stelt zich er enkel maar — om een uitdrukking van Merleau-Ponty over te nemen — mede „aan de overzijde van de utopie”, d.w.z. buiten de historie en buiten eigen tijd. Waarmede hij schade doet aan eigen tijd en historie.

Maar niemand onzer leve in de ban van het kernwapen. Want het geeft geen „absolute veiligheid” en het lost geen wereldproblemen definitief

op. Het schenkt ons enkel een tijd van uitstel. Zolang dit God behaagt. Wij kunnen het niet missen, maar of wij het gebruiken kunnen? God geve, dat wij het bezitten en het niet in de ban doen, ten einde het gebruik ervan te voorkomen en een vredesbeweging in en voort te zetten, die de terreur niet enkel door dreigementen en sancties, maar bij de mens van binnen uit aan banden legt. Ik ken maar één zo'n afdoende vredesbeweging. Zij werd door Christus geproclameerd, toen Hij sprak: „Gaaf dan heen, maakt alle volken tot Mijn discipelen". Alle volken. Zij is niet partieel, maar even mondiaal als het kernwapen. En zij is niet voor de tijd, of enkel voor deze bedeling — de gelukkige grens van dit kernwapen — maar ze is er voor de eeuwigheid, en voor het eeuwig leven. Maar daarom ook voor déze bedeling.

AANTEKENINGEN OVER SURINAME'S POLITIEKE LEVEN

DOOR

PROF. DR. J. PRINS

In het volgende wordt in het algemeen vermeden waarderingsoordeelen uit te spreken, behoudens hier of daar een uitzondering. Dit stuk heeft niet de pretentie, méér te geven dan aantekeningen, maar wel de ambitie, in objectieve zin over feiten en factoren te handelen. Die objectiviteit zal, zoals altijd, wel niet geheel kunnen worden verkregen. Gehoopt wordt evenwel, dat met dit stuk de kennis van Suriname en zijn maatschappij — welke zelfs daar waar men dat allerminst zou verwachten, te wensen overlaat — gediend zal kunnen worden.

Enkele definities

Onder „Creolen" wordt in deze aantekeningen verstaan, in overeenstemming met het Surinaamse (en in afwijking van het Spaans-Amerikaanse) spraakgebruik, de aloude kerngroep der Surinamers, die begonnen is zich te vormen in de 17e eeuw als nakomelingschap van uit Afrika ingevoerde slaven en slavinnen van verschillende stam, en van slavinnen en slavenmeesters. De gebezigde term „aloude kerngroep" is alleen gekozen om aan te duiden, dat de groep reeds een betrekkelijk lange historie in Suriname heeft, tot heden de grootste is, en ongetwijfeld cultureel vooraan is gegaan. Aan de andere kant zou men de Creoolse Surinamers een menggroep kunnen noemen, die ook na de afschaffing van de slavernij is voortgegaan, voortdurend nieuwe elementen in zich op te nemen: Joodse, Portugese (uit Madeira) en Chinese bijvoorbeeld. Naar lichamenlijk type en huidskleur gezien bestaat er onder de Creoolse Surinamers alle denkbare variatie, van zuiver Afrikaans tot zuiver Europees.

Onder „Hindostani's" wordt verstaan het geheel van de nakomelingen dergenen, die tussen 1872 en 1914 als contractarbeiders naar Suriname zijn gevoerd, en nu de grootste groep landbouwers vormen in het land. Een groep, die snel toeneemt in aantal — dat is overigens ook wel met de Creolen het geval — en tevens in ontwikkeling en economische betekenis. Deze Hindostani's zijn naar de godsdienst te verdelen in twee groepen. De meerderheid is Hindoe, een belangrijke minderheid Islamiet. Het aantal personen, dat nog in het „subcontinent" India geboren werd, is verhoudingsgewijs reeds heel gering. Merkwaardig genoeg, zijn zowel de hindoes als de moslimse Hindostani's godsdienstig verdeeld in twee hoofdgroepen, die thans vrij ver van elkaar afstaan. Aan de éne kant de Sanathan Dharm, sterk traditioneel hindoeïstisch; aan de andere kant de Brahma Samaj, modernistisch, met een duidelijke tendentie naar monotheïsme. Dit wat de Hindoes aangaat. Wat de Islamieten aangaat, moet men eveneens een duidelijke scheiding maken tussen de reformistische Islamieten, onder wie de (in alle Moslimse landen voor ketters gehouden) Ahmadiyyah-beweging sterke invloed heeft, en de traditionele Islamieten: zij die strikt vasthouden aan de overgeleverde vormen en overgeleverde leer en wet. Beide islamietische groeperingen zijn behoorlijk georganiseerd; dit geldt ook voor twee hindoes godsdienstige groepen. De scheiding in het mohammedaanse hindostaanse leven lijkt definitief: beide groeperingen hebben hun eigen, afzonderlijke moskeeën en vergaderzalen. Zo ook hebben Sanathan Dharm en Brahma Samaj hun eigen tempels, weeshuis, verenigingen en vergaderzalen. Het aantal hindostaanse Christenen (bekeerlingen) is gering.

De Javanen zijn, eveneens als contractarbeiders, naar Suriname gekomen tussen 1891 en 1931 (als men afziet van het eerste en laatste transport ná de vooroorlogse economische wereldcrisis: dat van 1939). Deze mensen en hun nakomelingen vormen de bevolkingsgroep der Surinaamse Javanen, die in het algemeen nog maar zeer ten dele zijn geworden tot Javaanse Surinamers. Het aantal Javaanse Christenen is gering.

Het is vreemd, dat men de oudste bevolkingsgroep van het land, de z.g. Indianen, eerst gaat noemen ná Creolen, Hindostani's en Javanen. Maar zij zijn in feite een nietige minderheid, te onderscheiden in benedenlandse en bovenlandse Indianen. De weinige en kleine groepjes benedenlanders (zoals ik ze gemakshalve noem) lijken cultureel en ook door vermenging te zullen opgaan in het creoolse geheel. De in het binnenland, ver „boven de vallen" te zoeken primitieve stammetjes, die er nog zijn (waarover ook litteratuur bestaat) houden zich ver van het Surinaamse leven, en niemand weet precies, hoeveel Indianen er in de Surinaamse wouden wonen of zwerfen. Slechts, dat er niet vele zijn.

Dan zijn er de stammen der Saramaccaners, Aucaners, Matuari's, Paramaccaners. Misschien kan men de Boni's daarbij verzwijgen, omdat die blijkbaar in onze tijd vrijwel geheel op Frans gebied wonen. Deze langs de rivieren wonende, vóór de 19e eeuw uit ontvluchte slaven gevormde groepen, werden eertijds onder de naam Bosnegers (Marróns) samengevat, maar heten thans, vooral in politiek spraakgebruik: Bosland-creolen. Laat hun getal een 20.000 zijn, het ligt in elk geval vele malen hoger dan dat der binnenlandse Indianen. Het zijn matrilineaal georganiseerde stammen.

Ontstaan van partijen

Het politieke partijleven ontsprong in Suriname vrij plotseling, omstreeks de jaren 1946 en volgende, onder de verwachting van een spoedig tot werkelijkheid wordende autonomie. Het heeft voor de periode 1945—1955 zijn kroniekschrijver gevonden in dr. Mitrasing¹). Er is natuurlijk een zekere voorgeschiedenis. Van de éne kant bezien heeft het land sinds de jaren zestig van de vorige eeuw zijn staten gekend, eertijds de Koloniale Staten, zodat er reeds een bijna honderdjarige traditie is van vrije publieke behandeling van de publieke zaak. De leden van deze landsvergadering werden voor een groot deel gekozen, hetgeen ten gevolge had, dat bij de verkiezingen nu en dan comités van aanbeveling of kiesverenigingen optraden voor bepaalde kandidaten. Maar aan de andere kant was het actief kiesrecht altijd beperkt tot een kleine élite. Plotseling, na 1945, viel het iedereen toe. En in 1946 en 1947 verscheen de éne partij na de andere voor het voetlicht. Verscheidene van die partijen zijn snel tenietgegaan of in andere opgegaan, zoals de Moslim-Partij, die „de Islam als grondslag van haar politiek” aanvaardde. Geen enkele diepgang bleek ook een kleine groep te hebben, die zich de Hindostaanse Oranje Politieke Partij noemde, en thans reeds lang vergeten is.

De Surinaamse Hindoe Partij, waarin volgens dr. Mitrasing het familie-, het kaste- en het conservatieve element domineerde, de Hindostaans-Javaanse Politieke Partij (die nooit werkelijk belangstelling van de Javanen ondervond) en de reeds genoemde Moslim-Partij hebben zich al in 1949 verenigd tot de Verenigde Hindostaanse Partij.

De Progressieve Surinaamse Volkspartij is van een ander karakter dan welke partij ook die in dit verband genoemd kan worden, aangezien zij in wezen Rooms-Katholiek is, althans in hoofdzaak door Rooms-Katholieken wordt aangehangen en een rooms-katholieke geestelijke als haar eigenlijke leider wordt aangewezen.

Haar protestantse tegenhanger, de kortstondig-levende, reeds lang weer tenietgegangene en vergeten Christelijk-Sociale Partij, had in haar aanhang een sterk Afrikaans element (volgens Mitrasing) en vond zijn oorsprong in de kringen der Evangelische Broedergemeente.

Ook een landbouwbelangen-partijtje heeft in de laatste jaren veertig bestaan: de Agrarische Partij, die afstammelingen van de „Hollandse boeren van 1845” met creoolse en hindostaanse landbouwers wilde verenigen. Zonder enig succes. Tenslotte was er het eveneens kortstondige bestaan van een Afrikaans-georiënteerde groep, die zich de Neger Politieke Partij noemde, met een woord, dat sedert in het Surinaamse spraakgebruik meer en meer in onbruik is geraakt; de eerste uiting van een gezindheid, die thans terug te vinden is in de Nationale Beweging Suriname, en van de clubs, die er de achtergrond van vormen (Wi egi Sani).

Belangrijk zijn thans de *Verenigde Hindostaanse Partij*, die nagenoeg het ganse politieke leven der hindostaanse Surinamers omvat. En bovenal de nog steeds niet genoemde *Nationale Partij Suriname*, de grootste partij

¹) F. E. M. Mitrasing, *Tien jaar Suriname* (Leids proefschrift), 1959, blzz. 75—106. De schrijver, Hindostani, behoort tot de Evangelische Broedergemeente.

der Creolen, al biedt zij officieel „politiek onderdak aan ieder zonder onderscheid” (Mitrasing). Men vindt er in het algemeen ook geen Rooms-Katholieken onder; zij is de partij der Protestanten van Surinaams stempel. Haar samenstelling is bont, omdat de Creoolse bevolking nu eenmaal een menggroep is, wier wezen zich moeilijk laat beschrijven. In de Creoolse kring is intussen sinds de jaren vijftig een andere partij in opkomst, die zich noemt de *Surinaamse Democratische Partij*. Conflicten onder de leiders der N.P.S. hebben haar oprichting als vanzelf uitgelokt.

Ook de Javanen hebben zich politiek georganiseerd. Zij hebben sterk de na-oorlogse invloed van het Indonesische land van herkomst ondergaan, dat de onafhankelijkheid verwierf. Deze invloed en de lotgevallen der Javaanse Surinamers te beschrijven, zou vele bladzijden vergen. Maar de naam, die de voormannen aan de partij gaven, die thans van betekenis is, namelijk *Kaum Tani persatuan Indonesia*, is een modern Maleise (de thans „Indonesisch” genoemde taal). „Eenheid der Indonesische landbouwers”, zo zou men die naam kunnen vertalen. Die naam zal ook voor de meerderheid der aanhangers moeten worden vertaald en uitgelegd, aangezien heel weinig Surinaamse Javanen, niet meer dan enkele tientallen, het moderne Indonesisch machtig zijn (en ook hun Javaans, door invloeden der omgeving, sterk verandert). Het kenmerkende is ook, dat hun partij de enige is, die haar naam niet in Nederlandse termen uitdrukt. Een grote afzijdigheid van het Surinaamse leven in het algemeen en van de andere groepen, kenmerkt de Surinaamse Javanen. Hierover zal in dit verband niet verder worden uitgebreid. Niettemin, deze partij is dan toch de organisatie dergenen, die Surinamers willen zijn en voor het Nederlandschap hebben geopteerd of weer opteren (dit laatste sinds het wetje-Donker). Daartegenover staat de *Pergerakan Bangsa Indonesia Suriname*. Eveneens een Indonesische naam, die betekent: Beweging der Surinaamse Indonesiërs, of beweging der Indonesische natie van of in Suriname. Maar hoe men de naam vertalen wil, de vereniging wil er zijn voor degenen die Indonesische staatsburgers willen blijven of zijn gebleven. Als politieke partij is zij daardoor al spoedig uitgeschakeld; het Nederlandschap alleen verschaft iemand actief en passief kiesrecht. Zij leidt een vrij kom-mervol bestaan. Het is evenwel duidelijk, dat de scheiding tussen de Javanen, die in het bestaan der twee organisaties wordt weerspiegeld, niet werkelijk en principieel wordt bepaald door de nationaliteitskwestie. Die splijting wordt beheerst door de persoonlijke tegenstellingen en vijandschappen onder vooraanstaande Javanen en de stellingneming daarin van hun aanhang, en door de uitwerking, die zekere corruptie-schandalen moeten hebben gehad.

Bijzondere feiten en factoren

Een merkwaardig, voor Europese Nederlanders bijna paradoxaal klinkend feit is, dat Suriname veel eerder leerplicht heeft gekregen dan Nederland zelf. Suriname kent leerplicht voor kinderen van 7 tot 12 jaar sinds 1876²⁾.

Een feit is ook, dat evenwel door de vele moeilijke economische perioden, die het land tussen 1870 en 1940 heeft gekend, aan de voortdurende zorg

²⁾ Zie: Encyclopaedie Winkler Prins, deel 17, 1953, blz. 230.

voor het onderwijs bij overheid en ouders nogal wat heeft ontbroken. Niettemin lijkt de bewering niet gewaagd, dat met name de Creoolse Surinamers, verhoudingsgewijs gezien, verreweg de meest geletterde groep van het gehele Zuidamerikaanse subcontinent zijn. In dit opzicht is Suriname, zeker naar Zuidamerikaanse maatstaven, geen onderontwikkeld, maar een hoog ontwikkeld land. Daaraan kon worden toegevoegd, dat de kleinkinderen van de Hindostaanse contractarbeiders — die uit de allerarmsten ter wereld werden bijeen geraapt — hun snelle, bijna verbluffende evolutie hebben te danken aan twee dingen:

het goedkope, geleidelijk universeel-geworden volksonderwijs en de goede kwaliteit der hoofdzakelijk Creoolse schoolmeesters; en
de vrijgeevige gronduitgifte-politiek der Surinaamse Regering.

De term „Zuidamerikaans subcontinent”, zo juist gebruikt, zou, mèt de vergelijking zelf, misschien beter achterwege kunnen blijven. Wel is Suriname's grondgebied een deel van Zuid-Amerika, maar dat is dan niet meer dan een theoretische aardrijkskundige waarheid. Want Suriname heeft geen enkele overland-verbinding met zijn Zuidamerikaanse buurlanden. Of het moest zijn de overzetgelegenheid bij Nieuw-Nickerie, over de Corantijn, die u in Brits-Guyana kan brengen, vanwaar u over land Georgetown kunt bereiken. De Corantijnmond is daar zo breed als de Westerschelde. Natuurlijk kan men zich in het Marowijne-district, bij Albina, over de rivier van die naam laten zetten, om het Frans Guyanese nest Saint Laurent te bezoeken (waar men zo goedkoop parfums kan krijgen . . .), maar niets is economisch en sociaal onbelangrijker dan de relatie met dit Franse departement.

Sociaal-economisch en politiek gesproken, is Suriname een eiland. Het land is in feite meer georiënteerd, economisch en politiek, op de Caraïbische Zee, op de Verenigde Staten, en op Europa, vooral op Nederland. Er is enige handel met Brazilië, onderhouden door kleine, sierlijke „schoeners” en dat is — naar Braziliaanse opvattingen alleen? — grotendeels smokkelhandel.

Stellig heeft — dit hier terzijde — Suriname, met name Paramaribo, behoefte aan meer industrie. Toen wij, in gesprek daarover met één der departementsdirecteuren, voorzichtig opmerkten, dat de hoge koers der Surinaamse valuta het vinden van afzetgebied in omliggende landen bemoeilijken zou, werd mij verzekerd, dat men aan (opzettelijke) devaluatie niet zou kunnen denken. Het zou een (Creools) volksoproer in Paramaribo uitlokken. Want de hoge stand van de Surinaamse gulden is daar ieders trots; nooit kon men zo gemakkelijk zijn kinderen naar Nederland sturen voor studie of opleiding of had men daar zoveel te verteren.

En (ook) hierin weerspiegelen zich de eigenaardige stemmingswisselingen en verschillen der geesten in dit land: een voortdurend samengaan van afweer en omhelzing ten opzichte van Nederland en Nederlandse waarden in het bijzonder en ten opzichte van de Atlantische politieke wereld in het algemeen.

Nauwe relatie met Brits Guyana zou aantrekkelijkheden kunnen hebben voor de Hindostanen, gezien het feit, dat daar de Hindostaanse volks-groep — wier begin al van omtrent 1838 dateert — het overwicht over de andere heeft verworven. Maar hiertegenover staat, dat vergeleken met

Suriname, wat sociale toestanden en verhoudingen aangaat, Brits-Guyana voor achterlijk geldt, en dat het communisme er sterk is ingeslagen. Dit laatste maakt Brits-Guyana weer zeer onaantrekkelijk voor de groep der Hindostaanse Surinamers, die, naar ons voorkomt, wat haar mentaliteit aangaat, in een vroeg-kapitalistisch stadium verkeert, en in snelle opkomst is.

Overigens zijn er ook belangrijke Hindostaanse groepen te vinden op Trinidad en Martinique. Natuurlijk vinden ook de Creoolse Surinamers door historie en samenstelling verwante groepen op praktisch alle West-indische eilanden — uitgezonderd Cuba en Portorico — maar van veel relaties blijkt niet. Want de verschillen zijn evenzeer duidelijk. Behalve de Engelse of Franse of Amerikaanse of zelfs Deense of Spaanse achtergronden, zijn er zulke problemen als de overbevolktheid van vele eilanden in de krans tussen Portorico en Tobago; de „Creolen” daar kijken over de Caraïbische Zee in andere richting dan die van Suriname.

Weliswaar voert, zoals reeds bleek, de Nationale Partij Suriname³⁾ het epitheton „Nationaal” en spreken haar leiders gaarne in termen van nationaal bewustzijn. Dat zij zo, maar hier ligt juist een hoofdprobleem. Prof. dr. R. A. J. van Lier, zelf een Creoolse Surinamer, wiens *Samenleving in een grensgebied; een sociaal-historische studie* het opmerkelijkste boek is, dat over Suriname is geschreven in onze eeuw, heeft voor de Surinaamse maatschappij het woord „segmentarisch” (als sociologisch begrip) algemeen ingang doen vinden. Trouwens, dit woord past niet alleen voor Suriname, maar zeker ook voor praktisch alle landen rondom en eilanden in de Caraïbische Zee en zelfs voor de meeste niet aan die zee grenzende staten van Zuid-Amerika. Gewoonlijk — zo ongeveer rechtvaardigt Van Lier het gebruik van deze term — zullen in de meeste maatschappijen de enkelingen zich groeperen naar de verschillende aard van hun maatschappelijke activiteiten. Hieruit volgt dat iemand tegelijkertijd kan behoren tot een hele serie verschillende groeperingen. Zo kan iemand lid zijn van een partij, behoren tot een kerk, een vak- of beroepsbelangen-groep, een sportvereniging, een muziek- of leesgezelschap en wat niet al.

In al deze verbanden kan hij omgang hebben met telkens andere mensen. Maar wanneer dit laatste juist *niet* het geval is, maar hij in al deze activiteitskringen steeds ongeveer dezelfde mensen ontmoet, dan heeft de samenleving waarin hij verkeert, een fragmentarisch karakter. Wanneer de gehele maatschappij bestaat uit besloten of vrijwel besloten schakeringen van deze aard, dan noemt hij die een gesegmenteerde of segmentarische maatschappij. Wat dit aangaat, heeft Van Lier de Surinaamse maatschappij dan segmentarisch genoemd. Men moet daarbij, om de situatie enigszins te overzien, letten op de verenigende en verdelende aspecten van deze maatschappij. Een verenigend aspect is het voor allen geldende Westerse recht, en de daarop gegronde rechtspraak. Weliswaar is van Creoolse zijde indertijd sterke oppositie gevoerd tegen enige paragrafen speciaal recht voor Hindoes en Moslims (hier de Javanen inbegrepen), de zogenoemde Aziatische huwelijkswetgeving. Maar het valt, geloof ik, niet moeilijk

³⁾ Vergelijk het vlugschriftje van dr. ir. F. E. Essed, *De „N” in onze naam.* (z.j., gedrukt in Paramaribo).

aan te tonen, dat dit speciale recht in feite beperkt is tot het formele huwelijksrecht (huwelijksluiting, echtscheiding, verstoting) en niet wezenlijk van het patroon afwijkt op het punt van het materiële huwelijksrecht. In elk geval bevat deze regeling zoveel Westerse elementen, dat nu, na een bijna twintigjarige toepassing daarvan, wel gezegd kan worden, dat haar uitwerking juist een geleidelijke verwestering van de rechtsopvattingen der justitiabelen is. Anderzijds valt gemakkelijk aan te tonen, dat, juist op dit punt, de rechtsopvattingen der Creolen bepaald niet die van het burgerlijk wetboek (of van de kerk) zijn.

Suriname, gezien als publiekrechtelijk organisme, vertoont geen geleding in de vorm van gemeentelijke of districtelijke autonomie en zelfbestuur. Wat in dit opzicht bestaat, valt te verwaarlozen⁴⁾. Ook dit is uit historische oorzaken te verklaren. Dit feit uit zich ook in de woonwijze van de bevolking in het kustland. Enkele oudere plaatsen, zoals Groningen en Nieuw Nickerie, mogen een bebouwde kom, een plaatselijk centrum hebben, weinig gebieden zullen zo sterk door lintbebouwing en verspreide bewoning gekenmerkt worden als de Surinaamse polders en ritsen. Het heeft ten gevolge een sterke centralisatie van het gezag en zijn organen in de éne stad Paramaribo, waardoor de ontmoeting voor de vooraanstaanden van alle groepen op het éne centrale vlak een dagelijks feit is. Uit alle andere oogpunten bezien, is deze situatie een nadeel voor de politieke, sociale en staatsrechtelijke ontwikkeling, daar de samen gedragen verantwoordelijkheid der groepen en een democratische burgerzin op het vlak der plaatselijke verhoudingen niet zijn opgekomen. Er is dus maar één politiek toneel: dat van Paramaribo. Het kiesreglement met zijn districtenstelsel zou dit anders doen vermoeden. De partijen, wier vertegenwoordigers op dit éne toneel optreden, zijn geen politieke formaties in de West-europese zin van het woord.

In dit opzicht trouwens komt Suriname wel overeen met vele Spaans-amerikaanse en andere landen in en buiten het Caraïbische regioon: de partijen zijn in sterke mate persoons-aanhangen rondom deze of gene leider. De beginselprogramma's, voorzover als zodanig aan te merken, zijn van ondergeschikt belang, wat politiek-ideologische inhoud of sociaal-economische strekking aangaat. Niettemin, tezelfdertijd zijn de partijen, althans de meeste, toch ook weer iets geheel anders dan persoonsaanhangen en verschillen zij ten diepste. En hierin ligt dan het in de gang der historie gevormde segmentarisme weerspiegeld.

Het lijkt eigenlijk minder juist in dit opzicht van rassenscheiding te spreken. De „rassen” zijn in juridische zin in Suriname volkomen gelijk. Het is bijzonder moeilijk en feitelijk dwaas, ten aanzien van de oude, gemengde en open groep der Creolen, die nog steeds voortgaat Europese, Aziatische en Afrikaanse elementen in zichzelf te versmelten, die term aan te wenden. Maar juist binnen die wijde kring doen het „kleur-verschil”, de aard en de graad van elke vermenging zich sterk gelden. Stelt men de groep als geheel tegenover die der Hindostaanse of Javaanse Surinamers, dan zou men misschien juister kunnen zeggen, dat Suriname's drie voor-

⁴⁾ Hetgeen *niet* wil zeggen, dat er geen streven bestaat, daarin geleidelijk verandering te brengen.

naamste „segmenten” drie potentiële nationaliteiten zijn (sit venia verbo). De diepgaande verschillen in culturele achtergronden en herkomst behoeven hier niet omschreven te worden. Het cultuurbezit der Creoolse Surinamers, waarin alles een moeilijk definieerbaar, maar ongetwijfeld belangwekkend Surinaams stempel heeft gekregen, is een uit de vier windstreken bijeengebrachte boedel. Het is in hoofdzaak Westers goed. Het belangrijkste is uiteraard de religie: de Evangelische Broedergemeente en de Rooms-Katholieke Kerk hebben hun aanhang in brede kring — Hervormden en Lutherse zijn naar herkomst en historie élite-groepen. Het verdeelde huis der Creoolse Christenen is echter in bijzondere zin een onvolkomen bezit, belast als het is met een hypotheek van Afrikaanse obia-praktijk en winti-bijeenkomsten. De Nationale Partij Suriname is een partij — niet de enige — van de Creoolse (sub-)nationaliteit, zoals reeds bleek. Het onderwijs (en dit is ook van belang) is dóór en dóór Westers en hoofdzakelijk in Creoolse handen. In economisch-sociale zin gaat de maatschappij voort, zich snel te verwestersen. Er is de talentkwestie als belangrijk punt in de verhoudingen der (sub-)nationaliteiten, waarover straks.

De verwestersing nu, die zich geleidelijk tot alle drie hoofdgroepen uitstrekt, is de voornaamste factor, die de drie groeperingen geleidelijk tot elkaar brengt. In het politieke staat de Verenigde Hindostaanse Partij als een gesloten organisatie tegenover de andere; de Moslimse en Hindoeïse groeperingen houdt zij tezamen — te merkwaardiger, omdat er in het Voorindische herkomstgebied geen scherper tegenstelling bestaat dan die tussen Islam en Hindoeïsme. Van deze partij kan men dan zeggen, dat zij op „raciale” grondslag⁵⁾ staat. De buitengewoon snelle aanwas der Hindostani's, hun voortdurend sterker wordende economische positie, is hoogst opmerkelijk. De betekenis der Creoolse volksgroep, waarvan de overgrote meerderheid in de stad Paramaribo woont, is percentsgewijze gezien, misschien een weinig afgenomen, de sterke drang naar economische zelfstandigheid, de grote werkijver, de grote zuinigheid (van het „oudere” geslacht vooral) der Hindostani's ontbreekt haar. De vrees, dat de Hindostani's hen zullen gaan overvleugelen, is vrij algemeen onder de Creoolse Surinamers verbreid. Geleidelijke versmelting der groepen door gemengde verbintenissen („la misión del sangre” der Latijnse Amerikanen!) is niet te verwachten⁶⁾. Men zal *niet* kunnen voorspellen, wat de opvattingen van een volgende generatie wellicht zullen zijn, maar de diepgaande religieuze verschillen (Hindoeïsme en Islam tegenover Christendom) zullen zeker een (gedeeltelijke) versmelting, zoals de Creolen overigens gaarne zouden zien, niet in de hand werken. Daar is bovendien de achtergrond der apartheidstradities (der geboorte, der kasten), van waaruit de Hindoe's van ouds geleefd hebben, die vermenging tegen gaat. Het kasten-patroon is in de Hindostaanse-Surinaamse kring slechts in zwakke lijnen getekend, het Hindostaanse familieleven vertoont een crisis: de afbraak van het Hindostaanse groot-familie-systeem. Alcoholisme is in de groep een min of meer groeiend euvel, en dat ook onder vooraanstaanden, maar de algemene vooruitgang der Hindostani's is het meest sprekende feit.

⁵⁾ Mits men ook dit niet al te strikt opvat. Het donkere Dravidische (Zuidindische) type ontbreekt niet temidden van de Europese typen.

⁶⁾ Misión del sangre = opdracht van het bloed.

Naar Creoolse zelfkritiek ⁷⁾ vertoont in zijn tegenwoordig stadium de eigen groep twee nadelige trekken: geringe economische produktiviteit, zwakke economische zin enerzijds, grote onregelmatigheid in de betrekkingen tussen de seksen, onregelmatig familielevens anderzijds. Het laatste is naar dit inzicht het voornaamste. Surinaamse intellectuelen doen voor niemand onder. Surinaamse werkkrachten worden bij grote maatschappijen hoog gewaardeerd, óók technici, óók vakarbeiders, zo zegt men mij, maar vooral buiten Suriname zelf. Het probleem zit in de matrifocale ⁸⁾ trek van de Creoolse samenleving. Het is de jongens-verwennende omgeving van hun moeders, moederszuster en moedersmoeder, die zij verlaten, wanneer zij „buitengaats” gaan werken. De omgeving, waarin zij opgroeien, is vaak die van de moeder, die van verschillende concubanen ⁹⁾ de concubine is geweest en wier kinderen verschillende vaders hebben, wier leven geschraagd wordt door de steun van grootmoeder en zusters. Van de zoons verwachten de moeders de noodzakelijke steun voor de oude dag. „Asiteri”, (mijn) assistent, helper, is de naam, die volgens de schrijver Lou Lichtveld, de Creoolse moeder aan haar zoontje geeft, als het wordt voorgesteld aan een bezoeker of een bloedverwante. De Creoolse jongen is maar al te vaak het produkt van een verkeerde opvoeding. Zijn moeder offert levenslang alles voor hem op: want hij is immers een jongen. Hij krijgt een fundamenteel verkeerd idee van wat een vrouw is. Er moet, volgens mijn zegsman, een volkstoneelstuk zijn, geschreven door een Creool, dat dit prachtig weergeeft: „de jongen kan geen kwaad doen.”

Het is niet mijn bedoeling, op deze matrifocale trekken der samenleving, de historische achtergrond en de sociale trekken daarvan in te gaan (dat zou een afzonderlijke verhandeling vergen). Wel dient vermeld te worden, dat de vrouw in zulk een matrifocaal gericht familielevens zeer eenzijdig belast is.

Er is nog een andere Creoolse uiting van zelfkritiek, die geformuleerd werd in de geestige opmerking: „Wij Creolen zijn nog altijd bezig de emancipatie (de afschaffing der slavernij in 1863) te vieren. Wij zien nog achteruit.” Inderdaad, en dit terugdenken aan die emancipatie heeft het merkwaardige, dat men zich geheel vereenzelvt met de vroegere *slaven*, en vergeet, hoeveel „bloed” en eigenaardigheden van de *slavenmeesters* de groep heeft.

Albert Helman heeft in zijn *Caraïbisch passiespel* ¹⁰⁾, waarin Christus' lijden en sterven geheel in Westindische verhoudingen wordt getransponeerd, aan diezelfde eigenaardigheid herinnerd. Als in de IIIe acte, toneel VI, de geseling van Christus wordt voorgesteld, zeggen toegesnelde marktvrouwen onder het publiek tot elkaar: „Ze rammelen Hem af — zoals ze óns vroeger hebben geslagen” en een burger zegt: „Ja, net als in de slaventijd”. „Die is al lang voorbij”, zegt dan de marktvrouw. „Niet zolang als hier onderdrukkers zijn”, zegt een tweede burger. Maar een

⁷⁾ Persoonlijk verkregen inlichtingen.

⁸⁾ „Matrifocaal” is een term, ontleend aan de moderne volkenkunde: van mater = moeder en focus = brandpunt.

⁹⁾ „Concubaan” heet in Suriname, ook in (bv.) politierapporten en kranten, de man, met wie een vrouw (concubine) geregeld buitenechtelijke seksuele relaties heeft.

¹⁰⁾ Uitgave N.V. Varekamp en Co., Paramaribo, 1960, blz. 62.

derde zegt: „Het wordt tijd, dat we dit alles vergeten”; en de eerste burger daarop: „Je hebt gelijk; anders komen we nooit vooruit”.

De grote groep der Javanen staat, zo bleek reeds, een minderheid daargelaten, nog afzijdig van de zojuist meer uitvoerig besproken groepen.

Volgens een rapport (ongepubliceerd, maar van goede studie getuigend), opgemaakt door een Javaanse doctor juris, heeft dit tot oorzaak: gebrek aan taalkennis (Nederlands noch Creools); economisch niet opkunnen tegen de Hindostani's (bij wie ze toch vaak dienst verrichten); afkeer van de Hindostaanse gierigheid en hun alcoholisme; afkeer ook van de Creoolse abruptheid en luidruchtigheid; hinder, die men ondervindt van het feit, dat Creolen en Hindostani's op Javaanse vrouwen gesteld zijn. Wat hiervan zij, een groeiend besef, dat zij achteraan komen, is bij de Javanen duidelijk aanwijsbaar.

In het voorgaande werden de Chinezen (bezitters van ongeveer 800 zaken in Suriname) niet betrokken. Zij houden zich politiek afzijdig¹¹).

De Bosland-creolen (eertijds Bosnegers of Marróns) zijn niet in het Surinaamse leven betrokken. Zij „genieten” de autonomie, die hun isolement in de binnenlanden meebrengt. Als versterking van de eigen groep tegenover de Hindostani's zouden Creoolse kringen hen gaarne in het politieke leven willen inlijven. Voorshands valt af te wachten, welke uitwerking het Brokopondoplan op de Saramaccanen zal hebben.

„Afrikaans” georiënteerd sub-nationalisme

De politieke verhoudingen dreigen nog in het bijzonder gecompliceerd te worden door de opkomst, in een bepaalde sector van de Creoolse groep, van een soort bloed- en bodemtheorie, waarvan de aanhangers zich thans in de clubs van „Wi egi sani”, Kra enz. en als „Surinaamse Nationale Beweging” doen gelden. De concurrentie in „nationalisme” is minstens weinig opbouwend. Een abiturient van de Vrije Universiteit verkondigt een soort nationalistische „filosofie”. Men beweert, dat daarin elementen zijn terug te vinden van de Wijsbegeerte der Wetsidee . . . „Nationalisme” wordt in die kringen opgevat als een soort levensleer, of een stuk wetenschap.

Welke indruk het geheel maakt, kan men afleiden uit de volgende stellingen, waarop de leer wordt gebouwd:

1. Nationalisme is een levenshouding t.o.v. de wereld, de maatschappij, de bovennatuur, enz.
2. Aan het begin van de nationalistische levens- en wereldbeschouwing staat de natie.
3. De natie is de twee-eenheid van volk en bodem.
4. Nationalisme is de leer van de veredeling van de natie.
5. Veredeling is het voeren van volk en bodem van primitief naar ont-sloten.

¹¹) De Chinese minderheid is overwegend r.k. Er is ook een Evangelische gemeente, die juist een predikant uit Hongkong heeft ontvangen. Totaal der Chinezen: 4.441 (berekening van 1959).

6. Primitief: d.i. het pre-nationalistische, datgene, wat de nationalist aantreft, als hij gaat optreden als „nationalist”.

7. In Suriname volgt nationalisme op kolonialisme.

8. Kolonialisme is onvoldoende gebleken voor de oplossing van onze problemen. Het is de verheerlijking van een moederland: vooropstelling van bepaalde eigenschappen, zoals bv. huidskleur, ras, e.d.; nationalisme predikt daarentegen rassen-gelijkheid.

9. Zij, die de superioriteit (van eigen groep) leren, zijn instinctieve nationalistenvan, die moeten worden veredeld of ontsloten.

10. De filosofische nationalist heeft de verdiepte vorm van nationalisme. Deze „verdiepte vorm” blijkt hieruit te bestaan, dat men aan de bodem, waarop de mensen in groepen leven, overmatig grote betekenis toekent. De bodem bepaalt ook de lichaamsbouw van het volk. Ook het oog, het oor. De bodem bepaalt het gehele menselijke leven.

... Daartoe is het de taak (van het „filosofisch nationalisme”) de bodem geschikter te maken om de natie dienstbaar te zijn...

11. De Surinaamse nationalist neemt aan, dat er een Surinaamse natie bestaat...

12. De kaderschool van de Nationale Beweging streeft er naar, het nationalistische besef van haar ambtsdragers te ontwikkelen, te veredelen. (Dit geschiedt door wat men noemt: het ontwikkelen van de normale functies oftewel het „ontsluiten” van de mens.)

Deze filosofie draagt omtrent de geestelijk-lichamelijke structuur van de mens een eigen leer voor, waaraan hier wordt voorbijgegaan.

In deze, hier zeer kort weergegeven ideologie valt alle nadruk op de bodem, veel sterker nog dan in de kort-geformuleerde stellingen uitkomt. Zij is des te merkwaardiger, omdat zij tot nu toe alleen aanhang vindt onder de groep, die de bodem en het bezit van de bodem hebben opgegeven, waardoor landbouw en veeteelt in handen van Hindostani's en Javanen zijn gekomen en steeds meer komen. Het is de „donkergekleurde”, méést Afrikaans-bloedige vleugel van de N.P.S., waarin deze „filosofie” aanhang vindt en wint.

Terwijl één der punten in de ideologie is, dat nationalisme rassengelijkheid zou preken, merkt men in Suriname al spoedig op, dat deze ideologie vooral aantrekkelijkheid heeft voor de donkergekleurde Creolen en de „lichtkleurige” afstoot. Haar eerste programmapunt is het tot macht brengen van de „donkere” groep in de Creolengemeenschap. Als zodanig is zij bewustmaking van een sluimerende tegenstelling, die van ouds bestond in het standenpatroon der Creoolse Surinamers; zij is tevens een nieuwe hoop voor die groep der achteraan-gekomen, der structureel-werkelozen. In haar tegenwoordige fase is de uit deze filosofie voortgekomen beweging, hoe zeer (ogenschijnlijk of werkelijk) bedoeld als een voor alle Surinamers geldende ideologie, antithetisch ten opzichte van het Westen en de Westerse waarden, ten opzichte van het christendom en de kerk, ten opzichte van de „blanken” en Nederland, het rijksverband en het Vorstenhuis, antithetisch óók tegenover de Hindostani's. In die kring heeft men dat reeds uitstekend begrepen; tegenover de intellectuelen-discussievereniging „Kra” staat de Hindostaanse vereniging „Barhanti”. De propaganda om het „Surinaams” (d.i. het Creools, voorheen wel Neger-Engels, ook taki-taki genoemd) tot nationale taal te maken, gaat vooral van deze kring uit en

geschiedt met een beroep op de studie, die Westerlingen van de structuur van deze en andere Creolen-talen gemaakt hebben. Deze taal zou het idioom zijn, dat alle raciale groepen kan verenigen: „het taalprobleem is dat der eenwording van Suriname”. Deze oplossing heeft voor vooraanstaande Hindostani's, en waarlijk niet voor hen alleen, tot heden niet de minste aantrekkelijkheid: in hun snel verwestersende samenleving is het Nederlands voor hen van groter waarde, evenals het Engels. De band met het verleden tracht men aan te houden, door de kinderen Urdu of Hindi te laten onderwijzen; naar ik meen, met heel matig succes. Het Nederlands moge geen belangrijke Westerse taal zijn, de kennis ervan geeft toegang tot een letterschat, die vrijwel alle wetenschap omvat en tot een eerbiedwaardige letterkunde; het Creools, ook wel genoemd „Sranan Tongo” biedt niets, behalve een verouderde, vrij primitieve bijbelvertaling¹²⁾. Men kan er nergens buiten het Surinaamse kustland mee terecht; ook de Bosnegers spreken andere idiomen. Niettemin speelt men onder Creoolse leiders met de gedachte, deze Surinaamse Creolentaal tot „nationale taal” te verklaren.

De bevolkingstoename

Misschien een groter probleem dan alle voorgaande is dat der bevolkingstoename. Suriname's bevolking is, zoals ieder weet, niet omvangrijk, minder dan de helft van die van Den Haag, doch neemt snel toe.

Die snelle toename wordt herhaaldelijk op 4 % of meer per jaar gesteld. Oud-minister prof. Lief tinck berekent in zijn rapport van 1959, dat de bevolking van Suriname sinds 1950 gemiddeld met niet minder dan 3,7 % per jaar is toegenomen, welk accres geheel is toe te schrijven aan de stijging van het geboortecijfer, dat opliep van 690 per 10.000 inwoners in 1950 tot 1140 per 10.000 in 1959.

Een verschuiving in de bevolkingsopbouw naar de zeer jeugdige leeftijdsklassen is het gevolg. In een tabel, waarmee de bekende financier zijn beschouwingen toelicht, berekent hij, dat, gegeven deze toename, in 1965 niet minder dan 49 % van de bevolking uit personen beneden 15 jaar zal bestaan, 33 % uit mensen van 15 tot 39 jaar, 14 % uit mensen van 40—64 jaar en 4 % uit nog oudere mensen.

Indien dit toenemingspercentage juist is¹³⁾, vormt het een groot probleem. In de eerste plaats zal het in een land met leerplicht als Suriname is — reeds langer dan Nederland zelf! — een verhoudingsgewijs bijzonder grote inspanning kosten, om de jeugd van 1965, alsdan ongeveer de helft der bevolking, schoolbanken en degelijk onderwijs te verschaffen.

In de tweede plaats komen er de vragen van landbouw en industrie, van werkgelegenheid in economisch nuttige zin. Suriname loopt dus gevaar te zullen behoren tot die, voornamelijk „niet-westerse” landen, wier maatregelen om te komen tot meer welvaart en beter-gefundeerde economische positie worden gefrustreerd door hun snelle, al te snelle bevolkingsaan-groei. Zodat alle eigen inspanning, alle hulp van buiten nauwelijks voldoende is om het bestaande peil te handhaven. Van de 143.000 km² des

¹²⁾ En uiteraard, de volksvertelsels e.d., die beeldend en interessant zijn.

¹³⁾ Dit zou dan praktisch het hoogste ter wereld zijn!

lands is — volgens hetzelfde rapport — 4800 km² bewoond; hier vindt men dus 55 zielen per km² (1957). Het land heeft een goede arbeidswetgeving en redelijk-goede sociale voorzieningen. Het gevolg is, dat ondanks een actieve en welgeorganiseerde werkgeversorganisatie, de werkgelegenheid in en om Paramaribo niet overvloedig is; de roep om meer industrie zal zeker niet licht verstommen.

BOEKBESPREKING

Ds. J. FIRET, *Vormingswerk voor de bedrijfsjeugd*. Uitgave J. H. Kok N.V., Kampen, 1961. Prijs f 4,75.

Een oud — maar nog onvoldoende ter hand genomen en daarom nog steeds actueel — probleem is dat van het vormingswerk voor de bedrijfsjeugd. Het heeft zich te richten op die jongeren, die na een minimale opleiding te hebben ontvangen, worden opgenomen in het bedrijfsleven en daardoor vaak in een pedagogisch vacuum terecht komen omdat zij onvoldoende hulp bij hun groei naar volwassenheid ontvangen. Het typerende van *vormingswerk* voor bedrijfsjeugd is, dat het niet in de eerste plaats de jeugdigen voorbereidt, opleidt tot iets, maar dat het hen, die al een plaats in bedrijf en maatschappij innemen, in de nieuwe levenssituatie begeleidt teneinde te helpen in de vorming tot mens-zijn, hetgeen vooral inhoudt: het naar eigen mogelijkheden en overeenkomstig eigen aanleg in vrijheid leren dragen van een eigen verantwoordelijkheid in de samenleving. Deze taak van het vormingswerk is slechts goed te vervullen indien het uitgaat van de geloofsovertuiging, dat het wezenlijke van het mens-zijn is: de betrokkenheid op God. Zo gezien is „godsdiensstige vorming” niet iets, dat in het geheel van het vormingswerk „ergens” een plaats moet krijgen. Bij velen heerst de misvatting, dat het geloof iets is *naast* allerlei andere dingen in het leven. Maar, goed gezien, is het gehele vormingswerk in zijn kern eigenlijk „godsdiensstige vorming”.

In het bovenstaande is iets weergegeven uit het eerste gedeelte van het aan te kondigen geschrift, waarin ds. J. Firet een goede oriëntatie geeft omtrent enkele problemen, welke met het vormingswerk voor de bedrijfsjeugd samenhangen. Dit boekje verdient onze belangstelling omdat het problemen aanroert, waarvoor in protestants-christelijke kring nog te weinig ogen geopend zijn. Laatstbedoelde situatie tekent de schrijver — naar ik meen terecht — als volgt: „enkelens zijn intensief met deze zaak bezig, sommigen vinden dat er wel iets gedaan moet worden en vrezen, dat we gevaar lopen een belangrijke boot te missen, velen weten van de zaak weinig of niets af of zijn van mening, dat we ons niet overal druk om kunnen maken. Er bestaan enkele protestants-christelijke vormingsinstituten voor bedrijfsjeugd, er is binnen het verband van het Nationaal Centrum Vorming Bedrijfsjeugd een protestants-christelijke commissie, in verschillende plaatsen nemen mensen uit de protestants-christelijke

sector deel aan het werk van een algemene stichting, maar in het algemeen is het gebied van dit Vormingswerk op de kaart van protestants-christelijke activiteiten nog een witte vlek.”

J. H. P.

Dr. Mr. C. DE RU, *Inrichting en werking van onze staatkundige samenleving*. H. E. Stenfert Kroese N.V., Leiden, 1961. Deel I, 3e druk, geb. f 3,—; deel II, 2e druk, geb. f 5,80.

Het eerste deel van het bovengenoemde leerboek in de staatsinrichting is bedoeld voor de derde klas van de h.b.s. en het tweede deel voor de klassen vier en vijf van de h.b.s.-A. Dit neemt niet weg, dat ook niet-scholieren, die hun kennis omtrent de staatsinrichting willen verrijken, met de stof welke in deze delen wordt geboden hun voordeel kunnen doen.

De schrijver gebruikt in de titel de woorden inrichting en werking. Naar mijn indruk is bij het schrijven van de beide delen het accent wel wat sterk komen te liggen op het eerste woord: de inrichting, de organisatie van onze staatkundige samenleving, terwijl de beschrijving van de werking, van het levend functioneren enigermate op de achtergrond is geraakt. Iets meer aandacht voor dit laatste zou de aantrekkelijkheid van dit leerboek hebben verhoogd. Thans zal de verbinding met de levende werkelijkheid vooral door tussenkomst van de leraar tot stand dienen te komen.

Dat dr. De Ru de laatste woorden van de titel (onze staatkundige samenleving) niet in beperkte zin opvat blijkt wel hieruit, dat ook hoofdstukken zijn opgenomen over samenwerking op wereldniveau en Europese integratie. Terecht wordt voorts aandacht geschonken — zij het wel zeer summier — aan het partijwezen. Zelfs de beginselen waaruit de p.b.o. zou zijn voortgekomen worden beschreven. In dit verband noemt de schrijver o.m. de soevereiniteit in eigen kring. „De p.b.o. past in deze gedachtengang”, zo kan men — al dan niet met instemming — op blz. 114 van het tweede deel lezen. Merkwaardig is overigens, dat dr. De Ru de s.i.e.k. aanvanke-lijk een gedachte noemt en later een „levensbeschouwelijk beginsel”.

Niettemin: twee goede leerboeken.

J. H. P.

HET RECHT TOT WERKSTAKING EN DE VRAAG OF EEN WETTELIJKE REGELING HIERVAN IN ONS RECHTSBESTEL WENSELIJK IS

DOOR

MR. H. J. HOMMES

1. *Inleiding*

Onder verantwoordelijkheid van de destijds fungerende minister van Justitie, prof. dr. I. Samkalden, kwam op 16 december 1958 een ambtelijk voorontwerp van wet inzake de werkstaking tot stand, begeleid van een toelichting. In de loop van 1959 werd een werkgroep ingesteld bestaande o.m. uit prof. mr. N. E. H. van Esveld, prof. mr. W. F. de Gaay Fortman, prof. mr. G. Levenbach en prof. dr. F. J. H. M. Van der Ven. Deze vier wijze mannen op het gebied van het arbeidsrecht hebben advies uitgebracht over het voorontwerp op 17 augustus 1960¹⁾.

Met uitzondering van prof. Levenbach zijn de hoogleraren van mening, dat aan een wettelijke regeling van het recht tot werkstaking in ons huidige burgerlijk recht geen behoefte bestaat. Ze hebben daarmee stelling genomen in een controverse, welke op dit punt reeds lang bestond²⁾, maar sinds enige tijd was toegespitst, naar aanleiding van enkele rechterlijke uitspraken, in kort geding gewezen, waarin individuele arbeiders, welke aan een werkstaking of langzaamactie deelnamen, geboden werd het contractueel bedongen werk te hervatten, althans in volle omvang te verrichten, op verbeurte van een dwangsom bij overtreding van het rechterlijk bevel (Pres. Rb. 's-Gravenhage, 18 augustus 1958, N.J. 1958, 452; Pres. Rb. A'dam, 10 oktober 1958, N.J. 1958, 545). Ook werd in enkele uitspraken in kort geding aan vakorganisaties van arbeiders, welke stakingen organiseerden, bevolen zich van deze acties te onthouden, eveneens op verbeurte van een dwangsom bij overtreding van het rechterlijk bevel (Pres. Rb. Rotterdam, 1 december 1958, N.J. 1958, 594; Pres. Rb. A'dam, 29 maart 1958, N.J., 1959, 8). Verder wees de Hoge Raad het bekende arrest inzake de Panhonlibco-affaire (Hoge Raad, 15 januari 1960, N.J. 1960, 84), hetwelk voor de drie grote vakcentrales, N.V.V., K.A.B. en C.N.V., aanleiding was zich op 30 januari 1960 in een gezamenlijk adres tot de Ministerraad te wenden, waarin de noodzaak van een wettelijke regeling van het recht tot werkstaking werd bepleit.

De voorstanders van een wettelijke regeling hebben er op gewezen, dat

¹⁾ Advies van de werkgroep, ingesteld door de minister van Justitie a.i. op 17 februari 1959, inzake wettelijke regeling van de werkstaking. Staatsdr. en uitg. bedrijf, 's-Gravenhage, 1961.

²⁾ Reeds bij de behandeling van de wet op de arbeidsovereenkomst van 1907 stelden Troelstra en Limburg een wettelijke regeling van de werkstaking voor. De regering en de meerderheid der Tweede Kamer wilden daarvan destijds niet weten.

deze jurisprudentie uitgaat van de stelling, dat een werkstaking der arbeiders in principe *wanprestatie* oplevert jegens de werkgevers; dat de organisatie en leiding der werkstaking door de vakbonden in principe een *onrechtmatige daad* is jegens de werkgevers, wegens uitlokking tot wanprestatie. Dit uitgangspunt, zo menen zij, zou in feite de stakingsmogelijkheden en de activiteiten van de vakbonden op dit terrein in sterke mate beperken, omdat individuele arbeiders en vakbonden met schadevergoedingsacties en acties in kort geding besprongen konden worden. Het voor de ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen zo noodzakelijke machtsverwicht tussen werkgevers en werknemers, tussen werkgevers of bonden van werkgevers en vakbonden, zou aldus ten nadele van de werknemers en hun bonden zijn verbroken. Het arrest van de Hoge Raad zou, ondanks de erkenning van een beperkt recht tot werkstaking, tot onzekerheid aanleiding geven, omdat een nadere omgrenzing van de omstandigheden, waarin doorbreking van de contractuele gebondenheid van de zijde der werknemers geboden kon zijn, ontbrak. Deze onzekerheid, welke eerst in een voortgaande jurisprudentie kan worden opgeheven, zou een factor in het nadeel van werknemers en hun bonden zijn. Ook zou in deze jurisprudentie het collectief karakter van de werkstaking zijn miskend, althans niet voldoende zijn erkend, terwijl het hanteren van dwangsommen tegen stakende arbeiders al te diep in de persoonlijke sfeer van de werknemers zou ingrijpen en in strijd zou komen met het sterk persoonlijk karakter, aan de arbeidsverhouding eigen.

Men ziet, een indrukwekkend aantal argumenten voor de noodzaak van een wettelijke regeling van het recht tot werkstaking. Deze noodzaak werd door minister Samkalden erkend, naar aanleiding van de bovengenoemde kortgeding-uitspraken (het arrest van de Hoge Raad was toen nog niet gewezen)³). Zij wordt door de meerderheid van de werkgroep van hoogleraren ontkend, enerzijds omdat ook zonder 's Hogen Raads arrest geen behoefte aan wettelijke regeling op dit punt zou bestaan (Van der Ven), anderzijds, omdat na dit arrest de behoefte aan wettelijke regeling niet meer aanwezig zou zijn (Van Esveld, De Gaay Fortman). Deze leden hebben zich echter, onder voorbehoud van hun mening omtrent de wenselijkheid van een wettelijke regeling, wel uitgesproken over het voorontwerp.

2. De regeling van het voorontwerp

Het voorontwerp beoogt de volgende wettelijke regeling van het recht tot werkstaking. In de eerste plaats door na art. 1639a BW een nieuw art. 1639a bis in te voegen, luidende: „De verplichting van de arbeider om de bedongen arbeid te verrichten is geschorst, indien hij deelneemt aan een werkstaking, waarvan de leiding berust bij een vakvereniging van arbeiders, tenzij de werkstaking ten doel heeft de werkgever te bewegen tot gedragingen, welke in strijd zijn met voor hem geldende bepalingen van collectieve arbeidsovereenkomsten en welke in strijd zijn met de wet.” Verder door na art. 1639n een nieuw art. 1639n bis in te voegen, luidende: „Het bepaalde in het eerste en tweede lid van het voorgaand

³) Vergelijk toelichting ambtelijk voorontwerp en Prof. Dr. I. Samkalden, *Behoort werkstaking in de Nederlandse rechtsorde praktisch mogelijk te zijn?* Sociaal-Economische Wetgeving, 1959, blz. 357 e.v., m.n. blz. 369.

artikel is van overeenkomstige toepassing, indien de arbeider deelneemt aan een werkstaking. Ieder der partijen kan de wederpartij sommeren zich binnen achtenveertig uur te verklaren of zij van de bevoegdheid tot onmiddellijke beëindiging gebruik wenst te maken. Wordt aan deze sommatie niet voldaan, dan geldt de arbeidsovereenkomst als beëindigd op het tijdstip, waarop het tijdvak van achtenveertig uren verstrijkt. Op een eenmaal gegeven verklaring kan tijdens de duur van de werkstaking niet zonder toestemming van de wederpartij worden teruggekomen.”

3. *De regeling met het oog op de individuele arbeidsovereenkomst*

In deze summier wettelijke regeling valt allereerst op, dat het voorwerp zijn uitgangspunt voor de regeling van de burgerrechtelijke gevolgen⁴⁾ van de werkstaking neemt in de individuele arbeidsovereenkomst. De werking van deze arbeidsovereenkomst wordt door de werkstaking gedeeltelijk geschorst. Dit uitgangspunt is onder burgerrechtelijk gezichtspunt volkomen vanzelfsprekend. Immers ons burgerlijk arbeidsrecht gaat uit van de gedachte, dat een arbeidsverhouding tussen werkgever en werknemer ontstaat door een wederzijds vrijwillig en wettig contract. Aan het individueel karakter der bedoelde contractverhouding doet niet af het bestaan van collectieve arbeidsovereenkomsten, van algemeen verbindend verklaarde bepalingen van zulke overeenkomsten, evenmin het bestaan van bindende regelingen van lonen en arbeidsvoorwaarden, door het College van Rijksbemiddelaars gegeven of neergelegd in de verordening van een bedrijfslichaam. Al deze collectieve regelingen worden in de individuele contracten geïncorporeerd, voorzover deze onder de werking van zulke collectieve regelingen vallen. Zij doen geen arbeidsverhoudingen ontstaan, maar determineren de bestaande of nieuw-ontstane.

Ook de bovengenoemde jurisprudentie beoordeelt de burgerlijke rechtsgevolgen van de werkstaking vanuit de individuele arbeidsovereenkomst. En zij kon niet anders. Het verwijt dat in deze rechtspraak niet of te weinig met het collectief karakter van de werkstaking rekening is gehouden, kan nimmer dit uitgangspunt betreffen. Het betreft veeleer de *wijze*, waarop de burgerlijke rechter deze juridische gevolgen heeft gewaardeerd. Hij deed dit, gelijk wij zagen, door in principe het gezamenlijk door arbeiders neerleggen van het bedongen werk als wanprestatie te kwalificeren van de individuele daarbij betrokken werknemers tegenover hun werkgevers; door in principe het oproepen tot, en organiseren en leiden van de werkstaking door vakbonden van arbeiders tot onrechtmatige daad, immers uitlokking tot wanprestatie, te stempelen. Hiertegen keerde zich het verwijt. Men meende dat de werkstaking in onze sociaal-economische orde een zo noodzakelijk strijdmiddel is voor de handhaving van het maatschappelijk machtsevenwicht tussen werkgevers en werknemers, en dat de rol van de vakbonden hierbij zo essentieel is, dat men in principe van de rechtmatigheid van de werkstaking en de organisatie daarvan door de vakbond diende uit te gaan.

Dit verschil in juridische waardering van de werkstaking en de daarmee verbonden rechtsgevolgen voor de individuele arbeidscontracten,

⁴⁾ De strafrechtelijke gevolgen van een werkstaking zijn in 1872 opgeheven door de afschaffing van de artt. 414—416 van het Wetboek van Strafrecht van 1811.

vormt de kern van de controverse tussen voor- en tegenstanders van een wettelijke regeling van de werkstaking.

4. *De principiële rechtmatigheid van de werkstaking en van de leiding daarvan door een vakbond volgens het voorontwerp*

Het voorontwerp stelt de principiële rechtmatigheid van de werkstaking voorop, wanneer aan enige voorwaarden is voldaan, nl. dat de leiding daarvan berust bij een vakbond en het doel niet is het bewegen van de werkgever tot handelingen, die in strijd zijn met voor hem geldende bepalingen van een c.a.o. of met de wet. Deze principiële rechtmatigheid wordt aldus geformuleerd, dat door de werkstaking de verplichting van de arbeider om de bedongen arbeid naar beste vermogen en in persoon te verrichten (artt. 1639 en 1639a BW) is geschorst, d.w.z. dat de werking van de individuele arbeidsovereenkomst in zoverre is opgeschort⁵⁾. Aangezien de verplichting van de werkgever om het loon te betalen afhankelijk is van de tijd gedurende welke de arbeider de bedongen arbeid heeft verricht (art. 1638b BW), zal de schorsing van de verplichting de arbeid te verrichten tevens de schorsing van de verplichting van de werkgever het loon te betalen meebrengen. Is de verplichting van de werknemer geschorst, dan kan de weigering de arbeid te verrichten geen wanprestatie tegenover de werkgever zijn. Derhalve kan de arbeider niet op die grond in rechte veroordeeld worden schadevergoeding te betalen voor de schade, welke de werkgever tengevolge van de werkstaking in zijn bedrijf lijdt; ook kan hij niet op die grond veroordeeld worden het bedongen werk te hervatten, eventueel op verbeurte van een dwangsom. Evenmin kan in dit geval tegen de vakbond, die de werkstaking leidt, worden geageerd uit onrechtmatige daad, wegens uitlokking tot wanprestatie. Aldus heeft het voorontwerp een belangrijke poging gedaan de rechtspositie van de arbeider, die aan een werkstaking deelneemt, en van de vakbond, welke daaraan leiding geeft, veilig te stellen. Het voorontwerp erkent aldus een zeker recht van de arbeiders tot werkstaking en een zeker recht van de vakbonden tot het leiden daarvan. We zullen echter zien, dat in het systeem van de Hoge Raad ditzelfde resultaat wordt bereikt, en wel op bevredigender wijze.

5. *De grenzen van de principiële rechtmatigheid van de werkstaking en van de leiding daarvan door een vakbond, in het systeem van het voorontwerp*

Aan de principiële rechtmatigheid van de werkstaking zijn echter in het systeem van het voorontwerp grenzen gesteld. Wanneer de werkstaking uitbreekt zonder dat een vakbond zich daar achter stelt of daarvan de leiding heeft, en wanneer het doel van de werkstaking is de werkgever te bewegen tot handelingen, die in strijd zijn met voor hem geldende bepalingen van een c.a.o. of met de wet, is de verplichting van de daaraan deelnemende arbeider de bedongen arbeid te verrichten, niet geschorst. Schadeloosstellingsacties, acties in kort geding tot hervatting

⁵⁾ Ook in de rechtstheorie wordt tegenwoordig algemeen geleerd, dat de werkstaking de arbeidsovereenkomst schorst. Vroeger werd te onzent en tot voor kort in Frankrijk verdedigd, dat de werkstaking de overeenkomst beëindigt. Verg. A. Spruit, *Stakingsrecht in het kader van de arbeidsovereenkomst*, 1955, blz. 42 e.v.

van werk, met bepaling van een dwangsom, kunnen dan tegen de individuele arbeider worden toegewezen op grond van wanprestatie⁶⁾.

Evenzeer zal het mogelijk zijn, dat een werkstaking, welke met het oog op de contractverhouding volgens het systeem van het voorontwerp rechtmatig is, op zo'n wijze tegen de werkgever wordt gevoerd, dat daardoor de zorgvuldigheid, welke in het maatschappelijk verkeer betaamt van de zijde der werknemers tegenover de werkgevers, wordt geschonden. De actie van de werknemers is dan onrechtmatig in de zin van art. 1401 BW. De werkgevers kunnen echter m.i. in dit geval niet ageren tot stopzetting van de werkstaking, m.a.w. tot hervatting van werk, en schadevergoeding voor de door de werkstaking als zodanig veroorzaakte schade, immers de werkstaking blijft met het oog op de contractverhouding rechtmatig. Slechts een actie tot vergoeding van schade, welke door de onzorgvuldige uitvoering van de stakingsactie aan de rechtsbelangen van de werkgevers is toegebracht, en die tot stopzetting van deze onzorgvuldige uitvoering, zullen mogelijk zijn.

De mogelijkheid van een actie uit art. 1401 BW bestaat ook wanneer de werkstaking niet aan de door het voorontwerp gestelde vereisten voldoet. In dat geval kan er samenloop zijn van acties uit wanprestatie en onrechtmatige daad, indien eenzelfde handeling behalve schending van de contractuele verplichting tevens een onrechtmatige daad in de zin van art. 1401 BW is. Deze mogelijkheid berust op constante jurisprudentie van de Hoge Raad⁷⁾.

Ook aan de rechtmatigheid van de leiding der werkstaking door een vakbond zijn in het systeem van het voorontwerp grenzen gesteld. Wanneer de vakbond deze grenzen overschrijdt, kan door de werkgevers geageerd worden tot stopzetting van de leiding, met bepaling van een dwangsom, en tot vergoeding van schade, door de werkgever tengevolge van de actie van de vakbond geleden. Indien de actie tot stopzetting der leiding slaagt, ontvalt daarmee de leiding aan de werkstaking, hetgeen impliceert, dat de werkstaking, ook wanneer haar doel niet is de werkgever te bewegen tot handelingen in strijd met de wet of voor hem geldende bepalingen van een c.a.o., onrechtmatig wordt met het oog op de contractverhouding, met alle bovengenoemde gevolgen van dien voor de individuele aan de werkstaking deelnemende arbeiders.

Wanneer overschrijdt een vakbond de hier bedoelde grenzen? In de eerste plaats kan bij een c.a.o. bepaald zijn, dat de contracterende vakbond geen werkstaking gedurende de werking van het contract zal mogen leiden.

⁶⁾ De werkgroep is in het algemeen gekant tegen het gebruik van dwangsommen tegen individuele arbeiders. Dus niet alleen in geval van bovengenoemde met het oog op de contractverhouding onrechtmatige werkstakingen, maar ook wanneer de werknemer zonder opzegging en zonder inachtneming van de wettelijke opzegtermijn en in strijd met de bepalingen van het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen van 1945 de contractverhouding beëindigt. Dit is echter een desideratum op zich zelf. Wenst men het instituut der dwangsommen uit te sluiten tegen arbeiders, als in strijd met het sterk persoonlijk karakter der arbeidsverhouding, dan dient men het ook in geval van een onrechtmatige, in de zin van wanprestatie opleverende, werkstaking te laten vallen. Wil men het in stand houden vooral met het oog op de handhaving van het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen, dan ook bij onrechtmatige werkstakingen.

⁷⁾ Verg. H.R. 6 mei 1892, W. 6183; 26 maart 1920, N.J. 1920, 476; 11 juni 1926, N.J. 1926, 1049; 9 december 1955, N.J. 1956, 157.

Gaat de vakbond hiertoe over ondanks een zodanig verbod, dan pleegt hij wanprestatie tegenover de werkgevers of werkgeversbonden, die bij de c.a.o. betrokken zijn. Vervolgens handelt de vakbond onrechtmatig in de zin van art. 1401 BW jegens de werkgevers, indien het doel der werkstaking is de werkgevers te bewegen tot handelingen in strijd met wet of c.a.o. In dat geval is er immers uitlokking tot wanprestatie, omdat de verplichting van de stakende werknemers de bedongen arbeid te verrichten, niet wordt geschorst. Tenslotte kan de vakbond, wanneer hij leiding geeft aan een werkstaking, waarvan het doel niet is de werkgever te bewegen tot handelingen in strijd met wet of c.a.o., onrechtmatig jegens de werkgevers handelen, indien de actie op zo'n wijze wordt gevoerd, dat zij in strijd komt met de jegens de werkgevers in het maatschappelijk verkeer betamende zorgvuldigheid. Deze mogelijkheid wordt door de toelichting op het voorontwerp uitdrukkelijk genoemd. De werkgroep sluit zich hierbij aan. De nadere vormgeving aan de maatstaven der maatschappelijke zorgvuldigheid op dit punt, dient naar de mening van de meerderheid der werkgroep te worden overgelaten aan de rechter, ook wanneer men tot wettelijke regeling van de werkstaking zou besluiten⁸⁾.

Alleen het lid Van der Ven meent, dat ze bij wettelijke regeling van de werkstaking in de wet thuis horen. Dit hangt hiermee samen, dat Van der Ven, anders dan de overige leden, zich niet met een beperkte regeling als die van het voorontwerp (voorzover men althans tot wettelijke regeling wenst over te gaan) kan verenigen. Naar de heersende rechtsovertuiging, zo meent hij, is een werkstaking en de actie van een vakbond daarbij in principe onrechtmatig, ofschoon in bepaalde gevallen werkstakingen en de daarop gerichte acties der vakbonden rechtmatig kunnen zijn. Met het oog op dergelijke gevallen zal een eventuele wettelijke regeling voldoende voorwaarden moeten stellen, „welke de strekking hebben te waarborgen dat stakingen niet slechts formeel rechtmatig worden *gemaakt*, maar dat zij het voor het rechtsbewustzijn ook werkelijk *zijn*. Het voldoen aan deze eis zou een vrij uitvoerige wettelijke regeling van de staking noodzakelijk maken”. Overigens wil hij zulk een wettelijke regeling in het geheel niet bepleiten, maar hij acht haar een noodzakelijk complement van de regeling van het voorontwerp. Terecht, naar het mij voorkomt, wijzen de andere leden de noodzaak hiervan af, omdat zorgvuldigheidsmaatstaven sterk afhankelijk zijn van de bijzondere omstandigheden van het geval en zich voor vastlegging in de wet moeilijk lenen. Wanneer zij echter opmerken, dat door het systeem van het voorontwerp de wetgever zich niet zou uitspreken ten gunste van de principiële rechtmatigheid van de collectieve stakingsactie (bedoeld wordt de actie van de vakbond tot leiding van de werkstaking) is dit niet juist. Het voorontwerp gaat uit van de principiële rechtmatigheid van de werkstaking. Een van de voor-

8) De werkgroep wijst op enkele criteria, die voor de zorgvuldigheid van de vakbond tegenover de werkgevers bij de oproep tot werkstaking bepalend zouden kunnen zijn: a. een zekere aanzeggingstermijn, b.v. van 14 dagen, moet worden in acht genomen; b. een eventuele verplichte bemiddelingsprocedure moet zijn beëindigd; c. doel en middelen mogen niet in strijd zijn met de wet, de openbare orde en de goede zeden; bovendien mag het doel niet kennelijk onredelijk zijn en mag er geen schromelijke onevenredigheid bestaan tussen middel en doel. Verg. Prof. mr. P. Borst, *Vaagheden en inconsequenties in en om het stakingsrecht*, Sociaal Maandblad Arbeid, 1959, p. 496.

waarden daarvan is de leiding van een vakbond. Dit impliceert de principiële rechtmatigheid van de leiding en organisatie der werkstaking door een vakbond, binnen de bovengenoemde grenzen.

6. *De leiding door een vakbond als criterium voor de rechtmatigheid der werkstaking*

Wanneer is volgens het voorontwerp een werkstaking rechtmatig in die zin, dat zij geen wanprestatie van de individuele daaraan deelnemende arbeider tegenover zijn werkgever oplevert?⁹⁾ We komen nu tot een nadere bespreking van de reeds meermalen genoemde criteria: nl. dat de leiding der werkstaking moet berusten bij een al dan niet rechtspersoonlijkheid bezittende (al of niet erkende) vakvereniging van arbeiders, èn dat het doel van de werkstaking niet mag zijn de werkgever te bewegen tot rechtshandelingen, die in strijd zijn met de wet of met voor hem geldende bepaling van een c.a.o. Het eerste criterium dient om het collectief karakter van de stakingsmaatregel te benadrukken. De toelichting hierop luidt als volgt: „De staking is een collectieve maatregel, welke zonder organisatie nauwelijks denkbaar is. In de tegenwoordige tijd is de staking dan ook een strijdmiddel van de vakvereniging. Om deze redenen wordt in het ontwerp het rechtmatigheidskarakter dan ook alleen verleend aan een staking, waar een vakvereniging zich achter stelt. Wilde stakingen vallen dus niet onder de bepaling. De bepaling is overigens zo geredigeerd, dat daaronder niet alleen valt een staking, waartoe het besluit door een vakvereniging wordt genomen, doch ook een spontane staking, welke door een vakvereniging wordt overgenomen.”

Hiermee stuiten we op een belangrijk punt bij de juridische erkenning van een recht tot werkstaking. Aangezien een werkstaking slechts een actie kan zijn van gezamenlijk optredende werknemers en een rechtmatige werkstaking de werking van de individuele arbeidscontracten der daarbij betrokken werknemers gedeeltelijk (nl. ten aanzien van hun verplichting de bedongen arbeid te verrichten en de daarmee samenhangende verplichting van de werkgever het loon te betalen) schorst, kan het recht tot werkstaking slechts bestaan in een bevoegdheid van de werknemers door gezamenlijke werkweigering eenzijdig de werking van het contract gedeeltelijk op te schorten. Moet nu deze eenzijdige rechtsbevoegdheid of rechtsmacht tot doorbreking van de contractuele gebondenheid afhankelijk worden gesteld van het feit, dat een vakbond zich achter de werkstaking stelt?¹⁰⁾

Daartegen zijn ernstige bezwaren aan te voeren. Allereerst een juridisch bezwaar. Een ad hoc opgericht actie-comité, dat tot werkstaking oproept,

⁹⁾ Wanneer ik in het vervolg spreek van rechtmatigheid der werkstaking heb ik de rechtmatigheid in deze zin op het oog. M.m. geldt hetzelfde wanneer ik handel over de onrechtmatige werkstaking.

¹⁰⁾ Door de drie grote vakcentrales, N.V.V., C.N.V. en K.A.B., wordt dit bepleit in hun adres aan de ministerraad. Zo ook door mr. H. L. Bakels, *Enige juridische en maatschappelijke aspecten van de stakingsvrijheid*, Ned. Juristenblad, 1960, blz. 649. Deze schrijver wenst in een eventuele wettelijke regeling der werkstaking echter de mogelijkheid voor de rechter open te laten een ongeorganiseerde werkstaking op gelijke voet als een georganiseerde te behandelen. In de grondwetten van de Westduitse deelstaten Freie Hansestadt Bremen, Hessen en Rheinland-Pfalz wordt het „Streikrecht” van de leiding van een vakbond afhankelijk gesteld.

mist blijkens de opzet van het voorontwerp de mogelijkheid om de rechtsbevoegdheid van de arbeiders, door werkstaking eenzijdig de werking van het contract gedeeltelijk op te schorten, te bepalen. Een zodanige werkstaking blijft, ook wanneer haar doel niet is de werkgever te bewegen tot handelingen in strijd met wet of c.a.o., wanprestatie van de daaraan deelnemende arbeiders jegens hun werkgever. En de oproep tot deze werkstaking blijft een onrechtmatige daad jegens de werkgever wegens uitlokking tot wanprestatie. Maar bij een al of niet erkende vakbond, die onder burgerrechtelijk gezichtspunt op één lijn staat met een dergelijk comité, zou dit anders moeten zijn. Aldus wordt aan de vakbond een uitzonderingspositie in burgerrechtelijk opzicht toegekend, die discriminatoir is en zich niet met de aard van het burgerlijk recht verdraagt. En men maakt dit nog erger, wanneer men, gelijk Van Esveld, de rechtmatigheid van de werkstaking, in geval van wettelijke regeling daarvan, afhankelijk wenst te stellen van de leiding door een rechtspersoonlijkheid bezittende (erkende) vakbond.

Men kan deze uitzonderingspositie m.i. niet rechtvaardigen met te wijzen op de maatschappelijke betekenis van vakbonden en het feit dat een werkstaking zonder organisatie door een vakbond nauwelijks denkbaar is in onze tijd¹¹). In de eerste plaats zijn spontane of wilde stakingen een nog al eens voorkomend verschijnsel, in de tweede plaats is het een van de grondelementen van het burgerlijk recht, dat dit de rechtspositie van burgerlijke rechtssubjecten en rechtspersonen naar de maatstaf van de burgerrechtelijke gelijkheid reguleert, onafhankelijk van hun onderling uiteenlopende maatschappelijke invloed en betekenis.

Verder bestaan ernstige maatschappelijke en sociaal-psychologische bezwaren tegen het bedoelde criterium. De leden van de werkgroep De Gaay Fortman, Levenbach en Van der Ven hebben daarop gewezen en hun argumenten komen op het volgende neer. Bij het stellen van dit criterium worden acties tot hervatting van werk met bepaling van dwangsommen mogelijk bij wilde stakingen. Meestal is hierbij een emotionele factor in het geding, welke objectief wellicht geen staking rechtvaardigt, doch sterk tot het gevoel van de arbeiders spreekt. De oorzaak kan dan gelegen zijn in de onderneming, in fouten in het personeelsbeleid, in ontactisch optreden van chef of baas. De wilde stakingen zijn vaak een strovuur, dat snel uitgaat. Een zekere vervreemding van de werknemers ten opzichte van de leiding van de vakvereniging kan daarbij een rol spelen. Gaat de werkgever hier met dwangsommen werken, dan wordt het geschil vaak erger. Ook de positie van de vakbonden, die zich niet achter zulk een staking stellen, wordt door dit optreden van de werkgever weinig gediend. De gedachte zou bij de arbeiders kunnen postvatten, dat vakverenigingen en werkgevers onder één hoedje spelen. Men zal er de vakbonden een verwijt van maken, dat deze de mogelijkheid van de bedoelde acties niet hebben weten te voorkomen door zich achter de

¹¹) Dit heeft mr. H. L. Bakels blijkbaar op het oog als hij zegt: „De staking is primair een daad van een collectiviteit (i.c. een vakvereniging), gesteld in de loop van collectieve onderhandelingen. De handelingen van de individuen zijn secundair, het zijn „afgeleide” handelingen (a.a. blz. 650). Deze formulering is echter onjuist. Een werkstaking is een daad van gezamenlijk optredende arbeiders. Een vakbond kan niet staken, slechts oproepen tot werkstaking of daarvan de leiding nemen.

staking te stellen. Ook zou het recht tot werkstaking in de arbeiderswereld niet afhankelijk worden gesteld van het leiding geven door een vakvereniging. Tenslotte merken deze leden op, dat de betekenis van de werkstaking vermindert. De kans bestaat, dat een residu van wilde stakingen blijft bestaan. Daarvoor is een uitlaapklep nodig. Het toelaten van de mogelijkheid door middel van acties tot werkherleving, met bepaling van dwangsommen, iedere wilde staking te breken, zou de algemene ontwikkeling nadelig beïnvloeden. Op grond van deze overwegingen wijzen de genoemde leden het criterium van de leiding van een vakbond af. Inderdaad moet het wel als onhoudbaar worden beschouwd.

7. *Het op het doel van de werkstaking betrokken criterium voor de rechtmatigheid daarvan*

Hoe staat het nu met het tweede door het voorontwerp gestelde criterium voor de rechtmatigheid der werkstaking? Dit was: het stakingsdoel mag niet zijn de werkgever te bewegen tot handelingen in strijd met de wet of met voor hem geldende bepalingen van een c.a.o. De toelichting hierop luidt aldus: „Aan de verplichtingen, voortspruitende uit regelingen, welke voor een groep van arbeiders gelden en welke ten doel hebben de arbeidsvrede te bevorderen, behoort evenwel door een werkstaking niet getornd te worden. Gedacht wordt hierbij aan een collectieve arbeidsovereenkomst, aan algemeen verbindend verklaarde bepalingen van een collectieve arbeidsovereenkomst, aan een bindende regeling van lonen en andere arbeidsvoorwaarden vastgesteld door het College van Rijksbemiddelaars en aan een regeling van lonen en andere arbeidsvoorwaarden, neergelegd in een verordening van een bedrijfslichaam”¹²⁾.

De vraag rijst of dit criterium als enige maatstaf voor de rechtmatigheid der werkstaking niet veel te veel ruimte laat. Er zijn allerlei werkstakingen denkbaar, waarbij het doel niet is de werkgever te bewegen tot handelingen in strijd met c.a.o. en wet, maar die toch een zeer onbehoorlijk karakter dragen en, althans in onze rechtsorde, niet als rechtmatig dienen te worden erkend. Bv. de ruïneuze werkstaking, welke op de economische ondergang van de ondernemer gericht is; de werkstaking met als doel de ondernemer te dwingen geen werknemers in dienst te nemen, die niet bij een vakbond zijn aangesloten; of hem te dwingen werknemers te ontslaan, die weigeren lid te worden¹³⁾ e.d.

¹²⁾ De werkgroep meent dat dit nadrukkelijker in de wetstekst tot uiting dient te worden gebracht, voor het geval men tot wettelijke regeling wenst over te gaan. Zij stelt voor het slot van art. 1639a bis aldus te formuleren: „tenzij de werkstaking ten doel heeft de werkgever te bewegen tot gedragingen, welke in strijd zijn met hem bindende bepalingen van een collectieve arbeidsovereenkomst, met bepalingen van een op hem toepasselijke regeling gegeven door of namens een bevoegd publiekrechtelijk orgaan of met de wet”. Ik zie het nut van deze wijziging niet in. Door het woord wet in materiële zin te vervangen door dat in formele zin, wordt de formulering omvangrijker. Waar het woord wet in materiële zin volkomen adequaat is voor de aanduiding van de bedoelde, van bevoegde staatsorganen uitgaande regelen, verzet zich het beginsel der wetstechnische economie tegen deze wijziging.

¹³⁾ Zolang het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhouding 1945 niet is opgeheven zou het doel van een dergelijke werkstaking in strijd kunnen zijn met de wet, omdat een niet met wederzijds goedvinden verleend ontslag zonder goedkeuring van de Directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau wettelijk ongeoorloofd is. Maar dit zou anders worden, wanneer het B.B.A. eenmaal wordt vervangen door een nadere wettelijke regeling, welke een zodanig verbod niet meer zou bevatten.

In het systeem van het voorontwerp kan tegen dit soort werkstakingen, voorzover door een vakbond geleid, effectief door de ondernemer worden opgetreden. Wanneer men immers het criterium van de leiding van een vakbond voor de rechtmatigheid der werkstaking handhaaft, kan de werkgever tegen de vakbond, welke haar leidt, ageren uit art. 1401 BW tot stopzetting van deze leiding, op grond van schending van de maatschappelijke zorgvuldigheid of handelen in strijd met de goede zeden. Slaagt de actie, dan ontvalt aan de werkstaking de leiding van de vakbond en daarmee haar rechtmatigheid. Acties tot hervatting van werk, met bepalen van een dwangsom, tegen de stakende arbeiders worden mogelijk.

Maar hoe, als dit eerste criterium wegvalt? Dan blijven deze werkstakingen rechtmatig, in de zin dat ze geen wanprestatie van de individuele daaraan deelnemende arbeiders tegenover hun werkgever opleveren, omdat haar doel niet is de werkgever te bewegen tot handelingen in strijd met wet of c.a.o. Een vordering uit art. 1401 BW tot stopzetting van de werkstaking, op grond van schending van de goede zeden en de maatschappelijke zorgvuldigheid, tegen de individuele stakende arbeiders, lijkt me niet te kunnen slagen, omdat met deze actie de rechtmatigheid uit contractueel oogpunt niet kan worden doorbroken. Een zodanige stakingsactie kan volkomen correct worden uitgevoerd, zodat een vordering uit art. 1401 BW tot schadeloosstelling wegens schade door onzorgvuldige uitvoering van de stakingsactie aan de werkgever toegebracht, niet tegen de stakende arbeiders mogelijk is.

Blijkbaar met het oogmerk tegen deze vormen van werkstaking een dam op te werpen, stelt Van Esveld voor, zo men tot wettelijke regeling wenst over te gaan, niet het eerste criterium te doen vervallen, maar dit te handhaven en wel aldus dat de leiding van de werkstaking moet berusten bij een rechtspersoonlijkheid bezittende vakvereniging van arbeiders. Op deze wijze krijgen slechts de erkende vakverenigingen het privilege, een werkstaking welke doel niet is de werkgever tot gedragingen in strijd met de wet of c.a.o. te bewegen, tot een rechtmatige te verheffen. Het voordeel uit maatschappelijk oogpunt zou zijn, dat de kans op werkstakingen welke het economisch leven in gevaar brengen, gering is, zolang althans de erkende vakbonden zich van hun verantwoordelijkheid tegenover de sociaal-economische orde in ons land bewust zijn. Maar zal dit altijd zo blijven? De activiteiten van de erkende vakbonden in ons omringende landen tonen, dat twijfel op dit punt mogelijk is. Het bezwaar is echter, dat aldus een wellicht uit maatschappelijk oogpunt acceptabele wilde staking of een door een niet-erkende vakbond geleide werkstaking niet rechtmatig zal kunnen zijn.

Ook De Gaay Fortman wenst, in geval men tot wettelijke regeling overgaat, enige beperking van de rechtmatigheid der werkstaking, waarvan het doel niet is de werkgever te bewegen tot handelingen in strijd met wet of c.a.o. De politieke werkstaking mag naar zijn mening nimmer rechtmatig zijn. Hij stelt voor, de schorsende werking van de werkstaking ten aanzien van de voor de arbeider uit het arbeidscontract voortvloeiende arbeidsplicht alleen toe te kennen aan een tegen de werkgever gerichte werkstaking. Maar dit laat de mogelijkheid open van de rechtmatigheid van een tegen de werkgever gerichte ruïneuze werkstaking, terwijl anderszinds aldus de rechtmatigheid a priori komt te ontvallen aan alle werk-

stakingen, waarvan het doel niet is gelegen in de verhouding werkgever-werknemer, b.v. solidariteits- of sympathiestakingen.

De pogingen van Van Esveld en De Gaay Fortman om tot nadere begrenzing der rechtmatigheid te komen met behulp van formele criteria zijn niet voldoende.

8. *De mogelijkheden van wettelijke regeling*

We hebben blijkbaar materiële juridische maatstaven nodig om een werkstaking op haar rechtmatigheid te toetsen ook wanneer haar doel niet is de werkgever te bewegen tot handelingen in strijd met wet of c.a.o. Moeten deze maatstaven, voor het geval men tot wettelijke regeling overgaat, in de wet worden neergelegd? In dat geval kan men met een beperkte regeling van het recht tot werkstaking, als in het voorontwerp voorgesteld, niet volstaan. De regeling zou veel uitgebreider moeten zijn. Of is het wellicht juist de bepaling van deze maatstaven aan de rechter over te laten? Indien dat zo is, zou men het wettelijke criterium van het voorontwerp aldus moeten formuleren, dat een werkstaking in ieder geval onrechtmatig is wanneer haar doel is de werkgever tot handelingen in strijd met wet of c.a.o. te bewegen. Het wettelijk criterium vormt dan een uiterste grens van de rechtmatigheid, waarbinnen de laatste door de rechter steeds aan de hand van andere, door hemzelf te bepalen, maatstaven moet worden vastgesteld. Tenslotte is denkbaar dat de wet het recht tot werkstaking zonder meer erkent, hetzij in de grondwet, hetzij in de gewone wet, terwijl de nadere omgrenzing daarvan geheel aan de rechter wordt overgelaten.

Of een van deze mogelijkheden, en zo ja, welke, voor ons Nederlands burgerlijk recht in aanmerking komt, kan slechts na de bespreking van het arrest van de Hoge Raad in de Panhonlibco-zaak worden uitgemaakt. Immers de jurisprudentie van de Hoge Raad is deel van onze positieve recht en slechts op basis van ons positieve recht heeft het zin de vraag naar de wenselijkheid van een wettelijke regeling van het recht tot werkstaking te stellen.

9. *Het arrest van de Hoge Raad in de Panhonlibco-affaire*

In de zomer van 1958 besloot het congres van de Internationale Transportarbeiders Federatie (I.T.F.), gehouden te Amsterdam, tot organisatie van een boycot tegen de zg. Panhonlibco-schepen (varende onder vlaggen van resp. Panama, Honduras, Liberia, Costa-Rica). De boycot werd vastgesteld op 1 t/m 4 december 1958 en zou worden gericht tegen deze schepen, voorzover opvarenden daarvan niet een rechtspositie hadden, vastgelegd in een c.a.o., welke door de I.T.F. is erkend. De Nederlandse Bond van Vervoerspersoneel en de Katholieke Bond van Werknemers in het Transportbedrijf „Sint-Bonifacius”, deden, in aansluiting op de actie van de I.T.F., een oproep tot boycot aan hun leden-havenarbeiders uitgaan, houdende een aanzegging dat gedurende het vastgestelde tijdvak geen laad- en lossingswerkzaamheden op voormelde schepen zouden mogen worden verricht, met toezegging van volledige vergoeding van alle financiële nadelen, welke voor de arbeiders uit de actie mochten voortvloeien. Tegen deze bonden werd door de Scheepvaartvereniging Noord e.a. voor de president der Rechtbank te Amsterdam en door de scheepvaart-

vereniging Zuid e.a. voor de president der Rechtbank te Rotterdam een kort geding aanhangig gemaakt, waarin de intrekking van deze aan- en toezeggingen werd gevorderd, op verbeurte van een dwangsom bij overtreding van het rechterlijk gebod.

De president te Amsterdam verleende de gevraagde voorziening (29 november, N.J. 1959, 8), de president te Rotterdam weigerde haar (28 november 1958, N.J. 1958, 592). Beide rechters namen hun uitgangspunt in de stelling, dat de bedoelde boycot in beginsel wanprestatie van de individuele arbeiders tegenover hun werkgevers oplevert; dat uitlokking daartoe door de vakbonden in principe een onrechtmatige daad is jegens de eisers. Beide aanvaardden de mogelijkheid, dat zich omstandigheden kunnen voordoen, welke grond zijn tot doorbreking van de contractuele gebondenheid der arbeiders. De president te Amsterdam ontkende dat zulke omstandigheden zich in dit geval voordeden, met name dat de internationale solidariteit een dergelijke omstandigheid zou kunnen zijn. De president te Rotterdam meende dat ze zich i.c. wel voordeden. Volgens deze rechter ontviel aan de boycot het karakter van wanprestatie; aan de oproep tot deze actie door de bonden het karakter van onrechtmatige daad.

Tegen de Rotterdamse beslissing werd beroep ingesteld en het Hof 's-Gravenhage bevestigde het vonnis bij arrest van 17 april 1959, N.J. 1959, 216. Het Hof nam evenwel zijn uitgangspunt in de stelling, dat evenals een staking ook de weigering een gedeelte van de normale arbeid te verrichten (daarvan was bij deze boycot sprake) eerst dan als wanprestatie van de arbeiders tegenover de werkgever moet worden beschouwd, indien deze weigering en haar gevolgen niet in redelijke verhouding staan tot het doel of de reden van de actie, m.a.w., in principe is een werkstaking rechtmatig, tenzij het door de werkstaking gediende doel niet evenredig is aan de daardoor aan de werkgever toegebrachte schade. In dat geval is er wanprestatie van de zijde der arbeiders, terwijl de uitlokking daartoe door de bonden een onrechtmatige daad jegens de werkgever is. In het licht van dit uitgangspunt werden de overwegingen van de Rotterdamse president geïnterpreteerd. Tegen deze uitspraak van het Hof werd beroep in cassatie ingesteld.

Bij arrest van 15 januari 1960 N.J. 1960, 84, heeft de Hoge Raad het uitgangspunt van het Hof verworpen, een uitgangspunt, dat ook aan het voorontwerp ten grondslag ligt, ofschoon de grenzen van de principiële rechtmatigheid daar anders worden getrokken dan door het Hof. De Hoge Raad besliste dat de rechtsgevolgen van de werkstaking of gedeeltelijke werkweigering in collectief verband, d.w.z. door gezamenlijk optredende arbeiders, volgens het burgerlijk recht beoordeeld moeten worden in het licht van de individuele arbeidsovereenkomst, waarin de collectieve actie ingrijpt, behoudens de mogelijkheid dat een c.a.o. op dit stuk een bijzondere regeling inhoudt. Met dit laatste heeft de Hoge Raad blijkbaar de mogelijkheid op het oog, dat volgens een c.a.o. een bepaalde stakingsactie geoorloofd kan zijn. Maar deze mogelijkheid doet aan het feit, dat de burgerlijke rechtsgevolgen van een werkstaking of boycot van uit de individuele arbeidsovereenkomst moeten worden beoordeeld, niet af, omdat de c.a.o., voorzover zij rechtsnormen bevat voor de verhouding van werkgever en werknemer, in de individuele arbeidsovereen-

komst wordt belichaamd. Wanneer de c.a.o. een uitdrukkelijk verbod van werkstaking bevat, gelijk veelvuldig voorkomt, verandert dit evenmin iets aan het bedoelde uitgangspunt. Slechts zal in dat geval de organisatie daarvan door de vakbond, welke in de c.a.o. contractspartij is van de werkgever(s) of werkgeversbond(en), niet slechts een onrechtmatige daad zijn wegens uitlokking tot wanprestatie van de zijde der arbeiders, maar mede wanprestatie, wegens schending van een voor de vakbond uit de c.a.o. voortvloeiende verplichting. Wat dus zij van deze toevoeging betreffende een bijzondere regeling in een c.a.o., het principiële uitgangspunt van de Hoge Raad voor wat betreft de juridische beoordeling van de burgerlijke rechtsgevolgen van de bedoelde collectieve acties is, gelijk we boven zagen, volkomen vanzelfsprekend. Op grond daarvan stelde de Hoge Raad, anders dan het Hof, dat de werkstaking in principe wanprestatie is van de individuele arbeider jegens zijn werkgever, en dat de organisatie daarvan door een vakbond in principe een onrechtmatige daad is van de bond jegens die werkgever. Nochtans is het mogelijk, zo vervolgde de Hoge Raad, *dat de omstandigheden, waaronder zulk een werkweigering plaats vindt, van dien aard zijn, dat naar de heersende rechtsovertuiging in redelijkheid van de werknemers niet kan worden gevergd de arbeid voort te zetten of bepaalde werkzaamheden te verrichten, en in zodanig geval van wanprestatie van de zijde van de werknemers en van onrechtmatige daad, berustend op uitlokking tot wanprestatie, van de zijde der werknemersbonden niet kan worden gesproken.* Voor de beoordeling van deze omstandigheden dient onderscheid gemaakt te worden tussen stakingsacties, welke beogen in de verhouding tussen de daarbij betrokken werknemers en hun werkgevers aan bepaalde verlangens op het gebied van de arbeidsvoorwaarden kracht bij te zetten, en die, welke gericht zijn op een buiten die verhouding gelegen doel. Een voorbeeld van de laatste is de solidariteitsstaking, welke onder omstandigheden gerechtvaardigd kan zijn, indien door het verrichten van de bedongen werkzaamheden een elders uitgebroken werkstaking zou kunnen worden tegengewerkt. De Hoge Raad ging echter niet over tot omlijning van de omstandigheden, waaronder bij de eerste categorie van werkstakingen en bij de solidariteitsstaking naar de heersende rechtsovertuiging van de arbeiders niet kan worden gevergd het bedongen werk te verrichten, omdat deze gevallen in de Panhonlibco-zaak niet aan de orde waren. In deze zaak ging het om een boycot, waarvan het doel lag buiten de verhouding tussen werknemer en werkgever (volgens het Hof was het doel: de aandacht der regeringen en redersverenigingen te vestigen op de bedreiging van de sociale positie van zeelieden op de Panhonlibcoschepen; volgens het cassatiemiddel was het doel de reders van die schepen te dwingen tot het sluiten van collectieve arbeidsovereenkomsten met in de I.T.F. georganiseerde bonden) en welke haar aanleiding vond in omstandigheden, welke de werkgevers niet hadden opgeroepen en ook niet hadden kunnen beïnvloeden (het varen van schepen onder vlaggen van bepaalde landen, die de reders niet onderwerpen aan belasting- en sociale wetten, gelijk deze in andere landen plegen te bestaan, terwijl de reders veelal in feite geen andere verbinding met deze landen hebben, dan dat hun schepen aldaar zijn geregistreerd). In geval van zulke acties kan de collectieve werkweigering slechts dan het karakter van wanprestatie

der werknemers tegenover hun werkgevers verliezen, indien bij het doel der actie algemene belangen of zedelijke beginselen in zodanige mate zijn betrokken en met het oog daarop die actie zo dringend geboden is, dat tegenover die werkgevers de doorbreking van het beginsel der contractuele gebondenheid daardoor kan worden gerechtvaardigd. M.a.w., eerst wanneer algemene belangen of zedelijke beginselen in hoge mate bij het doel der actie betrokken zijn, zijn hier eventueel de omstandigheden aanwezig, op grond waarvan naar de heersende rechtsovertuiging in redelijkheid niet van de arbeiders kan worden gevergd het bedongen werk te verrichten. Bij het doel van de onderhavige boycot was dit niet het geval, of men nu het doel in de zin van het Hof of in die van het cassatiemiddel opvatte. Evenmin kon hier het beroep op de (internationale) solidariteit van de werknemers, welke volgens het Hof hen moest leiden tot gehoorgeving aan de oproep van de I.T.F., een rechtvaardigingsgrond bieden voor de doorbreking van hun contractuele gebondenheid, omdat zodanig beroep hun op het Nederlandse recht berustende verplichting niet kan doorbreken.

10. *Enkele opmerkingen over 's Hogen Raads arrest*

In de eerste plaats is het evident, dat de Hoge Raad een beperkt recht tot werkstaking erkent, in de zin van een aan gezamenlijk optredende arbeiders toekomende bevoegdheid, door gehele of gedeeltelijke werkweigering de contractuele gebondenheid tegenover hun werkgevers te doorbreken¹⁴⁾, onder omstandigheden, die naar de heersende rechtsovertuiging deze doorbreking rechtvaardigen. De juridische omgrenzingsen van deze rechtsbevoegdheid zijn rijkelijk vaag en zullen in een voortgaande jurisprudentie nader moeten worden ontwikkeld. De Hoge Raad heeft nog slechts een begin met deze nadere juridische omlijning kunnen maken.

Vervolgens blijkt dat de Hoge Raad voor de bepaling van de rechtmatigheid van een werkstaking rekening houdt met het collectief karakter van de werkstaking. Dit komt tot uitdrukking in formuleringen als: „een collectieve actie tot werkweigering — werkstaking of gedeeltelijke werkweigering —” of „werkweigering in collectief verband”. In casu ging het initiatief tot deze collectieve actie uit van twee vakbonden en daarom kon de vraag rijzen of de oproep van de vakbond een onrechtmatige daad opleverde. Maar de Hoge Raad zegt niets van het vereiste van leiding van een vakbond voor de bepaling van de rechtmatigheid der werkstaking.

Tenslotte heeft de Hoge Raad in deze uitspraak kennelijk rekening gehouden met de bijzondere aard van de arbeidsovereenkomst. Terwijl de Hoge Raad in het algemeen de meest strikte gebondenheid van de contractspartijen aan het burgerlijk contract handhaaft, behoudens overmacht of een vreemde oorzaak, en de doorbreking van de werking van een op wettige wijze tot stand gekomen contract op grond van sterk gewijzigde omstandigheden niet mogelijk acht (van de „*clausula rebus sic stantibus*” is in ons burgerlijk recht geen sprake; een beroep op de

¹⁴⁾ Deze formulering komt juridisch op hetzelfde neer als die van het voorontwerp, dat spreekt van schorsing der contractuele gebondenheid. Zowel de rechtmatige schorsing, als de rechtmatige doorbreking van contractuele verplichtingen, hebben in het geval van een werkstaking tot gevolg dat de rechtswerking der verplichtingen tijdelijk wordt opgeheven.

goede trouw, ter doorbreking van de contractuele gebondenheid wordt afgewezen, omdat de goede trouw alleen de uitvoering van het contract beheerst), heeft hij de mogelijkheid van zulk een doorbreking nu wel aanvaard bij de arbeidsovereenkomst. We mogen, dunkt me, deze uitzondering op het in art. 1374 BW neergelegde grondbeginsel van civiel contractenrecht terugvoeren op het eigenaardig, sterk in de persoonlijke levenssfeer van de werknemer ingrijpende karakter van de arbeidsovereenkomst¹⁵). Indien dit juist is, mag aan de door de Hoge Raad met betrekking tot deze overeenkomst erkende rechtvaardigingsgrond voor de doorbreking van de contractuele gebondenheid, geen algemene betekenis voor ons burgerlijk contractenrecht worden toegekend.

11. *'s Hogen Raads criteria verdienen de voorkeur boven de wettelijke regeling van een uiterste limiet van de rechtmatigheid der werkstaking*

Laat ons nu deze omlijning van een rechtmatige werkstaking in het arrest van de Hoge Raad vergelijken met de hierboven genoemde mogelijkheden van een wettelijke regeling op dit punt, en zien welke uit juridisch oogpunt de voorkeur verdient.

Bij de bespreking van het voorontwerp zagen we dat één van de mogelijkheden van een wettelijke regeling deze is, dat een uiterste limiet voor de rechtmatigheid wordt gesteld, nl. in deze zin, dat een werkstaking in ieder geval onrechtmatig is, wanneer haar doel is de werkgever te bewegen tot handelingen in strijd met de wet of hem bindende voorschriften van een c.a.o. De nadere bepaling van de rechtmatigheid binnen deze uiterste grens dient dan aan de rechter te worden overgelaten, die de daarvoor noodzakelijke juridische maatstaven positieveert. Daarbij zal de rechter uiteraard, gelijk ook door de Hoge Raad werd opgemerkt, rekening moeten houden met de concrete omstandigheden van een bepaalde werkstaking, voor de beoordeling waarvan de aanleiding en het doel (met de daarbij betrokken belangen) van de actie een grote rol spelen.

Maar tegenover zulk een wettelijke regeling verdient de aanpak van de Hoge Raad bepaald de voorkeur. Op basis van de door de Hoge Raad gegeven, weliswaar vage, maar voor uitwerking vatbare criteria kan het mogelijk zijn, dat een werkstaking rechtmatig wordt geoordeeld, waarvan het doel wél is de werkgever te bewegen tot een handeling in strijd met een voor hem geldende c.a.o., b.v. wanneer daarbij algemene belangen of zedelijke beginselen in zodanige mate betrokken zijn en met het oog daarop die actie zo dringend geboden is, dat doorbreking van het beginsel der contractuele gebondenheid tegenover de werkgever naar de heersende rechtsovertuiging kan worden gerechtvaardigd. En zelfs voor een werkstaking, waarvan het doel is de werkgever te bewegen tot handelingen in strijd met de wet, zou dit kunnen opgaan, wanneer de wet (in materiële zin) althans niet op de publieke orde of de goede zeden betrekking heeft, aangezien, naar luid van art. 14 Wet Algemene Bepalingen, 1829, door geen handelingen of overeenkomsten aan wetten, die op de publieke orde of goede zeden betrekking hebben, haar kracht kan worden ontnomen.

De door de Hoge Raad gegeven criteria voor de rechtmatigheid van

¹⁵) In gelijke zin Prof. mr. S. Gerbrandy, *Het Panhollibcoarrest van de Hoge Raad*, Sociaal-Economische Wetgeving, 1960, p. 147.

een werkstaking zijn enerzijds terecht enger dan een regeling als van het voorontwerp, maar anderzijds ruimer dan een wettelijke regeling met een uiterst limiet voor de rechtmatigheid. En aangezien een werkstaking in ons maatschappelijk bestel een laatste middel in handen van arbeiders moet zijn om aan hun verlangens op het gebied van de arbeidsvoorwaarden, en eventueel op ander gebied, kracht bij te zetten, dient geen bijzondere wettelijke grens daarvoor te worden gesteld.

12. *'s Hogen Raads criteria verdienen ook de voorkeur boven een uitvoerige wettelijke regeling van de rechtmatigheid der werkstaking*

Ook de vergelijking van 's Hogen Raads criteria met een eventuele uitvoerige wettelijke regeling, valt uit in het nadeel van de laatste. Zulk een regeling zal, wanneer zij, hetgeen welhaast onmogelijk schijnt, zeer precieze en exacte bepalingen bevat, slechts belemmerend werken op de rechterlijke waardering van concrete werkstakingen, waarbij alles zo zeer aankomt op de bijzondere omstandigheden van het geval. En zo zij een reeks vage en algemene voorschriften geeft, valt niet in te zien, waarom deze bepaaldelijk in de wet moeten worden neergelegd en niet in een zich voortdurend ontplooiend jurisprudentie-recht kunnen worden ontwikkeld; waarbij nog komt dat zulke wettelijke voorschriften toch steeds op een nadere vormgeving en uitwerking door de rechter zijn aangewezen.

Een wettelijke regeling, beperkt of uitvoerig, en in dit laatste geval exact of algemeen, verdient *qua regeling* van de rechtmatigheid van een werkstaking niet de voorkeur boven de door de Hoge Raad gegeven omlijning. Het systeem van de Hoge Raad vertoont de grootst mogelijke soepelheid en maakt het mogelijk dat de rechter van geval tot geval, rekening houdend met de bijzondere omstandigheden, komt tot een aan de progressieve ontwikkeling van de arbeidsrechtsverhoudingen georiënteerde waardering van het stakingsfenomeen.

13. *De mogelijkheid van een grondwettelijke of wettelijke erkenning van het recht tot werkstaking, zonder nadere wettelijke regeling daarvan*

Akkoord, zal men wellicht zeggen, maar dit neemt niet weg, dat in een geding over de rechtmatigheid van een bepaalde werkstaking, in het systeem van de Hoge Raad de principiële onrechtmatigheid van de werkstaking, i.c. de wanprestatie van de stakende werknemers tegenover hun werkgevers, en van de oproep en leiding daarvan door een vakbond voorop staat; hetgeen meebrengt, dat de arbeiders en de vakbond de omstandigheden dienen aan te voeren, welke in concreto de doorbreking van de contractuele gebondenheid rechtvaardigen. Wanneer men nu rekening houdt met de enge grenzen, welke de Hoge Raad voor deze relatieve rechtvaardigingsgrond blijkbaar trekt (hij spreekt van omstandigheden waaronder naar de heersende rechtsovertuiging in redelijkheid van de arbeiders niet gevergd kan worden de arbeid te verrichten), wordt het risico van een werkstaking voor arbeiders en vakbonden, die haar leiden, zeer groot. Wanneer men echter een erkenning van het recht tot werkstaking in de wet opneemt, staat de principiële rechtmatigheid van de werkstaking voorop, waaruit voortvloeit, dat de werkgevers in een geding

naar aanleiding van een bepaalde werkstaking de omstandigheden dienen te bewijzen, welke de werkstaking in concreto onrechtmatig maken. De processuele positie van de arbeiders en de bonden wordt daardoor sterker. Mocht een wettelijke regeling sinds het arrest van de Hoge Raad qua regeling niet te verkiezen zijn, dan zou men tot een wettelijke of grondwettelijke erkenning van het recht tot werkstaking kunnen komen, welke de nadere omgrenzing van dit recht geheel aan de rechter overlaat¹⁶⁾.

14. *De kern van de controverse tussen voor- en tegenstanders van wettelijke regeling. Hoe dient ons standpunt te zijn?*

Hier ligt m.i. de kern van de controverse tussen voor- en tegenstanders van een wettelijke regeling van het recht tot werkstaking. Wil men, voor wat ons land aangaat, in deze controverse een gefundeerd standpunt innemen, dan is zulk slechts mogelijk op basis van de ontwikkeling van de arbeidsrechtsverhoudingen hier te lande.

Men heeft terecht opgemerkt, dat de situatie in West-Duitsland en in andere landen voor ons niet normatief op dit punt kan zijn. In West-Duitsland, waar in de uitspraak van de grote senaat van het Bundesarbeitsgericht van 18 januari 1955 de principiële rechtmatigheid van de werkstaking voor de gehele Bondsrepubliek is aanvaard, wordt de bevoegdheid tot werkstaking gefundeerd op „das freie Spiel der wirtschaftlichen Kräfte”. Men spreekt er van „Kampffreiheit”, gecompleteerd door „Kampffparität”. Niese ziet de rechtsgrond van de werkstaking in de „Selbsthilfe” en het „Fehderecht”. Wat er van deze rechtsgronden in een moderne rechtsorde moge zijn, in ieder geval blijkt dat men aldaar de werkstaking als een normaal middel van de werknemers in hun strijd met de werkgevers beschouwt; dat de verhouding werkgever-werknemer kennelijk in hoofdzaak als een economische strijdverhouding wordt gezien.

Maar de situatie te onzent is anders. De ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen hier te lande vertoont de tendentie, dat de relatie van werkgevers en werknemers meer en meer het element van de strijdverhouding verliest en wordt tot een verhouding van loyale samenwerking binnen, en wederzijdse verantwoordelijkheid ten opzichte van het bedrijfsverband. Parallel hiermede loopt de tendentie, dat de erkende vakbonden minder strijdorganisatie, meer overlegorganisatie worden, welke op verantwoorde wijze streven naar positieverbetering van hun leden en de bedrijfsverantwoordelijkheid van de arbeiders trachten te stimuleren. Deze ontwikkeling, welke voor een niet gering deel te danken is aan de activiteiten van de confessionele werkgevers- en werknemersbonden, wordt gemarkeerd door wettelijke regelingen, welke op besteding van de arbeidsvrede gericht zijn en op beperking van de toepassing van het wapen der werkstaking. Deze wettelijke regelingen zijn enerzijds een neerslag van deze ontwikkeling, anderzijds hebben ze deze sterk beïnvloed.

De eerste wettelijke regeling op dit punt was de overigens weinig effect sorterende wet op de Kamers van de Arbeid van 1897 (ingetrokken in 1922), welke beoogde „het voorkomen en vereffenen van geschillen

¹⁶⁾ Een grondwettelijke erkenning van het recht tot werkstaking vinden we in de grondwet van 1946 van Frankrijk, in de grondwetten van Brazilië, Italië, Cuba, Uruguay, Venezuela en enkele deelstaten van de Westduitse Bondsrepubliek.

over arbeidsaangelegenheden, ook — voorzover nodig — door te bewerken dat een scheidsrechterlijke uitspraak tussen de partijen tot stand kome". Daarna kwam de Arbeidsgeschillenwet van 1923, welke ten doel had „bevordering van de vreemdzame bijlegging van geschillen". Zij bracht het instituut der rijksbemiddelaars en is van grote betekenis geweest. Daarna de Wet op de collectieve arbeidsovereenkomst van 1927, waarin een wettelijke regeling van het voor de vreedzame ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen zo belangrijke instituut van de c.a.o. was opgenomen. De c.a.o.'s bevatten veelal een verbod van werkstaking en ontlenu hun aantrekkelijkheid aan het feit, dat gedurende een zeker aantal jaren de arbeidsrust min of meer verzekerd is. Krachtens de Wet op het algemeen verbindend en het onverbindend verklaren van bepalingen van collectieve arbeidsovereenkomsten (1937) kan aan bepalingen van een c.a.o. een wettelijke, zich over een gehele bedrijfstak uitstreckende gelding worden verleend. Via het instituut der c.a.o.'s hebben rechtspersoonlijkheid bezittende vakbonden een enorme invloed op het terrein der arbeidsverhoudingen verworven, welke uiteraard met een toenemende verantwoordelijkheid voor de arbeidsvrede gepaard dient te gaan. De voortgaande publiekrechtelijke binding van de arbeidsverhoudingen na de tweede oorlog (men denke aan het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen 1945) heeft de ontwikkeling van de beperking van het stakingsverschijnsel geïntensiveerd. En men kan zich afvragen of de geest van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (Wet de op Bedrijfsorganisatie 1950) zich met de mogelijkheid van organisatie van werkstakingen door vakbonden, die in de bedrijfslichamen vertegenwoordigd zijn, verdraagt.

De werkstaking kan, daarover is men het ook in de kringen van de erkende vakbonden eens, te onzent momenteel slechts *ultimum remedium* zijn. Welnu, wanneer in ons burgerlijke recht dit uiterste middel wordt erkend, dient zijn uitzonderingskarakter rechte aldus tot uitdrukking te worden gebracht, dat de stakende arbeiders in principe wanprestatie plegen jegens hun werkgevers, resp. dat de vakbonden, welke de werkstaking leiden, in principe onrechtmatig handelen jegens die werkgevers, tenzij er speciale rechtvaardigingsgronden zijn voor de eenzijdige schorsing of doorbreking van de uit de arbeidsovereenkomst voortvloeiende contractuele verplichtingen der stakende arbeiders. De bewijslast daarvan behoort uiteraard op de stakende arbeiders resp. de vakbonden te rusten, in de tegen hen gevoerde rechtsgedingen. Het hiermede verbonden risico, dat de rechter in concreto de rechtmatigheid van de werkstaking en de oproep daartoe niet aanvaardt, met alle gevolgen van dien, is de juridische keerzijde van de grote maatschappelijke en zelfs politieke invloed, welke de vakbonden hebben verworven; en van de sterk verbeterde maatschappelijke en economische positie van de arbeiders.

Deze laatste kunnen tegenwoordig beschouwd worden als volwaardige burgerlijke rechtssubjecten, die als ieder ander zich stipt aan hun verbintenissen hebben te houden en bij gebreke van dien aansprakelijk kunnen worden gesteld in hun vermogen. De burgerlijke gelijkheid en vrijheid had voor de arbeidsverhoudingen weinig zin, zolang de werknemer in maatschappelijk opzicht à la merci van de werkgever was; zolang hij geen goederen bezat, waarop burgerlijke vonnissen, tegen hem verkregen, konden worden geëxecuteerd. Dit verklaart wellicht, dat schadever-

goedingsacties en acties tot hervatting van werk (sinds 1932 mogelijk met bepaling van een dwangsom) tegen stakende arbeiders tot voor kort niet voorkwamen, ofschoon sinds de wet op de arbeidsovereenkomst van 1907 het karakter van wanprestatie der werkstaking (althans zonder in achtneming van de wettelijke opzegtermijn) vaststond. Maar sinds de tweede wereldoorlog is dit alles veranderd. En toen men sinds kort de volle consequenties¹⁷⁾ uit het juridisch karakter van de werkstaking als wanprestatie ging trekken, ontstond tevens de juridische noodzaak van een zekere erkenning van het recht tot werkstaking.

Hiermede hangt samen de gewijzigde juridische waardering van de organisatie der werkstaking door de vakbonden. In de jaren twintig en dertig zijn kort-gedingacties door werkgevers gevoerd tegen vakbonden, die tot werkstaking opriepen. En ofschoon reeds toen uitlokking van wanprestatie onrechtmatig kon worden geoordeeld, wegens strijd met de maatschappelijke zorgvuldigheid¹⁸⁾, is destijds zulk een actie nimmer toegewezen. De president der Rb. te Utrecht oordeelde zelfs bij vonnis van 3 december 1928, N.J. 1929, 26, dat aan vakbonden de bevoegdheid toekwam zich ten behoeve van werknemers in de bedrijven van werkgevers te mengen en dwang uit te oefenen door staking en boycot. Maar met de toenemende maatschappelijke en politieke macht der vakbonden, ging men ook op het punt van de organisatie der werkstaking de consequentie van ons burgerlijk rechtsbestel trekken. En dat leidde weer tot de juridische noodzaak, dat een zekere vrijheid tot organisatie der werkstaking rechtens diende te worden erkend. We staan hier voor een merkwaardig facet van de samenhang tussen de ontwikkeling der sociaal-economisch bepaalde maatschappelijke verhoudingen en de rechtsontwikkeling. De juridische consequenties van de werkstaking en de organisatie daarvan werden aanvankelijk niet ten volle getrokken, omdat de sociaal-economische infra-structuur daartoe niet rijp was. Maar toen dit laatste het geval werd, moest een juridische begrenzing van deze consequenties worden ingevoerd. Enigszins paradoxaal zouden we kunnen zeggen: toen de werkstaking formeel-juridisch wanprestatie was, werd zij veelvuldig gehanteerd en klaarblijkelijk geduld; toen zij minder en minder werd gehanteerd, werd zij rechtens erkend. De verklaring van deze paradox ligt in de ontwikkeling van het maatschappelijk leven, waarin de rechtsorde gefundeerd moet zijn, wil zij een levende realiteit zijn.

Aan deze ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen te onzent heeft de Hoge Raad recht gedaan door de erkenning van een beperkt recht tot werkstaking en tot de organisatie daarvan, op een wijze, die het uitzonderingskarakter van de werkstaking in ons huidige maatschappelijk bestel tot uitdrukking brengt. Ook een wettelijke of grondwettelijke erkenning van het recht tot werkstaking, welke de nadere omgrenzing daarvan geheel aan de rechter overlaat, behoort sinds 's Hogen Raads arrest voor ons huidige arbeidsrecht te worden verworpen.

¹⁷⁾ De enige consequentie, die men tevoren ten aanzien van de stakende arbeider placht te trekken, was ontslag op staande voet wegens dringende reden.

¹⁸⁾ Eerst sinds het Kolynos-arrest van 11 november 1937, N.J. 1937, 1096, staat de uitlokking van wanprestatie als onrechtmatige daad vast. Maar dit lag reeds besloten in het arrest Lindenbaum-Cohen van 31 januari 1919, N.J. 1919, 161, waarin Cohen's uitlokking van een onrechtmatige daad van de bediende van Lindenbaum onrechtmatig werd geoordeeld jegens Lindenbaum.

Op deze grond hebben Van Esveld en De Gaay Fortman zich tegen de wenselijkheid van een wettelijke regeling uitgesproken. De eerste merkt op: „... beter is het te blijven vasthouden aan de contractsgewondenheid met de door de Hoge Raad erkende uitwijkmogelijkheid. Wel blijft hierdoor ten opzichte van iedere staking de onzekerheid bestaan, hoe de rechtspraak zal reageren, maar dat kan geen bezwaar vormen, zolang niet blijkt dat deze de door de Hoge Raad onder bepaalde voorwaarden erkende stakingsvrijheid onredelijk beknot. Genoemde onzekerheid zal er toe kunnen bijdragen, dat men zijn verantwoordelijkheid bij het organiseren van stakingen extra zwaar voelt. De gedachtengang van de Hoge Raad sluit allerm minst uit, integendeel, biedt grote waarborg, dat een dergelijke met verantwoordelijkheidsbesef uitgelokte staking erkend wordt te vallen onder de door ons hoogste rechtscollege erkende uitwijkmogelijkheid.” En De Gaay Fortman zegt: „Het is de verdienste van de Hoge Raad, dat hij door zijn arrest de mogelijkheid geopend heeft voor een rechtsontwikkeling op het gebied van de staking, die past bij het Nederlands maatschappelijk bestel”¹⁹⁾.

15. *Het voorgestelde art. 1639n bis*

Tenslotte nog een enkele opmerking over het in het voorontwerp voorgestelde art. 1639n bis BW. Dit beoogt door een verwijzing naar art. 1639n BW, 1e en 2e lid²⁰⁾, werknemer en werkgever in de gelegenheid te stellen, zowel in geval van volgens het voorontwerp rechtmatige als onrechtmatige werkstaking de arbeidsovereenkomst onmiddellijk te beëindigen. Dit houdt in, dat wettelijke opzegtermijnen niet in acht behoeven te worden genomen en dat de voor het ontslag blijkens het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen 1945 noodzakelijke vergunning van de Directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau, indien het ontslag niet met wederzijds goedvinden plaats heeft, niet behoeft te worden verkregen²¹⁾. Ook zijn de artt. 1639s en t BW niet van toepassing, welke handelen over de schadeloosstelling en de mogelijkheid van rechterlijk bevel tot herstel van de dienstbetrekking, indien een der partijen kennelijk op onredelijke wijze de arbeidsverhouding doet eindigen. Verder bevat het voorgestelde artikel een regeling van de sommatie, welke met name voor de werkgever van belang is, ingeval van een mogelijke onrechtmatige werkstaking. Hij weet dan na sommatie binnen 48 uur of het zin heeft een actie tot hervatting van werk, met bepaling van een dwangsom, tegen de werknemer in te stellen. Dit zal hij immers eerst doen, indien de werknemer verklaart niet de overeenkomst te willen beëindigen.

¹⁹⁾ Onafhankelijk van de vraag naar de wenselijkheid van een wettelijke regeling van het recht tot werkstaking, staat die van een wettelijke regeling van bemiddeling en arbitrage in arbeidsconflicten, ofschoon een zodanige regeling uiteraard van invloed is op de bepaling der omstandigheden, waaronder een werkstaking rechtmatig is. Men zie voor dit probleem A. Spruit, a.w., blz. 179 e.v. P. Borst, a.a., blz. 494 e.v.

²⁰⁾ Art. 1639n BW 1. Indien een proeftijd is bedongen, is ieder der partijen, zolang die tijd niet is verstreken, bevoegd de dienstbetrekking zonder opzegging of zonder inachtneming van de voor opzegging geldende bepalingen te doen eindigen.

2. Bij een zodanige beëindiging is het bepaalde in de artikelen 1639s en 1639t niet van toepassing.

²¹⁾ In het voorontwerp is geen bepaling opgenomen, dat de voorgestelde artikelen geacht worden te zijn bestaande wetten, zodat het B.B.A. daaraan zou kunnen derogeren. Zij vormen dus een „nadere wettelijke regeling” (art. 3), welke aan de ontslagbepalingen van het B.B.A. derogeeert.

De regeling van art. 1639n bis BW is, volgens de toelichting, nodig, omdat de op een gevestigde jurisprudentie rustende regel, dat een werkstaking een dringende reden is voor de werkgever tot ogenblikkelijke beëindiging van de arbeidsverhouding, moet worden gehandhaafd. Deze jurisprudentie is het gevolg van de toekenning van het karakter van wanprestatie aan de werkstaking. De bepaling van art. 1639a bis BW zou tot de conclusie kunnen leiden, dat bij een volgens het voorontwerp rechtmatige werkstaking, waaraan het karakter van wanprestatie ontvalt, geen ontslag op staande voet wegens dringende reden mogelijk is.

De werkgroep accepteert dit alles, voor het geval men een wettelijke regeling noodzakelijk acht, behoudens een redactionele wijziging en de schrapping van de sommatie-bepaling, welke naar haar oordeel niet belangrijk is.

Naar mijn mening schiet deze regeling haar doel voorbij, nu zij aan de werknemer de bevoegdheid toekent zowel bij rechtmatige als onrechtmatige werkstaking de overeenkomst onmiddellijk te beëindigen. Indien de werkstaking rechtmatig is, verzet zich haar aard hiertegen. Het kenmerkende van een werkstaking is immers, dat zij, wanneer het gestelde doel is bereikt, resulteert in hervatting van het werk²²). Indien zij onrechtmatig is, behoort de werknemer wegens de onrechtmatigheid van zijn gedrag deze bevoegdheid niet te hebben. Hij zou anders verschillende rechtsgevolgen van zijn wanprestatie (de vordering tot hervatting van werk, met bepaling van een dwangsom) kunnen voorkomen door ontslag te nemen. Pleegt de arbeider wanprestatie dan behoort hij op gelijke voet als ieder ander voor de gevolgen daarvan volledig in te staan. Ook zouden dwingende bepalingen inzake het ontslagrecht kunnen worden ontrokken. Een groep arbeiders, welke zonder in achtneming van de wettelijke bepalingen van werkgever wensen te veranderen, zouden een werkstaking kunnen uitroepen, waarna ze de arbeidsovereenkomst zonder meer kunnen beëindigen.

Dient dan soms alleen aan de werkgever de bevoegdheid toe te komen ingeval van werkstaking de overeenkomst op staande voet te beëindigen? Wel bij een onrechtmatige werkstaking, die blijkens constante jurisprudentie, dringende reden is tot ontslag op staande voet. Maar ook bij een rechtmatige werkstaking? In tegenstelling tot het ontwerp meen ik van niet. Indien (naar de criteria van de Hoge Raad) volgens de heersende rechtsovertuiging van de werknemers niet kan worden geveerd het bedongen werk te verrichten, is het m.i. niet juist hen aan ontslag bloot te stellen. Laat echter de rechter, niet de wet, dit uitmaken. Nu de rechter een zeker recht tot werkstaking heeft erkend, sluit daarbij volkomen harmonisch aan een beperking van de genoemde jurisprudentie in die zin, dat de rechtmatige werkstaking geen grond is tot ontslag op staande voet.

Buiten de gevallen, genoemd in art. 1639q BW, zou de bevoegdheid

²²) Verg. Prof. E. M. Meyers, *De arbeidsovereenkomst*, blz. 52: „Een werkstaking is het niet verrichten van de arbeidsprestatie door de arbeiders, gebezigd als middel om hun werkgevers of andere personen te bewegen een bepaalde daad te doen of na te laten met de bedoeling van de zijde van de arbeiders om de arbeid wederom te verrichten, zodra het beoogde doel is bereikt.”

tot onmiddellijke beëindiging van de contractverhouding wegens dringende redenen aan de werknemer kunnen worden toegekend in geval van onrechtmatige uitsluiting van de zijde der werkgevers. Voor de (on)rechtmatigheid van de uitsluiting zouden m.m. dezelfde criteria als voor die van de werkstaking in de jurisprudentie kunnen worden ontwikkeld. Zo zou de bevoegdheid van de werkgever tot ontslag op staande voet bij onrechtmatige werkstaking haar pendant vinden in de bevoegdheid van de werknemer tot onmiddellijke beëindiging van de arbeidsverhouding wegens onrechtmatige uitsluiting.

V.V.D. EN SUBSIDIE KERKBOW

DOOR

Mr. C. J. VERPLANKE

Bij Koninklijke Boodschap van 15 februari j.l. is ingediend wetsontwerp no. 6260, regelende het verstrekken van een premie aan kerkgenootschappen ter zake van de stichting van kerkgebouwen. De bedoeling is, dat het ontwerp t. z. t. wordt verheven tot de Wet Premie Kerkenbouw en de mede-ondertekening zal dragen van de ministers van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid, van Binnenlandse Zaken, van Financiën en van Justitie.

Het vraagstuk van de verstrekking van overheidssubsidie bij kerkbouw, urgent geworden door het Koninklijke Besluit van 9 augustus 1954, waarbij ten gunste van de staatsrechtelijke toelaatbaarheid van zulk een subsidie werd beslist, nadert dus na meer dan zeven jaren zijn definitieve oplossing.

Intussen is de materie zelve door verschillende politieke partijen breedvoerig bestudeerd. Drie van de vijf grote politieke partijen lieten zich door haar adviesorganen voorlichten. Als eerste zag een antirevolutionair advies het licht: in februari 1958 verscheen een eenstemmig afwijzend rapport van het College van Advies der A.R. Partij. Vervolgens werd een advies geproduceerd in socialistische kring: in juli 1959 werd een rapport van een door de Dr. Wiardi Beckmanstichting ingestelde commissie gepubliceerd, waarin althans het beginsel van subsidiëring eenstemmig werd aanvaard¹⁾. En tenslotte verscheen een liberaal advies: in mei j.l. bracht een door het hoofdbestuur der V.V.D. ingestelde commissie haar rapport uit. Uit de kring der beide andere grote politieke partijen zal wel geen rapport meer zijn te verwachten: dat de K.V.P. voorstandster is van de onderhavige subsidiëring, behoeft niet meer door een rapport te worden bevestigd, maar ligt geheel in de lijn van haar — in het zuiden des lands reeds voldoende tot uiting gekomen — visie op de verhouding van kerk en staat en is bovendien destijds reeds door prof. Romme

¹⁾ Dit rapport werd besproken in *A.R. Staatskunde XXIX* (1959), blz. 233.

himsel²⁾ betoegd; in de kring der C.H.U. plegen zelden adviescommissies voor te komen — het element der verrassing wordt tot het einde toe bewaard —, maar uitlatingen van een vooraanstaande figuur als mr. H. Mulderij³⁾ wijzen er op, dat een instemmende begroeting van de subsidie-gedachte kan worden verwacht.

Waar destijds in dit tijdschrift aandacht werd besteed aan de socialis-tische gedachtengang¹⁾, moge thans ook de liberale visie aan een korte beschouwing worden onderworpen.

De door het hoofdbestuur der V.V.D. ingestelde commissie, welke tot taak had van advies te dienen „omtrent de vraagstukken van de opheffing van het processie-verbod en van de subsidie aan de Kerkgenootschappen voor de bouw van kerken”, heeft het laatstgenoemde vraagstuk in verband met zijn actualiteit allereerst in studie genomen en daaromtrent een afzonderlijk rapport uitgebracht. Nadat zij daarmee intern gereed was gekomen, werd het ontwerp Wet Premie Kerkenbouw ingediend, waaraan de commissie toen nog enkele opmerkingen heeft kunnen wijden, die aan haar rapport werden toegevoegd.

Het is de vraag, of deze laatste opmerkingen op haar plaats waren. Het is immers een goed parlementair en gouvernementeel, zij het helaas — met name door kamerleden, die tevens notoire vertegenwoordigers van groepsbelangen zijn — steeds meer verwaarloosd gebruik, dat een kamerlid zich zijn eindoordeel over een wetsontwerp voorbehoudt tot de eindstemming. Oordeel- en besluitvorming behoren plaats te vinden in de parlementaire discussie met haar mogelijkheden tot amendering. Daarom pleegt in a.r. kring een kamerlid in de regel geen deel uit te maken van het College van Advies: hij dient zelfstandig en in de parlementaire sfeer zijn oordeel over rapporten van dit College te vormen. De onderhavige commissie der V.V.D. bestond echter ten tijde van haar instelling voor meer dan de helft uit kamerleden (zeven van de twaalf). Nadat drs. Kort-hals en mr. Toxopeus in verband met hun benoeming tot minister waren ontheven van het lidmaatschap der commissie, bestond de commissie toch nog voor de helft uit kamerleden: prof. mr. P. J. Oud (voorzitter), mr. J. de Wilde (secretaris), mr. E. G. van Dijk, mevr. drs. J. F. Schouwenaar-Franssen en R. Zegering-Hadders. Dat heeft natuurlijk voor, dat er in het inmiddels uitgebrachte Voorlopig Verslag over het ontwerp Wet Premie Kerkenbouw meer terug te vinden is van de inhoud van het liberale rapport dan b.v. van het antirevolutionaire advies, maar het citeren van eigen uitlatingen is niet de meest indrukwekkende vorm van oordeelgeving.

De andere vijf leden der commissie waren prof. mr. C. H. F. Polak, hoogleraar aan de Leidse universiteit, mr. A. Stempels, hoofdredacteur van de N.R.C. en lid van het Humanistisch Verbond, mr. W. H. Fockema Andreae, de oud-staatssecretaris van Oorlog uit het ministerie-Drees-Van Schaik, en twee vrijzinnig-hervormde predikanten: ds. A. Faber uit

²⁾ In *De Volkskrant* van 23 november 1957 (*Documentatiedienst* 1957, blz. 737).

³⁾ In een op 2 augustus 1957 ter 35ste studieconferentie der C.H.U. op Woudschoten gehouden referaat, waarvan een verslag is te vinden in *Trouw* van 3 augustus 1957 (*Documentatiedienst* 1957, blz. 509) en de uitgewerkte tekst in twee artikelen in het *Christelijk-Historisch Tijdschrift*, 3e jaargang, blzz. 1 en 29.

Emmen en ds. J. P. van Mullem uit Rotterdam. Kon de a.r. adviescommissie het dus zonder predikanten stellen, zowel de socialistische commissie (waarin ds. Ruitenbergh zitting had) als de liberale hadden kennelijk behoefte aan de inspraak der theologen.

Het rapport draagt tot titel „Steun aan kerkgenootschappen”, maar de inhoud bevat minder dan de titel doet verwachten. Het handelt in feite immers alleen over de steun aan kerkgenootschappen in zaken van kerkbouw en niet b.v. ook over de subsidiëring van predikantstraktementen.

Na een korte aanduiding van de feitelijke situatie, waarin we met de subsidiëring van kerkbouw verkeren, bekritiseert de commissie de probleemstelling, welke de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken aan de staatscommissie-Sassen voorlegde: is het wenselijk tot een grotere objectivering en ordening van de bestaande situatie (subsidiëring van kerkbouw door gemeentebesturen) te komen? Naar de mening der commissie had de principiële vraag behoren te worden gesteld, „of een kerkgenootschap in deze tijd in staat is de activiteiten, die het nuttig en nodig acht, zelf te financieren. Indien dit niet het geval zou zijn, moet onderzocht worden waar de schoen wringt en de vraag worden opgeworpen of het gewenst is maatregelen te nemen; de maatregelen, welke genomen kunnen worden, moeten vervolgens op hun merites worden gewogen.” De toenmalige minister heeft echter „het vraagstuk op diverse punten verenigd” (bedoeld zal wel zijn: verengd). Hij is er immers van uitgegaan, dat de enige methode van hulpverlening via subsidiëring kan geschieden; hij heeft zich beperkt tot kerkbouw, terwijl een kerkgenootschap met veel meer activiteiten te maken heeft; hij heeft de problematiek van scheiding van kerk en staat buiten de orde gelaten.

De kritiek der commissie is zeker niet onjuist. Maar het vervolg van haar betoog toont aan, dat zij zelf al even pragmatisch te werk gaat. Ook de commissie dringt niet door tot het wezen van de kerk: openbaring van het lichaam van Christus. Ook zij neemt de stelling der staatscommissie-Sassen over, dat „een krachtig kerkelijk leven van een zodanig openbaar belang is, dat het reeds daarom de overheid niet onverschillig kan laten”. Ook hier wordt voorbijgegaan aan het wezenlijke belang van de kerk en wordt tot openbaar belang verheven datgene wat de kerk aan voor haarzelf geheel bijkomstig profijt levert. Het is althans verheugend, dat de Memorie van Toelichting op het wetsontwerp, na een vermelding van de argumenten der staatscommissie-Sassen, niet al die argumenten overneemt en het openbare belang van een krachtig kerkelijk leven buiten beschouwing laat.

De commissie is dan van oordeel, „dat de staat positief doch tevens objectief dient te staan ten aanzien van de vraag of een krachtig kerkelijk leven gewenst is”. Aan deze positieve instelling moet echter inhoud worden gegeven. Het versterken van de financiële draagkracht der kerken door subsidiëring stuit op bezwaren: er bestaat het gevaar van vervlakking van het kerkelijk leven, hetgeen juist moet worden tegengegaan; voorts is subsidiëring een onzekere factor in het financiële beleid der kerken; tenslotte is het zoeken naar objectieve subsidiemaatstaven een hoogst precaire zaak. Daarom moet de voorkeur worden gegeven aan het stimuleren van de eigen financiering. Het dan volgend uitvoerig betoog baart tenslotte het misje, dat dit zou kunnen geschieden door het verlenen

van grotere fiscale faciliteiten, waarbij alle giften als aftrekpost in aanmerking komen.

Veel verder heeft de commissie het vraagstuk derhalve niet gebracht. Met *Het Vrije Volk* ⁴⁾ kan worden betwijfeld, of op deze manier de steen der wijzen is gevonden. Kerkgenootschappen met veel leden, die weinig of geen belasting betalen, worden aldus niet geholpen.

De kern van het vraagstuk is immers ook door de commissie der V.V.D. ontlopen. Voorop dient te worden gesteld, dat dienst van God, zoals deze in de eredienst en dus ook in het verschaffen van de voor die eredienst gewenst geachte equipering, een *uit zijn aard* vrijwillige dienst is, die niet verder reikt dan het offer reikt. Dat offer is niet een — desnoods door anderen, i.c. de overheid, aan te vullen — bijdrage voor de instandhouding van de eredienst, maar de eredienst is de kristallisering van de offervaardigheid. De vraag is niet: wat is er nodig en hoe kunnen we het vervolgens financieren? Maar: wat wordt er geofferd en wat kunnen we er vervolgens van doen? De kerk dient haar Heer niet door kerkgebouwen op te richten, n'importe uit wiens middelen, maar door primair haar offervaardigheid te bewijzen en daarop haar activiteiten af te stemmen. In deze gedachtengang heeft een kerk nimmer een tekort en nimmer een batig saldo: haar leden geven wat zij missen kunnen, en met deze verzamelde offers wordt gedemonstreerd wat die leden voor de dienst des Heren over hebben. Dat zal leiden soms tot de bouw van een kathedraal, soms tot de huur van een leegstaande woning. En de laatste, indien bijeengebracht door met moeite overgespaarde kerken, is de Here aangenamer dan de eerste, indien mede gefinancierd uit publieke kassen.

Voor wie de zaken zo stelt, is er geen subsidievraagstuk. En de vraag, of de mogelijkheid van fiscale faciliteiten moet worden vergroot — uiteraard gepaard gaande met algehele verhoging van de belastingdruk, omdat de totale opbrengst niet kan worden verminderd — komt dan niet aan de orde.

Zoals reeds vermeld, voegt de commissie aan haar beschouwingen enkele opmerkingen over het ontwerp Wet Premie Kerkenbouw toe. Zij betreurt het, dat de Memorie van Toelichting geen fundamentele probleemstelling bevat en geen aandacht besteedt aan de kernvraag, op welke wijze de eigen inkomsten der kerkgenootschappen kunnen worden verbeterd. Zij geeft er zich echter rekenschap van, dat niet kan worden verwacht, dat de daarvoor benodigde herziening der belasting-wetgeving binnen korte tijd zal worden verwezenlijkt. Met betrekking tot het antwoord op de vraag, of, zolang er geen sprake is van deze herziening, niet zal moeten worden berust in de voorgestelde tijdelijke subsidie-regeling, bestond in de commissie geen eenstemmigheid. Een deel harer leden acht de bezwaren tegen een subsidiëring uit de overheidskas zozeer overwegend, dat het zelfs een tijdelijke regeling als door de regering voorgesteld, niet aanvaardbaar zou achten. Een ander deel was van mening, dat een tijdelijke regeling zou kunnen worden aanvaard, indien er een redelijk uitzicht bestaat, dat een regeling als door de commissie

⁴⁾ Redactioneel artikel in het nummer van 7 juli 1961.

princiepelijk het meest juist wordt geacht, binnen afzienbare tijd zal kunnen tot stand komen.

De gehele commissie achtte het een verbetering, dat, waar de staatscommissie-Sassen aan het vraagstuk van subsidiëring van bezinningsgebouwen voor niet kerkelijke genootschappen voorbijging, het wetsontwerp voor het stichten van deze gebouwen overeenkomstige faciliteiten als voor de bouw van kerken verleent. Dat ook de socialistische commissie destijds bezwaar maakte tegen een mogelijke discriminatie tussen kerkgenootschappen en b.v. het Humanistisch Verbond, is al even begrijpelijk.

Minder begrijpelijk is, dat de in het wetsontwerp neergelegde gelijkstellingsgedachte voor „verschillende” in het Voorlopig Verslag aan het woord zijnde leden „een reden te meer (is) om de gedachte der subsidiëring geheel te verwerpen”. De voorkeur dient immers te worden gegeven aan het uitgangspunt, dat een kerk principieel niet subsidiabel is of — om het nu eens met de woorden van een andere a.r. adviescommissie, t.w. die inzake het algemene subsidievraagstuk, te zeggen — „dat instellingen of verenigingen, die geen ander doel hebben dan juist de verbreding van een bepaalde levens- en wereldbeschouwing of van bepaalde godsdienstige leerstellingen, als zodanig geen aanspraak op overheidssubsidie kunnen hebben”. De gelijkstellingsgedachte behoort dus bij het onderhavige vraagstuk niet eens aan de orde te komen. Wanneer men echter die gedachte wel aan de orde wil stellen, dan kan meer begrip worden opgebracht voor „sommige” in het Voorlopig Verslag aan het woord zijnde leden, die verwezen naar artikel 4 van het beginselprogramma der C.H.U., volgens hetwelk de overheid Gods Naam dient te belijden. Zij vervolgen dan: „Van een overheid die van deze opvatting uitgaat, kan niet worden verwacht of verondersteld dat zij bevordert dat met subsidie uit de overheidskassen een instituut als het Humanistisch Verbond, dat zeer duidelijk Gods Naam niet wenst te belijden, wordt gesteund. Tegen de opwerping, dat zij te weinig begrip zouden hebben voor vrijheid en verdraagzaamheid, stelden deze leden dat ook vrijheid en verdraagzaamheid hun (lees: haar) grenzen hebben”.

Met belangstelling moge thans de verdere gang van het wetsontwerp worden afgewacht.

DE GODDELIJKE WET VOOR HET SAMENLEVEN DER VOLKEN

DOOR

DR. B. J. BROUWER

Het is een bekend feit dat de buitenlandse politiek lange tijd weinig of geen aandacht heeft getrokken in de A.R. Partij. De binnenlandse politiek hield de gemoederen sterk bezig en de noodzaak van kerstening der internationale samenleving lag vrijwel geheel buiten de gezichtskring.

Hierin is langzamerhand wel verandering gekomen, met name sinds de oprichting van de Volkenbond, maar nog steeds schijnt christelijke politiek voor veel antirevolutionairen een binnenlandse aangelegenheid te zijn. Wanneer zij over de kerstening van staat en maatschappij spreken, bedoelen zij de Nederlandse staat en de Nederlandse maatschappij. Van het probleem dat achter deze vereenzelviging schuilt zijn zij zich blijkbaar niet bewust.

Deze stand van zaken weerspiegelt zich in het nieuwe beginsel- en algemeen staatkundig program. De A.R. Partij presenteert zich als een Nederlandse organisatie met een geprononceerde visie op de meest verschillende aspecten der binnenlandse politiek. Slechts één artikel is gewijd aan de buitenlandse politiek. Het schijnt tijdens het vooroverleg weinig aandacht in de kiesverenigingen te hebben getrokken en ontketende in ieder geval geen openbare discussies.

Toch roept art. 21 veel vragen op, zoveel, dat men zich moet afvragen of de A.R. Partij ten aanzien van de internationale politiek wel blijk geeft van diepgaande principiële bezinning.

„De betrekkingen met andere naties dienen te worden beheerst door de goddelijke Wet voor het samenleven der volkeren”, zo luidt de aanhef. Moest deze belijdenis niet nader worden geconcretiseerd? Zij laat thans in het midden of die goddelijke wet een zedewet is dan wel mede betrekking heeft op Christus' heerschappij over alle volken. Is christelijke buitenlandse politiek alleen maar fatsoenlijke buitenlandse politiek of ook nog iets anders?

Art. 21 trekt uit de goddelijke wet voor de internationale samenleving de conclusie dat Nederland „krachtig (behoort) mede te werken aan de ontwikkeling van het internationale recht” en moet streven naar „de opbouw van een samenleving en samenwerking der naties, zowel in het algemeen als in bijzondere verbanden, welke aan recht en gerechtigheid beantwoordt en de geestelijke en stoffelijke belangen der volkeren bevordert”. Al is de formulering wat algemeen, het is duidelijk dat de A.R. Partij krachtens haar beginsel het pleit voert voor intensivering der internationale samenwerking. Maar of het beperkende tussenzinnetje „met behoud van eigen nationale zelfstandigheid” eveneens uit dit beginsel wordt afgeleid, is minder duidelijk. Het nieuwe program bevat nl. ook richtlijnen van algemeen staatkundige aard, die men later kan laten varen omdat ze niet meer terzake dienen.

Trouwens, even verder erkent art. 21 dat het nodig kan zijn, „zekere nationale bevoegdheden aan internationale lichamen of organen over te dragen”. Maar in dat geval „dienen waarborgen te worden verkregen, dat nationale belangen daarvan geen ongerechtvaardigde schade onder vinden”. Worden met nationale belangen Nederlandse belangen bedoeld of ook belangen van andere leden der betreffende internationale organen? Ook op dit punt is grotere duidelijkheid gewenst.

Wie zich bezint op de goddelijke wet voor het samenleven der volken, komt onvermijdelijk voor de vraag te staan hoe hij van Bijbels standpunt de nationale staat en de veelheid van naties en staten behoort te waarderen. Dat de A.R. Partij ten aanzien van de buitenlandse politiek nog te weinig een eigen gezicht toont, is naar mijn mening mede te wijten aan een bewuste of onbewuste ontwijking van dit probleem. Hierin moet

verandering komen, want het gevaar van wereldgelijkvormige benadering der internationale vraagstukken is groter dan men meestal denkt.

Het liberale nationalisme, dat o.a. in het Handvest der Verenigde Naties een welsprekende vertolking heeft gevonden, heeft ook in christelijke kringen grote invloed. Zo komt het dat de veelheid van soevereine staten bijna algemeen als een normale, vanzelfsprekende zaak wordt aanvaard. Ook het nationale zelfbeschikkingsrecht ontmoet nauwelijks enige kritiek, hoewel niemand precies weet te zeggen, aan welke criteria een gemeenschap moet voldoen om zich een natie te mogen noemen.

Inmiddels opent de rusteloze ontwikkeling der techniek ons steeds verder de ogen voor de schaduwzijden der nationale zelfstandigheid. En achter de noodzaak dat er grote multinationale staten gevormd worden dringt zich reeds de overweging op, dat deze staten zich dienen te onderwerpen aan een krachtig mondiaal gezag. Er zijn al teveel problemen welke alleen door een wereldfederatie met uitgebreide bevoegdheden op bevredigende wijze kunnen worden opgelost. Men behoeft daarbij niet alleen aan de vernietigingswapenen te denken; ook de bevolkingsexplosie in de minder ontwikkelde gebieden en de accentuering van het verschil tussen rijke en arme landen behoren tot de meest urgente kwesties. De argumenten voor een opheffing der staatkundige verdeeldheid nemen van jaar tot jaar in kracht toe.

De weerstanden zijn echter onnoemelijk groot. De nationale en raciale tegenstellingen schijnen, nu de wereld kleiner wordt, in vele gevallen eerder groter dan kleiner te worden. En de communistische landen zullen de vorming van een wereldgezag in de weg staan zolang deze geen gunstige perspectieven biedt voor de overwinning van het wereldcommunisme. Hoe een wereldfederatie, welke aan recht en gerechtigheid beantwoordt, tot stand moet komen is voorlopig een raadsel. „Perhaps we are fated”, schrijft Niebuhr, „for some centuries at least, to live in a situation in which the global community appears to be a necessity because of the interdependence of nations, but an impossibility because there are not enough organic forces of cohesion in the global community”¹⁾.

Er valt natuurlijk niets met zekerheid te voorspellen. Wij weten alleen dat er in onze eeuw in een enkel decennium onvoorstelbaar veel kan veranderen. In ieder geval dwingt de internationale ontwikkeling ons nu reeds tot herziening van enkele overtuigingen, die geheel in overeenstemming schenen te zijn met de beginselen der christelijke politiek. Bovendien vertoont die ontwikkeling duidelijke apocalyptische tendenties, welke ons voor de vraag stellen of wij als christenen wel van harte aan het mondiale integratieproces kunnen meewerken.

Dus nogmaals: wat zegt de Bijbel?

De Bijbel werpt meer licht op het probleem der nationale en staatkundige verdeeldheid dan meestal wordt aangenomen. Dit geldt in het bijzonder voor de geschiedenis van de torenbouw van Babel (Genesis 11).

Dit verhaal stelt duidelijk vast dat de nakomelingen van Noach aanvankelijk één volk vormden, één van taal en één van spraak. Zonder de

¹⁾ Reinhold Niebuhr, *Nations and Empires. Recurring Patterns in the Political Order*, 1959; blz. 266.

Here te raadplegen nam dit volk een belangrijk besluit. De strekking en de motivering van dit besluit hebben tot heel wat meningsverschillen aanleiding gegeven. Maar in ieder geval is de conclusie gewettigd, dat Genesis 11 de spraakverwarring en de verstrooiing van het mensdom over de gehele aarde beschrijft als een oordeel van God over een volk dat zich van Hem had afgewend.

Genesis 11 verbiedt ons, de veelheid van talen en volken als een rijkdom der schepping te beschouwen. Van de taalkundige en nationale verdeeldheid kan men met recht zeggen dat het van den beginne alzo niet is geweest.

Evenmin is het geoorloofd, uit vers 4b („laten wij ons een naam maken, opdat wij niet over de gehele aarde verstrooid worden”) te concluderen dat de spraakverwarring in feite een zegen voor de mensheid is geweest, omdat deze daarna wel gevolg moest geven aan de scheppingsopdracht („vervult de aarde en onderwerpt haar”, Genesis 1 : 28). Het is al zeer dubieus of wij de torenbouwers een bewust verzet tegen deze goddelijke opdracht moeten toerekenen. Maar al is dit juist, het verstrooid worden over de aarde verschilt hemelsbreed van wat God met het „vervult de aarde” bedoelde. Déze opdracht was nl. tegelijk een zegen.

De verstrooiing na de spraakverwarring leidde echter tot het isolement van talrijke groepen. Deze vervreemdden in de loop der eeuwen zoever van elkander, dat de schaarse contacten gewoonlijk tot vijandelijkheden aanleiding gaven. Van de onderwerping der aarde kwam zodoende weinig terecht: vanwege het gebrek aan uitwisseling en verspreiding der nieuwe vindingen werd de culturele ontwikkeling geweldig vertraagd. Sommige volken liepen op dit gebied een aanzienlijke achterstand op, wat andere volken weer tot machtsmisbruik verleidde. En bovendien was de verstrooiing oorzaak van allerlei verdeeldheid op godsdienstig, zedelijk en staatkundig gebied. Zelfs het ontstaan der verschillende rassen kunnen wij aan het volkomen isolement der oudste stammen toeschrijven. Er is dus reden te over om de in Genesis 11 bedoelde verstrooiing te beschouwen als een zware vloek die op het mensdom rust.

Nu wijst Genesis in alle hoofdstukken, die op de doorwerking der zonde betrekking hebben, op het licht in de duisternis (o.a. in 3 : 15; 5 : 24; 6 : 8 en 8 : 21). Het perspectief na de spraakverwarring ligt in de roeping van Abraham naar een ver land, waarbij God hem belooft dat met hem alle geslachten des aardbodems gezegend zullen worden (Genesis 12 : 3). De straf waarmee de Here de mensheid slaat is tevens het middel om haar te verhinderen, zich in haar geheel van God af te wenden. Hij zondert zich een volk af, waaruit een Koning voort zal komen die alle volken onder Zijn heerschappij zal verenigen.

Het is Jezus Christus, die de wereld zal richten in gerechtigheid en de volken in Zijn trouw (Psalm 98 : 9). Hij is de stichter van het rijk dat alle koninkrijken zal verbrijzelen maar zelf eeuwig stand houdt (Daniël 2 : 44). Zijn koninkrijk is niet van déze wereld: het is van een geheel ander kaliber en maakt van geheel andere wapenen gebruik. In geen enkel opzicht zal Christus immers voor de overste dezer wereld neervallen om hem te aanbidden. Hij zal zelf alles zijn in allen.

Na Christus' wederkomst zal er geen spoor meer overblijven van wat er in de loop der historie scheefgroeide en moeite en leed veroorzaakte.

Ook de spraakverwarring en haar gevolgen worden teniet gedaan. Wij mogen aannemen dat de nieuwe aarde niet alleen één godsdienstige gemeenschap zal zijn, maar ook volledige culturele, raciale en politieke integratie zal kennen.

Maar erkent de Bijbel de nationale verdeeldheid dan niet als de minst kwade orde voor deze zondige wereld, en waarschuwen Daniël 7 en Openbaring 13 ons niet dat deze wereld vóór Christus' wederkomst niet op de wereldheerschappij mag vooruitgrijpen? In Openbaring 13 lezen wij van het beest, dat macht zal krijgen over alle volken en aanbeden zal worden door ieder, wiens naam niet geschreven is in het boek des levens.

Inderdaad komt de wereldheerschappij in laatste instantie aan niemand anders toe dan aan Gods Zoon, maar van de heerschappij over gedeelten van de aardbol kan men precies hetzelfde zeggen. Geen enkele mondiale overheid zal in deze bedeling in volledige gehoorzaamheid aan God haar roeping vervullen, maar ook de overheden van kleine landen schieten in alle opzichten tekort. Op dit punt geven de regeringen van nationale staten en wereldrijken elkander niets toe. Wel moet men toestemmen dat opeenhoping van macht in handen van een enkeling of van een kleine groep een geweldige verzoeking inhoudt, maar dit pleit meer tegen de dictatuur en de oligarchie dan tegen het wereldrijk. Een democratische wereldfederatie met een zo ruim mogelijke bestuursdecentralisatie zou haar taak niet slechter behoeven te vervullen dan een nationale staat.

De Bijbel toont geen voorkeur voor kleine boven grote of voor nationale boven multinationale staten. De Oudtestamentische schrijvers leefden in een wereld waarin elk volk zijn eigen bodem diende. Voor hun besef was het onderscheid tussen de Israëlieten en de omliggende volken niet van nationale maar van godsdienstige aard. De afzondering van het nageslacht van Abraham mag dus niet ten gunste van de politieke gescheidenheid der naties worden aangevoerd.

Niet de wereldrijken worden door de Bijbel veroordeeld, maar het onrecht dat zij bedrijven. Kores, de stichter van het Medisch-Perzische rijk die de Joden verlof gaf tot terugkeer naar Jeruzalem, ontvangt van God een rijke zegen (Jesaja 45 : 1—4). Wanneer Paulus in Romeinen 13 zijn geloofsgenoten tot erkenning der aardse overheden oproept, maakt hij voor het Romeinse rijk geen uitzondering omdat dit een wereldrijk is.

Wel geven Daniël 7 en Openbaring 13 ons duidelijk te kennen dat een wereldrijk een buitengewoon krachtige demonstratie van de macht van de duivel kan worden. Een wereldheerser kan zich laten verafgoden of zich opwerpen tot hogepriester van een valse religie. Ook kan hij over de gehele aarde een felle christenvervolging ontketenen, bijv. om de mensheid, die in een wereldstaat haar nationale en raciale antipathieën moet onderdrukken, gelegenheid te geven haar haatgevoelens uit te leven. De in Openbaring 13 geschetste situatie is inderdaad de consequentie van een wereldrijk dat zich totaal van God afwendt.

Zekerheid dat het optreden van zulk een wereldstaat ons nog te wachten staat geeft de apocalyptische litteratuur echter niet. Bovendien wijst het visioen van het duizendjarig rijk in Openbaring 20 op een geheel andere toekomstmogelijkheid: een wereldrijk waarover uit de doden opgewekte christenmartelaren in afwachting van Christus' wederkomst als koningen

zullen heersen. Openbaring 13 kan niet dienen als argument tegen de vorming van een mondiaal gezag in deze bedeling, want Openbaring 20 laat de mogelijkheid van een christelijk wereldrijk vóór Christus' wederkomst uitdrukkelijk open.

De Bijbel waarschuwt nergens tegen een eventuele opheffing der staatkundige verdeeldheid en stelt haar duidelijk in het kader van het herstel van alle dingen. Al kan de wereldstaat een macht ten kwade zijn, hij is evenals de moderne techniek in de eerste plaats een macht ten goede.

Indien God de wereld een kans geeft om op verantwoorde wijze een mondiaal gezag met voldoende bevoegdheden te vormen, dan mag deze haar niet onbenut laten. Zolang dit nog niet mogelijk is, moeten wij de veelheid van staten accepteren als een noodzakelijk kwaad. Een andere conclusie laat de goddelijke wet voor het samenleven der volken mijns inziens niet toe.

Een theoretische kwestie is dit allerminst. De vorming van een mondiaal gezag wordt technisch mogelijk en tegelijk noodzakelijk gemaakt door de moderne beschaving en haar verbreiding over de gehele wereld. Zij is in feite het politieke sluitstuk van de ontwikkeling welke onze tijd kenmerkt. De politieke integratie opent geweldige perspectieven voor de bestrijding van allerlei ongerechtigheden, welke de afzonderlijke staten thans moeten tolereren. Wij dienen dus alles in het werk te stellen om de verantwoorde vorming van een naar recht en gerechtigheid strevende wereldstaat mogelijk te maken.

De nadruk ligt in de vorige zin uiteraard op de uitdrukkingen „verantwoord” en „naar recht en gerechtigheid strevend”. Het spreekt vanzelf dat regionale integratie geen verscherping der tegenstellingen tot buitengesloten staten in de hand mag werken en niet mag dienen tot vergroting van de welvaart van een deel van de wereld ten koste van de rest. Zowel de regionale als de mondiale integratie behoren gericht te zijn op de handhaving der mondiale gerechtigheid. Ook spreekt het vanzelf dat bij de beperking of opheffing der staatkundige verdeeldheid het doel de middelen niet heiligt. Een op het recht van de sterkste gebaseerde wereldheerschappij kan zich trouwens moeilijk dienstbaar stellen aan de geestelijke en materiële belangen van haar onderdanen.

Evenals op andere levensterreinen zijn wij op het terrein der wereldpolitiek geroepen tot voorbereiding van de komst van Gods Koninkrijk. Hoe gering onze krachten ook zijn, wij zullen nooit geheel tevergeefs arbeiden wanneer wij getuigen van Christus' wereldheerschappij en, werkzaam in Zijn dienst, het mondiale integratieproces ten goede proberen te beïnvloeden. Want waarom zouden wij ons afzijdig houden, om lijdelijk toe te zien hoe verkeerd het wel loopt, wanneer dit proces onstuitbaar blijkt? Wij zouden dan dezelfde fout maken als vele christenen in de vorige eeuw maakten ten aanzien van de moderne techniek.

Daarom kan art. 21 van het nieuwe A.R. program mij weinig bevredigen. Het wil de „opbouw van een samenleving en samenwerking der naties . . . welke aan recht en gerechtigheid beantwoordt en de geestelijke en stoffelijke belangen der volkeren bevordert” combineren met het „behoud van eigen nationale zelfstandigheid”, hetgeen nu reeds een hoogst problematische zaak is. Bovendien geeft het slechts schoorvoetend toe

dat het nodig kan zijn, „zekere nationale bevoegdheden aan internationale lichamen of organen over te dragen”, alsof dit, en niet de veelheid van staten, een noodzakelijk kwaad zou zijn. En in de derde plaats stelt het aan de politieke integratie een op zichzelf niet onjuiste, maar in haar formulering van nationale egocentrie getuigende voorwaarde: „dat nationale belangen daarvan geen ongerechtvaardigde schade ondervinden”. Zelfs als art. 21 met nationale belangen de belangen van alle betrokken naties bedoelt, redeneert het te weinig vanuit het mondiale gezichtspunt, dat de basis moet zijn voor de rechtsbedeling in internationale organen.

Het komt mij voor dat wij met het gebruik van de term nationaal voorzigtiger dan ooit moeten worden. Alleen in zuiver binnenlandse aangelegenheden beoogt nationale politiek het algemeen belang. Zodra een vraagstuk echter internationale aspecten krijgt, zijn algemeen belang en nationaal belang niet meer met elkander te vereenzelvigen. En zodra een vraagstuk de gehele wereld aangaat, wordt de gerechtigheid alleen nog maar gediend door een waarlijk mondiale politiek. Bovendien krimpt het terrein der zuiver binnenlandse aangelegenheden, naarmate de wereld kleiner wordt, steeds verder in. De wereldopinie ziet zich genoodzaakt vooruit te lopen op de nodige staatsrechtelijke hervormingen en bepaalde zaken, die tot de soevereine jurisdictie der afzonderlijke staten behoren, openlijk tot internationale aangelegenheden te verklaren. Ook deze ontwikkeling is op zichzelf genomen niet te veroordelen. Een der meest hoopvolle verschijnselen van deze tijd is juist dat er zich een soort wereldgeweten begint te vormen.

Het domein der christelijk-nationale politiek wordt dus steeds kleiner en het domein der christelijk-mondiale politiek steeds groter. Christelijk-nationale buitenlandse politiek heeft trouwens nooit bestaan. Een aan het christelijk beginsel beantwoordend buitenlands beleid behartigt de belangen van andere staten en hun onderdanen evenzeer als de zgn. nationale belangen; het zoekt bovenal het mondiaal welzijn, want Christus is Koning der gehele wereld en Hij wil nagevolgd worden. Daar de staatkundige verdeeldheid een gevolg van de zondeval is, beoogt een christelijke buitenlandse politiek de verdwijning van haar bestaansreden. Evenals de medische dienst behoort de diplomatieke dienst al zijn krachten in te spannen om zich overbodig te maken.

Met enig ongeduld zal de lezer zich afvragen of ik wel voldoende rekening houd met de praktijk van de internationale politiek. Zijn de zedelijke krachten van het mensdom niet volstrekt ontoereikend voor de verwerkelijking der staatkundige eenheid? En indien de technische ontwikkeling werkelijk mondiale integratie noodzakelijk maakt, behoren de kleine staten zich dan niet met alle mogelijke waarborgen te wapenen tegen machtsmisbruik der grote mogendheden? En is het geen onmogelijke eis voor kleine staten dat zij het mondiale belang in het oog moeten houden, terwijl zij de mensen en de middelen missen om zich een nauwkeurig beeld van de internationale samenleving te vormen?

Het antwoord op deze vragen ligt al in het vorige betoog besloten. Wanneer wij ons bezinnen op de goddelijke wet voor het samenleven der volken, worden wij telkens weer gefrappeerd door de ontstellende afstand tussen ideaal en werkelijkheid. De kracht der nationale en raciale tegen-

stellingen is reeds genoemd. Ook is het verbijsterend om te zien hoe ongunstig het zich ontwikkelende mondiale bewustzijn wordt beïnvloed door valse propaganda. Maar Christus heeft de overwinning reeds behaald, en wij mogen niet gering denken van de mogelijkheden, die Hij ons kan schenken om die overwinning reeds in deze bedeling zichtbaar te maken. De medische wereld heeft kansen gekregen waarvan zij in vroeger eeuwen nooit had kunnen dromen. Waarom zouden de politici ze niet krijgen? Aan ons dus de taak de ontoereikende zedelijke krachten te versterken.

Wat de waarborgen der kleine staten betreft, moet worden opgemerkt dat het doel de middelen niet heiligt. Het is principieel onjuist, naar mijn mening, de toevlucht te nemen tot het in het Handvest der Verenigde Naties erkende zelfbeschikkingsrecht der volken (zoals art. 20 van het A.R. program voor Nederlands Nieuw-Guinea doet). Het nationale zelfbeschikkingsrecht is een uitloper van de leer der volkssoevereiniteit, hetgeen reeds in de term zelfbeschikking tot uitdrukking komt. Het zou misschien met het beginsel der Godssoevereiniteit in overeenstemming kunnen worden gebracht wanneer het bestaan van talrijke volken en even talrijke nationale staten goed was in Gods ogen. Nu de Bijbel ons verbiedt dit te geloven, behoren wij in alle omstandigheden af te zien van een beroep op het zelfbeschikkingsrecht.

Waarborgen voor kleine staten tegen machtsmisbruik van grote mogendheden of van een eventueel mondiaal gezag bestaan er strikt genomen niet. Het Handvest der Verenigde Naties zou wel eens een gebroken rietstaf kunnen blijken. Wel kan degene die onrecht zou lijden zich beroepen op het oordeel Gods. Dit beroep heeft grote kracht, want zelfs de machtigste aardse overheid zal verantwoording moeten afleggen voor haar daden, om in laatste instantie plaats te ruimen voor Gods Zoon.

De derde en laatste vraag kan bevestigend worden beantwoord. Hoe kleiner een staat is, hoe moeilijker, technisch gezien, het voeren van een verantwoorde buitenlandse politiek. Maar dit doet niets af van de eis, dat de staatslieden rekening moeten houden, ook in schijnbaar binnenlandse aangelegenheden, met de repercussies van hun politiek in alle landen. Alleen op deze wijze kunnen zij verscherping van de toch al zo grote tegenstellingen helpen voorkomen. Zouden de politici van kleine staten hiertoe niet in staat zijn, dan leveren zij een bewijs temeer van de noodzaak van politieke integratie.

Elk antwoord roept weer een nieuwe reeks vragen op. Veel meer dan een oproep tot gezamenlijke bezinning op een moeilijk en veelomvattend vraagstuk kan dit artikel niet zijn. Ik hoop dat het als zodanig aangevaard wordt.

BOEKBESPREKING

WILHELM HOLZAPFEL, *Die duisternis voorstellen als licht en licht als duisternis. Over het wezen van het bolsjewisme*. Uitg. T. Wever, Franeker. Prijs f 8,50.

Wanneer u aan het einde van een wereldoorlog in krijgsgevangenschap geraakt, zult u ongetwijfeld verwachten, dat u, nu alles voorbij is, spoedig zult kunnen terugkeren naar huis. Elke dag zal men hoop hebben: nu is het zo ver. Kunnen wij ons voorstellen, wat er van een mens geworden is, wanneer hij dan *elf jaar* later nog gevangen zit? Zo verging het de Duitse ds. Wilhelm Holzapfel, schrijver van *Die aus Finsternis Licht und aus Licht Finsternis machen. Ein Erfahrungsbericht über das Wesen des Bolschewismus*, bij Wever in vertaling verschenen onder bovengenoemde titel.

Als men die verschrikkelijke persoonlijke achtergrond in aanmerking neemt, dan is het te begrijpen, dat het te schrift gestelde verslag van zulk een ervaring tekorten moet vertonen op het punt van objectiviteit, van overtuigingskracht, van ontleedvermogen. Het is niet anders: de bitterheid van het gemoed, hoezeer ook gemengd met dankbaarheid jegens God voor het geschenk der late vrijheid, spreekt er in door. Wie durft hier stenen te werpen?

Alleen: wanneer zo'n boek eenmaal verschenen is, gaat het zijn werking krijgen. Het bedoelt tegen het communisme te waarschuwen, het bedoelt iets te onthullen over zijn wezen, dat leugen is. Heeft het die werking?

Ik moet bekennen: bij mij niet. Allereerst omdat het boek weinig toevoegt aan b.v. Gollwitzer en Ackermann. Maar stel, dat men die niet gelezen heeft, dan zit men nog met het feit, dat men Nederlander is. De schrijver is een Duitser. Al die gesprekken in het kamp, waarmee men het hoofd boven water moest houden, zijn Duitse gesprekken. „Goeie mensen”, zegt de ene gevangene tegen de andere, „zolang deze kerels hier het socialisme tot stand moeten brengen, komt er niks van. Wij Duitsers zouden het aan moeten pakken”. En alles wat de schrijver rapporteert over de gemeenheden en ellenden van het leven in Russische concentratiekampen, doet mij — hem niet — denken aan de Duitse concentratiekampen, omdat hij nu eenmaal een Duitser is. Als hij schrijft over „de blauwe”, moet ik aan de „groene” denken.

Overigens heeft men ook in Duitsland de auteur verweten, dat zijn boek niet boetvaardig is en niet in voldoende mate de nadruk legt op de Duitse schuld. Hij antwoordt er op: „De huidige rol van het bolsjewisme in de wereldpolitiek, zijn machtsontplooiing en beheersing van Oost-Europa zijn indirect ook een gevolg van de nationaal-socialistische grootheidswaanzin. De Sowjet-Unie werd in de tweede wereldoorlog door Hitler overvallen maar de wereldbeschouwelijke, wijsgerige, politieke en economische grondslagen van het bolsjewisme waren voltooid en stonden vast, reeds lang voor de laatste oorlog uitbrak. Het bolsjewisme is niet door de Duitsers geworden wat het is. Lenin en Stalin hebben hun richtlijnen niet van nationaal-socialistische ideeën afgeleid. Wel moet erkend

worden, dat vele van hun grondgedachten afstammen van de in West-Europa uitgebroede idealistische en materialistische filosofie van de negentiende eeuw."

Komen we er op die manier uit? Is boetvaardigheid een kwestie van schuld verdelen of schuld erkennen? Komen concentratiekampen voort uit eigenschappen van Russen, Duitsers, Fransen en Nederlanders? Of uit de demonie van de mens? En waarom was het Hitler, die de Sowjet-Unie overviel? Waarom was het „nationaal-socialistische" grootheidswaanzin?

Men heeft Holzapfel ook verweten, dat hij geen onderscheid maakt tussen het bolsjewisme en het Russische volk. In dit verband herinnert hij er aan, „hoe juist de mensen die pleiten voor een scheiding tussen het systeem en de mensen die het ondergaan, het Duitse volk in zijn geheel verantwoordelijk stellen voor de daden van het Hitler-regiem, dat toch maar twaalf jaar heeft bestaan. Hoeveel te meer heeft dan de schrijver het recht de Russen als volk mede verantwoordelijk te stellen voor de idealen en daden van het bolsjewistische systeem, dat ze nu al veertig jaar geduldig verdragen." Het komt mij voor dat in deze argumentatie toch iets scheef zit.

Toen in 1881 tsaar Alexander II vermoord was, hield de grote Russische filosoof Solowjow een rede, waarin hij het leven van de moordenaar trachtte te redden. Moordenaars moest men vergeven, zei hij. En er was eens een Russische boerenjury, die een brandstichter vrijspak, omdat het zonde voor God was, zijn vrouw te straffen en bovendien omdat het zulk mooi weer was. En wanneer na de laatste oorlog voormalige Ortskommandanten geconfronteerd werden met de bevolking van het betrokken Russische dorp, dan verzekerden de inwoners de MWD (een soort staatspolitie), dat ze dit keer beslist de verkeerde te pakken hadden: deze man was een goed mens geweest. Holzapfel beschrijft het. Maar hij leidt er uit af, hoe populair de Duitsers in Rusland geweest zijn. De Duitse krijgsgevangenen werden slechts gewantrouwd in gebieden, waar de Duitse legers *niet* waren geweest, meent hij.

Waarmede ik slechts zeggen wil, dat de auteur — en wie zal het hem in zijn situatie kwalijk nemen? — er niet in geslaagd is afstand te nemen, afstand te nemen zowel van zichzelf als van het „wezen" van het bolsjewisme. Zich wapenen tegen het bolsjewisme betekent in de eerste plaats — maar het is niet voldoende — dat men zichzelf kent, d.w.z. dat men de mens kent. Welk een richtsnoer bij het verkrijgen van die kennis is de Bijbel!

Holzapfel ontleent de titel van zijn boek aan Jesaja 5 vers 20: „Wee hun, die het kwade goed noemen en het goede kwaad; die duisternis voorstellen als licht en licht als duisternis; die bitter doen doorgaan voor zoet en zoet voor bitter." Maar lees dat hele hoofdstuk eens! Een zesvoudig wee over wie? Over het volk des Heren. Waarom? Hij verwachtte goed bestuur, maar zie het was bloedbestuur; rechtsbetrachting, maar zie, het was rechtsverkrachting. De gezeten lieden voegden huis aan huis, trokken akker aan akker, totdat er geen plaats meer was voor anderen. Nachtelijke feesten en uitspattingen der welgevoeden, gemis aan begrip, cynisme, corruptie, dáárover heeft Jesaja het. Dáárom werd hun wortel als molm, zoals een vuurtong stoppelen verteert en brandend

stro ineenzinkt. Dáárom beefden de bergen en lagen de lijken midden op de straten als vuilnis.

Welk een voorafschaduwung van de geschiedenis van het Russische volk! Maar niet alleen van het Russische. De lessen van het oude Israël zijn — altijd weer — lessen voor de mens. En het wezen van het communisme heeft te maken met de mens. Dus niet alleen met „hen”, maar ook met „ons”.

G. KUYPERS

TEN GELEIDE

Prof. mr. P. S. Gerbrandy dient in *Anti-Revolutionaire Staatskunde* te worden herdacht. Niet omdat andere organen geen waardering wisten te uiten voor zijn persoon en levenswerk. Het tegendeel is waar. De dag- en weekbladpers van Nederland heeft bij zijn heengaan op nobele wijze waardering geuit voor zijn optreden, inzonderheid gedurende de moeilijke oorlogsperiode.

Gerbrandy behoort de natie toe, maar hij is als antirevolutionair in de politiek gegaan. Daarom is er alle reden om ons in dit studieorgaan nader te bezinnen op wie hij geweest is in onderscheidene aspecten van zijn loopbaan.

Dat hij een kritisch lid van de Anti-Revolutionaire Partij was, dat hij herhaaldelijk ook de kritiek opriep in onze partij, stempelt hem des te meer tot een geheel eigen verschijning, tot een krachtige persoonlijkheid, tot een karakter dat eigen spoor volgde en nu ook een eigen spoor in de geschiedenis achterlaat. Hij zal, in welk verband ook genoemd en beschreven, een opvallende figuur blijven, wiens nagedachtenis waard is verzorgd te worden, ook door diegenen die hem nog volop hebben meegeemaakt.

Als uiting van dank voor wat hij is geweest, met name ook in die jaren toen hij niet onder ons vertoefde maar in den vreemde onze nationale zaak op het hoogste niveau en met de hoogste trouw diende, verzochten wij enkelen de hiernavolgende artikelen in ons orgaan te publiceren, opdat tijdgenoot noch nageslacht vergeten zullen, wat de naam Gerbrandy voor ons heeft betekend.

Voor de redactie,

J. H. PRINS, *secretaris*.

PROFESSOR GERBRANDY'S LONDENSE PERIODE

DOOR

MR. E. N. VAN KLEFFENS

*Minister van Buitenlandse Zaken
in Gerbrandy's beide ministeries, 1940—1945*

Mij wordt gevraagd, een kort artikel bij te dragen over Gerbrandy's Londense periode.

Het is niet gemakkelijk, kort te zijn over Gerbrandy, zelfs indien beperkt tot enig bepaald tijdvak van zijn zo rijkgeschakeerde leven. Daarvoor is er te veel van hem uitgegaan. Laat mij nochtans trachten aan de uitnodiging gevolg te geven, in de hoop hem geen onrecht te doen door vergedreven beknoptheid.

Toen in de meidagen Koningin en Kabinet de moeilijke, maar juist gebleken beslissing hadden genomen, de strijd buiten bezet gebied voort te zetten, ontkwam Gerbrandy met zijn ambtgenoten naar Londen. Voor hem scheen daar, als minister van Justitie buiten eigen grondgebied, nauwelijks een ruimere taak weggelegd dan deelneming aan de beraadslagingen van de Ministerraad. Hij aanvaardde dat manmoedig, zich gesteld wetend op de hem beschoren plaats.

Maar toen kwamen alras de ernstige moeilijkheden met de minister-president Jhr. De Geer. Deze trad weldra af. Een opvolger moest worden gevonden. De keus viel op Gerbrandy. Een goede keus.

Dat die keus goed was, was niet aanstonds ieders stellige overtuiging. Er zou, wel op bevriend, maar op andermans gebied moeten worden gewerkt in nauw verband met lieden van allerlei nationaliteit, van vreemde geardeheid: de bondgenoten, in de eerste plaats Engeland. Gerbrandy was niet als Odysseus, „die had van velen de steden bezocht, en hun geest leren kennen”; dat was een der weinige dingen die hij met De Geer gemeen had. Engeland was voor hem vrijwel terra incognita; Frans en Polen, Noren, Czechen waren mensen omtrent wier nationale karaktertrekken hij misschien wel had gelezen, maar die hij niet uit eigen aandraking al wat beter kende. Was deze man de meest aangewezen om in die omstandigheden de algemene leiding over te nemen?

Gerbrandy zelf twijfelde er aanvankelijk ook aan; zijn zelfvertrouwen was nog niet geheel uitgegroeid. Maar hij zwichtte voor betoog en aandrang, en nam de taak op zich, niet als een eer, nog minder als een voorrecht dat hem boven anderen plaatste, maar als dure plicht, en hij deed dat met een bijna kinderlijke overgave die iets zeer ontroerends had.

Maar al was hij dan geen groot volkenkenner, hem was iets veel kostbaarder gegeven: hij zag bijzonder duidelijk wat hem te doen stond. En dat deed hij, volgend de tactiek die hem het best lag: de frontale aanval

met al de grote kracht die, door menigeen onvermoed, in hem woonde, een kracht die door het besef van de hem opgelegde plichten eensklaps in het veelvoudige scheen gegroeid.

Die kracht ontleende hij niet het minst aan een eenvoudige voorstelling welke, wortelend in zijn sterk geloof, hem galvaniseerde tot nooit aflatende intensiteit. Hij zag Hitler als des duivels instrument, en zijn helpers als satansgebreed. Dat men die machten mocht, neen: moest bestrijden „tot op het bloed”, was zó vanzelfsprekend, dat daarover verder niet behoefde te worden gefilosofeerd. Daarmee was dit geheel in simpel wit en zwart gesteld probleem teruggebracht tot de vraag: *hoe* voeren wij die heilige strijd? Het antwoord: met elk toelaatbaar middel; altijd; overal waar mogelijk en nuttig (want hij wist onze hulpbronnen beperkt); en met de volste krachtsinspanning. Dat was, hoe hij het zelf ook mocht omschrijven, Gerbrandy's eenvoudig en voor een iegelijk begrijpelijk program, dat bovendien de verdienste had, aan geen afzonderlijk land te zijn gebonden. Zo vond hij, de Stânfries uit Goingsamieden, zonder moeite zijn plaats in het ruimer geallieerd verband.

Neigde zijn voorganger tot schipperen, schipper Gerbrandy keek goed waar de stormen vandaan kwamen, en zeilde dan zo recht mogelijk op zijn doel af. Dat doel was: Nederland bevrijden door geallieerde zege. Het betekende samenwerking, zowel binnen- als buitenshuis. Beide aspecten behielden tot het eind zijn volle aandacht.

Wat de buitenlandse zaken betreft, liet hij schrijver dezes de meest mogelijke vrijheid. Maar dat beduidde allerminst dat het hem schortte aan belangstelling voor dat aspect van Nederlands zaak: die belangstelling was zeer groot, en bleef door de jaren onverflauwd. In de bepaling der hoofdlijnen nam hij een levendig aandeel, en hij werd gaarne gekend in alles wat op buitenlands terrein belangrijk was, want zijn oordeel was helder en onbevangen. Er was allerlei wat hij niet bij voorbaat wist, maar hij begreep alles. Ook kwam hij op dat gebied soms als eerste met denkbeelden van groot belang: zo bij de onmiddellijke oorlogsverklaring aan Japan na Pearl Harbour. Niet alleen van wijlen baron Michiels van Verduynen (weldra in het Kabinet opgenomen) en van zeer vele ambtenaren van de buitenlandse dienst, met graaf Van Bylandt voorop, heeft schrijver dezes in de oorlogsjaren enorm veel steun genoten, maar ook van de minister-president. Het zij hier bevestigd, in blijvende erkentelijkheid.

De bondgenoot met wie Gerbrandy zelf persoonlijke betrekkingen onderhield, tevens, althans in het begin, verreweg de voornaamste, was Engeland. Hij spande zich in om velen uit het Brits milieu te leren kennen, en onderhield een geregeld contact met Sir Winston Churchill, soms rechtstreeks, veelvuldiger via diens „personal assistant”, de majoor (nu Sir) Desmond Morton, die als verbindingsman was aangewezen. Men had de indruk dat hij de Britten (niet het minst de Schotten) gemakkelijker begreep dan later de Amerikanen, of de bondgenoten met latijnse of slavische inslag.

Daarnaast stond de oorlogsinspanning in de eigen, wijde kring zich uitstrekkend tot de gebiedsdelen in Oost en West — was niet Gerbrandy van 1941 tot twee jaar daarna niet alleen minister-president, maar tevens minister van koloniën? Die inspanning, bijna alle departementen van algemeen bestuur rakend, moest gecoördineerd worden, alweer binnenshuis

zo goed als met de geallieerden. Gerbrandy heeft zich niet het minst op dat gebied grote verdiensten verworven; het groot belang van dit deel van zijn taak heeft hem van het begin af duidelijk voor ogen gestaan, en werd krachtig onderstreept toen hij in 1942 tevens formeel minister werd voor de coördinatie der oorlogsvoering. Ook de coördinatie van maatregelen die tegen en vlak na het eind van de oorlog onmisbaar zouden kunnen blijken, had zijn volle aandacht. Hij was inderdaad het middelpunt van aller streven. Het lag buiten zijn macht, het team nòg meer tot een team te maken.

Zijn verhouding tot zijn collega's was niet altijd even gemakkelijk. Hoe zou men anders hebben kunnen verwachten bij een zo rechtlijnig man, met weinig natuurlijke smaak voor nuancering, iemand die — naar zijn overtuiging: om Nederlands wille — wel eens eigengereid kon zijn? Men kan deze kant van Gerbrandy aanvoelen bij het bladeren in het verslag van de Enquête Commissie Regeringsbeleid 1940—1945 inzake de ministerwisselingen. Temperamenten botsten soms op elkaar, of, erger, bleken onverenigbaar. Dat was betreurenswaardig; overigens lag de oorzaak zelden aan één kant alleen. Voorzover hier van een debet-post mag worden gesproken, stonden daar zo grote crediteringen tegenover, dat Gerbrandy's rekening steeds een aanzienlijk batig slot aanwees, de volle rechtvaardiging van de hem na de oorlog geworden eerbewijzen.

Evenwel, en in weerwil van menig ernstig meningsverschil: wie was onontvankelijk voor zijn totale onbaatzuchtigheid, zijn gulhartigheid, zijn doorzichtig goede wil en bedoeling? Niet, dat de hem eigen scherts altijd even fijnzinnig was — hoe kon onze door Gerbrandy zelf zo hogelijk gewaardeerde en ons te vroeg ontvallen ambtgenoot, de edele Soejono, op prijs stellen, plotseling (zij het zonder de allergeeringste kwade opzet) tot elks verrassing te worden aangesproken met „Muzelman”? Maar dat werd Gerbrandy gaarne vergeven; het waren slechts nu en dan optredende uitglijdingen, en men kende zijn gaaf gemoed.

Op alle mogelijke manieren zocht hij contact met Nederland waar zijn zo geliefd gezin was achtergebleven; zij hier aangetekend dat hij sterk was in de verzekerdheid, dat de zijnen het vertrek naar Londen hadden begrepen, en niet anders zouden hebben verlangd. Maar contact moest er zijn met dat bezet gebied waar de mensen het steeds moeilijker hadden. Wie herinnert zich niet Gerbrandy's radiotoespraken? Nadat hij, met die eigenaardige inflectie van zijn stem, zijn nooit wisselende aanhef: „Landgenoten” had uitgesproken, moeten duizenden luisteraars weldra hebben beseft, dat Gerbrandy zijn vaste koers bleef varen naar het tweeledig doel: overwinning, bevrijding.

Het zou mij te ver voeren, te treden in andere wegen die hij, met veler hulp, zocht om in aanraking met Nederland te blijven. Ook dienaangaande zij mij verwijzing toegestaan naar de verslagen der Enquête Commissie. Wel moge ik hier getuigen van ook zijn ongebroken volharding bij het pogen, hoe vaak ook afgewezen, zijn landgenoten het voedsel te verschaffen dat zo broodnodig was geworden.

Te gewagen van de verhouding van de minister-president tot het Staatshoofd, betaamt mij niet. Men weet, dat Prinses Wilhelmina na Gerbrandy's verscheiden uiting gaf aan de waardering die zij voor hem had.

Gerbrandy was, wat in Engels-sprekende landen heet „a character”,

waarmee niet alleen op karakter wordt gedoeld, maar bovendien op uiterlijke eigenaardigheden: gestalte, gelaatsuitdrukking, kleding, treffende hebbelijkheden. De Britten hebben een groot zwak voor „characters”, en zo verheugde Gerbrandy zich alras in een grote mate van bekendheid bij het Londens publiek. De vervaarlijke snor, vreugde der in Engeland zo geapprecieerde caricatuur-tekenaars, bleek onweerstaanbaar. Wie Gerbrandy eenmaal had gezien, tijdens een hevig nachtelijk bombardement kalm in het maanlicht wandelend op Piccadilly, gehuld in een donkerrode kamerjas, — hij wilde zich er van vergewissen of de Londraars zich nog steeds goed hielden — zou het nooit vergeten; vrees kende hij niet. Ook dat alles kwam de Nederlandse zaak ten goede. De glimlach die hij kon wekken, berustte in niet geringe mate op instinctieve sympathie en respect: men voelde dat deze al wat oudere man gezond was, niet alleen van lichaam, maar ook van geest en dus eerbied-waardig.

Doorgaans bewoonde Gerbrandy twee kamers in het oude Brown's Hotel, in het hart van westelijk Londen, waar Prinses Wilhelmina in haar meisjesjaren eens met wijlen haar moeder had gelogeed. Alle luxe was vreemd aan dat verblijf, en elk smaakvol detail. Gerbrandy viel dat niet op: zijn levensstijl was de eenvoud zelve, en noch voor de beeldende kunsten, noch voor de muziek had hij een sterk gevoel. Nooit heeft hij leren onderscheiden tussen het waarschuwingssignaal dat voorafging aan vliegtuigaanvallen, en het verlossende „all-clear”.

Wat de eredienst betreft, was het de Schotse kerk waaraan hij zich het meest verwant gevoelde.

Hij was geen man voor „small talk” in Londense clubs, in elk waarvan hij gaarne zou zijn opgenomen, útstekende figuur onder de bondgenoten die hij, in figuurlijke zin, was. Maar hij zag veel mensen, en vermeide zich gaarne, als de boog eens even kon worden ontspannen, in goede conversatie, vooral met academici. Zijn bijbelvastheid kwam treffend tot uiting in een gesprek na een maaltijd met een hooggeplaatst katholiek prelaat: deze beiden hielden een theologisch debat in de vorm van door hen slechts naar de vindplaats genoemde bijbelteksten. De stand aan het eind was 10-10.

Naast enig gezellig verkeer op dergelijk niveau voleindigde Gerbrandy een studie over de calvinistische Noord-Friese rechtsfilosoof Althusius (1557—1638), en schreef hij de door hem in 1944 uitgesproken „Tylorian Lecture” (tot het houden waarvan niet de eersten de besten worden genood), met als onderwerp *National and International Stability*¹⁾.

Maar dat waren slechts korte intermezzi, die zijn geest verfristen, en de breedheid en verdraagzaamheid onderhielden welke hem sierden. Rusteloos bleef zijn gespannen aandacht gevestigd op de oorlogvoering. Zo is het gebeven, tot de vijand na die vijf hachelijke jaren eindelijk was bedwongen. Nunc dimittis... En zo zullen zijn medewerkers uit die jaren hem altijd blijven zien; gelovig; onbaatzuchtig; standvastig; kordaat; eenvoudig; rechtlijnig; goedhartig; verdraagzaam; eerlijk; ruimdenkend; zeer sympathiek; opgeruimd; vol vertrouwen en humor — zo staat hij daar, midden in hun onuitwisbare herinnering aan de Londense tijd. Naar menselijke maatstaf heeft hij, alleen al in die jaren, requiem in pace in ruime mate verdiend.

september 1961

1) Te Oxford uitgegeven onder de titel: *Althusius: Grotius: Van Vollenhoven*.

De ouders, grootouders en overgrootouders van mr. P. S. Gerbrandy, met hun geboortejaren en geboorteplaatsen. (Naar R. S. Roorda, *It Algera — Algra Skaei, 1425—1955 dl. II — niet in de handel*).

Uit dit overzicht moge blijken hoe sterk een boerengeslacht aan eenzelfde streek gebonden blijft. Men vergelijkje het bijgevoegde schetskaartje.

8 Sjoerd Joukes Gerbrandy 1793 Rauwerd	9 Lubbrich Martens Stilma 1796 Offingawier	10 Rintje Oenes Syperda 1793 Bozum	11 Maaïke Boukes Buringa 1796 Bozum	12 Homme Pieters van der Zijl 1785 Goïnga	13 Jeltje Gerbens Brinksma 1793 Goïnga	14 Dirk Symens van der Woude 1785 Murmerwoude	15 Durkje Gerrits Bakker 1791 Deersum
4 Jouke Sjoerds Gerbrandy 1820 Bozum		5 Hiske Rintjes Syperda 1820 Tjerkwerd		6 Pieter Hommes van der Zijl 1823 Goïnga		7 Antje Durks van der Woude 1824 Deersum	
2 Sjoerd Joukes Gerbrandy 1846 Bozum				3 Jeltje Pieters van der Zijl 1850 Goïnga			
1 Pieter Sjoerds Gerbrandy 1885 Goïnga							

PIETER SJOERDS IN FRIESLAND

DOOR

H. ALGRA

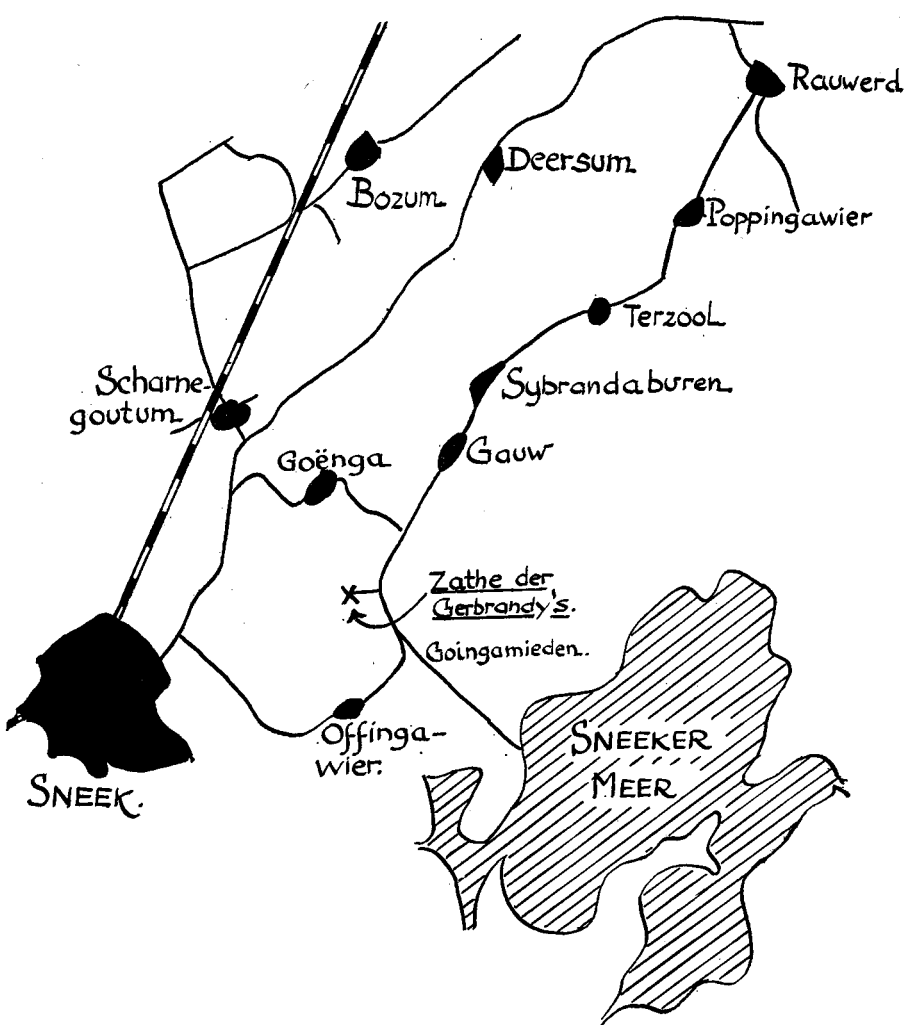
Gerben Everts en Grietje Annes trouwden op 29 augustus 1745 te Rauwerd en hun huwelijk werd gezegend met elf zoons, van wie de jongste de doopnaam Jouke ontving, en dus in Rauwerd bekend stond als Jouke Gerbens. Hij was getrouwd met Jetske Sjoerds Algera. Toen tijdens het Franse bewind ieder, die nog geen familienaam had, er een moest kiezen met het oog op de Burgerlijke Stand, liet Jouke Gerbens zich inschrijven als Jouke Gerbens Gerbrandy. Zijn oudere broers kozen andere familienamen: Rypma of De Groot, maar de jongste zoon vereeuwigde in zijn familienaam de doopnaam van zijn vader. Gerbrandy is immers bedoeld als de verlatinisering van Gerbens of Gerbrands¹⁾.

Jouke Gerbens Gerbrandy (1769—1829) was boer in Bozum; diens zoon Jouke Sjoerds Gerbrandy (1820—1852) eveneens. En dan komt weer een Sjoerd Joukes Gerbrandy (1846—1904). Hij wordt boer op Goïngamieden en trouwt met Jeltje Pieters van der Zijl en uit dit huwelijk wordt Pieter Sjoerds Gerbrandy geboren; Pieter naar zijn grootvader Pieter Hommes van der Zijl, die hij nooit heeft gekend. Toen Sjoerd Joukes in 1870 trouwde op het grietenijhuis van Wymbritseradeel te Sneek, was hij reeds lang een wees: zijn vader stierf, toen hij vijf jaar en zijn moeder, toen hij dertien was; en zijn bruid had haar vader Pieter op veertienjarige leeftijd verloren.

Dat wil zeggen, dat deze Jouke Sjoerds Gerbrandy zijn eigen weg heeft moeten vinden zonder de sterke binding aan vorige generaties. Maar hij was wel sterk gebonden aan de streek, noordwestelijk van het Snekermeer, de Lege Geaën (Lage dorpsgebieden). Het is een streek beneden N.A.P., van sloten en vaarten doorsneden. Tot 1866 was er geen enkele verharde weg en had alle vervoer per schuit plaats. Iedere boer en iedere middenstander had zijn eigen schuitje. Het is een landstreek met een eigen schoonheid. De horizon schijnt er onwerkelijk laag, de ruimte van lucht en land geeft bijna een eenzaam gevoel. Het meer wordt alleen zichtbaar, als men dicht bij de oever komt en schijnt zich uit te strekken tot de gezichtseinder. Soms is het vol blinkend licht, maar vaker ligt het onder de dreiging van het zwerk. Wat wel uit de verte zichtbaar is, dat zijn de zeilen: in de zomer veel wit en rank en in de winter alleen het donkere grote zeil van een tjalk. Een wereld van riet en weidevogels, en verder grasland, al maar grasland, het domein van het zwartbonte vee²⁾. Er zijn alleen maar kleine

1) Verscheidene patronymica zijn min of meer gelukkig verlatiniseerde genitieven, zoals de familienamen Jacobi, Wilhelmi, Wybrandi, Sybrandi en Gerbrandi. De uitgang -i wordt soms verdeftigd tot -y.

2) Alleen het rundvee van de familie Gerbrandy was en is nog altijd roodbont, want ook hun vee is „anders dan anders”.

SNEEK.

Scharne-
goutum.

Bozum.

Deersum.

Rauwerd.

Poppingawier.

Terzool.

Sybrandaburen.

Goënga.

Gauw.

X
Zathe der
Gerbrandy's.

Goingamieden.

Offinga-
wier.

SNEEKER
MEER

dorpen: Offingawier, Goënga, met aan de kant van het meer de Goïngaster Mieden, een buurte met 80 inwoners, Gauw, en dan verder in de aangrenzende grietenij Sybrandaburen, Terzool en Poppingawier; bevolking resp. ongeveer 150, 350, 280, 250, 400 en 360 inwoners. Maar geen verstillend leven. Rondom de kleine dorpskerken is in de vorige eeuw de strijd op het gebied van kerk en school niet zelden bewogen geweest en er liepen scherpe grenzen.

Sjoerd Joukes Gerbrandy was daarbij een leidende figuur. Toen in 1876 te Gauw een hulpverlening voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs werd opgericht, werd hij secretaris. In 1880 werd de school geopend, hoofd de heer J. Wielinga, die ook Pieter Sjoerds heeft onderwezen. In 1887 woonde S. J. Gerbrandy met meester Wielinga het kerkelijk congres in Amsterdam bij en op 11 september van dat jaar had de eerste vergadering van de dolerenden plaats ten huize van de weduwe van Pieter van der Zijl. De zondagse bijeenkomsten van de kleine gemeente werden aanvankelijk gehouden op de boerderij van S. J. Gerbrandy. Pieter Sjoerds groeide op in een gezin, waar heel de strijd van die dagen doorheengolfde, en waar naar de postbode werd uitgekeken, die wekelijks *De Heraut* bracht³⁾. S. J. Gerbrandy stond mee vooraan in de politiek; hij werd lid van de raad van Wymbritseradeel (1880), hij werd wethouder (1890—1904) en toen Pieter zeven jaar was geworden, aanvaardde vader de reis naar Leeuwarden om er beëdigd te worden als statenlid (1892). Hij bleef het tot zijn overlijden in 1904 en vijftien jaar later vaardigde hetzelfde district Sneek de zoon Pieter Sjoerds af naar de Tweebaksmarkt.

Maar die zoon had toen een andere ruimte gezien dan die van de Lege Geaën. Hij had het gymnasium te Zetten bezocht en had gestudeerd aan de V.U., waar hij promoveerde. De stichting van de V.U. leidde er toe, dat zoons uit boerenfamilies, voor wie dat anders niet zou zijn weggelegd, naar de universiteit gingen. Zij hebben het niet gemakkelijk gehad en de spanning gevoeld tussen het eenvoudige leven thuis, waar de knecht en de dienstbode na het melken mee aanschikten aan tafel, en dat andere leven, waar men graag helemaal voor vol werd aangezien, ook wat de deftigheid betrof. Bij enkelen won de wat geborneerde intellectuelen-hoogmoed het, maar bij Pieter Sjoerds Gerbrandy niet. Hij was daarvoor een te grote en eerlijke individualist en trapte, als het hem uitkwam, opeens door alle conventies heen en dan was hij bepaald niet gesoigneerd. En toch had hij iets in zich, voor een deel een nawerking van de boerenfierheid misschien, waardoor hij afstand wist te bewaren en zijn stijl te handhaven, ook als zijn taal eens ruig werd.

Na enige tijd in Leiden advocaat te zijn geweest, vestigde hij zich in Sneek in 1914. Maar al gauw waren er andere besognes dan de advocatuur. Mr. Gerbrandy was reserve-officier bij de landweer en de mobilisatie riep ook hem onder de wapenen. Maar in 1917 was hij in Sneek al hele-

³⁾ De Doleantie sloeg niet alleen in de dorpen, maar ook in de families een scheur. In vele dorpen, ook in Gauw, brak de school in tweeën en kwam er een aparte hervormde school voor C.V.O. In 1897 werd in het district Sneek bij de kamerverkiezingen de liberaal gekozen; had de a.r. kandidaat Heemskerk één stem meer gehad, dan had hij het gewonnen. Maar verschillende a.r. hervormde kiezers waren weggebleven, omdat mr. Heemskerk dolerend was. En onder die wegblijvers werd telkens weer genoemd een zéér vooraanstaand man op allerlei gebied, met name in de schoolstrijd, en ook hij was een Gerbrandy...

maal ingeburgerd en had o.a. nauw contact met de Christelijke Besturenbond, waarvan hij de rechtskundige adviseur was. En dan wordt hij in een tussentijdse vacature kandidaat gesteld voor de gemeenteraad. „Een man van beginsel”, zo staat in de aanbeveling, die zich gedurende de betrekkelijk korte tijd, dat hij in Sneek woont, „de achting heeft verworven van de gehele burgerij”. Het werd een spannende verkiezing en in het *Friesch Dagblad* staat letterlijk, dat de a.r. propagandaclub het op haar „opjaagbureau” heel druk heeft gehad. De uitslag was: 1356 geldige stemmen, volstrekte meerderheid 679, mr. Gerbrandy 699, de socialist 294 en de liberaal 363.

Intussen diende mr. Gerbrandy in Sneek op allerlei gebied: hij was plaatsvervangend kantonrechter, hij werd lid van de huurcommissie en bovenal: hij werd voorzitter van het bestuur van de vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs. Dat voorzitterschap heeft hij werkelijk als een van zijn grote taken gezien en zolang hij in Sneek woonde, gaf hij zich van ganser harte aan het christelijk onderwijs. De stichting van de Julianaschool is grotendeels zijn werk. Persoonlijk heeft hij mij eens meegedeeld, dat hij door dat voorzitterschap de grote vormende en vooral ook sociale betekenis van het ulo-onderwijs had leren kennen.

En eindelijk gaf hij ook zijn krachten aan de B.V.L. In 1919 was hij commandant van de groep Sneek en omstreken geworden en in 1920 trad hij op als voorzitter van het provinciaal verband.

En dan wordt mr. P. Gerbrandy in 1919 bij de periodieke verkiezingen, voor het eerst volgens het stelsel der evenredige vertegenwoordiging, gekozen tot lid van de provinciale staten en in de zomerzitting van 1919 beëdigd. Op 13 januari daaropvolgende, dus na nauwelijks een half jaar statenlid te zijn geweest, werd hij op 34-jarige leeftijd gekozen tot lid van Gedeputeerde Staten. Hij werd de opvolger van zijn stad- en partijgenoot, oud-Kamerlid voor Gorinchem H. Pollema, die van 3 juli 1901 tot 13 december 1919 gedeputeerde was en die moest bedanken, omdat hij op gevorderde leeftijd burgemeester werd van Lemsterland.

Mr. Gerbrandy heeft dus nauwelijks zich kunnen inleven in de positie van een statenlid. Hij zat vrijwel terstond in het college en is tien jaar vrijwel onomstreden lid gebleven. Zijn raadlidmaatschap eindigde uiteraard door zijn benoeming tot gedeputeerde. Het dagelijks bestuur van de provincie heeft hij altijd gezien als een zeer belangrijke leerschool in zijn leven. Het college stond onder de straffe leiding van mr. P. A. V. baron van Harinxma thoe Sloten, die zijn vader in 1909 als Commissaris was opgevolgd. Er zat in dat college toen nog een sterke regentengeest, als men dit woord maar niet in ongunstige zin opvat. B. W. Okma, boer uit Ypecolgsa, was er een man van gezag, vooral op het gebied van de waterstaatszaken. En een merkwaardige figuur was Th. M. Th. van Welderen baron Rengers, liberaal, een wat eenzaam man met veel activiteiten op economisch en sociaal gebied⁴). Tweemaal 's jaars probeerden de staten

⁴) Er was bovendien de zeer bekwame griffier mr. C. B. Menalda, van 1892 tot 1927. Mr. Gerbrandy noemde hem steevast „de raadpensionaris”. Maar hij kon aan de griffier aanvankelijk moeilijk vergeven, dat deze oud-liberaal op het standpunt had gestaan, dat een afgestudeerde van de V.U. afzonderlijk op zijn juridische kennis getoetst zou moeten worden, wilde hij een plaats erlangen in het ambtenarencorps van de provincie. Met een afgestudeerde aan een staatsuniversiteit was dat niet nodig, dan was de bul voldoende. Wanneer de griffier zich in het college een enkele maal op juridisch gebied vergiste, viel mr. Gerbrandy in met de mededeling, dat het zus en zo

hun invloed te doen gelden, soms wel in warme debatten, maar het college bleef ze in de regel volledig de baas. En in die debatten blies mr. Gerbrandy zijn partij al spoedig mee, niet zonder een zekere vreugde in en om de strijd.

Daarbij heeft hij een belangrijke en moeilijke zaak voor zijn rekening genomen. Omstreeks 1910 hadden verschillende steden en dorpen een eigen electriciteitsbedrijf opgericht en de plaatselijke centrales werden feestelijk in gebruik genomen. Maar de provincie nam het initiatief tot een provinciaal electriciteitsbedrijf. Het werd in die tijd als een enigszins riskante onderneming beschouwd en de pessimisten schenen gelijk te krijgen. De oorlog 1914—1918 bracht grote moeilijkheden, vooral wat betreft de kolenvoorziening, en toen mr. Gerbrandy gedeputeerde werd, kreeg hij het P.E.B. als een zorgenkind toebetrouwd. Het is zijn grote verdienste geweest, dat hij dat bedrijf heeft helpen saneren en het een nieuwe toekomst heeft gegeven. Groot was zijn redevoering in de staten in oktober 1923, een rede, die zelfs over twee dagen was verdeeld. Er waren statenleden, die zelfs de suggestie deden, om het bedrijf te liquideren. Toen heeft mr. Gerbrandy de noodzaak en de perspectieven van dit bedrijf geschilderd. Een agrarische provincie, met voor een deel een zeer verspreide bewoning, zonder belangrijke industrieën. Dáár zal toch de electriciteit een grote kans hebben, speciaal de electriciteit, niet alleen voor verlichting en voor huishoudelijk gebruik, maar ook als krachtstroom voor de ambachten en de bemaling. Wie deze grote rede nu naleest, komt tot de conclusie, dat het nu voor ons allemaal vanzelf spreekt en bijna simpel lijkt, maar toen moest het met kracht als iets nieuws worden verdedigd, om de vele tonnen los te krijgen, die als renteloze voorschotten door de provincie aan het bedrijf moesten worden geleend.

En tegen deze achtergrond moet men de strijd zien om „Oosterzee”. Wie de oudere ambtenaren ter griffie over de tijd van mr. Gerbrandy om herinneringen vraagt, hoort allereerst, dat mijnheer Gerbrandy zo vaak naar Den Haag is geweest om de kwestie Oosterzee. Het waterschap Oosterzee had een bemaling door een watermolen en een windmotor. Maar de molen was een bouwval en daarom besloot het bestuur, een tweede windmotor aan te schaffen. Maar gedeputeerden staken er een stokje voor en zeiden: er dient een electrisch gemaaltje te komen. Het P.E.B. heeft zo'n geschikt ontwerpje voor zo'n gemaal, helemaal voor het doel geschikt en bovendien wordt het dan meteen mogelijk, het dorp van electriciteit te voorzien. Het waterschapsbestuur zei neen. Het hield vast aan de windmotor, maar gedeputeerden vernietigden het besluit tot aankoop van deze moderne versie van de windmolen. Het waterschapsbestuur werd herhaaldelijk op het provinciehuis onder druk gezet door de Commissaris en gedeputeerde Okma. Er kwamen allerlei rentabiliteitsberekeningen aan te pas, er werd gesproken over de bedrijfszekerheid van zo'n electrisch gemaal, dat bovendien nacht en dag kon doorwerken, zodat de tochtsloten minder breed behoefden te zijn. Zelfs werd er gediscussieerd over de vraag, of een tijd van zware regenval niet vaak gevolgd werd door dagen met windstilte, wat het waterschapsbestuur ontkende,

was, en voegde er dan wat langzaam zalvend, bijna op bescheiden toon, een opmerking aan toe in deze trant: dat hebben wij op de Vrije héél precies geleerd, want Fabius was daar erg secuur in...

maar gedeputeerde Okma volhield. Het einde van de discussies was, dat het waterschapsbestuur in beroep ging bij de Kroon. En toen kwam mr. Gerbrandy in actie, om de beslissing van G.S. voor de Raad van State te verdedigen. Daarbij was het meest saillante punt, dat G.S. hadden gezegd en in hun besluit doen gelden, dat het een provinciaal belang was, dat de bemaling van de vele polders zoveel mogelijk electrisch zou geschieden. Dán alleen was er een goede toekomst voor het P.E.B. De electrische bemaling van de provincie was een van de pijlers voor de bestaansmogelijkheid van dit bedrijf. En dus dienden de waterschappen mee te werken. Het werd daardoor niet zozeer de vraag, wat voor de bemaling te prefereren was, maar of de windmotoren van de firma Stokvis pasten in het provinciaal beleid ten opzichte van de electriciteitsvoorziening. Dáárom liep mr. Gerbrandy warm voor deze zaak. Maar de bestuursleden van het waterschap, even antirevolutionair als de gedeputeerde, (een van hen was zelf statenlid), vonden juist daarin de kracht van hun verweer. En zij vonden steun bij niemand minder dan prof. Krabbe van Leiden, die over hun geval een pikant advies uitbracht met de conclusie dat men duidelijk te maken had met een *détournement de pouvoir*. Het zware woord was daarmee gevallen en het debat voor de Raad van State kreeg een zeer staatkundig karakter. Het is nog indrukwekkend, de dossiers „Oosterzee” ter griffie te zien, en daaruit af te lezen, hoe mr. Gerbrandy zich heeft voorbereid ⁵⁾. De geraadpleegde bronnen, de nota's en adviezen zijn allemaal bewaard en de Utrechtse dissertatie van mr. A. C. J. Mulder *De theorie van den détournement de pouvoir van den Franschen Conseil d'Etat* is blijkbaar met zorg bestudeerd. De griffier mr. Menalda en gedeputeerde Rengers zorgden voor afzonderlijke nota's om mr. Gerbrandy van het nodige materiaal te voorzien. En zo kwamen de grote pleidooien voor de Raad van State, mr. Fruin tegenover mr. Gerbrandy, waarbij over autonomie van gemeenten en waterschappen en vooral over de *détournement de pouvoir*, breed, geleerd en soms ook spits werd gestreden. Mr. Gerbrandy verloor . . . De Raad van State stelde een advies op waarbij het standpunt van G.S. werd gewraakt. Mr. Fruin had gezegd, dat boven het provinciaal belang, zoals G.S. dat zagen, zonder twijfel ging het algemeen belang. En dat algemeen belang vorderde, dat een waterschap dat de bemaling in orde hield, niet door G.S. mocht worden gedwongen, terwille van een provinciaal bedrijf een bepaalde voorziening te treffen. En buiten deze pleitzaal werd het hatelijk woord „gedwongen winkelnering” gebruikt.

De Raad van State maakte een zeer subtiële onderscheiding: misschien heeft het waterschap niet gehandeld in het provinciaal belang, maar de vernietiging van zijn besluit door G.S. zou alleen gerechtvaardigd zijn, wanneer kwam vast te staan, dat er gehandeld was tégen het provinciaal belang.

De minister van Waterstaat vroeg zich nu af, of hij een beslissing conform of contrair zou bevorderen. En hem, minister van Swaay, intrigeerde daarbij toch wel de vraag, wat technisch en economisch het beste was. Die vraag legde hij voor aan een door hem benoemde commissie van

⁵⁾ Dank zij de hulp en voorlichting van de referendaris mej. M. Eerdmans, hoofd der zesde afdeling ter provinciale griffie te Leeuwarden, heb ik inzage kunnen nemen van alles, wat met deze kwestie samenhangt.

drie deskundigen, J. B. Westerdijk, lid van de Eerste Kamer, ir. D. Dresden, hoogleraar te Delft, en ir. C. Noome, directeur van de N.V. Provinciale Utrechtsche Electriciteits Maatschappij. Het advies der commissie was op economische en technische gronden vóór elektrische bemaling. Toen stuurde de minister dit rapport naar de Raad van State met het verzoek, zijn advies opnieuw in beraad te nemen en daarin ook dit deskundig rapport te betrekken. De Raad van State weigerde. Hij had de zaak onderzocht en kwam op zijn advies niet terug. Mr. Gerbrandy reisde in deze dagen herhaaldelijk naar Den Haag en zag zijn werk bekroond. De Kroon besliste contrair en Staatsblad 1924 no. 221, waarin het betreffende K.B. is opgenomen, bevat overvloedig materiaal over deze interessante strijd⁶⁾.

Intussen gaf het waterschapsbestuur zich nog niet gewonnen. Het besloot nu, de oude molen te restaureren en liet daarvan een begroting opmaken. Een molenmaker wilde het doen en vijftig jaar garantie geven, maar de Commissaris nodigde het bestuur weer ten provinciehuize en legde onder meer uit, dat die vijftig jaar garantie niets voorstelden, want „binnen vijftig jaar is de laatste molenmaker dood”. Toen zwichtte eindelijk het waterschapsbestuur.

Het vraagstuk van de détournement de pouvoir kwam opnieuw aan de orde bij de gaskwestie. In het begin van 1928 bleek, dat verscheidene gasdirecteuren in Nederland steekpenningen hadden ontvangen van de leveranciers van gasmeters. De gemeenteraden stonden voor de vraag, welke maatregelen er moesten worden genomen tegen de schuldigen. Sommigen werden ontslagen, anderen werden in rang achteruitgezet of in salaris verlaagd. Maar G.S. in Friesland meenden, dat sommige gemeentebesturen te zachte heelmeesters waren. Vijf gemeenten, Smallingerland met zijn burgemeester Bruins Slot voorop, kwamen met G.S. in conflict. Zij hadden de schuldige gasdirecteur wel gestraft, maar niet ontslagen. G.S. wensten alsnog het ontslag, en toen dat niet gebeurde, weigerden zij de begrotingen van de betrokken gemeenten goed te keuren. Mr. Noteboom schreef er over in *A.R. Staatskunde* en vond deze weigering van G.S. niet in strijd met het positieve recht, maar wel uit een politiek oogpunt onjuist. En weer diende de zaak voor de Raad van State en wéér trad mr. Gerbrandy op als de felle vechter voor G.S. Er is helemaal geen sprake van een détournement de pouvoir zei hij, want wij weigeren de begroting goed te keuren, omdat wij geen waarborgen hebben, dat het beheer op basis van deze begroting een goed beheer zal zijn, want er zitten verkeerde mensen bij de kraan. Weer verloor hij voor de Raad van State en ditmaal besliste de Kroon conform.

Wie de betreffende dossiers nagaat, leert er mr. Gerbrandy toch wel uit kennen. Hij is een merkwaardig vechter. Hij bouwt niet een stelling op, waarbij de punten een voor een worden versterkt en streng naar coördinaten worden uitgemeten, maar hij chargeert, hij veegt al het hinderlijke aan kant en richt zich op het punt, waar het hem om gaat en dat voor hem beslissend is. Men zou soms bijna zeggen, dat hij dan voor de rest maling heeft aan juristerij.

⁶⁾ Over deze kwestie ook mr. dr. H. Vos in het *Weekblad voor Gemeentebelangen*, 18 en 25 juli en 1 aug. 1924.

Maar afgezien van dit laatste element, een vechter is hij telkens in de staten. Als hij het woord gaat voeren namens het college, dan komt hij graag, naar zijn eigen verklaring bij een der debatten, als een geharnast strijder in het veld. Eenmaal las hij het gehele betoog namens gedeputeerden voor van grote vellen papier. En de grootste tegenstander van zijn betoog, zijn fractiegenoot T. Nauta, zei: dit is een nieuw schriftelijk stuk, en ik stel voor, het eerst te drukken en rond te delen. Maar mr. Gerbrandy zei: dit is een rede namens G.S. De heer Nauta heeft ook wel eens gemerkt, dat sommige predikanten hun speeches (sic!) uitschrijven en daar hebben we ook geen bezwaar tegen. Er was wel een speciale reden, dat ik ditmaal mijn betoog op papier heb. In het verslag van de commissie van rapporteurs zaten zoveel fouten, dat G.S. het nodig oordeelden, er op een exacte wijze op in te gaan, om de verwarring nog niet erger te maken.

Een andere keer ging het debat over de subsidie aan de openbare leesalen. De vrijzinnig-democratische mede-gedeputeerde was daar voor, want, zo zei hij, hij was een man van de naastenliefde. Toen nam mr. Gerbrandy dat argument onderhanden en solde er bijna mee. Nu eens gaf hij zijn collega adviezen, hoe men eigenlijk de naastenliefde het best kon beoefenen, nl. uit eigen beurs en niet uit die van de provincie, dan weer sprak hij docerend als voor eenvoudigen over staat en recht en de geheel andere sfeer van de liefde . . . En de gepijnigde mede-gedeputeerde beklaagde zich, dat mr. Gerbrandy hem aan één zin had opgehangen. Af en toe blijkt, dat mr. Gerbrandy bij de verdediging van het standpunt van G.S. en als woordvoerder van het college wel heel sterk zijn eigen accenten in zijn vertoog plaatst.

En intussen was hij werkzaam ook binnen het partijverband van de A.R. Partij, als bestuurslid van de kiesvereniging te Sneek, als moderamenlid van de Statencentrale en als lid van het Provinciaal Comité. Hij gold er soms wel als een buitenbeentje en had er nog aardigheid aan ook. Terwijl ds. Dethmers van Sneek, de grote vertrouwensman in het a.r. verband in Friesland, het vrouwenkiesrecht volstrekt verwerpelijk achtte (de bekende Snekse motie is door hem op de Deputatenvergadering verdedigd) was mr. Gerbrandy vóór vrouwenkiesrecht. Het provinciaal comité stelde uitdrukkelijk vast, dat alleen zij kandidaat zouden worden gesteld voor de Provinciale Staten, die geheel instemden met het a.r. program van beginselen, behoudens het recht van gravamen. Vandaar een formulier, dat de kandidaten voor hun definitieve kandidaatstelling moesten tekenen.

Ondergetekende stemt volledig in met het a.r. program van beginselen.

Hij heeft geen enkel gravamen.

Hij heeft een gravamen betreffende

Een van die beide laatste volzinnen kon dan worden doorgestreept en de andere zo nodig aangevuld. Op het formulier van Gerbrandy werden ze beide doorgestreept. En dat leidde dan weer tot een discussie, waarbij de voorzitter nu wel eens haring of kuit wilde hebben en mr. Gerbrandy koppig volhield, dat het zo duidelijk genoeg was. Dat waren van die kleine incidenten, waar mr. Gerbrandy niet buiten kon en zij waren

meteen vrij onschuldige symptomen van een belangrijker zaak, nl. dat mr. Gerbrandy voor die tijd nog al geavanceerde denkbeelden had over nieuwe maatschappijvormen, die hij herhaaldelijk op vergaderingen van de kiesverenigingen in Friesland toelichtte en verdedigde.

Maar toen kwam in 1930 het afscheid. Mr. Gerbrandy werd benoemd tot hoogleraar aan de Vrije Universiteit en verhuisde met zijn gezin naar Amsterdam. Zijn Friese periode was ten einde.

Nog eenmaal scheen de mogelijkheid aanwezig, dat hij terug zou komen. Friesland moest na de bevrijding een nieuwe Commissaris der Koningin hebben. En in die tijd heb ik een vertrouwelijke bespreking meegemaakt, waarheen mensen van het verzet en van verschillende politieke groeperingen waren gekomen. In ben er heengereden op een motorrijwiel als duopassagier van een communistische verzetsman. En in die samenkomsten, in dat vertrouwelijk beraad, hebben allen van „uiterst rechts tot uiterst links” de eenparige wens geformuleerd, dat prof. mr. Gerbrandy Commissaris der Koningin in Friesland zou worden. De professor en de regering zijn van deze wens op de hoogte gebracht, maar het resultaat is bekend. De professor had er zelf ook weinig oren naar.

Van de nieuwe problemen en de ontwikkeling na de oorlog in Friesland is hij trouwens min of meer vervreemd. Het Friesland, dat hem voor ogen bleef staan, en waar hij soms met ontroering over kon spreken, dat was het Friesland, zoals hij het in zijn jeugd had gekend, het ouderlijk huis met het hoge dak en de eigen beslotenheid in de ruimte van de Lege Geaën, waar trouwens nu nog zo heel weinig is veranderd en waar het grote verkeer verre blijft.

Op een dorpskiesvereniging in Friesland was eens de advieslijst van het Centraal Comité binnengekomen voor de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer. Van elk der kandidaten waren de specialismen vermeld en het was indrukwekkend. Toen zei een lid: Wij zijn alle dagen aan het ploegen. En als de paarden nu keren aan het eind van de akkers en we blazen even uit en we zeggen wat, en er gaat dan een van de heren voorbij, zou hij ons dan ook kunnen begrijpen? Zou hij dan zómaar met ons kunnen praten?

Die vragen konden zonder reserve bevestigend worden beantwoord, als ze betrekking hadden op Pieter Sjoerds uit de Lege Geaën oan de kant fan de mar.

P. S. GERBRANDY ALS HOOGLERAAR¹⁾

DOOR

PROF. MR. W. F. DE GAAY FORTMAN

1. Toen op 26 september 1930 de Friese gedeputeerde en Sneeker advocaat P. S. Gerbrandy het ambt van hoogleraar in het handelsrecht, burgerlijk procesrecht en faillissementsrecht aan de Vrije Universiteit aanvaardde, ontving de juridische faculteit een hoogleraar, die door en door vertrouwd was met de praktijk van het privaatrecht. Het bleek terstond in de colleges. De nieuwe hoogleraar putte kennelijk uit de rijke bron van zijn advocatenpraktijk. Alle drie de vakken werden gedoceerd aan de hand van voorbeelden, ontleend aan uitgebrachte adviezen, opgestelde contracten en gevoerde processen. Pragmatisch echter was de inhoud der colleges niet. Steeds werd gezocht naar diepere drijfveren van hem, die een of ander standpunt verdedigde en bij de uiteenzetting van eigen standpunt trof steeds de behoefte aan een motivering die verband legde met de diepste levensovertuiging. „Observeeren, met eerbied voor het geheel en zijn deelen, die wij niet willen of maken, maar die worden met ons mede, boven ons, onafhankelijk van ons; onderkennen de gevaren die een ongeremde groei oplevert, zoekend en tastend, de voordeelen, die een concrete rechtstoepassing biedt, aangrijpen, dat is de taak van den jurist als priester des levens”, zo zou Gerbrandy later zelf zijn opvatting over de rechtsvinding omschrijven²⁾. In overeenstemming daarmee stelde hij elders in hetzelfde artikel: „Wetgeving en rechtspraak zijn in wezen niet onderscheiden” (blz. 547).

2. De oratie, *Eenige opmerkingen over de verhouding van handelsrecht en arbeidsrecht*, gaf reeds terstond een duidelijk beeld van de man en zijn methode. In 1926 bracht een commissie onder voorzitterschap van Molengraaff rapport uit over de haar gegeven opdracht een regeling te ontwerpen voor de arbeidsovereenkomst ter zee. Zij legde aan de regering twee wetsontwerpen voor, een tot regeling van de arbeidsovereenkomst — onder Minister Donner bij de wet van 14 juni 1930, *Staatsblad* 240, in het Wetboek van Koophandel geïncorporeerd —, en een tot instelling van Kamers van Zeezaken en van Zeegerechten. Over dit tweede voorstel van de Commissie-Molengraaff handelde de oratie.

De redenaar zag echter kans rondom dit onderwerp beschouwingen te geven over een aantal zaken, van welke men op het eerste horen geneigd was te zeggen, dat zij met het eigenlijke onderwerp weinig of niets te maken hadden, maar die bij grondige overweging bleken aan dat onder-

¹⁾ College gegeven in de juridische faculteit der Vrije Universiteit op 13 okt. 1961.

²⁾ *Het wetsontwerp: verbindende kracht van ondernemersovereenkomsten*, in: *A.R. Staatskunde*, maandelijks uitgave, 1934, blz. 552.

werp een ongedacht relif en perspectief te geven. De oratie begon met een beschouwing over een boek, dat Gerbrandy zeer heeft beziggehouden, *Sozialismus* van Robert Wilbrandt (1919). De bespreking van dit boek bracht de redenaar bij de noodzakelijkheid van rechtsregelingen op het terrein van de arbeid en van de nieuwere opvattingen, die door deze regelingen in het privaatrecht zijn doorgedrongen. Via het feit, dat Minister Donner het tweede ontwerp — dat over de instelling van uit reders en schepelingen bestaande Kamers van Zeezaken — endosseerde aan zijn ambtgenoot van Arbeid, Handel en Nijverheid, alsof het in dat ontwerp niet zou gaan over een rechtsregeling, maar over sociale politiek, komt Gerbrandy tot een uiteenzetting over de aard der arbeidsovereenkomst. De zo bewonderde Otto von Gierke komt ten tonele met zijn studie, *Die Wurzeln des Dienstvertrages* (1914).

Dan eindelijk wordt het voorstel Molengraaff besproken. De daaraan ten grondslag liggende gedachte trekt de spreker: het is een poging om in de zeevaart de gedachte der bedrijfsorganisatie te verwezenlijken. Er zijn spanningen in deze bedrijfstak. Daar als elders zullen zij alleen kunnen worden overwonnen door lichamen van samenwerking tussen ondernemers en arbeiders, die ware gemeenschappen zijn. De christelijke gemeenschapsgedachte, toegepast op het terrein van de arbeid, moet de gedachte van de sociale strijd verdrijven. Maar gemeenschappen worden niet gemaakt, maar in gestage arbeid opgebouwd door hen, die er deel van moeten uitmaken. „Het is zoo gemakkelijk om met het apparaat der overheid lichamen in het leven te roepen en op deze wijze eenheden te scheppen. Maar echte beteekenis zullen ze alleen hebben, wanneer ze voor ons meer zijn dan een fictie, meer dan een produkt van den staat, wanneer ze zijn werkelijkheden” (blz. 29). Weer wordt een beroep gedaan op Gierke, nu op zijn rectorale oratie, *Das Wesen der menschlichen Verbände* (Berlijn, 1902), waarin deze „een lans breekt voor het werkelijk bestaan van gemeenschappen”. De ware gemeenschap, daarmee besluit de redenaar, kan haar voedingsbodem alleen vinden in de kerk. „Zij, ecclesia, de van God geroepene, wier gemeenschap volstrekt van het willen der menschen onafhankelijk is, is de grondslag van alle gemeenschap in het leven” (blz. 29).

In nuce vindt men in deze oratie alles wat Gerbrandy bezig hield: de vragen, die het socialisme aan het Christendom stelt, de noodzakelijkheid de werkelijkheid grondig te kennen en de bij de nieuwe ontwikkeling passende rechtsvormen te vinden, de eerbied voor het door de betrokkene zelf gevormde recht, de noodzakelijkheid op het terrein van de arbeid de strijd te vervangen door gemeenschap en dat alles getoetst aan en gelouterd door hetgeen ons in het Evangelie is geopenbaard.

3. In zijn inaugurele oratie legde Gerbrandy verbanden tussen het privaatrecht en het arbeidsrecht. Er waren nog twee andere rechtsgebieden, die hem als civilist bezig hielden: het administratief recht en het recht van de intellectuele eigendom.

Het administratief recht was hem vertrouwd gemaakt door zijn arbeid als lid van Gedeputeerde Staten van Friesland. Tot zijn portefeuille behoorden o.a. de provinciale bedrijven; vaak bleek, hoe zeer hij bezig was geweest rondom de vragen van de concessie. Hem, de advocaat en ge-

deputeerde, moest de verhouding van *Burgerlijk recht en administratie* een aantrekkelijk object van wetenschappelijke bezinning zijn. Hij gaf er twee jaar college over en gaf het dictaat daarna uit (1932). Het dictaat is een voorbeeld van grondige, scherpzinnige en objectieve analyse van wet en rechtspraak. Ook hier treft men de confrontatie van het gevonden positieve recht met algemene beginselen. Is het *ius constitutum* in overeenstemming met wat recht behoort te zijn? Zo neen, naar welk *ius constituendum* moet dan worden gestreefd?

De groei van het administratief recht, zijn ingrijpen in civielrechtelijke verhoudingen, vervulden hem in beginsel niet met zorg. „Het privaatrecht kan nu eenmaal in de werkelijkheid, waarin in de 20e eeuw ons volk leeft, niet van een administratieven inslag worden ontdaan”³⁾. Zo was hij de aangewezen man om in het *Gedenkboek Burgerlijk Wetboek 1838—1938* de bijdrage te schrijven over *Het Burgerlijk Wetboek en het administratief recht van 1838 tot heden (artikel 625, onrechtmatige overheidsdaad)*. Het werd een van de beste opstellen in een werk, waaraan de corypheeën der Nederlandse rechtswetenschap anno 1938 meewerkten. Een algemene regeling van de administratieve rechtspraak vond in hem geen verdediger. De burgerlijke rechter als rechter in rechtsgeschillen tussen overheid en onderdaan zag hij als een gelukkige figuur. Beide standpunten verdedigde hij een jaar later als minister van Justitie met verve in het parlement. Hij bepleitte een ontwikkeling in de leer van de onrechtmatige overheidsdaad, die later in het arrest Den Haag-Jochems (H.R. 18 februari 1944, N. J. 1944/’45, 226) en in de Voorste-Stroom-arresten door de Hoge Raad werd aanvaard: „een met geld compenseren wat de burger ten grieve der gemeenschap onbillijk lijdt” (blz. 605).

Zijn veelvuldige maatschappelijke activiteit bracht Gerbrandy in de Radoraad en daarmee op het terrein van het recht van de intellectuele eigendom. De bijzondere problematiek van dit zo sterk met het economisch leven verweven recht moest de gepassioneerde jurist wel boeien. Voor wat het administratieve recht betreft kon hij zich uitleven in de Radoraad; de privaatrechtelijke zijde gaf hem als hoogleraar mogelijkheden van nieuwe ontplooiing. Oranje bewerkte zijn dissertatie, *Rights affecting the use of broadcasts* (1938) onder zijn leiding. Maar Gerbrandy was de radio al voorbij. *Television in its genesis* was de titel van het laatste artikel, dat hij als hoogleraar schreef. Scherpe analyse van de feitelijke situatie, confrontatie met het geldende recht, tenslotte principiële toetsing. „It is our conviction . . . , that copyright in its present form, which gives to individuals absolute powers of disposal and of prohibition, cannot survive unchanged. This needs not trouble us if only the development can be corporate and social and can hold the balance between the best interests of both television and copyright”⁴⁾.

4. Toen Gerbrandy tot hoogleraar werd benoemd, had hij vooral bekendheid verworven als man van de christelijk-sociale beweging. Reeds in zijn studententijd waren onder invloed van de man, die later zijn schoonvader werd, de Amsterdamse predikant J. C. Sikkel — hij richtte

³⁾ *A.R. Staatskunde*, 1934, blz. 547.

⁴⁾ *Copyright*, vol IV (1939), blz. 275 e.v.

een afzonderlijk woord van dank tot hem in het voorwoord van zijn dissertatie —, zijn ogen geopend voor de schrikbarende materiële en geestelijke nood op het terrein van de arbeid. Hij heeft een groot deel van zijn niet geringe krachten gegeven om mede te werken aan „een structuurverandering in het werkende leven”. Wat hem daarbij als doel voor ogen stond, heeft hij naar mijn mening het best omschreven in een artikel ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van het Christelijk Nationaal Vakverbond. „Hoe bereik ik dat het proletariaat juist niet meer proletariaat is? Of anders: hoe bereik ik dat de arbeider mede-belangstellend, mede-belanghebbend, mede-verantwoordelijk producent is? Hoe is het mogelijk de arbeid voor het dagelijks brood ook in de gemechaniseerde industrie dat reliëf te geven, waardoor hij weer vervult de rol van één der stukken, die aan het precaire mensenleven glans en persoonlijke voldoening schenken?

Hoe krijg ik gedaan, dat de lonarbeiders het als hun taak en roeping beschouwen, om zich met vreugde te geven aan de belangen van onderneming en bedrijf, aan de belangen van de nijverheid, de handel, de landbouw, de scheepvaart, zodat zij die aanvoelen als behorend tot het domein van hun eigen belang?”⁵⁾

In het begin van dit college wees ik er reeds op, dat Gerbrandy grepen was door de gedachte van het herstel van de gemeenschap tussen ondernemer en arbeider in bedrijfstak en onderneming. Zijn *De strijd voor nieuwe maatschappijvormen* (1927) is doortrokken van deze gedachte. Dit boek is in een periode, toen de christelijk-sociale beweging buiten de kring der arbeiders weinig of geen steun kreeg, voor die beweging van onschatbare betekenis geweest. Er staan passages in, die klassiek genoemd kunnen worden.

Toen Gerbrandy in 1949 bij de behandeling van de Wet op de Bedrijfsorganisatie in de Tweede Kamer zich kritisch over het daarin neergelegde stelsel van bedrijfsorganisatie uitliet, hebben sommigen dat van de schrijver van *De strijd voor nieuwe maatschappijvormen* niet kunnen begrijpen. Toch was dat geen verloochening van vroeger ingenomen standpunt. Gerbrandy wilde gemeenschappen, maar dan geen van boven af opgelegde bouwsels, maar echte, levende, door de bedrijfsgenoten uit overtuiging mede gedragen gemeenschappen. Het blijkt reeds uit zijn dissertatie over *Het Heimstättenrecht* (1911), waarin het gaat over wettelijke maatregelen tot instandhouding van de boerderij als gemeenschap. Daarin klinkt reeds de kritische vraag, of de wet een gemeenschap in stand houden of maken kan, waar geen gemeenschap is. Misschien heeft hij de stimulerende invloed, die ook van de wet kan uitgaan, wel eens onderschat. Maar de vraag, die hij in 1949 stelde: hoe zullen de bedrijfsgenoten in uw bedrijfsschappen mede kunnen leven en mede verantwoordelijkheid kunnen dragen?, is de vraag gebleken, die bij de uitvoering van de Wet op de Bedrijfsorganisatie is naar voren gekomen. Regering, Staten-Generaal, Sociaal-Economische Raad, vakverenigingen en ondernemersorganisaties zijn allen op dit ogenblik met deze vraag bezig.

Ook de structuurverandering van de onderneming van uit de gedachte

⁵⁾ *Dankbaarheid bij het veertigjarig jubileum van het Christelijk Nationaal Vakverbond*, in: *Sociaal Maandblad*, 1949, blz. 210 e.v.

der gemeenschap is de jaren door voor hem een noodzakelijke eis van maatschappijhervorming gebleven. „Het bestaan dier arbeidsgemeenschap heeft net zo goed consequenties als het bestaan der volksgemeenschap. Uit het bestaan dier arbeidsgemeenschap vloeien aanspraken voort van de werklieden, die ge kunt ignoreeren jaren lang, maar vernietigen nimmer, omdat ze een essentieel bestanddeel dier arbeidsgemeenschap vormen. Het is begrijpelijk, dat een ondernemer zegt: de fabriek is van mij. Maar de arbeiders, door wier arbeid alleen dat stuk kapitaal vruchtbaar wordt, kunnen en moeten ook zeggen, al heeft die uitdrukking dan een andere beteekenis: de fabriek is van ons, de onderneming is van ons, het bedrijf is van ons”⁶⁾.

In 1949 in het artikel bij het 40-jarig bestaan van het Christelijk Nationaal Vakverbond wordt de lijn niet afgebroken, maar doorgetrokken. De christelijke vakbeweging zal ook moeten „ijveren in haar regelmatig contact met de ondernemers voor voortschrijdende inspraak in het beleid der ondernemingen en bedrijven” (t.a.p. blz. 214).

5. Openstaan voor het nieuwe, maar je er niet zonder principiële toetsing aan overgeven, zelf zoeken naar nieuwe vormen en verhoudingen van uit het Evangelie van Jezus Christus, dat was het wat ons telkens weer werd voorgehouden. Zo werd de discussie met het socialisme aanvaard. Men heeft Gerbrandy, omdat hij toorde tegen maatschappelijk onrecht wel „rood” genoemd. In de kring, waarin hij geestelijk verkeerde, was dat in zijn uitwerking een scherpe aanklacht. Hij heeft zich nooit moeite gegeven het verachtelijke van die aanklacht aan te tonen. Terecht niet. De mensen van de zgn. linkervleugel in de Anti-Revolutionaire Partij van voor en na de oorlog begrepen beter dan hun tegenstanders, waarom het socialisme de weg niet kon zijn, want zij hadden het in zijn diepste beweegredenen trachten te verstaan. In de twintiger jaren schreef Gerbrandy, dat het toenmalige socialisatiestreven bezig was onder te gaan in vereenzaming, ver weg van de wereld der ideeën. „In het socialisatiestreven is het doel bezig te verschrompelen onder den kouden adem der staathuishoudkunde”⁷⁾. Geldt hetzelfde niet voor de socialistische opvattingen omtrent de sociale en economische ontwikkeling van vandaag? Moeten wij — belangrijke vraag — zelf niet oppassen voor de koude adem der staathuishoudkunde?

Openstaan voor nieuwe dingen, principiële toetsing. Daarom kregen wij op het uur handelsrecht in 1932 college over Brunner's *Dat Gebot und die Ordnungen*. Daarom werd telkens teruggegrepen op Calvijn. Ons laatste gesprek, in het voorjaar van dit jaar, ging voor een deel over het boek van André Biéler, *La pensée économique et sociale de Calvin* (1959). „Een prachtboek; daarin worden de vragen ten minste weer principieel gesteld!”

6. De hoogleraar en zijn studenten. „Ik hoop en vertrouw daarbij tevens, dat ik nog niet te oud ben geworden om vrienden onder U te maken”, zo besloot hij de toespraak tot de studenten aan het slot van zijn

⁶⁾ De strijd voor nieuwe maatschappijvormen, blz. 164.

⁷⁾ De strijd voor nieuwe maatschappijvormen, blz. 15.

inaugurele oratie. Die hoop en dat vertrouwen zijn voornamelijk door zijn eigen toedoen niet beschaamd. Zijn vriendschap was een kostbaar bezit. Zij was bestand tegen soms diepgaand verschil van mening, al kon hij zich bij het bestaan van zulk een diepgaand verschil van mening maar moeilijk neerleggen. Hij gaf raad, maar drong zijn mening niet op. Het was hem een vreugde zelfstandig wetenschappelijk onderzoek van zijn leerlingen te zien. Daarbij was hij verbazingwekkend bescheiden. De onverwachte, maar toch telkens weer terugkerende telefoon, meestal in de late avond: „Ik zit met een moeilijk geval; ik heb je raad nodig. Wat vind je hiervan?“, zal ik zeer missen. En meer dan die telefoon.

7. Bij een herdenking van een markante figuur wordt soms de vraag gesteld: Wat was het geheim van dit leven? Ik meen, dat men die vraag niet stellen *mag* — het geheim van ons leven is een zaak tussen God en ieder van ons persoonlijk. Ik meen ook, dat men die vraag niet stellen *kan* — het geheim van ons leven is ons geheim en dus voor een derde niet te doorgronden.

Gerbrandy heeft behoord tot een generatie, — ik noem willekeurig enkele namen van mensen, die evenals hij reeds zijn heengegaan: P. A. Diepenhorst, B. de Gaay Fortman, J. Ridderbos, V. H. Rutgers —, die met voorbeeldige trouw één doel heeft nagestreefd, ieder op zijn eigen terrein, ieder met zijn eigenaardige karaktertrekken. Dat doel was: het Evangelie een zuurdesem te doen zijn in de staatkundige, maatschappelijke en kerkelijke verhoudingen. Zij geloofden in God, de Vader, de Almachtige, Schepper van hemel en van aarde. Wat de kerk in een avondlied zegt, was hun een dagelijkse vertroosting.

„De aardse rijken gaan voorbij,
Maar altijd groeit het Rijk van Christus.”

Kort samengevat komt het neer op deze gedeelten uit het Credo van Nicea, dat wij bij Gerbrandy's graf gezegd hebben. „Ik geloof in één Heer Jezus Christus, Die om ons mensen en om onze zaligheid is nedergekomen uit de hemel en een mens geworden is; wiens rijk geen einde zal hebben.” Gerbrandy wist wat het betekende, dat Jezus Christus om ons mensen en om onze zaligheid mens geworden is. Hij wist zich burger van het Rijk, dat geen einde zal hebben ⁸⁾.

⁸⁾ *Het geloof aan de liefde tot den naaste*, in: *Woord en Daad*, mei 1936.

PIETER SJOERDS GERBRANDY, DE STAATSMAN¹⁾

DOOR

PROF. MR. I. A. DIEPENHORST

De juridische faculteit der Vrije Universiteit heeft opnieuw te treuren over het verscheiden van een hoogleraar. Rutgers kwam in het laatste jaar van de tweede wereldoorlog om. Oranje en Okma gingen heen mede tengevolge van ontbering en spanningen, in de jaren 1940 tot 1945 doormaakten. Diepenhorst stierf als emeritus. Thans werd Pieter Sjoerds Gerbrandy weggenomen, van 1930 af gedurende een negental jaren belast met het onderricht in het handels- en faillissementsrecht alsmede het burgerlijk procesrecht. Ofschoon de aanvaarding der portefeuille van Justitie in 1939 de officiële betrekkingen tot onze academie beëindigde, bestendigde de hoogleraarstitel voor de buitenwereld de eens gelede band. Vriendschap, belangstelling voor het wedervaren der voorheen gediende faculteit, bloedverwantschap tenslotte maakten, dat van een wezenlijke scheiding evenmin kon worden gesproken.

Wanneer nu desondanks niet de geleerde, maar de politicus Gerbrandy, wanneer, scherper nog uitgedrukt, vóór alles de leider van het Londense oorlogskabinet herdacht wordt, wijst dit op een eigenaardig lotgeval. Wetenschappelijke kwaliteiten en verdiensten waren er ruimschoots. Als een der eersten in onze kring bezon hij, die heenging, zich op de ontwikkeling der maatschappij en de daaruit voortspruitende taak van het recht. De waardering van de arbeid was nieuw. Het zoeken naar rechtsnormen, geschikt om de zich snel wijzigende maatschappelijke werkelijkheid te omvatten, verried oorspronkelijkheid. Vindingrijk was het pogen om voor het recht zich openende eigentijdse terreinen te ontginnen. De juridische aanvat, niet uitgesproken historisch en al evenmin bijster dogmatisch, vertoonde vastheid. De greep was dwingend en geschiedde met het oog op de feiten, onder hantering van een enkele maatstaf, die der behoorlijkheid, en ging het wezenlijk nijpen, die van het recht. Duidelijk bleek de voorliefde, eigen paden in te slaan, wat te opvallender was, omdat de bewondering van anderer arbeid gulhartig geschonken werd. De gave om moeilijke vraagstukken helder uiteen te zetten en de verkozen oplossing als dwingend voor te stellen, mocht groot heten. Vereenvoudiging, misschien een enkele maal ook iets te ver doorgevoerde versimpeling, karakteriseerden de gevolgde werkwijze. De omgang met de leerlingen was niet bijzonder nauw, zonder dat hinderlijke afstand gevoeld werd. De studenten onderkenden in soms wat robuste ondervragingen de speelsheid, in schijn-

¹⁾ Herdenkingscollege gehouden op 13 oktober 1961 in de juridische faculteit der Vrije Universiteit.

bare scherpte de innerlijke goedmoedigheid. Wie door de muur van een druk bezet arbeidsleven wist heen te stoten, vond een warm hart.

Vreemd zijn de wendingen van de geschiedenis in haar geheel en van het mensenleven in zijn afzonderlijkheid. Zonder het ministerschap van 1939 zou de loopbaan een andere zijn geweest. Zonder de oorlog zou de bewindsperiode niet de allure, thans aan allen bekend, hebben kunnen dragen. Overigens zal het toetreden tot het kabinet-De Geer enkel buitenstaanders hebben verrast. Ik stipte de zucht tot zelfstandigheid reeds aan. De jonge advocaat uit Sneek, de Friese Gedeputeerde, de Amsterdamse professor heeft steeds een sterke behoefte gehad zich af te zetten. Spoedig er van overtuigd dat de meerderheid dwaalde — en niet zelden terecht daarvan overtuigd — koos hij met betrekking tot het vrouwenkiesrecht, de zondagsrust, de organisatie der samenleving naar de eisen der sociale gerechtigheid, de beoordeling zowel van politieke verhoudingen als van politieke figuren, een eigen stelling. Was deze eenmaal betrokken, dan werd zij tevens afgegrendeld. Slechts hij die haar bezet hield, besliste over de verdediging en over de aanval. Zo kon het in de latere jaren gebeuren, dat geschoten werd naar de zijde waarheen men dat het minst verwachten zou. Voorshands ging het tegen het conservatisme van velerlei gading, tegen eerbied voor onverdiend geachte reputaties, tegen verstarring van verhoudingen; voor de vrijheid — de waarheid gebiedt er aan toe te voegen: de soms zeer persoonlijk en zelfs eigenzinnig verstande vrijheid — en onafhankelijkheid van de christenmens werd slag geleverd. Daarbij kwam te stade een niet tellen van de gangbare opinie. Eenmaal overtuigd van eigen gelijk, in staat om terug te vallen op de felle trouw van een hem in zijn besluitvorming mede bepalende echtgenote, deerde het Gerbrandy niet wat de buitenwereld van hem dacht of zeide. Staande waar hij stond, koppig in het kleine, onwrikbaar in het grote, moest men hem hetzij ontwijken, hetzij uit de weg ruimen: passeren liet hij zich tot geen enkele prijs.

Toen dus De Geer in 1939 een kabinet samen met de socialisten wilde vormen — als drijfveer hebben de christelijk-historische staatsman waarschijnlijk bewogen landsbelang, partijtrouw, persoonlijke ambitie in een eigenaardige verstrengeling — wilde Gerbrandy, die destijds, door professionaal werk en andersoortige arbeid in beslag genomen, niet geheel ongenegen was om te veranderen, enkel het landsbelang zien. Tegen de zin van de meeste zijner partijgenoten aanvaardde hij de portefeuille van Justitie. In onderscheiding van andere ministers met volstreckte zelfverzekerdheid de Staten-Generaal betredend, verdedigde hij met zeldzaam gemak, zo niet met enkele langjarige Kamerleden hinderende vrijpostigheid, zijn wetsvoordrachten. Hij werkte hard, zorgde er voor de stof goed te beheersen, liet zijn wat ongebolsterde humor de vrije teugel en was op weg als voortreffelijk bewindsman, zakelijk, gevat, als het nodig was stevig toeslaand, zich naam te maken, toen het Duitse mei-offensief van 1940 inzette.

Met de andere leden van het kabinet week ook Gerbrandy naar Londen uit. Terwijl echter De Geer zich niet herstelde van de slag, onmachtig bleek om eigen, te ernstig ervaren ontreddeering te scheiden van de nationale zaak en ook uit hoofde van zijn gehele, wat afzijdig aristocratisch-ethische levenshouding de gruwel van een totale oorlog niet verdragen en de drei-

ging van een volstreekte dictatuur niet bevatten kon, was het Gerbrandy die in zijn bekende trant vereenvoudigend, hoewel dit keer niet versimpelend, de kern van de zaak greep. In de betrekkelijkheid van alle tegenstellingen: een koloniën behoevend Duitsland, een innerlijk in ontbinding geraakt genotzuchtig Frankrijk, een Engeland dat mede ter zelfhandhaving het aan Polen gegeven woord gestand deed, een Sowjet-Unie als mogendheid vol onbestemde dreiging, waren de volstrekteid van recht en onrecht, van wet en wetteloosheid in het geding. Wat Koningin Wilhelmina van meet af, uit overgeërfde zin voor verhoudingen in vereenzelviging met en zelfverloochening aan de nationale zaak verstaan had, wat Churchill in de dertiger jaren niet moede was geworden in een samenvloeiën van Engels imperialistisch ordestreven en algemeen Westers humaan rechtsinzicht te verdedigen, dat eigende zich Gerbrandy zó volledig toe, dat het vlees van zijn vlees, been van zijn been werd. Wie in het hitlerdom niet de openbaring van het kwaad, in de Führer niet de geest uit de afgrond, in de Duitsers en hun bondgenoten niet de barbaren herkende, had afgedaan. Dus werd De Geer bij zijn leven dood verklaard. Dus werd over ieder, die niet even gelijk oordeelde het banvonniss gestreken. Dus stelde de Nederlandse regering in Londen zich als geen enkel ander bewind achter de Engelse oorlogsleider, die, overstelpt door aanvankelijk overmachtige buitenlandse aanvallen, in deze jaren ook van binnen uit door de voormalige aanhangers van Chamberlain en diens vredespolitiek belaagd, in de Hollandse eerste minister de onverzettelijkheid en het vertrouwen vond, welke hij onder omstandigheden dat alles wankelde, zo zeer behoefde.

Van 1940 tot 1945 had Nederland in Londen geen encyclopaedische geest nodig, evenmin een diplomaat, geschikt om in verfiynd binnenskamers spel smadelijk verloren macht terug te winnen, ook geen kenner van interne krachtsverhoudingen, historisch denkend, goed er van doordrongen dat politiek de kunst van het mogelijke is en dat men geen ijzer met handen vermag te breken. Gevraagd werden karaktervastheid, laaiende verontwaardiging en heftige haat, drang tot daden, bereidheid het mes, zo nodig het hakmes, te hanteren. De minister-president in oorlogstijd te Londen moest groeien tot de grootte der gebeurtenissen, welke zich over hem uitstortten: hij groeide. De man die in vreedestijd nimmer premier zou zijn geworden, die het door de keerzijde van zijn kwaliteiten, ook niet had kunnen zijn, was wel tot een oorlogsleiderschap bij machte. Dat hij hierbij ook zonder noodzaak sommigen van zich heeft vervreemd, dat zijn kijk vanuit Engeland op Nederlandse toestanden en verhoudingen soms eenzijdig was, dat hij als regeringschef niet minder dan tevoren individualist was, man van invallen, van lievelingsdenkbeelden — wie zal het ontkennen. De vervulling van een ambt wordt echter getoetst op de algemene hoedanigheid, het verloop van een leven wordt gemeten aan de middellijn. De algemene hoedanigheid heeft een hoog karaat. De middellijn is goed zichtbaar en toont geen breuk.

Voor velen, met name voor de jongeren, is op dit ogenblik de staatkunde niet aantrekkelijk. Het burgerlijke is troef. Provincialisme viert hoogtij. Het is al belangenzucht wat de klok slaat. De grote vraagstukken ruimen voor kleine geschilpunten plaats. Een even degelijk als vervelend specialisme werkt verstenend. Politiek moet leven, maar zij lijkt tegenwoordig vaak gestorven, als op de toestand binnen onze grenzen wordt

gelet. Laat men de blik breder rondwaren, zo wordt het schouwspel niet verheffender. Het maakt de indruk dat alle vastigheid wijkt, en er van de vrucht van gestadige inspanning geen sprake is. Wie vandaag wint, verliest morgen. Niet het talent, maar het getal heerst. Macht en domheid geven de doorslag. Recht en inzicht trekken aan het kortste eind. Ook de voor het oog grote staatkunde wordt gestempeld door de vergankelijkheid. Wij in Nederland maken ons druk over huurverhoging, belastingverlaging, kinderbijslag, voetbaltotalisator en subsidie aan genootschappen op levensbeschouwelijke grondslag; het zijn geen onderwerpen die blijvend boeien. Zij die zich inzetten voor de eenwording van Europa als voor een nieuw ideaal, vergeten hoe het Avondland een indrukwekkender samenhang heeft gekend dan heden bereikbaar lijkt, in de christelijke middeleeuwen, een samenleving waaraan de heugenis bijkans vervlogen is, terwijl niemand zich thans nog de pausen en keizers, de beoefenaars van wereldlijk en geestelijk recht herinnert, die in de uitbouw der toenmalige christelijke samenleving in voortdurende onderlinge strijd om bevestiging of versterking van de door troon en altaar in te nemen positie hun beste krachten hebben verteerd. Gerbrandy was staatsman van een klein land. Hij heeft zich een naam verworven, welke evenwel over een eeuw naast die van anderen, enkel een naam wezen zal. Het Nederlandse partijstelsel heeft hij, misschien enige aandrift hiertoe voelend, niet vernieuwd. Persoonlijk heeft hij de afsplitsing van Indonesië als een nederlaag ervaren. Bitter kon hij over de na-oorlogse jaren spreken, hoezeer gelukkig de mildheid van de oude dag hem bij tijden zijn schamperheid deed afleggen. Niettemin blijft het feit, dat hij, die dan toch door de historie is opgestuwd naar een hoge plaats, geweten heeft, wat politieke teleurstelling was. Uit nabije kring ware aan de door Gerbrandy niet geliefde Colijn, uit wijder omgeving ware aan Churchill en Adenauer te herinneren, die aan de avond van hun leven een wereld, anders dan zij zich droomden, moesten aanschouwen. De overwinnaar in de tweede wereldoorlog — Churchill — ziet een voormalige bondgenoot Rusland als de grote verstoorder van de vrede en de vertegenwoordiger van een geest, welke hij in Hitler voorgoed meende neer te slaan. De bewerker van de Westduitse herrijzenis — Adenauer — moet ervaren, hoe de zelfstandigheid van zijn land zo goed als die van Europa, hangt aan een broze draad.

Dus klem, nu wij Gerbrandy als staatsman herdenken, de vraag, wat dit leven metterdaad heeft uitgericht, wat de vrucht is van alle staatkundig bedrijf. Men kan heengaan, betreurd door vriend en tegenstander; geëerd om aan de dag gelegde moed, om onverzettelijkheid, om rechtsgevoel, om de gave als centraal beschouwde punten wezenlijk centraal te stellen. Moet het grafschrift desondanks niet luiden: Tevergeefs en ijdel?

Hij, die wij heden eren, was een christen. Wij wekken soms de schijn meer zeldzaam begaafde mensen dan zondaren te begraven en te veronachtzamen, hoe hier beneden alles in de modder ligt. Wij maken juist aan het graf soms te weinig ernst met het kwaad. Noch het bederf in het persoonlijk bestaan noch de chaotische zelfontbinding in het volkerenleven mogen worden veronachtzaamd. Doch dit geeft geen recht de normen zelf aan te tasten, de tot de mens alleen en met anderen komende eis van het gebod te ondergraven. Gerbrandy was de man van enkele waarheden. Wanneer daaraan getornd werd, was hij meedogenloos. Dan kon hij een

weerspannige Kamer, een tot het uiterst geprikkeld gehoor als in een magische ban houden, niemand en niets ontziend, zijn tegenstanders letterlijk teisterend. Als de geest vaardig over hem werd, rechtte zich de kleine, niet dadelijk indrukwekkende gestalte, de ogen begonnen te fonkelen, de stem werd van krakend staalhard, het gebaar won aan nadrukkelijkheid. De Nederlandse taal verkreeg een zeer eigenaardige, maar tevens uiterst markante hantering. De redenaar, aanvankelijk zijn gedachten schematisch ontwikkelend, liet zich meeslepen, het gemoed schoot vol. Het gehele optreden werd doortrokken van dramatiek. Was het de toneelspeler, die in iedere staatsman schuilt? Was het de zucht naar macht, die zich vermomd als roepingsbesef bij christen-staatslieden juist zo veelvuldig openbaart? Ik zeg niet, dat die dingen geheel ontbraken. Maar wat Gerbrandy in zijn grote ogenblikken zichzelf deed vergeten, en wat de oorzaak is dat wij hem thans herdenken, was het feit, dat de boodschap de drager overweldigde. Tegen het onrecht in wilde hij het recht, tegen bruutheid en verkrachting van alle menselijkheid wilde hij het heilig goddelijk gebod handhaven, in de vergankelijkheid van het ogenblik wilde hij tot de voor immer beslissende keuze nopen, de gewenning aan de alledaagsheid van de tijd door confrontatie met de eeuwigheid doorbreken. De broze mens zag hij tegenover de alleen soevereine God, de schijnbaar vruchteloze rechtshandel hier op aarde mat hij aan de onwankelbare evangelische maatstaf.

Hij heeft daarbij, naar vanzelf spreekt, overdreven, misgetast, verabsoluteerd, hoofd- en bijzaken gebrekkig onderscheiden. Hij is onmiskenbaar aan behoudzucht ten prooi gevallen. Hij heeft zich tegelijk als christen uitgeheven boven de beperktheid van de vertrouwde gang der dingen. Zo kan hij een wegwijzer zijn, voor hen die nu en straks tot nieuwe beslissingen worden geroepen. Zo bepaalt hij, nadat hij gestorven is, ons bij de duurzame gerechtigheid, die wij moeten verwerkelijken terwijl zij zich gelijktijdig hoog over ons welft. De herdenking van Gerbrandy als staatsman spoort aan tot het hooghouden van idealen, tot het bewaren der humaniteit, tot het bestellen van recht.

GERBRANDY EN COLIJN

DOOR

DRS. G. PUCHINGER

I

Bij een herdenking van Gerbrandy mag een korte confrontatie met Colijn niet ontbreken.

Om drie redenen niet.

Allereerst om wat hen scheidt én verenigt; vervolgens omdat zij, met een onderbreking van eigenlijk weinig meer dan een jaar, elkaar zijn opgevolgd in het hoogste staatkundige ambt waartoe de Koningin roepen kan, een ambt dat voordien van antirevolutionaire zijde slechts bekleed is door Mackay, Kuyper en Heemskerk; tenslotte omdat zo grote groepen van ons volk beiden hebben lief gehad en vereerd.

In later jaren zal men opnieuw pogen de verhouding van Colijn en Gerbrandy te reconstrueren. De bijdrage van de tijdgenoot daartoe is slechts een geringe. Toch mag deze laatste niet geheel achterwege blijven. Ook de huidige generatie mag niet geheel nalaten, nu beide staatslieden ons zijn ontvallen, zich in het kort rekenschap te geven van onze visie op beide onvergetelijke antirevolutionaire voormannen.

II

De persoonlijke verhouding tussen Kuyper en Heemskerk én die tussen Colijn en Gerbrandy zou ons antirevolutionairen kunnen leiden tot zelf-onderzoek: tot tweemaal toe werd de erkende antirevolutionaire leider tegen wil en wens vervangen door een andere voorman in het nationale politieke leven. De strijd der generaties en persoonlijke wrijvingen hebben hierbij een rol van betekenis gespeeld.

In beide situaties ligt tragiek, in de dagen van Kuyper en Heemskerk getemperd door de matigende en pastorale invloed van Idenburg, in de veertiger jaren te schrijnender tot uiting gekomen door de internationale crisis waarin Nederland dreigde ten onder te gaan. Heemskerk kon namens het kabinet Ruys de Beerenbrouck aan Kuyper's graf woorden van hulde spreken, maar toen Colijn in Ilmenau begraven werd, drong geen bericht door tot Gerbrandy te Londen, en bij de herbegraving van Colijn in 1947 te Den Haag was Gerbrandy afwezig.

Eenzaam moest Colijn heengaan, de titanentaak van de bevrijding van zijn volk op de schouders gelegd ziende van één der weinigen die binnen

de Anti-Revolutionaire Partij andere wegen ging dan de vereerde leider. Die toch moeilijke opgave heeft Colijn in zijn ballingschap méé moeten torsen naast alle leed dat hij dragen moest van de vereenzaming en het werkeloos toezien. Dat was de weg die God met hem ging, en wij weten dat hij gezwegen heeft, in vol vertrouwen dat die weg *goed* was.

III

Wat was het persoonlijk grondcontrast waaruit het levensconflict tussen Colijn en Gerbrandy voortvloeide, dat thans, met het heengaan van Gerbrandy, aan de geschiedenis ten deel valt?

Het was merkwaardig genoeg een eigenschap, die zij *gemeen* hadden. Ik waag deze als volgt te formuleren, omdat, toen ik eens, in een gesprek met prof. Gerbrandy over Colijn, deze eigenschap noemde, hij deze niet ontkend heeft: *de oudere Kuyper heeft zich aan een zelfde eigenschap van de jongere Colijn geërgerd, als waaraan de oudere Colijn zich stootte bij de jongere Gerbrandy: een robuste zeggingsvorm, als gevolg van een zekere persoonlijke ruigheid, die berustte op karakterkracht.*

In zijn briefwisseling met Idenburg heeft Kuyper herhaaldelijk over Colijn's grove zeggingskracht geklaagd. Al heel snel na Colijn's definitieve weerkeer in het vaderland, op 22 augustus 1910 schreef Kuyper aan Idenburg: „Met Colijn ben ik zeer in mijn schik. Hij durft, hij wil en hij kan. Hij is reeds aan de winnende hand en zal nog meer winnen. Alleen is zijn interieur niet zoo fijn besnaard. Vooral de snaar der teederheid kan zijn geluid geven. Het gemoedelijke is bij hem te veel in den officier en den ambtenaar overgegaan. Toch zal ik het weer wakker krijgen.”

Ook Colijn moet hiervan op later leeftijd iets gevoeld hebben, getuige wat hij in 1937, het jaar van de Kuyperherdenking, over zijn eerste audiëntie bij Kuyper in 1904, in het Kuypernummer van *De Standaard* schreef: „Op het eind van het onderhoud kwam er een ietwat pijnlijk moment. Hij vroeg mijn oordeel over de koloniale paragraaf van het Antirevolutionair Program. Nu was het met die paragraaf zelf wel in orde, maar Kuypers toelichting er op (*Ons Program*) was niet alleen in 1904 grootendeels hopeloos verouderd, althans wat het *sakelijk* gedeelte betrof, maar was ook reeds in 1878 op vele punten niet houdbaar. Ik aarzelde daarom met een antwoord, maar toen hij bleef aandringen, oordeelde ik het maar het beste ronduit voor den dag te komen. Als U, zoo luidde mijn antwoord ongeveer, een prijsvraag uitschrijft waarbij, in gelijk aantal pagina's, het grootst aantal onbruikbare aanbevelingen voorkomt, dan maakt *Ons Program* een goede kans een bekroning te ontvangen.”

Dit was een antwoord à la Gerbrandy, maar is het te veel verondersteld dat er ook tussen Colijn en Gerbrandy zulke „pijnlijke momenten” hebben plaatsgevonden, die terug te voeren zijn tot dezelfde moeilijkheid, nl. dat geen van beiden bereid waren ook aan oudere leiders iets anders dan eigen mening *precies* weer te geven?

Men kan later bestuderen wat de eigenlijke verschilpunten tussen Colijn en Gerbrandy waren: de sociale ontwikkeling, het vrouwenkiesrecht en de lijkverbranding, en de wijze waarop deze vraagstukken in die tijd binnen

de Anti-Revolutionaire Partij gesteld dienden te worden, maar primair zal waarschijnlijk voor de latere historicus zijn dat Colijn niet in staat is geweest de zeer particuliere zeggingskracht van Gerbrandy te aanvaarden. Toen Colijn bijvoorbeeld in een schrijven van december 1928 Gerbrandy's ál te militante optreden in de partij laakte, wees Gerbrandy in een schrijven van 13 december 1928 de kritiek van Colijn af, en beëindigde zijn brief op de meest openhartige wijze met de woorden: „Ten slotte. U spreekt over mijn plaats in onze beweging. Uw brief laat het voorkomen, dat gij mij gaarne een plaats gunt, waar meer te doen is. Zijn Uw daden met die uitlating niet op zulk een wijze in strijd, dat het zwaar valt haar te aanvaarden? — Zakelijk kan bij die daden het gelijk aan Uw kant zijn, dat is niet te mijner beoordeling, formeel geeft gij daaraan uiting op een wijze, die voor mij grievend is. Dat doet mij leed, ook voor U, omdat gij Colijn zijt.”

Colijn was in 1928 niet gewend door vooraanstaande antirevolutionairen aldus te worden toegesproken, evenmin als Kuyper in 1904.

Wie Gerbrandy's brief in zijn geheel beziet, herkent hieruit terstond de Gerbrandy, zoals wij hem allemaal hebben leren kennen: ronduit, geen blad voor de mond, en op de man af. Maar in een tijd waarin Colijn nog als de onomstreden leider van de Anti-Revolutionaire Partij gold, was die brief als geheel vrijwel een impertinentie, die in die jaren moeilijk Gerbrandy's papieren kon doen stijgen in een Colijn-getrouwe partij.

Vormde de kritiek van Kuyper op de jonge Colijn dus een duidelijke restrictie op diens overige waardering voor Colijn, bij Colijn *ontbrak* de openlijke waardering jegens Gerbrandy, want voor hem stond jegens Gerbrandy vast dat er met Gerbrandy inderdaad moeilijk te ploegen en te eggen viel. Moeten wij Colijn dit euvel duiden? Op nationaal vlak had Gerbrandy in 1928 nog geen bijzondere prestaties geleverd, terwijl Colijn reeds in 1904 een koloniaal deskundige van superieur gehalte was gebleken.

IV

De wrijvingen binnen het partijverband zouden echter uitgeroeien tot nationale geschillen bij de kabinetsformatie van 1939.

Ik geloof dat wij er juist aan doen te erkennen dat Colijn en Gerbrandy in 1939 beiden *va banque* gespeeld hebben, zij het ieder op geheel eigen wijze. Beiden speelden met een typisch *nationale* inzet, maar geheel los van, helaas ook tegenover elkaar.

Het is hier niet de plaats de formatie van Colijns vijfde Kabinet te beoordelen, maar vast staat wat Colijn daarmee bedoelde: een ernstige waarschuwing aan de partijleiders het landsbelang niet ál te zeer te koppelen aan de strijd der Kamerfracties. Het merkwaardige nu was dat De Geers formatie in feite hetzelfde beoogde. Terwijl men Colijn ervan beschuldigde min of meer te lijden aan wat wij nu zouden kunnen noemen de Adenauer-ziekte, en men hem verweet geen begrip te hebben voor de kritiek op zijn economisch-financiële politiek, had De Geer, in het voetspoor van de oude Lohman, maar één doel voor ogen: dat het land — met of zonder Colijn — weer zo snel mogelijk een kabinet moest hebben.

Dit achtte De Geer van meer belang dan de strikte handhaving van Colijn's formatiecode „Wie breekt moet helen”.

Dat het De Geer daarbij *uitsluitend* ging om het land aan een kabinet te helpen, blijkt uit diens aanbod aan dr. Colijn op 5 augustus en na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog herhaald op 5 september, om als-nog de leiding van het gevormde kabinet te willen aanvaarden, waarop Colijn echter beide keren *niet* inging.

Men kan inmiddels over Gerbrandy in 1939 oordelen hoe men wil, maar de aanvaarding van zijn ministerschap getuigt van moed: zijn partij was tegen hem, en in het land bezat hij nog geen zó algemene bekendheid dat die hem tot steun kon zijn. Het is die zelfde moed die hem in Londen het premierschap heeft doen aanvaarden onder nog véél moeilijker omstandigheden. Er zijn staatslieden die eerst tot optreden geprikkeld worden, wanneer alles tegen is!

V

De oorlog — de hoofdperiode van Gerbrandy's leven — bracht hem wederom in conflict met Colijn, thans zelfs op internationaal niveau.

Thans speelde een eigenschap van Colijn een rol, die ook Gerbrandy bezat: *hevige impulsiviteit*.

Het oordeel over deze dingen is achteraf schijnbaar gemakkelijk, maar het rechtvaardig afwegen en in rekening brengen van alle factoren die historisch een rol hebben gespeeld blijkt uiterst moeilijk!

Eerlijkheidshalve hebben wij inzake het vertrek van de Koningin en het kabinet naar Londen wél te onderscheiden tussen *de juistheid* van het kabinetbesluit en *de gebrekkige wijze van bekendwording ervan*. Van bekendmaking kon voor het bewustzijn des volks dat achterbleef destijds nauwelijks gesproken worden: men ving het noodlotsbericht op, vrijwel gelijktijdig met het bericht der capitulatie, en wij gevoelden ons als kinderen wier ouders, op het moment dat wij ze het meest nodig hadden, verdwenen waren.

Daarnaast moet er ook aan herinnerd worden, dat wat het besluit zelf betreft, aanvankelijk óók *binnen* de ministerraad oneensgezindheid bestond over deze beslissing, getuige het eerst latere vertrek van de ministers Steenberghe en Van Rhijn.

Maar dat alles neemt niet weg dat wij voor het kabinetsbesluit innig dankbaar kunnen zijn, en het misschien terstond reeds geweest waren, wanneer ons volk daarop had kunnen worden voorbereid door een duidelijke proclamatie, waardoor iedere schijn van een persoonlijke vlucht was voorkomen.

Inmiddels verwekke men achteraf niet de indruk dat Colijn met zijn artikel *Het Einde* van 15 mei 1940 in *De Standaard* enkel een persoonlijke indruk weergaf. Hij was de stem van een geschokt volk. *Hij* had die stem op deze wijze niet *behoren* te zijn, maar hij was het, en hij heeft het op dat moment *willen* zijn tegenover een kabinet dat volgens hem de zaken uit handen was gelopen, terwijl leger en volk z.i. hun moreel bewaard hadden.

Het is eerlijk de gewraakte regels uit het befaamde *Standaard*-artikel

hier weer te geven: „Bij dit alles kwam nu de smadelijke vlucht van de Regeering. Terwijl onze mannen bij honderden en duizenden werden neergeworpen, zochten de Ministers de veiligheid. Daarvoor moge een fraaie juridische constructie opgezet kunnen worden, deze vlucht was psychologisch een fout van zoodanige grootte, dat we de gevolgen ervan nog niet kunnen schatten. Wie gisteren het oor te luisteren legde, op straat of in de huizen, hoorde niet alleen *algemeen* tonen van diepe verslagenheid, maar ook van verbittering en verbeten woede. Men voelde zich door de Regeering in den steek gelaten. Waarvoor moeten wij vechten, zoo hoorden we tal van militairen zeggen, als de Regeering de beenen neemt? Het is ongelooflijk, hoeveel kwaad, althans in een stad als Den Haag, deze houding heeft gesticht. Och ja, we weten wel, dat men allerlei argumenten kan aanvoeren om die vlucht goed te praten, maar dat maakt — we hebben het zelf beproefd — op het volk niet den minsten indruk. We zullen nu maar niet meer gewagen van de ongrondwettige daad om den zetel van de Regeering *buiten* het Rijk te vestigen, hoewel er gelegenheid bestond om hem te verplaatsen naar veiliger gebied *binnen* het Rijk. Omtrent dit alles zullen t.z.t. de verantwoordelijkheden vastgesteld moeten worden. Maar voorloopig blijven we zitten met een in het buitenland gevestigd Kabinet, dat — zoo we ons niet sterk vergissen — het vertrouwen van waarschijnlijk 95 pct. van het Nederlandsche volk mist.”

Sommigen vroegen zich in die verwarde dagen af, of deze regels *wijs* waren, maar niemand voelde ze destijds als verraad aan de Nederlandse zaak.

De schok van het vertrek van de regering, het gebrek daarbij aan normale communicatie, voorkwam een rustige beoordeling van het artikel van Colijn.

Doch Gerbrandy en zijn collega's moeten deze regels als een dolkstoot in de rug hebben gevoeld, en terecht.

Colijn verkeerde echter in de mening dat het zittende kabinet mede schuld droeg aan de ineenstorting van leger en gouvernement, en zo werd het door velen gevoeld in die verschrikkelijke dagen.

Met dat al verdient het thans geen betoog meer dat deze regels van Colijn te betreuren zijn. Vast staat dat persoonlijke teleurstelling, dat hij in die moeilijke dagen politiek vrijwel buiten gevecht was gesteld, hem mede deze woorden in de pen hebben gegeven. Het was op dat moment Colijn's inzicht dat een sterkere regering betere leiding zou hebben gegeven. Dat hij daarbij allereerst dacht aan het gebeurde van 1939, behoeft Colijn's moreel niet aan te tasten, al was zijn kritiek daardoor binnen het Londense kabinet des te meer onaanvaardbaar.

VI

Hierbij voegde zich Colijn's brochure *Op de grens van twee werelden*, waarin hij zich met geen woord tegen het kabinet keerde (De Geer was nog aan de regering) en openlijk herhaaldelijk trouw betuigde aan het Huis van Oranje (blz. 51, 52, 53). Maar het was wel het slechtste moment om de vrede van Versailles en de Europese democratie te bekritisieren, om tenslotte de fatale woorden neer te schrijven: „Het alles domineerende

feit is dan, dat, tenzij er werkelijke wonderen gebeuren, het vasteland van Europa in de toekomst geleid zal worden door Duitschland." (blz. 50).

Waren Amerika en Rusland niet in de oorlog gekomen, Colijn had misschien gelijk gekregen, maar een staatsman mag niet speculeren, vooral niet wanneer zijn volk in nood verkeert, en dient ook *mogelijkheden* in zijn visie te verdisconteren, in dien zin dat hij met spreken beter kan wachten als alles onduidelijk is.

Men kan het het Londense kabinet moeilijk kwalijk nemen, dat het ten tweede male diep in Colijn werd teleurgesteld.

Erkend moet worden dat zeer velen die zomer van het jaar 1940 diep geschokt zijn geweest, ook onder hen die bereid waren het vaderland onvoorwaardelijk trouw te blijven. Maar terwijl de meesten hun speculaties in tientallen gesprekken lucht gaven, beging Colijn, met *zijn* gezag, de onvoorzichtigheid (gelovende dat hij alsnog tot leiding geroepen was!; zie het Woord Vooraf: „Eén moet daarmee beginnen”) zijn opinies schriftelijk vast te leggen.

Colijns blazen als staatsman is daardoor tijdens de bezetting niet smeteloos gebleven, en met name het Londense Kabinet had recht op kritiek, en zo valt het te verstaan, dat Gerbrandy als zijn nationaal-politieke leider aan die kritiek rondborstig heeft uiting gegeven. De gezagspositie van de ministers in Londen was immers aanvankelijk uiterst penibel, en dat juist de meest gezaghebbende staatsman, die in Nederland was achtergebleven, hun autoriteit ernstig schade heeft aangedaan, is en blijft een betreurenswaardig feit, dat ook met het oog op de toekomst niet duidelijk genoeg onderstreept kan worden. Want wat Gerbrandy en zijn collega's onder leiding van H.M. de Koningin hebben volbracht kón immers alleen gedaan worden onder voorbehoud van de morele steun van het *gehele* Nederlandse volk.

VII

De in het vaderland achtergebleven Colijn liet intussen niet na zich dag en nacht bezig te houden met de positie van het in nood verkerende Nederlandse volk. Zijn inzicht in de oorlogssituatie op lange termijn moge — vooral na Frankrijk's capitulatie — gefaald hebben, niet ontkend kan worden dat hij op de meest onbaatzuchtige wijze zich ten dienste bleef stellen van het Nederlandse volk als geheel. Daartoe hield hij dagelijks contact met de achtergebleven politici, en dat waren er zeer velen.

Het verloop van die besprekingen zou een uitvoerige behandeling op zichzelf verdienen.

Na langdurige gemeenschappelijke bezinning traden twee „bewegingen” op: enerzijds de Nederlandse Unie onder leiding van mr. J. Linthorst Homan, prof. dr. J. E. de Quay en mr. J. Einthoven, en daartegenover anderzijds de spreekbeurten van dr. H. Colijn en prof. dr. J. R. Slotemaker de Bruïne.

Men kan Slotemaker's rede profetischer achten dan die van Colijn, maar gezamenlijk hebben ze duizenden en duizenden in den lande die zomer met hun woord moreel gesteund.

Wat Colijn echter pas later inzag, en wat hij eerst niet kon en wilde

geloven, was, dat wij als Nederlands Volk in politicus tijdelijk geheel buiten spel geplaatst waren, en dat wij in feite onmachtiger waren dan de door hem onmachtig geachte wettige regering in Londen.

Deze vergissing inzake de concrete situatie waarin wij ons bevonden had zijn gelukkige zijde: de politieke contacten van de zomer 1940 hebben mede de geboortegrond gevormd van later illegaal verzet.

Hier is de scharnier gelegen van Colijn's positie in oorlogstijd.

Het is namelijk even onjuist om niet royaal uit te komen voor *de fouten* die Colijn maakte, als te suggereren dat Colijn alléén *die fouten* heeft gemaakt.

Langzaam is het verzet gegroeid in Nederland. Het leefde sinds 10 mei 1940 in het hart van alle trouwe Nederlanders, maar *het hoe* is ons eerst o zo langzaam duidelijk geworden, door de steeds grover optredende terreur der Duitsers en door de steun die wij elkaar hebben gegeven in de spontane opbouw van het verzet.

In die eerste fase van opbouw van het verzet heeft ook Colijn zijn plaats. Deels door middel van het deelnemen aan besprekingen met andere politieke leiders, deels door de activiteit van de christelijke politieke en andere organisaties waarin Colijn leiding gaf. Colijn's arbeid in 1940 en 1941 stimuleerde het „illegale verzet” zoals ook Colijn met het verzet is meegegroeid, al heeft hij de latere opbouw van het verzet, tengevolge van zijn gevangenneming, niet meer in Nederland mogen meemaken.

Niemand minder dan Colijn's politieke tegenstander, dr. W. Drees, heeft Colijn's activiteit inzake de opbouw van het verzet duidelijk erkend in het boekwerk *Een groot Vaderlander*, dat in 1947 ter herinnering van Colijn is gepubliceerd: „*Daarbij heeft Dr. Colijn, zoo lang hem de mogelijkheid werd gelaten, medegewerkt met de kracht, den moed en de vastberadenheid, die hem kenmerkten en die ook den tegenstander eerbied inboezemden*” (blz. 31).

VIII

Waar toe aan dit alles — waaraan voor ons land en voor onze Anti-Revolutionaire Partij zoveel tragiek is verbonden — herinnerd in een Gerbrandy-nummer van *Anti-Revolutionaire Staatskunde*?

Omdat wij weten dat Gerbrandy de historie recht wilde doen, en het dus zeker niet tegen zijn geest ingaat, te herinneren aan de positie van iemand, die eens zijn grote tegenspeler binnen de Anti-Revolutionaire Partij was, helaas ook in de grootste crisis van het Vaderland die beiden beleefden.

En wat de antirevolutionaire kring aangaat, deze vormt de partij van Colijn én van Gerbrandy. Zo ergens dan dient binnen de boezem van deze partij hun *beider* positie ruim besproken te kunnen worden.

Daarbij doen wij er goed aan ons te herinneren dat de gezagspositie van het Londens kabinet in 1940 niét overschat mag worden. Niet alleen in Nederland, ook in het toenmalige, nog niet bezette, Nederlands-Oost-Indië, werden naast begrip voor, ook bittere klanken over het vertrek van het kabinet vernomen, zelfs binnen hoge kringen. Al spoedig na aankomst van het kabinet te Londen moest men een afgevaardigde naar

Batavia zenden, om het besluit van het vertrek van het kabinet toe te lichten.

Te menen dat alleen Colijn kritiek had in mei 1940 zou onjuist zijn. Te suggereren dat alleen diegenen later aan het actieve verzet deelnamen die het vertrek van het kabinet *direct* goedkeurden, ware eveneens een vertekening van de toenmalige situatie. De waarheid is dat met zijn vertrek naar Engeland het gezag van het Nederlandse kabinet *inderdaad* bij een groot deel van het Nederlandse volk een gevoelige klap had ontvangen. Ook schreef de oude Hofprediker ds. W. L. Welter niet geheel zonder aanleiding zijn ontroerend gedicht:

13 Mei 1940

Neen, 't was geen vlucht die U deed gaan
Maar volgen, waar God riep;
'k Vraag niet, wat in U is doorstaan,
Een strijd hoe zwaar, hoe diep.

Wij knielen naast en met U neer,
Tot God de blik, de hand;
Geef Neerland aan Oranje weer,
Oranje aan Nederland.

En kome dan wat komen mag,
W'aanbidden, zwijgen stil.
De nacht zij zwart, omfloerst de dag,
Geschiede Heer, Uw wil!

Maar juist de herinnering aan al deze „onzekerheden” verhoogt de eminente prestatie van Gerbrandy: het aftreden van minister De Geer bood de gelegenheid tot een formeel nieuw begin inzake het oorlogsbeleid van het Nederlandse Kabinet, en dat dit formele begin ook aanvaardbaar gemaakt werd voor het Nederlandse volk als een nieuwe fase, waarin alles op alles gezet zou worden om de vijand te verslaan, is vooral te danken aan de inspirerende kracht van Koningin Wilhelmina én minister Gerbrandy.

Met het optreden van Gerbrandy ving een nieuwe, ditmaal beslissende aera aan van het Nederlands beleid te Londen, en dat die nieuwe fase sterk verbonden is aan de persoon en overtuiging van Gerbrandy, heeft hem verheven tot één onzer nationale figuren in een periode waarin wij zulk een nationale figuur naast ons Vorstenhuis heel sterk nodig hadden.

IX

Nu kan men de vraag stellen: moet Colijn in dit alles niet diametraal *tegenover* Gerbrandy geplaatst worden?

Juist dat geloof ik, ondanks alle tegenstellingen, niet!

Het is waar, Colijn vertoont in de eerste bezettingsmaanden via enkele publikaties onmiskenbaar zwakke plekken, maar het zijn inmiddels de *zwakke* momenten geweest van een erkend *sterk* staatsman.

Het opmerkelijke is dat Gerbrandy te Londen de taak volbracht heeft, die men in voorgaande jaren Colijn toebedeelde: *die van de sterke regent, die wist wat hij wilde, en zijn volk door de branding heenbracht.*

Dat Colijn's zwakte tijdens de eerste bezettingsmaanden geen wezenlijke trek was, maar een zijnerzijds verkeerd zien en in wezen een verkeerde speculatie tot achtergrond had (hoezeer Colijn juist poogde tegen speculatie te waarschuwen, zie zijn artikel in *De Standaard* in 1940), moet ook Gerbrandy later hebben aangevoeld. Het viel mij daarbij wel eens op dat Gerbrandy de laatste jaren iets milder werd in zijn oordeel over Colijn. Zelfs zei hij mij eens: „Och, ik ben er van overtuigd, dat wanneer Colijn bij ons in Londen was beland, wij hem al heel vlug in het goede spoor hadden gekregen.”

Vervulde Gerbrandy énigermate de taak die anderen van Colijn verwacht zouden hebben, het is óók waar dat Colijn al heel snel gewerkt heeft *in de geest van de Londense regering*, door in Nederland al spoedig het verzet mee te organiseren. Dat Colijn dat met grote voorzichtigheid heeft gedaan, om geen ontijdige slachtoffers te maken, is begrijpelijk. In diezelfde geest wachtte Gerbrandy zich er wel voor te Londen voor de radio ál te krasse verzetsadviezen te geven, om te voorkomen, dat in het bezette vaderland onnodige spanningen werden gewekt, die toch geen directe vruchten konden dragen.

Het is jammer dat sommige politieke tegenstanders van Colijn wél op zijn zwakke momenten gewezen hebben gedurende de eerste bezettingsmaanden, maar aan zijn vroegtijdig organiseren van het verzet plegen voorbij te gaan.

Wat Gerbrandy in de oorlogsperiode echter bóven Colijn plaatst, is dat Gerbrandy oneindig veel grotere verantwoordelijkheid heeft gedragen dan Colijn, en dat hij geen ogenblik heeft gearzeld inzake de koers.

X

Maar daar is nog een andere reden, waarom wij de persoonlijkheden van Colijn en Gerbrandy tezamen dienen te bezien, en dat raakt beider *nationale* instelling én de vaste wil om daaraan te *verbinden* het behoud van *eigen* levensovertuiging.

Die trek is bij beide staatslieden eigenlijk het hoofdmoment van hun politieke overtuiging.

Colijn en Gerbrandy stonden een praegnant *calvinistische* levensovertuiging voor, maar stelden die overtuiging en zichzelf ten dienste van de *natie als geheel*.

Zij voorkwamen daarbij twee kardinale fouten.

De fout om eigen beginselen te handhaven en te ontwikkelen, maar binnen eigen kring het levend contact met de natie als geheel kwijt te raken. *En* de fout om zich tot de natie te wenden, daarmee volop in contact te treden, maar *eigen* overtuiging in feite prijs te geven, *eigen* geschiedenis niet meer te kennen.

Dit samengaan van *eigen* overtuiging en het bezitten van een *nationale* instelling, is de *moeilijke* erfenis die Colijn en Gerbrandy ons als taak

achterlaten, waarbij zakelijk valt op te merken dat zij beiden uitgingen van een specifiek calvinistische levensovertuiging.

Hiér ligt voor ons met name hun erfenis gereed, en dáárom is de bestudering van hun levensloop voor de Anti-Revolutionaire Partij van belang. Wij kunnen immers inzake hun levensinstelling niet volstaan met er over te theoretiseren, wij dienen vóór alles kritisch tegenover onszelf en elkaar te staan, in onze poging én confessioneel én nationaal te denken en te handelen.

Hun leven overdenkend blijft voor ons bij Gerbrandy voorop staan de wijze waarop hij Nederland in de oorlog gediend heeft, een wijze, zo karaktervol, dat hij daarom altijd een voorbeeld voor ons zal blijven.

Misschien zullen wij eens als natie zulk een voorbeeld wederom hard nodig hebben, en reeds daarom verdient hij een plaats in ons nationale heiligdom, ook voor de komende geslachten . . .

MODERNE ECONOMISCHE POLITIEK

DOOR

PROF. DR. T. P. VAN DER KOOY

In het huisorgaan van de Standard Oil Company heeft de Amerikaanse auteur Stuart Chase onlangs een artikel gepubliceerd onder de titel: *What are we talking about?* Hij wees daarin op het verschijnsel, dat in de Verenigde Staten het spraakgebruik de stormachtige ontwikkeling van het economisch stelsel kennelijk niet kan bijhouden. En hij is niet de enige, noch de eerste, die daarop de aandacht heeft gevestigd. Ik noem slechts de bekende economen Kenneth E. Boulding en John Kenneth Galbraith, de bedrijfssocioloog Peter F. Drucker, de advocaat Adolf A. Berle jr., mensen die een grondige theoretische en praktische kennis van het Amerikaanse bedrijfsleven bezitten. Wij denken in cliché's, wij werken met een verouderde terminologie, wij schermen met verschaalde leuzen, zo houden zij telkens weer hun lezers voor. Want de oude begrippen, die door het voortdurend gebruik in de politieke strijd, in de openbare gedachtenwisseling en in de wetenschappelijke arbeid een zo vertrouwde klank hadden gekregen, blijken niet meer te kloppen op de werkelijkheid. Aanvankelijk onopgemerkt, maar met toenemende versnelling, heeft zich op allerlei gebied een ontwikkeling baan gebroken, die het werkelijkheidsbeeld zodanig heeft gewijzigd, dat het oude begrippenapparaat daarop niet meer van toepassing is.

Economische structuurverschuiving

Boulding legde sterke nadruk op het feit, dat de meeste economische beslissingen niet meer tot stand komen doordat een bepaalde persoon ze op eigen gelegenheid neemt, doch in het kader van een organisatie. Reeds in 1950 poneerde hij de stelling, dat het niet langer mogelijk is het economisch leven los van de overige aspecten der maatschappelijke verschijnselen te bezien, en dat het nodig is, een conceptie van „de structuur der maatschappelijke werkelijkheid” aan de economische theorie ten grondslag te leggen. Enkele jaren later beschreef hij de *organizational revolution*, waaronder hij verstond de toeneming, in omvang, van ondernemingen, organisaties van belanghebbenden, en openbare diensten, waardoor de structuur der volkshuishouding principieel is gewijzigd. Ook in latere publikaties tracht hij met begrippen, onder meer ontleend aan de biologie (ecosysteem en homeostasis) en de mechanica (communicatie en informatie), tot een wetenschappelijke doorlichting van deze uitermate gecompliceerde structuur te komen. De ethische, psychologische en politieke consequenties van deze structuurwijziging hadden daarbij ook zijn volle belangstelling¹⁾.

¹⁾ Van Boulding's geschriften noem ik hier: *A reconstruction of economics*, New

Ook Galbraith heeft zich bezig gehouden met de concentratie van economische macht die zich in Amerika voordoet. Hij vroeg zich af, hoe het mogelijk is dat deze concentratie gepaard gaat met een toeneming van de produktie en een spreiding van koopkracht, als zich nog nooit in de geschiedenis hebben voorgedaan. Men had immers altijd gedacht, dat alleen concurrentie deze gunstige gevolgen kon hebben. Galbraith zocht de verklaring in zijn theorie van de *countervailing power*, d.w.z. in de stelling, dat het bestaan van een sterke concentratie van macht op een markt de tendentie oproept, dat ook de macht aan de overzijde der markt zich gaat concentreren, zodat beide machten elkaar in evenwicht gaan houden. In 1952 publiceerde hij deze theorie, en zes jaar later ging hij dieper in op de enorme toeneming van het nationaal inkomen en de spreiding van welvaart over de bevolking, waardoor de economische problematiek in de *affluent society* ingrijpend is veranderd. Galbraith is van mening, dat er een achterstand is in de voorziening van collectieve, publieke behoeften (onderwijs, verkeerswezen e.d.), vergeleken bij de individuele, particuliere behoeften²).

Drucker heeft een reeks boeken geschreven, die voornamelijk handelen over het moderne grootbedrijf in de industrie, en de consequenties van de massaproductie voor de sociale verhoudingen in de onderneming, in de volkshuishouding en in de internationale samenleving. Hij schrijft, in een positief-christelijke geest, over „menselijke waarden en normen”, die in de samenleving moeten worden aanvaard, wil de accumulatie van kennis en macht niet tot een catastrofale ontwikkeling leiden. Drucker is voorstander van handhaving van de particuliere onderneming, in het belang van de vrije samenleving, maar acht daarvoor nodig de invoering, binnen de onderneming, van een op zelfbestuur van het personeel berustende bedrijfsgemeenschap, die belast wordt met de zorg voor bedrijfsveiligheid, sociale fondsen, personeelszaken, voorlichting van het personeel, produktiviteitsbevordering en dergelijke. De leiding der onderneming, zo zegt hij, krijgt daardoor de handen vrij voor haar speciale functie, namelijk het vaststellen van de beleidslijn, het maken van plannen, en het regelen van de organisatie voor de uitvoering ervan³).

Berle interesseert zich voornamelijk voor de wijze, waarop de concentratie van economische macht zich gedurende de eerste helft van deze eeuw heeft afgespeeld, namelijk door middel van de rechtsvorm der naamloze vennootschap. Hij noemt dit proces „de twintigste-eeuwse kapitalistische revolutie”, en acht deze daardoor gekenmerkt, dat de aan-

York, 1950; *The organizational revolution*, New York, 1953; *Principles of economic policy*, Englewood Cliffs, 1958. Tot mijn spijt kan ik in het kader van dit artikel niet ingaan op de interessante gedachtenwisseling van Boulding met Reinhold Niebuhr, waarbij Boulding, als Quaker, vooral de vrijheid, en Niebuhr, als Lutheraan, vooral de rechtvaardigheid onderstreept. Zie *The organizational revolution*, deel III.

²) J. K. Galbraith, *American capitalism*, Londen, 1957; *The affluent society*, Londen, 1958. Interessant is in dit verband het opstel van de Russische economist S. Stroumilin, *Du socialisme au communisme* (in de bundel *Le communisme aujourd'hui et demain*, Parijs 1960), waarin wordt betoogd dat bij toenemende overvloed in de socialistische maatschappij op een gegeven ogenblik de nadruk moet worden gelegd op uitbreiding van de produktie van collectieve goederen.

³) Ik noem slechts: P. F. Drucker, *The future of industrial man*, New York, 1942; *The new society*, New York, 1949; *The landmarks of to-morrow*, Londen, 1959.

passing van vraag en aanbod meer een politiek dan een economisch proces is geworden, en dat de investering van risicodragend kapitaal niet meer afhankelijk is van het oordeel van de particuliere kapitaalbezitter. Wat dit laatste betreft, moet hier worden gedacht aan de interne financiering, en aan de institutionele beleggers. De in handen van de leiders van grote naamloze vennootschappen geconcentreerde economische macht vindt haar grenzen in de publieke opinie en in de mogelijkheid van overheidsingrijpen. Men kan het ook aldus stellen, zo schrijft Berle, dat de concernleiding, die uiteraard op grote schaal gebruik maakt van het middel der *planning*, daardoor genoodzaakt is rekening te houden met „filosofische overwegingen”. Want de kopstukken van het economisch leven zijn verplicht te zorgen voor voortzetting en opvoering van de produktie, en voor verschaaffing en behoud van werkgelegenheid. Bij hun beslissingen dragen zij mede verantwoordelijkheid voor een stuk nationaal bestaan. Het overheidsbeleid en het particuliere economische beleid moeten op elkaar ingesteld zijn, en beide moeten afgestemd worden op „de algemeen aanvaarde opvattingen ten aanzien van waarden en idealen”⁴).

Het is niet mijn bedoeling, in dit artikel de belangrijke beschouwingen van de vier genoemde Amerikaanse auteurs nauwkeurig te bezien. Ook ben ik mij bewust, dat mijn weergave van hun denkbeelden slechts onvolledig en gebrekkig is. Het ging er mij alleen om, aan de hand van een losse greep in de Amerikaanse literatuur van het laatste decennium, een globale indruk te krijgen van de belangrijke verschuivingen die in het economisch leven daar te lande, en in het denken daarover, de laatste tijd zijn opgetreden. Men zou ook nog aan de welbekende boeken van de socioloog-journalist Vance Packard kunnen denken, die over uitwassen van de moderne reclame, van het moderne standsbefes, en van de moderne produktie- en verkoopmethoden, tamelijk gechargeerde, een puriteinse geest ademende beschouwingen het licht deed zien, waaruit voornamelijk zou blijken dat de consument het willoos slachtoffer is van uitbuiting door de producenten van consumptiegoederen⁵). De psycholoog-econoom George Katona kwam op grond van uitgebreide statistische onderzoeken tot een meer genuanceerd beeld, al is hij wel van mening dat de voorlichting van de consumenten, in het belang van de functionering en groei van het economisch proces, verbetering behoeft⁶). Beiden, Packard en Katona, behandelen hun onderwerp in verband met de vraag, of de „democratie” in het economisch proces, in de zin van de zelfstandige keuzemogelijkheid van de consument, voldoende tot haar recht komt. Inderdaad is deze normatieve probleemstelling, niet

⁴) A. A. Berle jr., *The twentieth-century capitalist revolution*, Londen, 1955; *Power without property*, Londen, 1960. Berle noemt ook nog de beperking die de macht van de individuele onderneming ondergaat door het bestaan van oligopolistische verhoudingen, d.w.z. waarbij de markt wordt beheerst door slechts enkele grote, van elkaar onafhankelijke producenten. Hij merkt hierbij op, dat zuiver oligopolie meestal niet bestaat, aangezien er op de meeste markten ook nog verscheidene kleine aanbieders zijn. Over de economische implicaties van deze marktform cf. de rede van prof. dr. H. J. Witteveen, *Winsttaandeel en economische groei*, opgenomen in *De Economist*, maart/april 1961.

⁵) V. Packard, *The hidden persuaders*, New York, 1957; *The status seekers*, Londen, 1959; *The waste makers*, New York, 1960.

⁶) G. Katona, *The powerful consumer*, New York, 1960.

alleen aan de consumptie-, maar ook aan de produktie-zijde van het economisch proces van groot belang. Zij heeft, algemeen gesproken, betrekking op de eisen die moeten worden gesteld om het menselijk leven tot zijn recht te doen komen, of, wil men, om het menselijk bestaan „leefbaar” te doen zijn.

Ik zou de wijzigingen die in de Amerikaanse maatschappij, en in het denken daarover, zijn opgetreden, aan de hand van de weergegeven beschouwingen als volgt willen samenvatten. In plaats van het kompas der vrije prijsvorming op de markt, is de balans van elkaar in evenwicht houdende machten het belangrijkste instrument voor de vaststelling van investerings- en produktie-programma's, en dus voor de allocatie van produktiemiddelen geworden. Want er zijn in de meeste sectoren van het economisch leven zeer grote ondernemingen en conglomeraten van ondernemingen ontstaan, benevens zeer grote organisaties van de onderscheidene categorieën van economische subjecten. Alleen reeds de grote omvang van ondernemingen en organisaties maakt de beslissingen die zij nemen, relevant voor de volkshuishouding als geheel. De macht in het bedrijfsleven is in handen gekomen van de ondernemingsleiding, aangezien particuliere aandeelhouders en institutionele beleggers van hun eigendomsrechten geen gebruik kunnen of willen maken. De leiding der onderneming moet met het bestaan van andere grote ondernemingen en organisaties (waaronder vakverenigingen van arbeiders) en met het optreden der overheid rekening houden. De overheidsactiviteit heeft zich sterk uitgebreid, door toeneming van de publieke bestedingen ter voorziening in collectieve behoeften, en de overheidsuitgaven worden mede met het oog op het conjunctureel effect gemanipuleerd. De produktie van consumptiegoederen is overvloedig, en angstvallig wordt er op gelet, of de kooplust en koopkracht van het publiek niet afnemen, aangezien dit tot stagnatie in de produktie zou leiden. Binnen de onderneming eist de verhouding tussen de leiding en de onderscheidene groepen van het personeel de aandacht op. In dit verband moeten nog de verkorting van de arbeidsduur, de groei van de sociale fondsen en de procentuele afneming van het aantal ongeschoolde arbeiders in de industrie, met op de achtergrond een ongekend snelle technologische vooruitgang, worden genoemd. Bij het denken over al deze verschijnselen en vraagstukken neemt de bezorgdheid voor „de leefbaarheid van het bestaan” een ruime plaats in.

Religieuze bezinning

Met het oog op deze bezorgdheid behoeft het geen verwondering te wekken, dat bij de uiteenzettingen van de genoemde auteurs hun levensbeschouwelijke instelling min of meer duidelijk aan de dag treedt. Blijkbaar zien zij geen kans meer, in deze tijd van omwenteling en verschuiving het spel van de zogenaamde puur-wetenschappelijke neutraliteit verder te spelen. Evenmin is het vreemd, dat ook onderscheidene pogingen worden ondernomen, om de hedendaagse problematiek van expliciet-christelijk standpunt te benaderen. Ik denk hier allereerst aan de serie werken, die de *National Council of Churches of Christ*, daartoe in staat gesteld door de *Rockefeller Foundation*, van 1953—1955 te New

York deed verschijnen⁷⁾. Daarin zijn bijdragen opgenomen van de economisten Boulding, Clark, Knight, Bowen; van de theologen Bennett, Niebuhr, Bromley Oxnam, Dudley Ward, en van vele anderen. Howard R. Bowen schreef een beknopte samenvatting⁸⁾.

Het gebod van de naastenliefde, zo zegt hij, moet ook in het economisch leven centraal staan. Daaruit vloeien „secundaire doeleinden” voort, zoals produktiviteit, vooruitgang, gemeenschap, zelfverwerkelijking en zelfontplooiing, arbeidsvreugde, zekerheid, vrijheid en rechtvaardigheid. Met dien verstande, dat aan geen van deze beginselen onevenredige nadruk mag worden gegeven: naar een harmonisch evenwicht moet worden gestreefd. Het economisch handelen gaat niet op in het technische probleem van de meest doelmatige wijze van realisatie van gegeven doeleinden; ook de keuze van doeleinden behoort tot dat handelen. Mede in verband met de splitsing van eigendom en leiding in de onderneming, en het inzicht dat op den duur de winst afhangt van de bijdrage der onderneming aan de maatschappelijke welvaart, zijn veel leidende figuren in het bedrijfsleven tot het besef van hun sociale verantwoordelijkheid gekomen. Niet alle vraagstukken van stabiliteit, zekerheid, rechtvaardigheid, arbeidsvreugde en dergelijke, kunnen echter door de ondernemingsleiding op eigen gelegenheid worden opgelost: de medewerking van andere groepen en van de overheid is daarvoor nodig. Want in de soorten en hoeveelheden der goederen en diensten, die de volkshuishouding voortbrengt, en in de omstandigheden waaronder de produktie geschiedt, moet „het gehele waardenpatroon van de samenleving” zich weerspiegelen. Het is dan ook te betreuren, dat de wetenschap der economie uitgaat van de maximalisatie van het nationaal inkomen als enig doel van het economisch leven, en de beschouwing der overige waarden aan „anderen” wil overlaten. Op deze wijze wordt de economie ongeschikt om de werkelijk grote vraagstukken van het economisch leven te behandelen, zo meent Bowen⁹⁾.

In 1959 heeft de redactie van *Harvard Business Review* een aantal artikelen, die de laatste tien jaren in dat tijdschrift waren gepubliceerd, en die voornamelijk handelden over wat zij noemt „de diepte-dimensie van de ondernemingsleiding”, in een bundel verzameld¹⁰⁾. Onder de auteurs treffen wij zakenlieden en hoogleraren, onder de laatsten economen en theologen aan. Bij de zakenlieden blijkt het begrip te bestaan voor hun verantwoordelijkheid jegens degenen die in de onderneming werken, en tegenover de samenleving als geheel. Men vindt daar belangstelling voor „filosofische vooronderstellingen” en „centrale waarden”, aangezien duidelijk is geworden dat deze niet alleen aan „de cultuur”, maar ook

⁷⁾ A. Dudley Ward (ed.), *Goals of economic life*; K. E. Boulding, *The organizational revolution*; H. R. Bowen, *Social responsibilities of the businessman*; E. E. Hoyt e.a., *American income and its use*; A. Dudley Ward, *The American economy*; J. C. Bennett e.a., *Christian values and economic life*.

⁸⁾ H. R. Bowen, *Findings of the study* (in: *Christian values and economic life*, deel II) en *Ethics and economics* (a.w., deel IV).

⁹⁾ Deze gedachtengang is in grote trekken verwant aan de door mij sedert 1950 naar voren gebrachte opvattingen.

¹⁰⁾ E. C. Bursk (ed.), *Business and religion*, New York, 1959.

aan het bedrijfsleven ten grondslag liggen. In dit verband treft ook de uitspraak, dat men, door de ervaring geleerd, tot de overtuiging is gekomen, dat de wetenschap, wanneer zij geen rekening houdt met „zedelijke normen”, op een dwaalspoor kan leiden. Er bestaat behoefte aan het opstellen van beginselverklaringen, waarin de leiding der onderneming haar „bedrijfsfilosofie”, haar visie op de voor de onderneming relevante „zedelijke normen” neerlegt.

Wat de hoogleraren betreft, trekt vooral het opstel van Boulding, over de religieuze grondslagen van de economische vooruitgang, de aandacht. Hij wijst er op, dat het welslagen der economische instellingen niet afhangt van de aard dezer instellingen, maar van de aard van de gehele cultuur, waarin zij begrepen zijn. Het godsdienstig leven neemt daarbij een sleutelpositie in. Zo heeft de „protestantse ethiek” sterke nadruk gelegd op de persoonlijke verantwoordelijkheid. Bovendien heeft zij, zo meent Boulding, de beoefening der naastenliefde gereduceerd tot „kleine deugden” als vlijt, soberheid, eerlijkheid e.d. Een en ander heeft tot de groei van het economisch leven krachtig bijgedragen ¹¹⁾. Bovendien heeft de reformatorische ethiek, door de deugd der liefdadigheid, en de leer van het rentmeesterschap, de weg geopend voor wettelijke maatregelen tot vermindering der ongelijkheid in de verdeling van het maatschappelijk inkomen, zoals bij voorbeeld de progressie in de inkomsten- en successiebelasting. Overigens is gebleken, dat bij economische groei het vraagstuk van de rechtvaardige inkomensverdeling, ten gevolge van de stijging van de lage inkomens, op de achtergrond treedt. Ondanks zijn vele verdienstelijkheden, zo gaat Boulding voort, is het oude, individualistische „evangelie” in vele protestantse kerken losgelaten en vervangen door een *social gospel*. Dit is in de eerste plaats gevolg van het feit, dat de individualistische ethiek niet in overeenstemming is met het Nieuwe Testament. Maar bovendien is duidelijk geworden, dat soberheid, spaarzaamheid en vlijt onder bepaalde omstandigheden werkloosheid kunnen veroorzaken, terwijl fluctuaties in de geldswaarde, inflatie en deflatie, tot een herverdeling van rijkdom leiden, die met genoemde deugden in geen enkel opzicht rekening houdt. Ook monopolioïde onvolkomenheden in de markten ondermijnden het vertrouwen in het oude systeem. De tegenstelling tussen ontwikkelde en onderontwikkelde landen draagt voorts krachtig bij tot de bestaande onzekerheid. Het wordt hoog tijd, aldus Boulding, dat de wetenschappen der economie en der „culturele anthropologie” tot een nauwe samenwerking overgaan, teneinde tot een beter stelsel van sociaal-economische politiek te geraken. Mits men maar begrijpt, dat het er niet om gaat of wij kunnen krijgen wat wij willen, maar of wij de juiste dingen willen. Daartoe moeten wij weten, wat de wil van God is, en alleen de ware religie kan ons daarin onderrichten ¹²⁾.

¹¹⁾ Boulding amendeert dus enigszins de beroemde stelling van Max Weber over de z.g. essentiële betekenis van de reformatorische ethiek voor het ontstaan van de kapitalistische geest, doch onderschrijft haar in hoofdzaak. Onlangs heeft de Zweedse historicus Kurt Samuelsson de theorie van Weber aan een grondige historische kritiek onderworpen, en haar onhoudbaarheid aangetoond. K. Samuelsson, *Religion and economic action*, Stockholm, 1961.

¹²⁾ In dit bestek kan ik niet ingaan op de verdere inhoud van deze bundel. Een verdediging van het *social gospel* door Bromley Oxnam treft men aan in *Christian*

Politieke benadering

Het is voor ons van belang, op de verschuiving in structuur van economisch leven en denken in Amerika te letten, aangezien overeenkomstige wijzigingen, zij het een tempo later, en met enig verschil in lokale kleur, zich ook aan deze kant van de oceaan voordoen. In dit verband is het interessant een blik te werpen op de standpunten die in Amerika in de politieke sfeer worden ingenomen met betrekking tot het economisch systeem. Galbraith onderscheidt liberalen en conservatieven¹³), Chase spreekt van liberalen en rechts-radicalen¹⁴). Beide groepen staan nog onder invloed van de negentiende-eeuwse klassieke economie. Zij gaan nog onbewust uit van de verouderde vooronderstellingen van die economie. In de eerste plaats is daar de vooronderstelling van de vrije en volledige mededinging op alle markten, d.w.z. dat de prijsvorming zich zonder bemoeiing van overheidswege voltrekt, en dat geen der marktpartijen enige invloed op de prijs kan uitoefenen. In de tweede plaats moet worden gedacht aan de zogenaamde wet van Say, volgens welke het productieproces juist die hoeveelheid koopkracht ter beschikking van het publiek stelt (in de vorm van inkomsten), die vereist is voor het kopen van het produkt (en daarvoor ook pleegt te worden aangewend). De op deze vooronderstellingen berustende klassiek-liberale politieke desiderata van vrij initiatief, vrij bedrijf en vrije markt, zijn thans even weinig actueel meer als de verontwaardiging van de socialisten over de uitbuiting van de arbeiders, en hun oproep tot klassenstrijd. In de tijd van Adam Smith en Ricardo (en van Marx, die evenzeer tot de klassieke school behoorde) was de mechanisatie der produktie nauwelijks op gang gekomen; in de meeste bedrijfstakken waren vele kleine of middelgrote ondernemingen; de scheiding van ondernemer en kapitaalverschaffer tekende zich nog slechts in geringe mate af; vakverenigingen bestonden niet. De tegenwoordige maatschappij verschilt hemelsbreed van de hunne, en toch worden hun redeneringen nog steeds gevolgd.

Het dichtst bij de klassieke liberalen staat de groep die in Amerika conservatief of rechts-radicaal genoemd wordt. Ik zou deze groep „radicaal-liberaal” willen noemen. Hiertoe behoren degenen, die onder de leus van *free enterprise* de overheidsactiviteit beperkt willen zien tot niet veel meer dan militie, justitie en politie. De sociale en economische wetgeving, de belastingprogressie, de vakbeweging en dergelijke symptomen van *creeping socialism* zouden zij liefst geheel afgeschaft, in ieder geval sterk gereduceerd willen zien. Het „goede oude kapitalisme” achten zij de enige zedelijk verantwoorde wijze van leven, overeenkomstig het *simple gospel*

values and economic life, deel I; de schr. wijst er op, dat het *social gospel* een *whole gospel* is, en dat het de beschuldiging *creeping socialism* te zijn, niet verdient. *Whole gospel* staat tegenover het *partial gospel* van de individualistische ethiek, dat zichzelf als *simple gospel* aanprijst. Het *whole gospel* moet wel worden onderscheiden van het *full gospel*, dat de inzet vormt van een tegenwoordig onder zakenlieden voorkomende sectarische beweging. Ik moet hier ook voorbijgaan aan de opvattingen van Frederick Nymeyer (*Progressive Calvinism*) en Howard E. Kershner (*God, gold and government*, Englewoods Cliffs, 1957), die onderling wel grote verschillen vertonen, doch beide als aanhangers van de door Boulding als *lost gospel* aangeduide individualistische economische ethiek moeten worden beschouwd.

¹³) Zie ook zijn *The liberal hour*, Londen, 1960.

¹⁴) Stuart Chase, *What are we talking about (The Lamp*, vol. 43 no. 1, 1961).

van de individualistische economische ethiek. Van een overheidsbeleid dat door strategische middelen (die op manipulatie van de geldvoorziening neerkomen) de conjunctuurfluctuatie enigermate poogt te nivelleren, zijn zij afkerig. Het stelsel van Keynes, die de onhoudbaarheid van de wet van Say ontdekte, en daaruit de consequentie trok, achten zij niet veel meer dan een boosaardig intellectueel bedrog, dat er op gericht is de ondernemers te benadelen¹⁵).

Ten onrechte rekent deze groep zich wel eens tot het neo-liberalisme, dat voor een „sociale markteconomie” pleit; het is echter duidelijk, dat zij veeleer een „vrije markteconomie” voor ogen heeft. Dit is zeker niet de bedoeling van de neo-liberalen. Dezen zijn immers niet zozeer bevreemd voor overheidsingrijpen als zodanig, als wel voor een bepaalde soort van overheidsingrijpen. Zij zijn op grond van sociale overwegingen vooral verontrust over de concentratie van economische macht bij een beperkt aantal grote ondernemingen. Overheidsoptreden tegen monopolieverschijnselen, teneinde de werking van het prijzenstelsel te herstellen, achten zij „conform”. Mocht een dergelijk optreden geen kans op succes bieden, dan zouden zij voor socialisatie van het monopolistische bedrijf niet terugschrikken. In Duitsland, waar het neo-liberalisme is toegepast, maken sommige neo-liberalen zich er zorgen over, dat de overheid te weinig ingrijpt¹⁶). Naar mij wil voorkomen, is dit zo ongeveer de groep die in Amerika „liberaal” genoemd wordt, en die wij in onderscheiding van de radicale liberalen, wellicht beter „sociale liberalen” kunnen noemen. Zij zijn niet in voldoende mate tot het inzicht gekomen, dat grote concerns en sterke bonden tot het „normale” patroon van ons economisch stelsel zijn gaan behoren, en zijn blijkbaar van mening dat het mogelijk is de concurrentie in het bedrijfsleven, zoals die omstreeks de eeuwwisseling misschien ongeveer bestond, te herstellen.

Chase wijst er op, dat in Amerika niet meer van „kapitalisme” kan worden gesproken, wanneer men althans daaronder verstaat een economisch stelsel waarin de particuliere kapitaaleigenaren beslissen over de richting der investeringen, aan de hand van prijzen, gevormd op vrije markten. Er is daarvoor te veel oligopolie¹⁷), verticale prijsbinding, interne financiering, subsidiëring, sociale wetgeving, vakorganisatie. Ook van „socialisme”, zo zegt Chase, is in Amerika geen sprake, want er is geen publieke eigendom van de zakelijke produktiemiddelen, met centrale leiding van de produktie. Naar mijn mening zou men dit laatste beter „klassiek socialisme” kunnen noemen, in onderscheiding van het moderne socialisme. Binnen dit laatste kunnen wij in West-Europa dan zonder veel moeite een radicale en een meer liberale vleugel onderscheiden. Het liberale socialisme nadert op enkele punten tot het sociale liberalisme. Ik kan hieruit niet concluderen, dat er een tendentie tot toenadering tussen „het liberalisme” en „het socialisme” bestaat, die uiteindelijk wel tot opheffing van het

¹⁵) H. Hazlitt, *The failure of the new economics*, Princeton, 1959.

¹⁶) J. Kahl, *Macht und Markt*, Berlijn, 1956. Zie over neo-liberalisme en neo-socialisme mijn opstel *Welvaartseconomie en welvaartspolitiek* in de bundel *Bene Meritus*, Kampen, 1958, en de daar geciteerde literatuur.

¹⁷) Zie noot 4.

onderscheid tussen deze beide stromingen zou kunnen leiden. Wel behoren uiteraard zowel tot de liberalen als tot de socialisten ook pragmatisten en opportunisten, en die zullen onderling niet zo veel verschillen. Maar men kan bij voorbeeld zeker niet zeggen, dat de radicale liberalen en de radicale socialisten wel naar elkaar toe zullen groeien, wanneer zij maar een beter economisch inzicht verkrijgen. Want hetgeen hen scheidt, is een verschil in wereldbeschouwing.

Ik zou nu de vraag willen opwerpen, of degenen die in Amerika van de *bigness* en *responsibility* van de grote concerns en bonden uit redeneren, in feite niet een soort van „corporatisme” huldigen. Onder „corporatie” versta ik dan een soort van verzamelbegrip voor conglomeraties van ondernemingen en andere organisaties van economische subjecten. Galbraith, met zijn optimistische visie op de *countervailing power*, zou men dan corporatist kunnen noemen, al spreekt hij liever van *American capitalism*. Boulding daarentegen koestert veeleer wantrouwen tegen machtsconcentraties. Hij zou liever zien dat, wanneer een soort van Keynesiaans overheidsbeleid er in zou kunnen slagen een stabiele ontwikkeling van het economisch leven te bevorderen, er een nieuwe opbloei zou komen van de door hem dusgenaamde „protestantse ethiek”, die voornamelijk de zelfverantwoordelijkheid accentueert. Hierin ligt mijns inziens wel een gezond protest tegen een corporatistische overschatting van de groep als structurelement der volkshuishouding verscholen.

Dreigend defaitisme

Het is opvallend, dat men in christelijke kring ten onzent een staalkaart van politieke opvattingen ten aanzien van het sociaal-economisch beleid aantreft. Ook zonder politicografisch onderzoek is wel duidelijk, dat er in deze kring nogal enige figuren zijn, die weinig verschillen van de radicale liberalen. Zij schromen niet er voor uit te komen, dat zij een zekere mate van werkloosheid zouden toejuichen, aangezien naar zij menen de sluipende inflatie hierdoor zou worden tegengegaan; alsof werkloosheid voor de slachtoffers niet een ernstige bezoeking zou zijn. Wanneer de overheid inflatoire tendenties poogt te bestrijden door ongemotiveerde prijsverhogingen tegen te gaan, beschouwen zij dit als een ongehoorde beknotting van de vrijheid der ondernemers. Wanneer de vakbeweging meehelpt aan een ordelijke ontwikkeling van het niveau der geldlonen, maar daartegenover op matiging van de stijging der kosten van levensonderhoud aandringt, menen zij dat de vakverenigingen zich bemoeien met dingen die hun niet aangaan. Wanneer gestreefd wordt naar een sluitend systeem van sociale verzekering, kunnen zij daarover slechts smalend spreken als van een „verzorging van de wieg tot het graf”, alsof er in het leven niet voldoende onzekerheden ter persoonlijke beslissing overblijven.

Er zijn er in christelijke kring ook, die grote gelijkenis met de sociale liberalen vertonen; anderen doen in hun politieke desiderata denken aan liberale of misschien zelfs radicale socialisten. Misschien is er ook sprake van een zekere corporatistische overschatting van de mogelijkheden die de

publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie bieden kan (al mag men deze ook niet onderschatten). Men krijgt de stellige indruk, dat de principieel-christelijke bezinning op de sociaal-economische problemen van de dag, niet tot een redelijke mate van overeenstemming heeft mogen leiden. De hierdoor ontstane onzekerheid is er waarschijnlijk mede oorzaak van, dat het contingent pragmatisten en opportunisten in christelijke kring niet onaanzienlijk is. Blijkbaar zijn zij van mening, dat christelijk realisme een sceptische houding ten aanzien van de mogelijkheid van beïnvloeding van het maatschappelijk leven naar de eis van het christelijk beginsel medebrengt.

Soms krijgt men de indruk, dat niet in voldoende mate wordt begrepen, dat het als onhoudbaar prijsgeven van de klassiek-liberale ficties van automatisch marktevenwicht, betalingsbalansevenwicht en conjunctureel evenwicht, tot een grondige herziening van de wijze van beleidsvoering, ook in de publieke sfeer, moest leiden. Er is een interdependente samenhang van produktie, werkgelegenheid, consumptie, prijs- en loonpeil, investeringen, belastingdruk, geldhoeveelheid en in- en uitvoer. Gestreefd wordt naar stijging van de produktie, voorkoming van werkloosheid, redelijke inkomensverdeling, internationale economische integratie, hulp aan onderontwikkelde gebieden. Vereist is dus de hantering van beleidsinstrumenten in de vorm van begrotingen, modellen, alternatieve plannen, waaraan prioriteitschema's ten grondslag liggen. Het is te verstaan dat een en ander op de ondeskundige toeschouwer, vooral wanneer deze aan de werkwijze van de traditionele rechtsstaat verknocht is, een verwarrende en ontmoedigende indruk maakt, en dat hij meent dat de politiek is verworden tot een aaneenschakeling van compromissen, waarbij nu aan deze, dan aan gene groep van belanghebbenden een materieel voordeel wordt toegeworpen¹⁸⁾.

Het zou naar mijn mening defaitistisch zijn, indien men het moderne economische overheidsbeleid als niet veel meer dan een onverteerbaar brok onprincipiële zakelijkheid ging beschouwen. Wij zagen, dat in deze tijd de ondernemingsleiding tot het besef komt, dat een juiste opvatting van haar economisch gekwalificeerde functie tevens een roeping en verantwoordelijkheid ten opzichte van de „normen en waarden der samenleving”, en voor „het behoud der democratie”, aan het licht doet komen. Het zou wel bijzonder tragisch zijn, wanneer in hetzelfde tijdsgewricht de overheid, als draagster bij uitstek van de functie der behartiging van de sociale gerechtigheid in het publieke leven, en in die kwaliteit geroepen mede leiding te geven aan de volkshuishouding, de normatieve structuur van dit vitale terrein van werkzaamheid uit het oog zou verliezen. Daarvoor is ook allerminst aanleiding. Want bij de opstelling van prioriteitschema's en van de overige vooronderstellingen die ten grondslag liggen aan de begrotingen en plannen, alsmede bij de regelmatig vereiste herziening daarvan, en bij de telkenmale noodzakelijke tussentijdse maatregelen, spelen vele kwalitatieve overwegingen en motieven een rol. Zij

¹⁸⁾ Zie het artikel van B. Goudzwaard, *Prioriteitschema en parlement in A.R. Staatskunde*, januari 1961.

berusten op een verantwoordelijke positiekeuze tegenover een veelzijdige normativiteit, waaraan zelfs „de waarden en normen die door de samenleving zijn aanvaard” moeten worden getoetst.

Een kenmerk van „christelijk-sociaal beleid” zal daarbij naar mijn mening zijn, dat er naar wordt gestreefd de enkeling, de groep en de overheid in de economische ontwikkeling, ieder naar eigen aard, steeds zoveel mogelijk tot hun recht te doen komen. Op die wijze kan worden getracht de eenzijdigheden van liberalisme, socialisme en corporatisme zoveel mogelijk te vermijden, en een harmonische realisatie van zelfverantwoordelijkheid, gemeenschapsvorming en gerechtigheidshandhaving te bereiken. Ik geloof dat deze visie een zekere bruikbaarheid bezit als globale richtlijn voor nadere bezinning op een problematiek, die voor „de leefbaarheid van het menselijk bestaan” van grote betekenis is.

HET MES IN DE BUIK

DOOR

Ds. G. TH. ROTHUIZEN

Graag zou ik met een paar regels willen reageren op het artikel van prof. Zuidema in het juli/augustusnummer van *A.R. Staatskunde* onder de titel *In de ban van het kernwapen of het kernwapen in de ban*.

En dat niet zozeer, omdat hij in dit artikel een uitlating van mij bespreekt. Het verband, waarin hij dit doet, is zeker in vergelijking met de wijze, waarop de collega's Jager en Lugtigheid en prof. Diepenhorst de revue passeren (en dan praat ik nog maar niet — nu niet tenminste, straks graag wèl — over de woede, waarmee prof. Wurth door hem, ik mag wel zeggen, geëmeriteerd wordt) vriendelijk en bijna („zelfs Rothuizen”) vleidend te noemen. Zij het, aan de andere kant, toch ook wel weer zó kritisch („onder de maat”), dat ik het niet kan laten om hierop eerst in te gaan. Al is dit dus van de twee punten, die ik naar voren zou willen brengen, niet het voornaamste.

Inderdaad — prof. Zuidema heeft gelijk — aarzel ik tegenwoordig om te zeggen, dat wij de kerk verdedigen met onze bewapening, of het geloof. Ik zou liever zeggen: de leefbaarheid van het bestaan, de bewoonbaarheid der aarde, de normaliteit van het leven. Zonder dat ik meen, dat er dan niet „meer gerekend is met de wet Gods voor leven en samenleving” of prof. Zuidema moet bij wet Gods alleen aan de bijzondere openbaring denken en dat zal toch wel niet? Vroeger heb ik wel eens anders geredeneerd. In een boekje over het oorlogsvraagstuk van nu een kleine tien jaar terug, heb ik mij nog wel beroepen op een uitspraak van prof. Zuidema over de militaire dienst als een stuk godsdienst. Ik acht de uitspraak nu voor misverstand vatbaar. Men kan er ook een

theocratische kant mee uit, de kant, die prof. Zuidema, meen ik, er dan ook mee uitgaat. En de theocratie lijkt mij een te „einmalige”, want tē typisch oud-testamentische zaak om tegenwoordig nog aangewend te kunnen worden. Gebeurt het tōch, dan krijgen wij een verstrengeling van kerk- en staatsbelang, waarbij theocratie een andere naam wordt voor ecclesiocratie. Overigens redeneert de schrijver mij ook voor het Oude Testament te probleemloos, want waar is bv. zijn toepassing van David? Niet de David, die niet paste in Sauls harnas; dat lijkt me alleen maar toevallig en geenszins principieel. Hij koos een slinger, omdat deze handiger, niet omdat zoiets godvruchtiger was, laten we nuchter blijven (dit dus niet tegen prof. Zuidema maar tegen de al te stichtelijke ontwapenaars!). Ik bedoel de David, die zóveel bloed vergoten had, dat hij voor tempelbouw niet meer in aanmerking komt. De David, die zoveel áán en voor de staat gedaan had, dat hij niets meer aan de kerk mocht doen. Zelfs voor het Oude Testament lijkt de redenering van de hoogleraar mij te automatisch, laat staan voor de dagen der Reformatie. Ik mis bij hem de schroom, ja de angst, die Calvijn beving, als hij in termen van geweld dacht: de angst voor de naam van de kerk en de reinheid van het evangelie. Zoals ik helemaal bij hem mis de zorgvuldigheid, waarmee Luther — niet consequent natuurlijk, hoe zou dat ook kunnen en mogen! — onder, naar het besef van zijn tijd, niet minder apocalyptische omstandigheden dan welke wij tegenwoordig beleven, d.w.z. onder Turkse dreiging (voor prof. Van den Berg is deze dreiging zelfs één verklaring voor de missionaire impasse van de reformatoren) onderscheidde. Onderscheidde tussen het aandeel van de keizer, die, arme Madensack, die hij au fond is, zich vooral niet moet verbeelden, dat hij het gelóóf zou kunnen verdedigen. En het aandeel van dat geloof dat niet gering is, want het moet zich de anti-christ van het lijf houden, maar dan niet met bloot geweld. Wat verbeeldt het zich wel: zó'n klein mannetje is de duivel niet! De reformatoren hebben meer met de twee-rijken-problematiek in hun maag gezeten dan prof. Zuidema. En dan geloof ik niet: zij te veel, maar hij te weinig.

Dat betekent niet, dat wij het geweld door geweldloosheid moeten oproepen, dáárin val ik hem volkomen bij. Vóór dat Paulus bereid is er mee te zitten, met de doorn in zijn vlees, bidt hij eerst driemaal — en dat zal wel betekenen eindeloos — er van bevrijd te mogen worden. En het is ook duidelijk, waarom hij dat zo graag wil. Van huis uit, zonder dat de Here God Zich er bijzonder mee bemoeit heeft, is zijn kwaal een duivelse zaak. Nee, de doorn in zijn vlees was hem verre van welkom en wat een doorn in het vlees van het evangelie zal een rood regiem niet betekenen! En natúúrlijk is er verband tussen kerk en staat. Het was, zoals ik al zei, zelfs voor Luther met zijn ongekend scherpe scheiding der twee rijken niet te ontkennen. Het is al gegeven met het begrip *christelijke* beschaving en terecht noemt prof. Zuidema het geheimzinnige woord Poitiers. Maar hij hanteert het mij toch niet geheimzinnig genoeg. Wel met de — in deze tijd zo nodige — dankbaarheid, maar niet met de in deze tijd — misschien nóg nodiger? — ironie. De ironie, waarmee Jezus tegen de *kerk* zegt, dat twee zwaarden wel genoeg zijn (Luk. 22 : 38) en tegen Paulus, dat *de* kracht in zwakheid volbracht wordt (1 Cor. 12 : 9).

Nee, de gemakkelijke wijze, waarop prof. Zuidema kerk en staat ver-

bindt, behoort eerder bij de door de kerken, waarvan hij lid is, verworpen versie van artikel 36 der Nederlandse Geloofsbelijdenis dan bij de revisie daarvan. Men kan met deze revisie weinig gelukkig zijn en niemand onder ons is dat ook. Men kan haar amenderen en iedereen wil dat ook. Men kan zelfs zeggen, dat men maar beter niet kan gaan schrappen of krammen in iets, wat toch óók een historisch document is. Maar niemand onder ons — ook Hoedemaker niet en ook Van Ruler niet — bedoelt het op te nemen voor de letterlijke interpretatie. Natuurlijk ook prof. Zuidema niet. Maar daarom had ik graag de oude versie wat kritischer betrokken gezien in zijn praten over de verbanden tussen de wapens van vandaag en het geloof en graag een ander artikel uit dezelfde belijdenis wat vanzelfsprekender. Ik bedoel art. 27, waarin ik lees, dat de kerk „van *God* bewaard, of staande gehouden wordt, tegen het woeden der gehele wereld; hoewel zij somwijlen een tijdlang zeer klein en als tot niet schijnt gekomen te zijn in de ogen der menschen.” In dit artikel hoort men geen wapengekletter meer noch van radioactieve neerslag. Tenminste niet terwille van de *kerk*.

Ik zie, dat ik wel erg veel aandacht besteed heb aan prof. Zuidema's aanval op iets, dat ik gezegd zou hebben en ook inderdaad gezegd heb. Terwijl mijn bedoeling was wat meer in te gaan op wat hij prof. Wurth verwijt. Niet zozeer, omdat deze er zoveel zwakker afkomt dan ik („zinloos en waardeloos”), maar omdat zijn aanvaller zoveel zwakker aanvalt. Als ik het goed heb begrepen, komt diens aanval er op neer, dat de Kamper hoogleraar in zijn publikaties over het oorlogsprobleem ons deelgenoot maakt van zijn gewetenskramp, waarmee hij dan enkel de Sovjets een dienst zou bewijzen; behalve, dat hij iedereen — sit venia verbo — het eigen mes in de buik steekt. Ik acht dit punt ernstiger dan het vorige, dat over de verhouding kerk en staat handelt, welke verhouding prof. Zuidema m. i. te weinig bijbels en te weinig reformatorisch, want te theocratisch (= ecclesiocratisch) voor de nieuwe bedeling hanteert. Als ik het wat schematisch zeggen mag: die aanval op mij, dáár heb ik politiek moeite mee. De aanval op prof. Wurth vind ik ernstiger, omdat ik daar christelijk moeite mee heb. Zóveel moeite, dat ik niet eens netjes kan wachten of de hoogleraar zèlf misschien niet antwoordt.

Om misverstand te voorkomen: ik ben nog steeds geen anti-militarist en heb ter bestrijding van het verschijnsel debat op debat gevoerd en bladen vol geschreven. De vanzelfsprekendheid, de „rust”, waarmee prof. Zuidema het ditmaal doet en de „onrust”, die hij daarbij anderen (Wurth) verwijt, lijkt me echter uit den boze. De laatste lijkt mij christelijker, omdat zij met een van God geboden ernst zovéél mogelijk factoren in rekening brengt bij de kijk op het vraagstuk. Dat ik dan onder christelijk niet altijd iets ánders behoef te verstaan dan redelijk — een belangrijk punt in prof. Zuidema's redenering, waarop ik zo nog terugkom — is dan meteen duidelijk. Ik meen, dat hij een door hem verfoeide heen-en-weergeslingerde, een bepaalde spanning, alleen maar kan vermijden door een pool te elimineren, die al net zo weinig te ontkennen valt, net zo weinig de deur is uit te krijgen, als het feit, dat wij moeten „leben mit der Bombe”. Ik meen zelfs, dat het eerste de prijs is, de hele hoge en hele dure, voor het tweede.

Laat ik wat voorbeelden mogen geven van wat prof. Zuidema niet in rekening heeft gebracht en waardoor de prijs van zijn zekerheden mij bedenkelijk voorkomt. Zonder dat het alternatief meteen een met-twee-woorden-sprekerij behoeft te worden, iets, dat Wurth met de Asser synode van de Gereformeerde Kerken — ten onrechte geeft prof. Zuidema dit alleen voor de synode toe — dan ook niet doet. Ik neem de vraag of men vrijheid en gerechtigheid niet onder bepaalde omstandigheden hoger moet waarderen dan de naakte „fysische existentie”. Prof. Rasker — met wie ik overigens meer in de clinch heb gelegen dan met prof. Zuidema — heeft mij ervan weten te overtuigen, dat deze Kantiaanse wijsheid (ook door mij gehanteerd) tegenwoordig een kreet is geworden (zij is het niet altijd geweest), om de eenvoudige reden, dat zonder een spoor van fysische existentie vrijheid en gerechtigheid méé in de grote Paddestoel opgaan, waarin ook het Woord Gods, dat volgens prof. Zuidema „vóór alle dingen zijn vrije loop moet hebben”, helemaal geen loop meer zal hebben, laat staan een vrije. Ik wilde, dat hij van het „dood of slaaf” wat meer een dilemma wilde maken. Ik weet, dat de NAVO-politiek het mij juist wil onthouden. Maar waarom? Zij wil mij voor een keuze bewaren, omdat deze zó vreselijk is, dat zij bijna niet te *doen* is. Zoals ik meen, dat het christelijk pacifisme de slavernij onderschat en er te veel rekening mee houdt, dat de christenen deze wel zullen overleven — wat arrogant! èn: wat zelfzuchtig! — zo vind ik, dat prof. Zuidema te weinig het dodelijke van de dood in rekening brengt. Welk een slavernij èn marteling èn sterfbed een ziekbed ook moge betekenen — zelden zal iemand „liever dood” willen en zou iemand dit lijden enkel voor lichamen willen verslijten? Gaf de dichter van de Spreuken zelfs aan een levende hond niet de voorkeur boven een dode leeuw? Door wie ze ook geschreven mogen zijn, niet door Van Speyck! En ik wéét, wat Jezus zei over hen, die alleen maar het lichaam kunnen doden. Maar toen Hij het had over „vrees voor Hem die de ziel kan verderven”, had Hij het over God en niet over Chroestjow. Bovendien is daar dan ook nog Hizkia, die zegt, dat het dodenrijk Hem niet zal loven. Fysische reductie? Laat ik na de Spreuken en Hizkia nog de Profeten noemen met hun ideaal: het zitten onder de vijgeboom zonder dat iemand iemand opschrikt.

Zo is er meer, dat prof. Zuidema moet elimineren, wil hij zijn rust behouden. Ik noem de goddeloosheden van het Westen, door prof. Zuidema óók genoemd, maar niet *gehonoreerd* in het dispuut. Franco, die nog altijd vrij is (en wiens hoofdredacteur zich weer mag beklagen over de gouden tijd van Hitler en Mussolini!). Algerije, dat nog steeds niet vrij is. Het geestelijk volkomen (en letterlijk bijna) vermoorde centrum van blank en zwart in de „deep south” van de USA: Diakonia. Het psalmgezang rondom Verwoerd (ik zeg expres niet Verwoerd, maar het *psalmgezang* rondom Verwoerd). De twee Duitse oorlogsmisdadigers, die volgens prof. Nagel, die het in *Maatstaf* voor ons uitzocht, nu weer aan het hoofd staan van resp. het leger van de NAVO (!) en dat van West-Duitsland. De zó onbeschrijfelijke decadentie van het Westen, dat toen Oostduitse christenstudenten West-Berlijn mochten bezoeken, zij aan een terugkeer naar de D.D.R. angstig dikwijls de voorkeur gaven. Enz. Enz.

Nog iets, waarop ik beloofde terug te komen. Het feit, dat prof.

Zuidema Ernst Wolf verwijt met de rede te werken in plaats van sola fide. Heeft Dippel gans en al ongelijk, als hij in zijn laatste artikel in *Wending*, dat hij aan deze materie wijdt (september 1961) — op de zwakheden, ja onfatsoenlijkheden (de manier, waarop hij Eichmann in het gesprek betreft) ervan ga ik nu niet in — ons doet vermoeden hoeveel *genadige* beschikking Gods er wel eens verscholen zou kunnen zijn in de zo wetenschappelijk verantwoorde waarschuwingen tegen het bezig zijn met de Bom? Ik denk alleen al aan de proeven, waarvan de slachtoffers, naar de schattingen tot op *heden*, voor nu en de komende jaren tien- en tienduizenden zullen bedragen (naar de meest optimistische schattingen: een bekwaam expert als Pauling spreekt van honderdduizenden). Ik denk ook aan de hulpeloze hulp, die de enveloppe met wenken en het boekje met toelichtingen bevat. En alsof het NAVO-standpunt, dat prof. Zuidema en ik innemen, niet met de rede te verdedigen zou zijn en dan ook verdedigd wordt èn misschien wel christelijker is omdat het redelijker is! Sinds wanneer is het eigenlijk een christen verboden zoveel mogelijk met de rede te werken? Wel moet mij van het hart, dat ik *prof. Zuidema* af en toe tè redelijk vind en wel als hij er — anders dan zijn collega — zo weinig rekening mee houdt, wat er allemaal niet zal gebeuren, als de rede een van beide partijen vandaag of morgen in de steek laat: een verschijnsel, dat een christen vertrouwd moet zijn. Zo als mij ook van het hart moet, dat de paradoxale, ja krankzinnige wijsheid van de generaal Callmeyer over de moderne wapens („We kunnen ze niet missen, maar we kunnen ze ook niet gebruiken”) de paradoxale, ja krankzinnige toestand waarin wij tegenwoordig verkeren méér recht doet dan het bezonnen schrijven van de hoogleraar.

De nood van prof. Wurth is de mijne, al omschreef ik haar anders dan hij het in zijn laatste artikel over deze materie deed en al zou ik de grenzen van het ethische niet: dichter of verder, maar wel eens anders willen leggen. Die nood ben ik in het artikel van prof. Zuidema kwijt. Het is de nood, de doodsnood, waarin de Vader des Vaderlands, toen hij zich onder ethisch heel wat minder compromitterende omstandigheden dan tegenwoordig voor recht en vrijheid had ingezet, weigerde zich door zijn legerpredikant met een beroep dáárop te laten troosten. „A la miséricorde, á la miséricorde”, was het enige, dat hij t.a.z. van dit alles nog wist uit te brengen, toen hij stierf met „het mes in de buik”. Zinloos? Waardeloos?

ANTWOORD AAN DS. ROTHUIZEN

DOOR

PROF. DR. S. U. ZUIDEMA

1. Met belangstelling las ik het opstel van ds. Rothuizen. Laat ik hem op de voet volgen, en derhalve ook met zijn begin beginnen.
2. Waarom is vleiend te noemen wat ik over ds. R. schreef, gelet op

„de wijze, waarop ik de collega's ds. Jager en Lugtigheid en prof. Diepenhorst de revue (laat) passeren”?

„De wijze, waarop.” Ik constateerde slechts. Is aan ds. R. dan niet bekend, wat ds. Jager geschreven heeft en wat de Minister van Defensie hierover aan de Tweede Kamer heeft medegedeeld?¹⁾ Mag en behoort dit, wanneer het vraagstuk der krijgsmacht aan de orde is, niet te constateren? En wat ds. Lugtigheid aangaat, deed ik meer dan constateren? Persoonlijk heb ik een preek van ds. L. moeten aanhoren, waarin hij in naam van God en met ambtelijk gezag, de profetie van Jeremia misbruikende, elke anti-militaristische pacifist in het gevlij kwam. Ds. Lugtigheid evenals de kerkeraad ter plaatse weet van het protest, dat hij na deze prediking, niet alleen van mij, in de kerkeraadskamer in ontvangst had te nemen, en van meer. Heb ik één onvertogen woord geschreven bij het releveren van wat prof. Diepenhorst ter predikanten-vergadering heeft gezegd? Gaf ik scheef, onzuiver, onzakelijk weer? Of moet dit in de doofpot?

3. Men heeft mij veel verweten en op verschillende wijzen reeds geteketeerd. Maar nooit kwam iemand op de idee, mij ecclesiocratie te verwijten. De eer van deze trouwvulle komt dan aan ds. R. toe. Hij vindt er intussen geen letter van in wat ik schreef. Maar hoe komt hij daar dan toe? Dat kan enkel zijn, omdat hij zelf buiten de kerk blijkbaar alleen nog maar met „de leefbaarheid van het leven” en in het Westen met een „allegaartje” meent te maken te hebben. Deze visie nu is m. i. zijn grondfout. Hij mag die aantreffen bij rooms-katholieke theologen en filosofen, zolang dezen, met hoe dunne draad ook nog, met Thomas van Aquino verbonden zijn; hij mag die ook aantreffen bij al die protestantse denkers en theologen, die met Thomas een twee-regimenten-leer aanhangen, en boven deze problematiek niet uitkomen. Maar mag ik nu niet van hem verwachten, dat hij niet zo'n vreemdeling in Jeruzalem is, of hij weet, dat sinds de dagen van Kuypers en met een keur van argumenten uit de kring dergenen, die van oordeel zijn, dat een christen als christen meer dan kerk-mens is, en ook buiten de kerk als christen een roeping heeft, omdat hij daar zich aan Gods Woord en Wet heeft te oriënteren — deze kerkistische versmalling van de vrijheid en verantwoordelijkheid van een christen als een bijdrage aan de ontvreemding van het leven aan God en daarmee aan de secularisatie wordt afgewezen?

4. De idee, dat de christen eigen vege christen-lijf moet redden, desnoods door naar de wapenen te grijpen, is de mijne niet. Wel de idee, dat er een overheidsroeping is, te weten, om — zoals Mekkes in zijn uitnemend artikel in dit tijdschrift schreef — te staan voor het levensbehoud van haar onderdanen door de macht van de levensberoving. En nu van tweeën één: dit middel wordt aan de overheid ontnomen en daarmee wordt zij zelf ondermijnd ten faveure van een nieuwe overheid, die een staat zonder gerechtigheid opbouwt door middel van een formidabele krijgsmacht van terreur en horreur, of de kerk erkent dat dit middel aan de overheid is toegekend, en zij wordt door de kerk tot haar taak opgeroepen, terwijl in het voetspoor van de heiden-apostel Paulus den predi-

¹⁾ *Aanhangsel Handelingen Tweede Kamer 1957—1958*, blz. 145.

kanten wordt gezegd uit Gods Woord, dat zij zo hebben te prediken, dat „zij hen hebben te vermanen, dat zij den overheden en den machten onderdanig zijn.”

Wanneer ds. R. bij mij hier schroom mist, laat ik deze interpretatie voor zijn rekening. Wat hij te lezen kreeg, was echter enkel, dat hier twijfel ontbreekt. En dat m. i. twijfel hier ook behoort te ontbreken. Maar ik duid het hem euvel, dat hij zelfs de ruimte niet overlaat voor het bevroeden, dat ik elke dag om de wederkomst van Christus bid en om de verlossing van het lichaam dezes doods, mee zuchtende met heel de schepping naar de openbaring der heerlijkheid van Gods kinderen. Een bevroeden, dat voor hem zekerheid behoort te zijn binnen de gemeenschap der kerke Christi.

Hij schrijft een lang verhaal over David. Maar hij vergeet te vermelden, dat de Schrift, terugschouwende over Davids leven, schrijft: „Omdat David gedaan had wat recht was in de ogen des Heren, en niet geweken was van alles wat Hij hem geboden had, *al* de dagen zijns leven, dan alleen in de zaak van Uria, de Hethiet” (1 Koningen 15 : 5). Slechts binnen deze Bijbelse horizont mag hij, als Schriftgetrouw predikant, over het leven en de werken van David gaan nadenken, en de Schriftuitspraken over David interpreteren. Is het dan zo vreemd, dat God een eigen vorst roept om werken des vredes tot stand te brengen, en o.a. de tempel te bouwen, nadat *Diezelfde* God een ander de opdracht gaf, om „de fysische existentie” van Zijn volk te beschermen en te verzekeren? Om voor hun levensbehoud te strijden?

Het voorbeeld van Paulus is mij een raadsel. Paulus heeft één opdracht: heidenapostel te zijn. Hem staat daarbij iets in de weg, een doorn in het vlees. En God geeft hem te weten: „Mijn kracht wordt in zwakheid volbracht,” en: „Mijn genade is u genoeg.” Mijn genade: de genadige gunst Gods, waardoor hij apostel der heidenen mag zijn. Dan mag en moet hij zich er mee vertroosten, dat de kracht Gods, het Evangelie en de Geest Gods, voldoende toerusting zijn. Predikanten, zendingen mogen en moeten dit bedenken; zij mogen daarmede vooral een personalistische aanpak van de evangelieprediking in zichzelf kruisigen. Maar met roeping en aard van het overheidsambt houdt het toch geen enkel verband, laat staan van met de krijgsmacht.

5. Dat de overheid er zou zijn, om de kerk tot haar recht te laten komen, is door mij gezegd noch bedoeld. En heel die kwestie van art. 36 van Hoedemakerianisme en van Van Rulerianisme ligt totaal buiten mijn gezichtskring. Wat ik schreef, was o.a., dat de overheid voor een statelijke ordening heeft te zorgen, waarin Gods Woord en het leven naar Gods Woord hun vrije loop kunnen hebben. Dan ben ik heus nog niet aan de kerk toe, noch aan „die Predigt”, zoals de Barthianen leren, noch aan de kerkmensen als kerk-mensen. Maar dan ben ik aan de schapen van Christus toe, die Hij op Zijn schouders draagt, en waarvoor hij o.a. ook de kerk gebruikt. En de prediking. Althans de ware prediking van de predikant, die van Gods Woord afblijft, en Gods Woord dient. Ik verbind dan ook niet kerk en staat „op een gemakkelijke wijze”, want ik verbind en verbond die helemaal niet. Ook niet in m'n artikel. Hoe komt ds. R. toch aan die theologistisch-kerkistische verenging in zijn denken?

6. Wat mijn enkele zinnen over prof. Brillenburg Wurth aangaat: ik

begin er mee, met klem te protesteren tegen de „inlegkunde”, waardoor ds. R. bij mij over „woede” spreekt. Ik schreef over „het ernstige vraagstuk”, dat ontstaat bij een positiekeuze, als in de beide artikelen van dr. B. W. het geval is. De ernst hiervan laat hij totaal terzijde. Om mij dan te verwijten, dat bij mij geen onrust, en geen van God geboden ernst is. Waarom effaceert hij mijn spreken over ernst, en over een ernstig probleem, dat juist door de positiekeuze van prof. B. W. m. i. onvermijdelijk naar voren komt? Waarom heeft hij niet, naar goede zede, althans gepoogd, mijn argumentatie te bestrijden? Inderdaad, het ware beter geweest, dat hij niet als schildknaap van dr. B. W. hem voor de voeten sprong, en beneden zijn maat over diens zaak was gaan handelen.

7. Met verbazing nam ik kennis van het onderricht, dat hij van prof. Rasker heeft genoten over z.g. Kantiaanse wijsheid. Zou hij niet beter doen, met over de muren der theologische faculteit heen te kijken, als hij over Kant en de invloed van Kant wil worden bijgelicht?

En voorts meen ik hier kort te kunnen zijn. De zaak van de „fysische existentie” werd wel degelijk door mij gehonoreerd naast die van vrijheid en gerechtigheid. Ik schreef over de uitroeiing van zes millioen Joden, over de uitroeiing van hele bevolkingsdelen door de communistische machthebbers in Sovjet-Rusland, en moet ik er om zijntwil nog aan toevoegen: de permanente uitroeiing van honderdduizenden in arbeidsdwangkampen en de twee millioen Russen, onder Stalin uitgemoord (zelfs Chroestjev gaat er hem en mij nu in voor). Want te lichtvaardig wordt vergeten, dat met de intrede van een totalitair regiem, dat de naakte staatsraison in zijn schild voert, ook de veiligheid naast de heiligheid van het leven der onderdanen verdwenen is. Aan ds. R., om vol te houden, dat ik te weinig van het dodelijke in de dood in rekening breng. Maar aan mij, om te schrijven, dat het evangelie ons niet leert, dat sterven erg is, maar dat „in zijn zonde sterven” erg is (Joh. 8). Geen moment heb ik, toen ik Christus' Woord aanhaalde: „Vrees voor Hem, die lichaam en ziel kan verderven in de hel” aan Chroestjev gedacht. Hoe komt ds. R. daar bij? Ik gaf er niet de minste aanleiding toe. Zodat hij nu eens niet meer „onrustig”, doch „rustig” moet gaan lezen.

En dan nog rustiger schrijven.

8. Ds. R. verwijt mij, dat ik niet gehonoreerd heb de goddeloosheden van het Westen. En hij is zo voortvarend, er onmiddellijk ook het psalmgezang rondom Verwoerd bij te betrekken. Ik laat hem dit oordeel. Ik zou mij, na in Zuid-Afrika te zijn geweest, wel tienmaal bedenken, voor ik zulk een vonnis velde. En vóórdien wel twintig maal, omdat ik dan alleen maar via een zeer bepaald gedirigeerde pers had kunnen zijn voorgelicht. Maar dit terzijde.

Ik zou de goddeloosheden van het Westen niet hebben gehonoreerd. Waarom noemt hij daar nu het materialisme bij, waarom niet het extreem pacifisme, waarom niet de ontwrichting van de rechtsstaat in de richting van een bijna exclusief materialistisch-economistische welvaartspolitiek?

Ze horen wel degelijk ook en zeer centraal tot de „goddeloosheden” van het Westen.

Maar dan verder. Van tweeën één: Ds. R. valt Karl Barth bij, die in één adem spreekt van het goddeloze Westen en van het goddeloze Oosten, of hij laat dit na. Een derde is er niet. Ik laat dit na. Hij ook?

Zo ja, dan heeft hij geen boodschap aan mij. Zo neen, dan is hij verblind door barthianiserende „ideologie” (ja, niet anders; waarom zou diens theologistisch systeem geen ideologie zijn?). Maar binnen de radicale afwijzing van de visie van Barth heb ik toch waarlijk op blz. 203 nog al wat geschreven over en *tegen* de goddeloosheden van het Westen. „De christen” (nee, ik schreef niet „de kerk”, ik schreef niet ecclesiocratisch noch dominocratisch, noch kerkelijk-oecumenisch) „zal een kruistocht (wat wil u meer en beter?) in het Westen en onder de vrije volkeren moeten aandurven, een campagne tegen al wat hier tegen Gods wet (ik schreef niet: de preek van een dominee, of: de kanselboodschap van een synode, of: de boodschap van de zg. Werelddraad van kerken) en Gods beeld indruist. Hij zal van al wat in het Westen het stempel der „goddeloosheid” draagt wars moeten zijn en het naar zijn beste weten en hoogste kunnen moeten weerstaan en ontmaskeren”. Hoe kan ds. R. nu nog schrijven, dat ik die goddeloosheden niet zou hebben gehonoreerd?

9. Blijft over: Ds. R.'s apologie van de Barthiaan Ernst Wolf, nl. van zijn appèl op de rede, en mijn kritiek hierop. Wanneer iemand zegt, dat iets verborgen is, en slechts voor bepaalde lieden toegankelijk, maar voor de „rede” als zodanig per definitie ontoegankelijk, en dat daarom alleen het „verborgen Koningschap van Christus” en de geloofs-gehoorzaamheid aan dit verborgen Koningschap in staat zijn, om ons te bevrijden van ideologische kortsluitingen en al te menselijke angsten, en wanneer hij dan later schrijft, dat ook de (eerst per definitie uitgesloten) rede hier de weg kan wijzen, weerspreekt hij dan zichzelf of niet? Heeft dan heel die theologie geen muis gebaard?

Aan ds. R. de roeping, aan te tonen, dat ik mij hierin vergis. Maar niet het recht, hier niet op in te gaan, en, buiten deze wonderlijke, zichzelf weersprekende dialectiek van geloof en geloofs-loze rede, een lans te breken voor het goed recht van het redelijk oordeel. Aan mijn adres hoeft hij niet te schrijven, dat een theologie, die voor zich onrechtmatig het recht opeist, dat zij alleen maar „christelijk”, en dat zij „kerkelijk” zou zijn, de problematiek van het kernvraagstuk niet aan kan.

Ik wilde om een lief ding, dat de theologen daar van doordrongen waren, en ook eens buiten eigen straatje gingen kijken, voordat zij menen, als theologen met het probleem „rond” te zijn. Dat zij eens wat bezorgd en verontrust werden over hun talloze kortsluitingen.

10. Tenslotte. Wanneer Ernst Wolf over de „rede” schrijft, bedoelt hij meer dan vakwetenschappelijk inzicht van kernfysici. Dat had ds. R. kunnen lezen in mijn artikel. Maar nu is het oordeel van de 18 kernfysici der Göttinger verklaring, via de lezing van *Wending* blijkbaar aan ds. R. bekend geworden. Gaarne onderstreep ik het Franse spreekwoord: „Conscience sans science est inutile”: „Geweten zonder inzicht is nutteloos.”

Gaarne laat ik mij door kernfysici voorlichten over de gevolgen van de hantering van kernwapenen. Maar zodra zij *als* kernfysici menen, politieke verantwoordelijkheid te dragen, kan ik hen niet meer volgen. Die verantwoordelijkheid hebben zij als staatsburgers in een vrij land, en niet anders. Als fysici kunnen zij slechts een uiteenzetting geven. De politieke verantwoordelijkheid blijft echter bij de dragers er van. Daar komt nog iets bij. Juist de ontdekkingen der kernfysici hebben ons het

probleem van het kernwapen opgeleverd. Hun werk is het, dat wij met dit probleem zitten, en dat zij noch wij de atoombom de deur meer uitkrijgen. Met alle gevolgen van dien. Onder meer met die, dat de angst ons om het hart slaat, omdat de mogelijkheden van de mens, dat schrikwekkend wezen, hiermee fenomenaal zijn toegenomen. Niet de wetenschap, en niet het wetenschappelijk inzicht van deze kernfysici kan ons één of andere dag in de steek laten, maar „het geweten”. Hoe gevormd? Puur „redelijk”? D. i. op de zandgrond van redelijke, Gods wet en de God der wet negerende, oordeelsvorming? Dat duurt zolang als het duurt. Of, om met Kuyper te spreken: Zolang als gemene gratie niet in gemene disgratie omslaat. Zo leert ons de Schrift, dat niet de rede, maar de vreze des Heren het beginsel van alle wijsheid is. En ik zou het daar maar op houden. Dan varen wij op veilig kompas. En ik zou daarom maar evangeliseren, van 's morgens vroeg tot 's avonds laat: de enige vredesbeweging, die niet teleurstelt. Voor dit en voor het toekomstige leven. Voor het zitten onder de wijnstok en voor het forum van het jongste gericht.

11. Ds. R. is de nood in mijn artikel kwijt. Hij noemt het zelfs de doodsnoed. Als hij de laatste bedoelt en de laatste alleen, dan inderdaad heeft hij gelijk. Want ik jaag er althans na, een vrolijk en olijk orthodox mens te zijn, die van onze Heiland de woorden indrinkt, dat niet het sterven, maar alleen maar het sterven in zijn zonden erg en ernstig is. Dan omklem ik Zijn kruis. En ik ga zingen: Dood, waar is uw prikkel, graf, waar is uw overwinning? Dat doet — God zij dank — ds. R. ook. Wij sterven dan niet met het mes in de buik, maar met Jezus in het hart. Met Zijn „miséricorde”.

OVERHEID EN SAMENLEVING

DOOR

MR. C. J. VERPLANKE

De stelling, dat de overheid en de private samenleving voortdurend nauwer verstrengeld raken, zal weinig tegenspraak ontmoeten. Enerzijds is er in deze kleiner wordende en dus voor individueel handelen steeds minder plaats biedende wereld een toenemende behoefte aan coördinatie, anderzijds is er een door de moderne mens zelf gevoed verlangen, zijn verantwoordelijkheid over te dragen aan anderen en voor steeds meer aangelegenheden de hulp van de gemeenschap, als hoedanig de staat wordt gezien, in te roepen. De voor de subsidiëring van kerkbouw door de staatscommissie-Sassen aangevoerde argumenten vormen even zovele fraaie voorbeelden van de ook in kerkelijke kringen levende behoefte, de overheid verantwoordelijk te stellen voor de ontwikkeling der samenleving, i. c. voor de achterstand in de bouw van nieuwe kerken, en daaruit tot het recht op een bijdrage in die bouw te concluderen.

De toenemende verstrengeling van de staat met de private sectoren van

de samenleving komt o.m. tot uiting in het subsidiewezen, dat een ongekende vlucht heeft genomen. Er is geen bestuurder, die zich met het subsidievraagstuk nog nimmer heeft bezig behoeven te houden, en er is vrijwel geen particuliere activiteit, die nooit het aanvragen van enig subsidie heeft overwogen. Het is daarom goed, dat men zich van tijd tot tijd èn in de principieel politieke èn in de technisch administratieve sfeer bezint op de vragen rondom de subsidiëring.

Voor de antirevolutionair zijn het bij uitstek twee vragen binnen het totaal der subsidieproblematiek, die hem in hoge mate interesseren. Beide vragen raken de verhouding tussen overheid en private samenleving. De eerste draagt een negatief karakter: hoever *mag* de overheid gaan in haar bemoeiingen met de onderscheidene eigengeaarde sectoren van de private samenleving? Hoe wordt een geruisloos in elkaar opgaan van staat en samenleving voorkomen? De tweede vraag draagt een positief karakter: hoever *moet* de overheid gaan in haar bovenbedoelde bemoeiingen? Hoe wordt een ontwikkeling van de samenleving in een door de overheid van een rechtsstaat ongewenste richting tegengegaan?

De beantwoording van de eerste vraag is van betekenis in verband met socialistische tendenties, de overheidstaak ongelimiteerd uit te breiden en de eigen verantwoordelijkheid van de private samenlevingsverbanden onder te brengen in het door de overheid te verzorgen algemeen belang. De beantwoording van de tweede vraag kan verweer bieden tegen liberaal-neutralistische strevingen, die de overheid devalueren tot de gewillige dienaar van allerlei private verlangens en onder het mom van vrijheid bezig zijn de door de overheid krachtens Goddelijke opdracht te handhaven christelijke grondslagen van de rechtsstaat te ondermijnen.

In concreto betreft de eerste vraag de begrenzing van het subsidiebeleid in verband met de eigen verantwoordelijkheid van de samenleving, waarbij de uitholling van het begrip „algemeen belang” ter sprake komt, en betreft de tweede vraag de begrenzing van het subsidiebeleid in verband met de eigen verantwoordelijkheid van de overheid, waarbij de zgn. discriminatie tussen christelijke en antichristelijke strevingen ter sprake komt.

Voor het stellen van beide vragen is in de afgelopen maanden weer aanleiding geweest.

Voor het stellen van de eerste vraag ligt de aanleiding in een publikatie van de heer H. J. Verkouw, die als referendaris ter vijfde afdeling van de provinciale griffie in Noord-Holland zijn dagtaak vindt in het toezicht op de gemeentefinanciën. Reeds in 1956 liet hij bij N. Samsom N.V. een brochure van een zeventigtal pagina's het licht zien onder de titel *Het subsidiebeleid der gemeentebesturen*, waarin voornamelijk een beknopt, descriptief overzicht van een aantal gemeentelijke subsidieregelingen werd geboden en waarin tevens enkele beslissingen van Gedeputeerde Staten met betrekking tot gemeentelijke subsidiebesluiten werd vermeld.

Thans is Verkouw tot een breder aanpak gekomen en heeft hij onder dezelfde titel een fors (185 pagina's), prijzig (f 14,75) en keurig uitgegeven (N. Samsom N.V.) boek gepubliceerd, waarin hij allerlei facetten van het gemeentelijk subsidievraagstuk heeft belicht.

Behalve in zijn ambtelijke ervaring heeft hij ook in een elftal in ge-

meentelijke kringen verschijnende tijdschriften de bronnen voor zijn studie gevonden. Dat deze bronnen hem voldoende materiaal verschaffen, moge blijken uit een zich over de laatste tien jaren uitstrekkende litteratuur-opgave, waar liefst enkele honderden artikelen uit dit elftal tijdschriften konden worden vermeld. Het is tekenend, dat de a.r. scribenten een niet onbelangrijk aandeel in deze artikelenlawine hebben gehad. En dan moet nog worden bedacht, dat b.v. een tijdschrift als het onze, waarin het onderhavige vraagstuk in de loop der jaren in allerlei facetten aan de orde is gekomen, nog niet eens tot het bronnenmateriaal van Verkouw schijnt te hebben behoord.

Bijzonder te betreuren is, dat de schrijver dit onlangs verschenen boek reeds in de herfst van het vorig jaar heeft afgesloten. Wel is op een inlegvel een aanvullende litteratuurlijst opgenomen, maar met de inhoud van deze litteratuur, met name met het rapport van het College van Advies inzake de subsidiepolitiek, is in het boek helaas geen rekening meer gehouden. Dit rapport bevat immers een veel indringender aanpak van het vraagstuk dan Verkouw in zijn poging tot het schrijven van een pragmatisch werk heeft geboden.

Met opzet werd hier gesproken van een *poging* tot het schrijven van een pragmatisch werk, d.w.z. een zakelijke beschouwing van de vragen rondom het subsidiebeleid. Het moge in het algemeen al niet eenvoudig zijn om in het afgetrokkene met een onderdeel van het overheidsbeleid bezig te zijn, het is met name bij de subsidieproblematiek volslagen onmogelijk, een „neutrale” voorlichting te geven. Wie zich met staatkundige vragen bezig houdt, doet dat van een principiële vooronderstelling uit; wie zich met de verhouding tussen overheid en samenleving, zoals deze zich bij uitstek openbaart in het subsidiebeleid, bezig houdt, kan wel pogen een voor iedere bestuurder aanvaardbare handleiding te geven, maar zal aan die handleiding — wellicht onbewust — een principieel uitgangspunt ten grondslag leggen, dat telkens om de hoek komt kijken.

Ook Verkouw heeft een poging tot een „neutrale” aanpak gedaan. Maar ook deze poging is mislukt. In zijn visie op de verhouding tussen overheid en samenleving komt een levensgevaarlijk addertje voor. En er is alle reden onze antirevolutionaire bestuurders tegen dit schijnbaar onschuldige en zich zo vriendelijk voordoende beestje te waarschuwen.

Reeds in de aanvang van zijn boek kan Verkouw er niet onder uit, een algemene rechtsgrond voor het verlenen van subsidie te zoeken. In dat verband zegt hij ten aanzien van de overheidstaak het volgende: „De overheid is krachtens haar wezen en op grond van de taak, welke haar bij de wet is opgelegd in de eerste plaats geroepen het algemeen belang te dienen en daardoor impliciet het algemeen welzijn van de burgers te bevorderen. Hoe beter zij daarin slaagt, des te beter zal zij aan haar doel beantwoorden. Gelukkig is zij niet de enige, die aldus ten algemene nutte werkzaam is. Is het te veel gezegd, dat ieder, die op de plaats waar hij is gesteld, zijn taak naar behoren vervult, zich eveneens aan het algemeen belang dienstbaar maakt?” (blz. 4).

In het voorgaande is het begrip „algemeen belang” gevat in de zin van het belang van alle (althans het merendeel der) burgers. Het is dan de taak der overheid, te bevorderen wat voor (de meerderheid van) het volk nuttig is. In sommige kringen noemt men dat zelfs eis der democratie.

Deze opvatting doet geen enkel recht wedervaren aan de eigen taak der overheid en aan het principiële onderscheid tussen de staat en de private samenleving. Het begrip „algemeen belang” behoeft bepaald niet identiek te zijn aan het belang van alle burgers. Wat het algemeen belang eist, wordt niet gevonden door het optellen, maar door het tegen elkaar afwegen van alle in het geding zijnde belangen. In de private samenleving worden immers uitsluitend bijzondere belangen gediend. De daar verrichte activiteiten geschieden uit een oogpunt van liefde, barmhartigheid, winstbejag of wat dies meer zij. Iedere private instelling, hoe breed haar werkings sfeer moge zijn, streeft een eigengeaard, bijzonder, op een bepaalde wijze te typeren (cultureel, sociaal, economisch, charitatief enz.) belang na. Er is in de private samenleving geen sprake van het dienen van het algemeen belang. Het algemeen belang immers is de resultante van alle denkbare bijzondere belangen tegen elkaar in de weegschaal van het recht. Dat is nu juist de typische taak van de overheid. Daarin onderscheidt zich het optreden der overheid van dat der private samenlevingsverbanden. De staat is niet identiek aan, maar een schakering van de samenleving — een schakering met een volstrekt eigen karakter. En de verantwoordelijkheid van de overheid is beperkt tot het handhaven van de publieke rechtsorde tussen en binnen de private samenlevingsverbanden.

Voor Verkouw zijn staat en samenleving echter ten diepste congruent. Beide streven immers naar het algemeen welzijn. Dat zijn bekende klanken. Het addertje onder het gras blijkt een rode huid te hebben: in het beginselprogram van de Partij van de Arbeid vindt men dezelfde vervlechting van de taken van overheid en private samenlevingsverbanden. Zo luidt het in de sociaal-economische paragraaf van dat program: de partij streeft naar een economische orde, waarin bij het gebruik van de vrijheden van consumptie, beroep en bedrijf het motief van dienst aan de gemeenschap tot gelding wordt gebracht en de overheid dient de voorwaarden te scheppen, waaronder particuliere bedrijven het algemeen welzijn zo goed mogelijk kunnen behartigen (artt. 27 en 28).

Eenvoudig verbijsterend is het, dat wanneer een bepaalde sector van de samenleving overheidssteun noodzakelijk acht en de overheid in het besef van haar eigen verantwoordelijkheid niet bereid is die steun voetstoots te verlenen, de betreffende sector dan langs de weg van een publieke demonstratie meent te moeten laten blijken van zijn verontwaardiging over de „onrechtvaardige” behandeling. Op blz. 19 van zijn boek toont Verkouw begrip voor het feit, dat geleidelijk het aantal dergenen die een beroep op de overheid doen om de helpende hand te bieden, groeit. In een voetnoot leest men dan de volgende mededeling, die tengevolge van het ontbreken van elke kritiek het karakter van een waarschuwing draagt: „Wat een weigerachtig gemeentebestuur te wachten staat, heeft de gemeente Bussum in 1959 moeten ervaren toen een viertal voetbalverenigingen aankondigden niet voor het gemeentebestuur te zullen defileren tijdens de officiële openingsweek aldaar. Dit betekende geen gebaar tegen de sportweek, waaraan de verenigingen wel hun (lees: haar) medewerking verleenden, doch wel een demonstratie tegen het gemeentebestuur, dat, zoals genoemde clubs het stelden, nu al verschillende jaren geen enkele sport in feite steunt. Het is niet reëel, aldus deze verenigingen, de jeugd

voor een gemeentebestuur met een dergelijke opvatting te laten defileren." Alsof het gemeentebestuur prijs zou stellen op een defilé van jeugd met een dergelijke opvatting!

Ook elders in zijn boek miskent Verkouw de ware aard van het overheidsoptreden, onderscheiden als deze is van die van het private handelen. Hij bepleit, dat ook locale overheden zich het lot van landelijke organisaties zullen aantrekken en voert daarbij o.m. als argument aan, dat het goed is, dat ook de burgers die, wanneer een beroep op hun naastenliefde wordt gedaan, verstek laten gaan, op indirecte wijze, d.w.z. langs de weg der belastingheffing, financieel bijdragen aan die activiteiten, waarvoor zij vandaag weigeren iets af te staan, maar waarvan zij morgen soms profijt willen trekken (blz. 54).

Met het ten tonele voeren van dit argument wordt de eigen verantwoordelijkheid van de burger ondergraven. Tot deze verantwoordelijkheid behoort, dat hij de gelden, die God hem als rentmeester ter beschikking stelde, besteedt op een wijze, die hij tegenover God moet verantwoorden. Die verantwoordelijkheid kan en mag de overheid niet overnemen. Eerst wanneer het private handelen van de burger zou (dreigen te) leiden tot schade van het private belang van een of ander samenlevingsverband en dit private belang, afgewogen tegen andere private belangen, dienstbaar blijkt aan het algemeen belang en er dus rechtsbelang in het geding komt, treedt de overheid krachtens haar eigen recht en dus niet als bestuur van de vereniging Nederland, waarvan de ingebreke gebleven burger lid is, bestraffend c.q. steunend op. Wie de overheid met de verantwoordelijkheid voor de ontplooiing van de samenleving in haar totaliteit belast en haar de taak toekent, de private sectoren van de samenleving tot naleving van hun eigen levenswetten te dwingen, heeft de totalitaire staat principieel binnengehaald.

Wellicht heeft Verkouw de dingen zo zwaar niet gezien en is hij beziel met de beste bedoelingen inzake eigen verantwoordelijkheid, particulier initiatief, zelfwerkzaamheid enz. Maar zijn mogelijk onbewuste uitgangspunt heeft hij — uiteraard — niet kunnen verbergen en zodoende heeft hij in zijn boek niet de leiding gegeven, die althans antirevolutionaire, antitotalitaire bestuurders behoeven.

Ongetwijfeld worden er ware en juiste opmerkingen gemaakt. Naast de grote plaats, die is ingeruimd aan het verstrekken van feitelijke gegevens en aan teksten van allerlei subsidieverordeningen, wordt o.m. een levenswaardige beschouwing aan de zg. koppelsubsidies gewijd, vindt de techniek der subsidiëring een brede bespreking en is het overzicht van het goedkeuringsbeleid van Gedeputeerde Staten bijzonder instructief. Principiële voorlichting op het niveau van het bovengenoemde rapport van het College van Advies krijgt men echter niet en voorzover schrijvers opmerkingen een beschouwend karakter dragen, verraden zij een instelling, die onzerzijds grote bezwaren ontmoet.

Intussen is het in het verband van de subsidieproblematiek niet alleen de eigen verantwoordelijkheid van de private samenleving, die in een publikatie van de laatste maanden aan de orde is gekomen, maar ook de eigen verantwoordelijkheid van de overheid heeft in een recente publikatie de aandacht gekregen.

Na het in het aprilnummer van dit blad verschenen artikel onder de titel *Om de vrijheid* heeft dr. W. P. Berghuis in zijn openingswoord ter buitengewone deputatenvergadering van 10 juni 1961 het in dat artikel weergegeven standpunt „een op zichzelf legitieme nuancering” genoemd, maar onmiddellijk daarop volgend een betoog gehouden, dat de indruk zou kunnen wekken als zou het voormelde standpunt in feite dienen te worden afgewezen.

Dr. Berghuis stelde, dat krachtens christelijk vrijheidsbeginsel de overheid in haar beleid en optreden ten opzichte van de burgers niet mag discrimineren naar geloof of levensovertuiging. Hij achtte het de taak der overheid te zorgen voor gelijke vrijheid van alle geestelijke verkondigingen, mits deze vrijheden zich bewegen binnen het raam van de openbare orde en de goede zeden. Van het feit, dat de overheid Gods Woord zijn vrije loop moet laten, profiteren alle andere geestelijke stromingen. Juist daarin verschilt het christelijk vrijheidsbeginsel van het neutrale, dat het de vrijheid niet als doel in zichzelf stelt, maar als een gevolg van de vrijheid tot verkondiging van Gods Woord. Opgemerkt zij, dat deze gedachtengang, hoewel ongetwijfeld — anders ware zij niet door dr. Berghuis uitgesproken — een eveneens op zichzelf legitieme nuancering, misverstand zou kunnen wekken.

De oppervlakkige lezer zou wellicht gaan denken, dat de onderscheidene geestelijke verkondigingen dus metterdaad op gelijke vrijheid en bescherming aanspraak kunnen maken. Op de aan de formulering van dr. Berghuis toegevoegde clausulering, dat de grenzen van openbare orde en goede zeden in acht dienen te worden genomen, moet evenwel sterke nadruk worden gelegd. Doordat aan deze begrippen echter verder geen nader uitgewerkte inhoud is gegeven, kan de — uiteraard — onjuiste indruk ontstaan, dat het denkbaar zou zijn, dat niet-christelijke stromingen dezelfde grenzen van openbare orde en goede zeden in acht nemen als de christelijke en dat dus discriminatie in eerste instantie niet op haar plaats zou zijn.

Zulks is geenszins het geval. Met klem moge er nog eens op worden gewezen, dat de overheid weliswaar geen religieus criterium mag hanteren, maar dat het hanteren van het publiekrechtelijke criterium van openbare orde en goede zeden in zijn effect daarmee parallel loopt. Deze orde en deze zeden dienen immers een bij uitstek christelijke inhoud te hebben. Zij vormen de grondslagen, waarop de samenleving moet rusten. Wie aan deze grondslagen een andere dan een christelijke inhoud geeft, ondermijnt de rechtsstaat — de staat waarin de rechtsordinantiën Gods naar haar eigenlijk bedoelen tot gelding worden gebracht.

Terecht stelt dr. Berghuis dan ook, dat „zaken als openbare orde en goede zeden tenslotte geen puur-formele en inhoudloze begrippen zijn.” Zodra men echter aan deze begrippen een christelijke inhoud gaat geven, komt men tot de conclusie, dat in feite van gelijke vrijheid en bescherming van alle mogelijke geestelijke stromingen geen sprake kan zijn. Ongetwijfeld is de christelijke staat geen totalitaire staat in christelijke zin. Maar deze staat heeft nu eenmaal tot meest primaire taak, zijn eigen grondslagen te handhaven. Dat houdt in, dat alleen kan worden toegelaten datgene wat zich beweegt binnen de grenzen van een christelijke publieke orde en van christelijke zeden. Dan wordt niemand „gedwongen in te

gaan” in de gedachtenwereld van het christendom, maar dan wordt ieder gedwongen — en waarvoor zou de overheid anders over de zwaardmacht beschikken? — zich te onthouden van bewuste of onbewuste aantasting van de grondslagen, waarop de rechtsstaat zelf rust.

Als dr. Berghuis vreest, dat zich bij de toepassing van de gelijkstellingsgedachte problemen zullen voordoen bij de beantwoording van de vraag, of overheidssubsidie moet worden toegekend aan bepaalde duidelijk niet-christelijke geestesstromingen, dan lijkt het minder juist een oplossing te suggereren in de zin van een zich dan maar totaal onthouden van gelijke hulpverlening op het desbetreffende terrein, dus ook ten aanzien van christelijke activiteiten. Wanneer hij zulks motiveert door te stellen, dat de overheid „zichzelf anders in een moeilijke conflict-situatie brengt en in de „nesten” steekt,” dan geeft hij hiermee te kennen, dat deze „oplossing” in feite geen oplossing, maar het ontlopen van de vraagstelling is. De oplossing, uitgaande van de toepassing van de gelijkstellingsgedachte, luidt: overheidssubsidie moet, indien de betreffende activiteit daartoe vanwege het algemeen belang aanleiding geeft, worden toegekend aan alle stromingen, die deze activiteit verrichten, mits zij zich bewegen binnen het raam van christelijke openbare orde en de christelijke zeden. Dat houdt in, dat bv. humanisten voor een subsidie niet in aanmerking zullen komen, niet omdat zij geen christenen zijn — dat regardeert de overheid niet —, maar omdat zij de grondslagen van de rechtsstaat in gevaar brengen.

Hoewel dus het uitgangspunt van dr. Berghuis juist is — ook al wordt door het achterwege blijven van een verdere uitwerking de schijn van het tegendeel gewekt —, zou men zich kunnen voorstellen, dat dit uitgangspunt op een wat andere wijze was gefundeerd dan mede in de vrees, dat een tegengesteld uitgangspunt „op een gegeven ogenblik onvermijdelijk tegen de christelijke staatkunde zelf wordt uitgespeeld.” Vrees is een slechte raadgeefster en wanneer men overtuigd zou zijn van de principiële juistheid van een tegengesteld uitgangspunt, moet men bereid zijn de consequenties daarvan te aanvaarden. Dat de consequentie zou zijn, dat de tegenstander later ditzelfde uitgangspunt zou toepassen, valt niet in te zien. De tegenstander heeft reeds thans een tegengesteld uitgangspunt en zal de toepassing daarvan waarlijk niet achterwege laten, omdat hij zelf destijds zo vriendelijk is behandeld.

Overigens is het niet nodig, het vreesargument aan te voeren voor de verdediging van het standpunt van dr. Berghuis. Dit standpunt vindt zijn verdediging in de Schriftuurlijke visie op de rechtsstaat en over de juistheid daarvan mag inderdaad binnen a.r. kring geen twijfel bestaan, met alle eerbied voor verschillende nuanceringen, waarvan schrijver dezes er één en dr. Berghuis wellicht een andere vertegenwoordigt.

BINNENLANDS POLITIEK OVERZICHT

DOOR

H. ALGRA

Het parlementaire jaar begint op de derde dinsdag in september, als H. M. de Koningin de troonrede uitspreekt en de minister van Financiën zijn miljoenennota aanbiedt. Daarop volgen in de Tweede Kamer heel spoedig de algemene politieke beschouwingen, zonder schriftelijke voorbereiding, en een paar maanden later, na een schriftelijke voorbereiding in vragen en antwoorden, de algemene financiële beschouwingen.

De socialisten zijn in de oppositie en mr. Burger heeft zich weer danig geweerd. Maar het succes was niet evenredig aan de ijver. En dit valt te meer op, doordat noch van achter de regeringstafel, noch van de zijde van de andere fracties, hij een tegenstander ontmoette die als een grootmeester in het parlementaire debat hem in het nauw dreef. Minister De Quay bracht het er belangrijk beter af dan voorgaande jaren, maar meer door zijn duidelijke en evenwichtige uiteenzetting van het regeringsstandpunt dan door een tegenaanval op mr. Burger. Ook in de socialistische kring bestaat een zeker onbehagen over de tekortkomingen van mr. Burger in het grote politieke debat.

Maar dit optreden van de fractievoorzitter is slechts een onderdeel van de oppositie. Het zou voor het kabinet en de partijen die het in de regel steunen, heel wat gemakkelijker zijn, als alleen de heer Burger aan de oppositie kracht en kleur gaf. Het zou evenwel niet goed zijn voor de politiek en voor het kabinet.

Er zitten in de fractie van de P. v. d. A. ook andere krachten, die met grote deskundigheid aan het debat deelnemen, die meehelpen, dat dit debat op hoog niveau blijft. De ministers Zijlstra en De Pous ontmoeten soms een oppositie, die zij niet licht achten en die ook niet licht mag worden geacht. Het zou dan ook een vergissing zijn, wanneer men de betekenis en de kracht van de socialistische oppositie zou afmeten naar het optreden en het beleid van mr. Burger bij de algemene beschouwingen.

Bij het debat over het financiële, economische en sociale beleid maken de socialisten het zich niet gemakkelijk en zij kunnen zich dat ook in genen dele veroorloven. Want hier komt de kern van het kabinetsbeleid aan de orde, hier heeft het kabinet de sterkste krachten en hier is ook het beleid zelve sterk. De prijzen praktisch niet omhoog, de lonen belangrijk vooruit, een aantal sociale voorzieningen verbeterd en uitgebouwd, en een financiële positie van het rijk, die zo sterk is als beton. Dat zijn belangrijke resultaten. Het kabinet had de wind mee, dat moet volledig worden erkend, maar het heeft in sterke mate ondervonden, dat juist een vrij snelle toeneming van de welvaart, met volledige werkgelegenheid en zelfs toenemende spanning op de arbeidsmarkt een complex van gevaren meebrengt, waartegen het niet gemakkelijk is, de juiste maatregelen te nemen. De staathuishoudkunde weet theoretisch trouwens beter raad met de moeilijkheden van een baisse dan van een hausse.

Verder wordt het hoe langer hoe meer duidelijk, dat het gehele finan-

ciële, economische en sociale beleid, volkshuisvesting en landbouw daarbij inbegrepen, een onverbreekelijk geheel vormt. Bij de begrotingsbehandeling wordt het in stukken geknipt, maar het wordt steeds moeilijker, dat vol te houden. De vraag wordt urgent, of de algemene financiële beschouwingen niet moeten worden uitgebouwd tot een debat, dat zich verbreedt en verdiept tot een „gemeen overleg” tussen het parlement en de commissie uit de ministerraad voor economische aangelegenheden. Daarbij kan de miljoenennota het uitgangspunt blijven.

Zij is ook dit jaar zeer instructief voor de gehele conjuncturele situatie en... zij zet het sein op onveilig. En zij legt dus allen, die het aangaat, een zware verantwoordelijkheid op: regering, volksvertegenwoordiging en het gehele georganiseerde bedrijfsleven.

Op blz. 6 van die miljoenennota staat een merkwaardig staatje, dat die verantwoordelijkheid heel duidelijk zichtbaar maakt. Het ziet er aldus uit:

ingreep	recessie	opleving	hausse	stijgende spanning	overbesteding en/of overspanning	ingreep
1951 1957	1952 1958	1953 1959	1954 1960	1955 1961	1956	(1951) 1957

Natuurlijk prikkelt dit overzicht tot een vraag. Zullen we verder moeten invullen, zodat 1962 weer onder het hoofd overbesteding komt te staan, met de noodzaak tot ingreep? Een ingreep, die bij grote matiging en voorzichtigheid toch, zoals het verleden heeft geleerd, de werkloosheid met 100.000 man kan vergroten?

Wie aan een automatisme op dit gebied gelooft, krijgt het gevoel, dat we geen andere kans hebben. Maar het betoog in de miljoenennota gaat er nu juist over, in hoeverre het hierboven getekende parallelisme volstrekt is, in hoeverre het kan worden tegengegaan in zijn werking en in welke opzichten er ondanks schijnbare overeenkomsten toch een wezenlijk verschil is, dat vertrouwen geven kan bij het aanvaarden van de grote verantwoordelijkheid die hier ligt. Dit overzicht leent zich niet tot een verdere analyse van de meer complexe vraagstukken, maar het bovenstaande is voldoende om te doen zien, hoe belangrijk de debatten zijn over financiële, economische en sociale zaken.

Het *gehele* kabinet heeft bij de discussie over het financiële beleid, zich toespitsende in een tweetal belastingvoorstellen, een forse houding aangenomen en duidelijk gezegd, dat een afwijzing van deze voorstellen, ook voor een deel, voor het kabinet onaanvaardbaar was. Hier is plaats voor een vergelijking tussen P. v. d. A. en K. V. P. De P. v. d. A. verzwakt telkenjare haar positie bij de algemene beschouwingen door enig tekort aan zelfbeheersing bij haar fractievoorzitter. De K.V.P. levert elk jaar bij de algemene financiële beschouwingen een bijdrage van te weinig positieve en constructieve betekenis, doordat haar woordvoerder dr. Lucas als politiek persoon aan „monoïdeïsme” lijdt op het gebied van belastingverlaging en beperking der rijksuitgaven, wat zijn fractiegenoten niet in

het allerminst verhindert om bij de behandeling van diverse begrotingshoofdstukken op royale wijze op verhoging der rijksuitgaven aan te dringen voor allerlei nuttige en schone zaken.

Intussen heeft bij de algemene politieke debatten het Nieuw-Guinea-vraagstuk een belangrijke rol gespeeld. Het is niet meer „in de ijskast”. Integendeel, de regering heeft bij de Verenigde Naties een voorstel ingediend van heel bijzondere allure.

Op 14 december 1960 heeft de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties een resolutie aangenomen met 89 stemmen voor, waaronder die van Nederland, negen onthoudingen en geen enkele stem tegen.

Daarin wordt gezegd, dat buitenlandse onderwerping, overheersing en exploitatie van volkeren indruisen tegen de menselijke rechten en het Handvest. *Alle volken hebben recht op zelfbeschikking.* Onvoldoende politieke, economische, sociale of opvoedkundige ontwikkeling kan geen voorwendsel zijn om onafhankelijkheid te vertragen. Niet-zelfbesturende gebieden dienen hun vrijheid en onafhankelijkheid met spoed te verkrijgen... Welnu, zegt de Nederlandse regering, deze resolutie nemen wij ernstig en wij verwachten, dat de Verenigde Naties haar zelf ook ernstig zullen nemen.

Nederland is bereid het bestuur en de ontwikkeling van het gebied onder actief toezicht van de V.N. te brengen en een beslissing van de algemene vergadering te aanvaarden *die het recht op zelfbeschikking van de bevolking waarborgt.*

Daarmee zijn verschillende leden van de Verenigde Naties in een moeilijk parket gekomen. Zij moeten kiezen of delen en dat willen zij liever niet. Zij willen de algemene stelling graag met vuur verdedigen, maar de concrete toepassing op de Papoea's liever vermijden, om geen moeite te krijgen met Soekarno, die een dreigende toon aanslaat. Terwijl wij dit schrijven, is de beslissing nog niet gevallen. Het initiatief van de regering is niet zonder grote risico's. Maar zij heeft uitdrukkelijk gezegd, bij herhaling gezegd, dat zij de belofte aan de Papoea's niet wil breken. Zij wil van het zelfbeschikkingsrecht geen façade maken, waarachter iets anders gebeurt.

De grote verrassing bij de discussie was het optreden van de a.r. fractie in de Tweede Kamer, waarover ook in eigen kring heel wat discussie is ontstaan. Het optreden was voorbereid door de voorzitter van de partij, die gepleit had voor een gesprek met Indonesië, een gesprek zonder wantrouwen. Het betoog van a.r. zijde in de Kamer culmineerde in de wens, dat er een gesprek met Indonesië zou komen zonder gemeenschappelijke basis, een gesprek door wijze mannen. Het doel van dit gesprek moest zijn, zo mogelijk uit de impasse te komen, die ontstaan is, doordat èn de Indonesische èn de Nederlandse regering strak vasthouden ieder aan eigen standpunt.

Bij de beoordeling van dit optreden kunnen twee dingen vaststaan. De begeerte om met Indonesië tot betere betrekkingen te komen, is een begeerte, een wens, die zowel in Indonesië als in Nederland bestaat. Het al of niet bestaan van die wens is buiten discussie. Maar dat doet aan het vraagstuk zelf niets toe of af. Want tegelijk staat de a.r. fractie met geheel de partij en in overeenstemming met haar program van actie op

het standpunt, dat aan het recht en de vrijheid van de Papoea's niet mag worden getornd. In dat opzicht is er een fundamenteel verschil tussen dit standpunt en dat van het comité *Verzoening met Indonesië*, dat het externe zelfbeschikkingsrecht van de Papoea's niet meent te kunnen verdedigen, de Papoea's wil overleveren aan Soekarno in de hoop of de verwachting, dat zij dan een zekere autonomie zullen kunnen erlangen binnen Indonesië. Daarbij is het opmerkelijk, dat de Papoea's zelf al meer geprikkeld worden, niet door het Nederlandse bestuur, maar door het snel groeiend nationalisme, om op demonstratieve wijze hun wens naar zelfstandigheid kenbaar te maken. Wie het met het zelfbeschikkingsrecht ernstig meent, heeft niet het recht, hun daarbij ook maar één strobreed in de weg te leggen of dat van de Nederlandse regering te vragen. Dat is in strijd met de dekolonisatie, waarvan men zegt, dat zij door Nederland wordt aanvaard. Het verschil, dat in de A. R. Partij openbaar is geworden over deze nieuwe en voor velen verrassende activiteiten is dus geen verschil over bepaalde principiële stellingen, maar over de vraag, of hier verwachtingen worden gewekt en suggesties worden gedaan, die, gezien de ervaring met het regime van Soekarno, als illusoir moeten worden beschouwd. Waarbij ten overvloede moet worden gezegd, dat hier in elk geval niet de regel kan gelden, die bij het innemen van Haarlemmer olie opgeld mag doen, nl. baat het niet, het schaadt ook niet. Het gaat niet op voor illusies in de politiek.

Wij eindigen met enkele personalia. Aan de A.R. Partij zijn in korte tijd twee ereleden ontvallen, nl. de heren Duymaer van Twist en oudminister Gerbrandy. Zij behoorden eigenlijk tot twee verschillende tijdperken. De generaal was de man van 1918, van de stuiting van de revolutieopgving van de S.D.A.P. en de leider van de B.V.L. Prof. Gerbrandy had een nationale taak van nog dieper grijpende betekenis in het verzet tegen de nationaal-socialistische revolutie.

Twee nieuwe ereleden zijn intussen geïnstalleerd, al was het buiten beider tegenwoordigheid. Prof. A. Anema, parlementariër van grote stijl, strijder voor de internationale rechtsorde, en dr. J. Donner, in de bezettingstijd man van het recht, ook van de kerken, en altijd, als minister, als president van de Hoge Raad der Nederlanden, bescheiden, gaaf, evenwichtig, bevorderaar van een wijze en vaste rechtspraktijk. Wie Duymaer van Twist en Gerbrandy in één adem noemt, zegt nationale onafhankelijkheid en vrijheid, wie Anema en Donner tezamen brengt onder één opschrift, schrijft maar één woord: recht!

VRAAG EN ANTWOORD

VRAAG: Men pleegt in antirevolutionaire kring de taak der overheid steeds meer te zien in het licht van de bedeling der publieke gerechtigheid. Ik heb met deze zienswijze echter wel enige moeite. Er zijn in de politiek immers tal van kwesties, die maar weinig met recht te maken hebben, en die geheel op grond van zakelijke, technische, economische of andere over-

wegingen worden beslist. Neemt u als voorbeeld de rijksbegroting, welke thans in de Tweede Kamer behandeld wordt. Dat is toch een bij uitstek financieel-economische aangelegenheid. Zoudt u mij aan de hand van dit of een ander concreet voorbeeld uiteen kunnen zetten, dat ook daarin de publieke gerechtigheid richtinggevend is voor het beleid van de overheid?

ANTWOORD: De door u opgeworpen vraag komen wij meermalen tegen in de kring der Anti-Revolutionaire Partij. Deze vraag is belangrijk, omdat zij de bestaansmogelijkheid van een specifiek antirevolutionair beleid rechtstreeks raakt. Vandaar, dat ik graag op uw vraag inga; de door u genoemde rijksbegroting zal ik daarbij als voorbeeld aanhouden.

In alle sectoren van de samenleving wordt de overheid bepaald bij belangen, die om behartiging vragen. Bij het vervullen van haar taak zal de overheid, wil zij recht doen aan de grote menigvuldigheid van deze zich bij haar presenterende belangen, zeer uiteenlopende maatregelen moeten treffen. Soms zal zij bepaalde taken zelf ter hand nemen: in het belang van de veiligheid van de staat zal zij een defensieapparaat in stand houden; in het belang van de openbare orde en rust een politiemacht; in het belang van het verkeer zal zij wegen en bruggen aanleggen. In andere gevallen zal zij activiteiten steunen, welke zij niet zelf ter hand neemt. Zo zal zij subsidies verstrekken voor allerlei doeleinden. In weer andere gevallen zal de overheid diensten verlenen enz.

Het vervullen van al deze taken kost geld en de middelen van de overheid zijn uiteraard niet onbeperkt. Dat heeft tot gevolg, dat zij veelal niet in staat zal zijn, in alle zich bij haar aandienende behoeften geheel te voorzien. Hoezeer de overheid het gewicht van een bepaald bijzonder belang moge erkennen, of het nu de woningbouw is, de landbouw dan wel het onderwijs, zij moet er steeds mee rekenen, dat er ook andere belangen zijn, die om behartiging vragen.

Het probleem van elke regering is nu, gegeven de beperktheid der middelen, alle bij een bepaalde kwestie betrokken belangen zodanig tegen elkaar af te wegen, dat zij geen van alle, gezien hun aard en hun gewicht, ten opzichte van elkaar tekort komen; dat aan elk van deze belangen, ten opzichte van al de andere, *recht* wordt gedaan. Anders gezegd: het probleem der overheid is het bestellen van de *publieke gerechtigheid* temidden van en ten opzichte van al deze belangen.

Hier komt nog iets bij. Zoals reeds is opgemerkt, zijn de financiële middelen, waarover de overheid beschikt, beperkt. Zij zijn echter niet in die zin beperkt, dat hun omvang voor eens en altijd een *gegeven* zou zijn. De overheid kan bijvoorbeeld door een belastingverhoging haar financiële armslag aanzienlijk vergroten. Dit betekent dus, dat hiermede weer nieuwe belangen in het gezichtsveld komen! De belastingbetalers hebben er bijvoorbeeld belang bij, dat de belastingen laag worden gehouden; alle Nederlanders hebben er belang bij, dat de belastingheffing geen schadelijke gevolgen uitoeft op het verloop van de conjunctuur. Ook aan deze belangen moet door de overheid *recht* worden gedaan; zij mogen niet onrechtvaardig bij de andere belangen ten achter worden gesteld, maar ook niet ten opzichte van de andere belangen ongemerkt worden voorgetrokken. Alles bijeengenomen, kunnen wij vaststellen, dat

de overheid zowel een rechtvaardige verhouding zal moeten vinden tussen de verschillende overheidsuitgaven onderling, als tussen het geheel van deze overheidsuitgaven en de daarvoor benodigde belastingdruk.

Hierbij valt op te merken, dat de overheid slechts dan in de gelegenheid is aan *alle* zich bij haar meldende belangen recht te doen, indien zij een hoge, boven alle bijzondere belangen staande, positie inneemt. Zodra zij deze unieke plaats zou verlaten en zich zou vereenzelvigen met welk bijzonder belang ook, komt de bedeling der gerechtigheid in gevaar en dreigt bv. de landbouw bevoordeeld te worden boven de woningbouw, het onderwijs boven het maatschappelijk werk enz. Kortom, dan dreigt dat belang boven andere bevoordeeld te worden, waarmede de overheid zich heeft geïdentificeerd.

Het resultaat nu van de op deze wijze door de overheid verrichte afweging van de vele onderling dikwijls strijdige belangen vinden wij o.m. in de begroting. Daarin wordt aangegeven hoe de regering zich voorstelt inzonderheid op basis van de te verwachten belastingopbrengsten, de middelen over de verschillende begrotingshoofdstukken, en binnen deze hoofdstukken over de verschillende posten, te verdelen.

Zo is de rijksbegroting niet in de eerste plaats een financieel-technisch stuk, doch een stuk *politieke* strekking. In de begroting geeft de regering te kennen, hoe zij, in een bepaald jaar, ten opzichte van de verschillende bijzondere belangen, de norm der publieke gerechtigheid wenst te concretiseren. Ten diepste geeft elk cijfer op de begroting, zowel aan de zijde der uitgaven als aan de zijde der ontvangsten, de waardering weer van de overheid ten opzichte van een bepaald concreet belang.

Wordt in de begroting, zoals die door de regering is ingediend, nu ook *daadwerkelijk* aan alle belangen recht gedaan? Dat is de kwestie, waarom het gaat in het gemeen overleg tussen regering en Staten-Generaal.

Na het voorgaande moge duidelijk zijn, dat bij dit overleg, krachtens de structuur van de staat, nimmer de hoogte der belastingen of de hoogte van de verschillende uitgaven *op zichzelf* mag worden gezien. Het is zeer wel mogelijk, dat *op zichzelf* gezien een belastingverlaging gewenst is, of dat voor bepaalde belangen ruimere middelen ter beschikking moeten komen. Maar het vloeit voort uit de aard der overheid, dat zij nimmer enig belang *op zichzelf* mag bezien (zij zou zich dan immers met een bepaald belang identificeren), doch dat zij, staande op het hoge standpunt dat zich boven alle bijzondere belangen verheft en met het *algemene* belang voor ogen, al de bijzondere belangen tezamen in hun onderlinge verhouding ziet en benadert.

Natuurlijk kan men kritiek hebben op de wijze, waarop een bepaalde regering gemeend heeft het evenwicht tussen de onderscheidene belangen in haar begroting te moeten bewerkstelligen. De politieke opvattingen spelen daarbij uiteraard een gewichtige rol. Men kan het belang der te verrichten uitgaven zo hoog aanslaan, dat zij een verhoging der belastingen rechtvaardigen; men kan het belang van een belastingverlaging zo zwaar laten wegen, dat men de nadelen daarvan aan de uitgavenkant op de koop toe neemt; men kan het eens zijn met het beleid der regering aan

de inkomstenzijde, doch van mening zijn, dat aan de uitgavenkant de verdeling over de onderscheidene hoofdstukken en over de posten binnen deze hoofdstukken te wensen overlaat. Doch in dit alles, en daar gaat het om, heeft men te maken met het resultaat van een afweging. Het is bijna altijd of-óf en bijna nooit èn-èn. Dat is nu eenmaal eigen aan de structuur van de staat en aan het karakter van de overheid. De overheid zal de bijzondere belangen (landbouw, zuivelproductie, woningbouw, cultuur enz.) altijd in hun relatieve betekenis moeten bezien, in verhouding tot en ten opzichte van alle andere bijzondere belangen.

Wie aldus de begroting plaatst tegen de achtergrond van de structuur van de staat, krijgt er oog voor, dat de behandeling daarvan, zoals die in de Staten-Generaal plaats vindt, niet altijd het vereiste peil bereikt. Nog te vaak komt het voor, dat men blijft staan bij het bepleiten van een bepaald belang — bv. een belastingverlaging of een verhoging van bepaalde uitgaven — zonder aan de eigenlijke staatkundige daad toe te komen, namelijk: het in rekening brengen van hetgeen daartegenover staat. In zulk een geval komt men aan het behartigen van de publieke gerechtigheid niet toe, doch blijft men steken in een particularistisch bepleiten van bepaalde bijzondere belangen. Deze handelwijze, waartoe iedere fractie zich gemakkelijk kan laten verleiden, leidt tot een uitholling van de idee van de rechtsstaat en een afglijden van de Staten-Generaal tot een typische belangenvertegenwoordiging welke in het staatkundige vlak niet past.

Het is derhalve zaak er kritisch op toe te zien, dat de vaststelling van de rijksbegroting inderdaad staat in het licht van de bedeling der openbare gerechtigheid.

J. H. P.

BOEKBESPREKING

H. BAUDET en I. J. BRUGMANS, *Balans van Beleid. Terugblik op de laatste halve eeuw van Nederlandsch-Indië*. Uitgave Van Gorcum & Comp. N.V., Assen, 1961; 374 blz. Prijs geb. f 18,50.

Balans van Beleid, onder redactie van Baudet en Brugmans, is een boeiend boek voor ieder, die behoefte gevoelt zich te verdiepen in de ontwikkeling van Nederlands-Indië gedurende de laatste periode, waarin Nederland daar het beleid bepaalde.

Inzonderheid geldt dit voor hen, die zelf een actieve rol gespeeld hebben in de uitvoering van dit beleid in de eerste decennien van deze eeuw.

Leerzaam is dit boek, omdat het een schat van gegevens en waardevolle beschouwingen bevat. Het geeft in een relatief kort bestek, in bijdragen van zestien verschillende auteurs een uiteenzetting van het sedert de eeuwwisseling door Nederland in Nederlands-Indië gevoerde beleid. Een uiteenzetting niet alleen van het uitgangspunt en de hoofdlijnen van dat be-

leid, maar ook ten aanzien van een aantal belangrijke onderdelen als rechtsbedeling, onderwijs, welvaart, islam, politiek, enz.

Door tijdgenoten uit de genoemde periode wordt een motivering van het beleid gegeven, waaraan meestal een overzicht is verbonden van de bereikte resultaten tot het ogenblik dat de Japanse invasie ontijdig een einde maakte aan de voortzetting van dit beleid.

Het kan er toe bijdragen, dat er een einde komt aan de verguizing van ons koloniaal beleid, die Brugmans in een slotbeschouwing „niet alleen onjuist, maar ook onwaardig” noemt (blz. 359).

De contemporaine getuigenissen zijn door de redacteuren met opzet gezocht, blijkens de eerste bladzijde der inleiding, omdat „alle kennis van historische feiten zonder zin blijft, als wij niet weten, aan welke mensen ze zijn overkomen; wie de spelers van het stuk geweest zijn, welke hun drijfveren waren, hun gevoelens, hun motieven.”

Deze keuze van de medewerkers heeft echter automatisch tot een zekere eenzijdigheid geleid. De algemene strekking van het geheel is een rechtvaardiging van het gevoerde beleid. Dat was ook niet anders te verwachten van een groep personen, die behoudens enkele uitzonderingen zelf gedurende een kortere of langere tijd aan de doorvoering van dit beleid hun beste krachten gewijd hadden.

De principiële tegenstanders van het kolonialisme komen niet aan het woord. Evenmin de critici, die wel bereid waren de koloniale verhouding voor een beperkte tijd te zien voortduren, maar vol kritiek waren over tempo, schaal, economisch en sociaal perspectief der sedert decennia vigerende ontwikkelingsprogramma's.

De toekomstige historicus, die zijn beoordeling van het beleid mede op dit boek als historische bron wil baseren, zal met deze eenzijdigheid rekening moeten houden. Hij zal ook gegevens uit andere bronnen in de weegschaal moeten werpen om tot een verantwoorde balans te komen.

Binnen de boven aangegeven grenzen is naar veelzijdigheid gestreefd. „Fundamenteel is dit boek en is de gedachtenwisseling, die er aan ten grondslag ligt, opgezet als een confrontatie van uiteenlopende visies van betrokkenen bij dat beleid”, schrijft Baudet in zijn inleiding.

De vraag rijst, waarom dit boek, ondanks een aantal op zichzelf verdienstelijke bijdragen, niettemin in zijn totaliteit een niet geheel bevredigende indruk achterlaat.

Het antwoord op die vraag moet gezocht worden in de ietwat gecompliceerde opzet met uiteenlopende doelstellingen.

Daar is in de eerste plaats de titel, die klinkt als een program: *Balans van Beleid*.

Deze titel wekt de verwachting, dat de credit- en debetzijden van Nederlands beleid tegenover elkaar zullen worden afgewogen; of ook, dat dit beleid in de weegschaal gelegd zal worden en al dan niet te licht zal worden bevonden, gewogen met vooraf bepaalde maatstaven.

Deze verwachting wordt versterkt, wanneer men in de inleiding leest (blz. 7): „Het centrale probleem nu, dat wij ten aanzien daarvan (nl. van de aangegeven periode) ter discussie stelden, had op zichzelf niets sensationeels en een kind zou het hebben kunnen formuleren. In zijn algemeen-

heid komt het immers uiteraard op de vraag neer, waar de dingen zijn misgegaan en waarom." In dezelfde richting wijst het slot van de inleiding (blz. 11): „De toetsing is de specialiteit der Geschiedenis; toetsing van de kritiek aan de feiten; van de feiten aan hun historische context; toetsing ook aan de moraal. Dat is de grondgedachte van dit boek en van de vragen, aan de gesprekspartners voorgelegd.”

Daarnaast loopt een tweede lijn door het boek, welke terug te voeren is op een andere doelstelling. In de inleiding is deze aldus geformuleerd (blz. 3): „Wij wilden in ons boek het probleem ter discussie stellen van westers beleid en westerse motivering; wij wilden komen tot het resultaat van westerse rekenschap en verantwoording.”

Bij het kiezen van de schrijvers is gestreefd naar een veelzijdige en representatieve groep, die persoonlijkheden van contrasterende visie en signatuur verenigde. Aan elk van hen is een eigen belichting verzocht van het centrale probleem van het boek, vanuit speciale deskundigheid en vanuit de gezichtshoek van persoonlijke ervaring in de gekozen periode.

Deze door de opzet onvermijdelijke splitsing van het centrale probleem in een aantal onderdelen, is mede oorzaak van de onbevredigende totaalindruk. Het heeft geleid tot een verzameling op zichzelf staande bijdragen van uiteenlopende betekenis. Tussen kronieken op het gebied van bepaalde onderdelen vindt men bijdragen over de kernvragen van koloniaal beleid. Terecht vangt Idenburg zijn artikel over Het Nederlandse antwoord op het Indonesisch nationalisme aldus aan (blz. 121): „Men kan de politiek van een koloniale mogendheid t.o.v. het nationalisme in een koloniaal gebied niet op een lijn stellen met het beleid op de terreinen van overheidszorg als de rechtsbedeling, de economie, de sociale ontwikkeling, het onderwijs enz. enz.”

„Dit boek is een discussie.” Met deze woorden vangt de inleiding aan. Wie naar die discussie zoekt, wordt teleurgesteld, daar hij een reeks zelfstandige bijdragen vindt. De schrijver van de inleiding heeft dit voorzien, want hij laat er onmiddellijk op volgen: „— ja, zou het mogelijk geweest zijn het ook in de vorm van een gesprek, een rechtstreekse gedachtenwisseling te publiceren, wij zouden het gedaan hebben.”

In dit verband kan ook gewezen worden op de moeilijkheid voor de auteurs zich in 1960 los te maken van de ontwikkeling sedert 1942 en zich in gedachten te verplaatsen in de periode van enige decennien tevoren.

Sommige schrijvers, bij wie de westerse rekenschap en verantwoording de dominerende doelstelling waren, deden dit zo consequent mogelijk. Zo bijvoorbeeld De Kat Angelino in zijn uitvoerige uiteenzetting van de ontwikkelingsgedachte in het Nederlands overzees bestuur. Hij herinnert aan „il faut juger les faits d'après leurs dates” als eerste voorwaarde om tot historisch begrip te komen. Hij besluit zijn artikel aldus: „Wij hopen in elk geval sommigen te hebben gestemd tot nadenken 'sine ira et studio' over de 'intrinsieke' waarde der synthese-methodiek, losgemaakt van een 'uitslag', die niets met die waarde te maken heeft. En Nederland kan, in retrospectie, op buiten zijn toedoen afgebroken arbeid, die anders — naar den mens gesproken — omstreeks 1950 het grote 'werkstuk' in vrede en harmonie had kunnen afleveren Tollens' dichterwoord toepassen: 'Rekent d'uitslag niet, maar telt het doel alleen.'”

In dezelfde lijn van rekening en verantwoording afleggen liggen een aantal bijdragen, die een meer technische stof behandelen. Ik noem die van Brugmans over de onderwijspolitiek, van Gerke over de personeelsvoorziening, van Van Helsdingen over de staatkundige ontwikkeling, van Pijper over de islampolitiek, van Keuning over het adatrecht, van Haccoû over de economie en van De Vries over de welvaartsdiensten. De schrijvers stellen zich daarbij geheel op het vooroorlogse standpunt. De vraag „waarom het mis ging” wordt niet of nauwelijks aangeroerd of beantwoord met een verwijzing naar de tweede wereldoorlog en de Japanse bezetting.

Anderzijds gaan enkele schrijvers in verband met het onderwerp van hun bijdrage dieper in op de gronden van de mislukking der door De Kat Angelino beschreven synthesespolitiek zonder daarbij zelfs maar een poging te doen hun na-oorlogservaring uit te schakelen. Met name geldt dit van de bijdragen van Idenburg en Meyer Ranneft.

Ook de in *Balans van Beleid* een geheel eigen plaats innemende bijdragen van Kraemer over de zending en van Wils over de missie bezien het verleden welbewust van het heden uit.

Het is niet doenlijk in het bestek van deze boekbespreking op alle afzonderlijke artikelen in te gaan. Daarom moge volstaan worden met enkele grepen uit de bijdragen van meer algemene strekking en uit die, waarvoor bij de lezers van *Antirevolutionaire Staatskunde* bijzondere belangstelling verwacht mag worden.

Dr. P. J. A. Idenburg, die het nationalisme tot onderwerp kreeg, begint afzet de juiste opmerking, dat het nationalisme in tegenstelling tot allerlei afzonderlijke facetten van het gevoerde bestuursbeleid „de koloniale verhouding zelf” betreft.

Hij voegt er aan toe: „Schrijvende in 1960 kan men zeggen, dat het ontstaan van het nationalisme de inleiding betekent op de liquidatie van de koloniale verhouding.”

Naarmate er meer gedekoloniseerde staten haar stem doen horen in de volkerengemeenschap, aldus Idenburg, nemen de kracht en de betekenis van het koloniaal nationalisme toe. „Het gaat thans alleen nog om de vraag, hoe en in welk tempo dit proces moet worden afgewikkeld.”

„Men kan nu ook wel zeggen dat deze algemene dekolonisatie samenhangt met de wereldsituatie in haar geheel. Het schijnt daarom zinloos om bv., wat de verhouding Nederland-Indonesië betreft, het vooroorlogse Nederlandse beleid na te vorsen om daarin te zoeken naar redenen, waarom na de oorlog de koloniale structuur in Indonesië niet kon worden bestendigd. Deze vraag wordt dan ook niet als uitgangspunt voor de onder volgende beschouwingen gekozen.” (blz. 121/122).

Zonder het verleden te toetsen aan het heden gaat Idenburg uitvoerig na in hoeverre belangrijke aspecten van de huidige koloniale politiek in het vooroorlogse beleid in Nederlands-Indië al of niet reeds aan de orde kwamen. Daartoe kiest hij de vier volgende, voor het heden kenmerkende aspecten: de invloed van de *wereldsituatie* op het koloniaal beleid; de erkenning van de *tijdelijkheid* als essentieel element der koloniale verhouding; het *gesprek* met de (nationalistische) politieke leiders als voorbereiding van de liquidatie der koloniale verhouding, en het treden van de

nationalistische politici als de gesprekspartners in de plaats van de vroegere inheemse gevestigde autoriteiten!

Het zou te ver voeren deze zeer lezenswaardige beschouwingen op de voet te volgen. Opvallend is daarin het open oog van de schrijver voor de psychologische en emotionele elementen in de nationalistische beweging. Het onvermijdelijke, innerlijke conflict, dat ontstaat door de integratie van de westerse cultuur en de oosterse wereldbeschouwing, krijgt de volle aandacht.

Aan het slot van deze beschouwingen wijst hij nog op een bijzondere kant van dit vraagstuk, waarbij hij volstaat met de vermelding daarvan. „De oorspronkelijke statische samenleving beschikt als regel over een — vaak primitieve — wereldbeschouwing, waardoor de mens zijn plaats ziet in verhouding met de buitenwereld en de onstoffelijke wereld. Deze wereldbeschouwing vormt voor hem een eenheid van zijn persoon en zijn omgeving. De aanraking met het Westen vernietigt op den duur deze innerlijke wereldbeschouwelijke eenheid, meestal zonder daarvoor in de plaats een nieuwe wereldbeschouwing te schenken, die als grondslag kan dienen voor een andere, de nieuwe wereld in zich opnemende eenheidsconceptie.”

In deze gedachtengang — aldus Idenburg — spreekt het vanzelf, dat het communisme bijzonder aantrekkelijk is; het verzekert, dat de nieuwe *maatschappij* een nieuwe mens kan vormen; „de nieuwe mens weet dan aan welk normensysteem hij onderworpen is, want de mens zonder norm en gemeenschap is tot ontbinding gedoemd.” Ook acht hij het begrijpelijk, dat de oude Javaans-hindoïstische mystiek een periode van ongekende belangstelling beleeft; dat anderen zich wenden tot de vertrouwde islam; en dat het christendom overal nieuwe belangstelling ontmoet, waardoor in de post-koloniale periode het aantal christenen meer dan verdubbeld is.

Na deze analyse van de ontwikkeling van het Indonesisch nationalisme in het licht van de bovengenoemde vier, voor het heden kenmerkende aspecten — waarbij de schrijver onverbloemd uitspreekt, dat gezien in het licht van 1960 het vooroorlogse beleid onvoldoende rekening hield met het groeiende nationalisme in het binnenland en de zich snel wijzigende wereldopinie daarbuiten — stelt hij in enige slotopmerkingen de vraag: „Hadden wij een andere afloop door een wijzer beleid kunnen verzekeren?” Kort en krachtig luidt het antwoord: „Natuurlijk niet. Vanzelfsprekend zijn er achteraf middelen aan te wijzen, waardoor de zaken zich misschien langs andere weg ontwikkeld zouden hebben, maar wat voor zin heeft het daarover na te kaarten onder mensen in een andere tijd?”

Ook bij andere schrijvers vindt men uitspraken, die passen bij het betoeg van Idenburg.

Zo schrijft Van der Veur (blz. 98), dat „de dynamische kracht van het nationalisme ernstig was onderschat.”

Besnard, in zijn bijdrage onder de titel *Verstoorde persoonlijkheid*, trekt de conclusie (blz. 119): „Maar onze grote fout en wellicht de aller-erste oorzaak van onze mislukking en die van andere volken, die in hun koloniën hun best deden, lag in een misrekening. Het feit dat onze cultuur, hoe weldadig wij haar voor ons zelf mogen achten, vernietigend wordt voor de persoonlijkheid van andere volken en dus kapitale schade aangericht, hebben wij toch nog te veel verwaarloosd.”

Kraemer, over de zending schrijvend, merkt op (blz. 306): „Hier is het niet de plaats een analyse van het nationalisme in Nederlands-Indië te geven, of een waardering van het wisselend Nederlands beleid t.a.v. dit nationalisme. Het enige wat hier geconstateerd moet worden is dat dit nationalisme het kapitale feit in de hele situatie was, of men het zag en erkende of niet”¹⁾.

Meyer Ranneft, handelend over Nederlands geestesmerk in Indië, constateert (blz. 351): „Het Nederlands koloniaal bewind is zeker niet te kort geschoten in technisch kunnen op alle buiten de oorlog liggend terrein. Ook niet in goede wil of wetenschappelijke en praktische belangstelling. Wel echter in onderkenning van de groei van de geweldige krachten en driften die binnenslands het nationalisme en die in de wereld de internationale politiek beheersten.” Het nationalisme ziet hij echter anders dan de hiervoor geciteerde auteurs, getuige zijn korte definitie (blz. 330): „Nationalisme dat is nieuw gevoel van eigenwaarde, trots. Vaak: afgunst en haat.”

De bijdragen van Kraemer en Wils over de zending en de missie, die wel bijzonder de belangstelling van de lezers van *Antirevolutionaire Staatskunde* zullen trekken, liggen op het eerste gezicht buiten het bestek van dit boek, dat de balans van het Nederlandse beleid wil opmaken. Beide genoemde schrijvers wijzen daar nadrukkelijk op. Daarnaast gaan zij echter uitvoerig in op de ontwikkeling der missionaire activiteiten en op de verhouding van de overheid tot zending en missie.

„Juist omdat in dit boek de nadruk valt op de Nederlandse presentie en de merites en demerites van de Nederlandse verrichtingen in die lange ‘koloniale’ periode — schrijft Kraemer — is het noodzakelijk te bedenken dat in verschillende opzichten de bijdrage over de zending (hetzelfde geldt m.i. voor de missie) uit de pas van de andere bijdragen moet vallen.”

Wils wijst op het scherpe onderscheid, dat gemaakt moet worden tussen de kerkelijke activiteiten in missie en zending enerzijds en de sector der politieke, economische en culturele betrekkingen anderzijds. „Hoe snel, ja op hoe dramatische wijze soms op de laatste terreinen de relaties tussen Nederland en Indonesië zijn afgebroken, weet immers ieder. Juist daarom staat men in de kringen der juristen en der economen thans min of meer verrast. De missie en de zending hebben echter in Indonesië, ook na de revolutie van 1945, kunnen doorwerken.”

Kraemer herinnert er aan, dat de zending in Indië geenszins een zuiver Nederlandse aangelegenheid was (en is). Een aantal ‘zendingsvelden’ werden door buitenlandse genootschappen bearbeid. De kerk in de Bataklanden, de grootste en actiefste inheemse christelijke kerk met meer dan 700.000 leden, zelf met levende zendingsgeest beziel, is het resultaat van Duitse zendingsactiviteit.

In dezelfde geest spreekt Wils: „Hoezeer de missionarissen ook van de *pax neerlandica* in Indonesië geprofiteerd mogen hebben; hoezeer zij deze,

¹⁾ Reeds een dertigtal jaren vroeger publiceerde Kraemer een diepgaande kritiek op het standaardwerk van De Kat Angelino, onder meer omdat dit te weinig aandacht schonk aan het nationalisme, en schreef hij: „Hooft de schrijver dan de donder der feiten niet?”

in hun ressort, wellicht ook mede hebben opgebouwd, een Nederlandse opzet, in welke vorm dan ook, dienden zij niet."

Daarnaast, aldus Kraemer, „is de zending naar haar werkelijke aard universeel en supranationaal, omdat zij de uitdrukking is van de natuur en de roeping der christelijke kerk, die Jezus Christus en Zijn evangelie moet uitdragen in woord en daad aan 'alle volken' tot het einde der aarde."

Evenzo Wils: „Zij (de missionering) is werkelijk supranationaal en algemeen van karakter, en van de wil of de toelating van een bepaalde staat is zij dus niet afhankelijk."

Anderzijds valt volgens Kraemer niet te ontkennen, dat de zending, in Nederlands-Indië werkende met in hoofdzaak Nederlandse krachten, van de zijde der inheemsen onvermijdelijk gezien werd als *agama blanda* (Hollandse godsdienst), deel uitmakende van de westerse invasie. De eigen oosterse wereld- en levensvisie kent in wezen de voor het westen kenmerkende onderscheiding van 'geestelijk' en 'wereldlijk' niet. Van die zijde bezien vertegenwoordigt ook de zending een facet van het Nederlands beleid.

Ook Wils deelt deze mening: „De totale structuur van de oosterse persoon, in al haar facetten, is daarbij (nl. bij het geloven) dus betrokken. Ook vragen aangaande de eigendom, de arbeid, het huwelijk en de politiek worden onder de tropenzon niet geheel op dezelfde wijze opgevat en verwerkt, als dit bij ons het geval is." . . . „In westerse vormen aangeboden, werd het geloof begrepen als een verlengstuk van de koloniale infiltratie."

Aan het slot van zijn artikel wijst Kraemer er op, dat de structuur der zending tot omstreeks 1930 „een reflex der koloniale structuur in missionaire gestalte" was. „De krachten uit de inheemse gemeenschap waren, bekwaam of onbekwaam, toegewijd of niet, in principe en in de praktijk afhankelijke instrumenten, hulpkrachten."

„De zelfstandigheid der kerken was een volledige breuk daarmee. Het inzicht dat de vroegere, uit goedgemeende pedagogische motieven gevoede structuur, in strijd was met het wezen der Kerk en tevens met een juiste, vruchtbare behandeling van mensen, brak zich baan. Tussen 1930 en 1942 greep deze heilzame, revolutionaire omzetting om zich heen, zodat, toen het gordijn over Nederlands-Indië in 1942 viel en tevens de westerse zendingsarbeiders, die de zelfstandig geworden kerken dienden en niet meer regeerden, gewelddadig weggerukt werden, de Indonesische christenheid de storm der tijden inging, niet als schapen zonder herders, maar als lichamen aangewezen op haar eigen bronnen van kracht."

Nog sterker spreekt Wils: „Ja, men kan een stap verder gaan, en zeggen, dat men soms bij de missionarissen die de toestand ter plaatse goed kennen, een zekere optimistische toon beluisteren kan. Zij redeneren simpelweg, dat in beginsel reeds vóór de Tweede Wereldoorlog de kerk in Indonesië geplant was. Er was een inheemse bisschop, die juist voor de oorlogsverklaring van Japan gewijd was; er waren inheemse priesters er en er was een steeds groeiend getal van inheemse gelovigen. Het beslissende doel van de missionaire activiteit was aldus bereikt. En men heeft alle vertrouwen in het jonge stekje."

Balans van Beleid wordt besloten met een briefwisseling tussen de beide redacteuren Baudet en Brugmans.

Daarin schrijft Baudet (blz. 355): „Wij wilden onze discussie van dit boek afsluiten zonder conclusie. Naar conclusie streef ik dan ook niet.” En zijn slotzin (blz. 355) luidt: „En hebben wij niet juist ter wille van dat inzicht (nl. in het menselijk proces der Historie) ons gesprek gentameerd en zonder de begeerte naar zulke conclusies?”

Slechts één conclusie meent Baudet met stelligheid te kunnen trekken (blz. 355): „Dat daarbij over het lot van Indië beslist is van buitenaf, meer dan van binnenuit: dat is een evident feit op zichzelf en waarover, geloof ik, geen enkel verschil van mening bestaat. Ik doel dan in dit verband niet eens op de wereldcrisis en niet op de penetratie van het communisme. Maar ik doel op het feit, het verloop en de afsluiting van de Tweede Wereldoorlog.”

Referent erkent, dat de grootste gemene deler van de heterogene bijdragen der 16 schrijvers deze conclusie tot op zekere hoogte wettigt, hoewel hij betwijfelt, of daarin de uitspraak: „beslist is van buitenaf, meer dan van binnenuit”, verantwoord is.

Gelet op hetgeen de laatste jaren Azië en Afrika aan dekolonisatie te zien hebben gegeven, moet het bagatelliseren van de dynamische en aggressieve kracht van het nationalisme op koloniaal gebied in 1961 bepaald onjuist geacht worden.

Inderdaad is de Japanse bezetting de lont in het kruit geweest, maar de brandstof voor deze explosie was voordien reeds in toenemende mate aanwezig, waarop door meer dan een schrijver is gewezen. Slechts een sterk geloof in het welslagen van de integratie, gebaseerd op de door De Kat Angelino meesterlijk uitgewerkte ontwikkelingsgedachte, kan nú nog de gemengde maatschappij van door levensvisie, cultuur en godsdienst gescheiden rassen als een in 1942 nog op korte termijn te verwezenlijken ideaal zien.

Hoe dit zij, *Balans van Beleid* heeft een reeks van beschouwingen gebundeld, die het lezen waard zijn, al is het duidelijk, dat binnen zekere grenzen voor zeer uiteenlopende standpunten daarin argumenten te vinden zijn.

A. A. L. RUTGERS

EEN EX-COMMUNIST GEEFT REKENSCHAP

DOOR

PROF. MR. I. A. DIEPENHORST

Groot is de beroering geweest, gewekt door de explosie van een bom met een waarschijnlijke kracht van 57 megaton, waarmee de Russen hun serie van experimenten met kernprojectielen besloten. De algemene overtuiging, de publieke opinie heeft zich verontwaardigd van de, het overeengekomen bestand terzake van de proefontploffingen van atoombommen schendende, Sovjet-Unie afgewend. Wie billijk wil blijven, zal niettemin behoren te rekenen met de zeer beslist in het Russische volk levende angst voor een westerse aanval. Bij een bepaling van de aansprakelijkheid voor de huidige vijandschap die de wereld, die in alle geval Europa en Amerika doortrekt, mag men niet veronachtzamen wat Duitsland de Russische natie heeft aangedaan. Zelfs is het in nog wijder verband gezien aldus, dat vanaf het eerste ontstaan der bolsjewistische republiek de leninisten zich vanuit het buitenland hebben bedreigd gevoeld. Het is in het minst niet mijn bedoeling de houding vandaag door de sovjetleiders aangenomen goed te keuren. Ik meen zelfs dat vanaf de ontmoeting der grote drie te Yalta in 1944 een uiterst zelfzuchtige tactiek door de Russen is toegepast. Meer dan anderen zijn zij voor sedertdien geslagen breuken verantwoordelijk. Het is zonneklaar wie op dit ogenblik imperialistisch optreedt en de vrede bedreigt, denk aan Finland. Zo goed als echter het hitlerianisme ook een aantal naar Duits besef gegronde grieven voor zijn optreden kon uitspelen, heeft de Sovjet-Unie enkele haar doorslaggevend voorkomende redenen om op te treden gelijk zij doet.

Beter derhalve dan zich te laten meedrijven op de algemene stroom van afkeer voor het ontketend geweld, is een verscherping van het bewustzijn voor wat heden in het geding is. Zij die hun voordeel willen halen waar de kansen hen het meest lokken, kunnen altijd redeneren, dat machtsstrijd zo oud als de wereld is, dat waar twee kijden er ook twee schuld hebben, dat de Russen wat ongepolitoeider zijn dan de Amerikanen, maar dat als het spannen gaat, ieder zich tenslotte laat drijven door zijn persoonlijk belang, zodat het zaak is, ook Rusland niet, zomin uiteraard als de Verenigde Staten, van zich te vervreemden. Het bewandelen van een derde weg zou de oplossing betekenen, die tegelijk als de zakelijk en als de humaan meest juiste zich laat aanbevelen.

Waarom aldus niet tot een bevredigend slot kan worden gekomen, is misschien het best aan te tonen met een pas verschenen nog al karakteristiek geschrift, dat gevloeid is uit de pen van een gewezen Nederlands communist. Ik doel op het boek *Van ja tot Amen*, geschreven door de oud-hoofdredacteur van *De Waarheid*, de heer A. J. Koejemans, die ook enige tijd lid van de Eerste Kamer is geweest, weldra bij de Communis-

tische Partij Nederland in ongenade viel en zelf in 1955 voor zijn lidmaatschap bedankte.

Het is algemeen bekend hoe het schrijven van een biografie, het bieden van een schildering van eigen leven, niet het sterkste punt van ons Nederlanders vormt. Wij zijn er iets te terughoudend voor: de buitenwereld heeft niet zoveel met ons huiselijk en familiebestaan te maken en heeft nog minder van doen met onze innerlijke ontwikkeling, met onze geheime angsten en zekerheden. Ook moet er gerekend met onze schroom, hetgeen in binnenkamers overleg werd gezegd, uit te dragen en aan vertrouwelijke brieven of voor persoonlijk gebruik gemaakte aantekeningen ruimer bekendheid te geven. Er zijn Nederlanders die wensen, dat na hun dood hun archief vernietigd wordt; er zijn andere Nederlanders die in alle geval er geen publikatie van begeren. Vooral in de kringen van parlementariërs was tot dusver beslist een afkeer voor memoires aanwezig. In het naoorlogse tijdvak heeft dr. Drees wat van zijn belevenissen op papier gezet. Er geldt vrijwel hetzelfde van als wat men getuigde toen Attlee, de socialistische leider in Engeland, zijn leven had beschreven: het geschiedt met zo grote voorzichtigheid, dat hij dadelijk weer minister-president had kunnen worden.

Dat Koejemans dus met zulk een werk kwam, is al een bijzonderheid. Daarnevens voegt zich het feit, dat het hier een communist betreft, tevens een oud-verzetsman, die zeker wat boeiends kan beweren. Het betreft bovendien een gewezen communist, die wil duidelijk maken hoe het tussen hem en zijn partij tot een breuk kwam en ook komen moest. Als ten overvloede is de auteur een gewezen journalist, een man die bewees te kunnen schrijven, door wie als leidinggevend redacteur werkelijk in de eerste tijd het communistisch dagblad, *De Waarheid* is gemaakt.

Zou iemand voor onthullingen naar *Van ja tot amen* grijpen, dan kan hij er zeker van zijn, bedrogen uit te komen. Als één trek bij Koejemans, gelet op wat hij hier heeft neergeschreven, in het oog springt, dan is het zijn eerlijkheid. Of er van volstrekte openhartigheid moet worden gesproken, ik geloof het niet. De auteur deelt slechts mee wat hij kwijt wil raken. Maar hij taalt er niet naar, zijn herinneringen te gebruiken om anderen naar hartelust zwart te maken. Het is waar, dat bepaalde figuren een veer hebben te laten. Noch het huidige socialistische Kamerlid De Kadt, noch zijn socialistische partijgenoot en mede Kamerlid Frans Goedhart, komen er bijzonder gunstig af. Iets beter vergaat het dan nog de gekritiseerde mr. Benno Stokvis. Maar alleen en uitsluitend, ofschoon hij niet langdurig onderhanden wordt genomen, Paul de Groot, de Nederlandse communistenleider in het na-oorlogse tijdvak, krijgt enkele vernietigende slagen te incasseren. Voor het overige vindt men op levende figuren, met wie Koejemans in conflict is geraakt, weinig kritiek, terwijl van hen die heengingen het communistische Eerste Kamerlid Brandenburg nu eens verholen gewaardeerd, dan weer gegispt wordt. Dit voorname optreden treft te meer, omdat men van zekere zijde Koejemans benaderd heeft om nu eens geen moordkuil van zijn hart te maken, maar vrij en frank mee te delen wat hem met zijn partij in botsing bracht. Zulks onvoorwaardelijk geweigerd te hebben strekt Koejemans zeer bepaald tot eer.

Bij alle eerlijkheid echter behoudt dit boek iets vaags. Dit ligt niet aan

de schrijftrant. Deze is, hoewel niet zo sprankelend als van een dagelijkse penvoerder in de courant te verwachten was, levendig. Wie deze memoires vergelijkt met de memoires van een geheel en al intellectueel man, die wetenschappelijk gevormd en nadien in voortdurende omgang met tal van nationale en internationale leiders, gelegenheid had er iets heel bijzonders van te maken — ik denk aan wijlen dr. Hirschfeld — zal niettemin zijn voorkeur naar het werk van de zichzelf gevormd hebbende, van de autodidact Koejemans, laten uitgaan. Er is een ander tekort. Ik zei al, de auteur is wel eerlijk, niet openhartig. Hij schrikt er voor terug, alles bloot te leggen. Veel blijft er in het duister. De mens Koejemans treedt ons niet nader. Vaak weet men na lezing van een autobiografie bijna volmaakt zeker: zo en zo is de schrijver. Als iemand na lezing *Van ja tot Amen* dichtslaat, weet hij het niet precies, weet hij het bij lange na niet.

Ik geef een enkel voorbeeld. Of Koejemans een gelukkige dan wel een ongelukkige jeugd heeft gehad, het vanaf zijn zestiende jaar tot aan zijn volwassenheid bij de spoorwegen in Zutphen en Rotterdam al dan niet gemakkelijk rooide, wat hem nu voor het communisme deed kiezen, het wordt ons niet helder. Het Rotterdam van het jaar 1909, toen Koejemans er geboren werd, tot 1919, toen hij in Zutphen op het bureau van de dienst Weg en Werken bij de spoorwegen een baan vond, treedt ons niet nader. Met deze Gelderse oude vesting is het anders. Dit stadje gaat meer spreken dan het grote Rotterdam. Beslist levend treedt de Zutphense predikant Van den Berg van Eysinga naar voren. Desondanks blijft zweven, wat in Zutphen Koejemans tot communist maakt. En in dit tijdvak niet en evenmin later, als hij weer in Rotterdam is teruggekeerd, begrijpt men, waarom juist het communisme, of scherper, waarom het Nederlandse communisme hem wezenlijk pakken moest.

Maar genoeg hiervan. Koejemans, in Zutphen als secretaris van de daar gestichte plaatselijke afdeling der partij opgetreden, doet, als zijn diensttijd verstreken is, opnieuw in Rotterdam beland, ondanks een korte tijd van economische tegenslag en geestelijke lamelendigheid, daar weer met het partijleven mee. Hij verhuist na enige jaren naar Amsterdam, tewerkgesteld bij *De Waarheid*, het partijorgaan. Hij maakt er mee de ellende van de werkloosheid en het naast elkander leven der verschillende bevolkingsgroepen. Reeds in Zutphen verloofd, trouwt hij na jaren en jaren, als er eerst een periode van verwijdering is geweest, met het meisje van zijn liefde, een liefde op het eerste gezicht. Waarschijnlijk heeft Koejemans in de eerste tijd van de bezetting door de Duitsers — dat is de enige plaats waar hij niet helemaal ronduit is — gemeend, dat er te dezen nog wel een oplossing te vinden was, en hij gaat pas aan het ondergrondse verzet meedoen, wanneer door de Duitse inval in Rusland de dreiging voor het wereldproletariaat duidelijk is. Na 1945 bevindt hij zich aanvankelijk in het hart van de partij en het partij-bureau. Weldra wordt hij, die van verheerlijking in den blinde van Stalin niet horen wil, en die onverzwakt zedelijke maatstaven aanlegt, uit de leiding verdreven. Een aantal jaren later wil hij de verantwoordelijkheid ook als lid van de partij niet langer dragen. Na nog weer enkele jaren laat hij zich dopen door de Amsterdamse doopsgezinde predikant F. Kuiper in de doopsgezinde kerk aan de Singel.

Wat bewoog Koejemans hiertoe en wat betekende deze stap voor hem? Hij had allereerst een vrij ruime cultuur door zelfontwikkeling bijgebracht. Hij gevoelde verantwoordelijkheid voor het gehele volk. Te sterke partij-agitatie strookte niet met zijn inslag. Vervolgens kon hij in een zuiver materialistisch gefundeerde opvatting, gelijk het communisme deze kende, geen rust vinden. Zijn moeder had hem vlak voor haar dood tegen intellectualisme gewaarschuwd en was in gelovig vertrouwen heengegaan. Telkens was Koejemans onder de indruk geraakt van predikanten die onderling weer totaal verschillend dachten: Van den Berg van Eysinga uit Zutphen, Krop uit Rotterdam, Buskes, Kroon, Kuiper in de hoofdstad. Hij zocht voortdurend het absolute, meende dit aanvankelijk in het communisme te hebben gevonden, en moest ontdekken, hoe dat communisme op het beslissende punt teleurstelde. Het verheerlijkte de gemeenschap, de partijleer, de trouw aan het Kremlin. Maar Koejemans zelf zag de tekortkomingen en het onrecht dat in feite werd begaan. Hij voelde tevens de twijfel. De zekerheid die hij nodig had, kon de communistische levens- en wereldbeschouwing hem niet schenken; de hem telkens weer aansprekende grootheden van schuld, verootmoediging, vergeving en liefde waren het communisme vreemd; het kende uitsluitend de mens als beheersers van zijn eigen leven.

Hoe nu tot Koejemans het Kerstevangelie is gaan spreken, hoe hij Christus en de kerk gevonden heeft, beschrijft hij zelf; hij doet het met terughouding, treffend en tegelijk nuchter; een doopsgezind kerkeraadslid zei letterlijk tegen hem: „Toen ik hoorde, dat je je bij ons had aangemeld, ben ik me rotgeschokken.” Dit alles ligt in een zeer persoonlijk vlak en leent zich weinig voor bespiegeling.

Maar wat volledig aandacht verdient, gelet op wat ik aan het begin opmerkte, is hoeveel nodeloze vervreemding en hoeveel schuldloze schuld er in een levensloop als de ons hier door de hoofdpersoon zelf geschetste aanwezig is. Bevreedt het, dat een jongen van een stuk beneden de 20 als Koejemans het bij het communisme gaat zoeken; bevreedt de verbittering in arbeiderskringen bij zoveel nood tegenover de meer gegoeden; bevreedt de afkeer van het vaderland bij hen, voor wie dit vaderland weinig deed? Te-goeder-trouw-communisten plaatsen ons voor de vraag, of er geen verantwoordelijkheid der natie, geen verantwoordelijkheid vooral van christendom en kerk bestaat, welke gebrekkig werd onderkend. En dat brengt op het kernpunt. Het positie kiezen, het terecht positie kiezen tegen het communisme als een beslist verwerpelijk en in zijn strekking afgodisch stelsel moet nimmer hen die het bestrijden, hun eigen zwakke punten en het betrekkelijk recht van de tegenstander doen vergeten. Alleen in besef van eigen tekortkomingen mag er een onverbidde neen uitgesproken, is het geoorloofd een felle, een boven alles geestelijke strijd tegen het communisme te voeren.

KRITISCHE AANTEKENINGEN BETREFFENDE HET NIEUWE BEGINSEL- EN ALGEMEEN STAATKUNDIG PROGRAM EN DE UITLEGGING DAARVAN

DOOR

MR. K. GROEN

In het in 1952 uitgebrachte rapport van Programcommissie (I) inzake de artikelen I t/m V van het Program van Beginselen der Anti-revolutionaire Partij was mede opgenomen een paragraaf, die vanwege haar belang hier volledig worde afgedrukt:

Geen theorieën in een politiek beginselprogram.

Instemming alleen met het program zelf, niet met „achtergronden”.

Zowel de heer Schouten in zijn eerder vermelde rede, waarmede hij de Programcommissie installeerde, als haar voorzitter, Mr Donner, in diens antwoord-rede, hebben er den nadruk op gelegd, dat bij de hernieuwde overweging der fundamentele artikelen van het program van beginselen wel belangrijke vragen van theologischen en wijsgerigen aard aan de orde komen, maar dat de Antirevolutionaire partij niet een bepaald wijsgerig of theologisch systeem mag aanvaarden, maar zich wat haar grondslagen en principiële doelstellingen betreft, heeft te beperken tot het staatkundige.

De heer Donner voegde daaraan nog toe, dat dubia omtrent de principiële en geestelijke achtergronden op zichzelf nog niet de noodzakelijkheid van wijziging in het program behoeven mede te brengen, aangezien het tenslotte niet gaat over die achtergronden, maar over de vraag, of de artikelen van het program, zoals zij thans zijn geformuleerd, al dan niet nog aanvaardbaar zijn, dan wel wijziging of aanvulling behoeven; dat het immers kan zijn, dat ook bij verschil van mening omtrent de achtergronden, desondanks een artikel voor allen aanvaardbaar blijft, al komt men daartoe langs onderscheiden weg.

De Programcommissie stemt ten volle in met deze waarschuwingen tegen het aanvaarden door een politieke partij van bepaalde theologische of wijsgerige systemen — wil men: constructies — en het neerleggen daarvan in haar program van beginselen. Een program van beginselen toch moet in zijn fundamentele artikelen zijn een politiek *credo*, een (politieke) *geloofsbelijdenis*.

In het bestaande program zijn zulke theologische en wijsgerige systemen, theorieën, constructies wel gelezen: men zie b.v. het hierboven afgedrukte derde punt der resolutie van het Amersfoortse congres¹⁾. Bij nader onderzoek blijkt dan, dat de critici deze door hen

1) Dit punt uit die resolutie van het van 30 maart tot 1 april 1948 te genoemde plaats van vrijgemaakt-gereformeerde zijde belegde „Congres van Gereformeerden” luidde: „3. Het A.R. beginselprogram berust goeddeels op bepaalde theologisch-weten-

verworpen constructies vooral aanwijzen in de commentaren op het program van beginselen, met name in Dr Kuypers *Ons Program* en in andere werken van diens hand; dat zij daarna pogen aan te tonen, dat de formulering van het program, welke — gelijk algemeen bekend is en de archiefstukken ook uitwijzen — in opzet en groten-deels ook in uitwerking van Dr Kuypers hand is, niet anders is dan neerslag en uitdrukking van deze constructies; en dat zij tenslotte de opvatting blijken aan te hangen, dat de Antirevolutionaire partij met de aanvaarding dezer formuleringen als haar program ook voor haar rekening heeft genomen al wat daar aan theologische en wijsgerige constructies achter zou liggen.

Daargelaten nu, of de critici Dr Kuypers, Dr Colijn e.a. terecht kritiseren, in elk geval moet worden staande gehouden, dat dier geschriften en beschouwingen voor de Antirevolutionaire partij niet „kanoniek” zijn, dat het enig daartoe bevoegde orgaan dier partij, de Deputatenvergadering, die geschriften en beschouwingen nimmer als authentiek commentaar op haar program heeft aanvaard en dat zowel de partij zelf als ieder harer leden bevoegd blijft en verplicht is, het program te nemen *zoals het daar ligt*.

Reeds daarom heeft de Programcommissie gemeend van het geven van breed commentaar op haar formuleringen te mogen en te moeten afzien. De formuleringen dienen voor zichzelf te (kunnen) spreken. De commissie heeft zich dan ook beperkt tot een korte aanwijzing — en alleen waar haars inziens nodig — van hetgeen haar tot haar formuleringen heeft gebracht.

Zij heeft daarbij mede op het oog gehad, zoveel mogelijk te voorkomen, dat men haar beschouwingen, te meer wanneer, gelijk zij hoopt, haar formuleringen door het Centraal Comité worden overgenomen en door de Deputatenvergadering aanvaard, ook weer zou (kunnen) gaan hanteren als een — hoewel dan ten onrechte als zodanig aangemerkt! — authentieke uitlegging dier formuleringen, zodat wij dan ook in de kritiek weer de figuur zouden krijgen, welke boven werd besproken en bestreden. Overigens dient ook aanvaarding en onderschrijving van het geformuleerde te berusten op den inhoud daarvan en niet op de toelichting daarop.

En Programcommissie II, welke de herziening van de overige artikelen van het program van beginselen in eerste ontwerp verzorgde, was van oordeel, dat de door haar ontworpen formuleringen „voldoende voor zichzelf spreken, zodat het niet noodzakelijk behoeft te worden geacht, een toelichting daarbij te voegen”.

Wel is nadien in Nederlandse Gedachten een serie artikelen van onderscheiden hand verschenen, waarin door de redactie daartoe uitgenodigde schrijvers aan elk der nieuw ontworpen artikelen uiteenzettingen wijdten. Eng officieel gezag hadden die overigens niet.

En het slot van de „begeleidende toelichting (met betrekking tot het)

schappelijke gedachtenconstructies (zoals die omtrent „algemene openbaring”, „natuurlijke godskennis”, „gemene gratie”, de verhouding van de overheid tot de wet Gods, de „sovereiniteit in eigen kring”, de „eeuwige beginselen”, de taak der overheid enz.), welke gedachtenreeksen zich wezenlijk van Schrift en Belijdenis verwijderden.”

ontwerp beginsel- en algemeen staatkundig program", die werd opgenomen in het programma van de buitengewone deputatenvergadering op 10 juni 1961, verklaart dat „het Centraal Comité . . . zich welbewust (heeft) onthouden van een artikelsgewijze toelichting op dit program. Bij een program zelf luistert, terecht, elk woord nauw. Maar wanneer het ook nog vergezeld gaat van een uitvoerige toelichting, waaraan op een gegeven ogenblik de *partij* wordt gebonden, fixeren wij de zaak, waarom het ons gaat, meer dan nodig en wenselijk is. De ruimte van de „exegese" laat het aan anderen over. En dan komt er wellicht wel een „toelichting"."

Kennelijk wordt hier bedoeld op een toelichting zonder enig officieel of zelfs officieus gezag. Datzelfde was dunkt mij het geval in de aan het punt „toelichting bij het program" gewijde passage in de rede van de voorzitter van het Centraal Comité in de zoëven bedoelde deputatenvergadering²⁾, welke luidde als volgt:

Het Centraal Comité heeft zich, zoals bekend, bewust onthouden van het doen vergezellen van het ontwerp-program door een officiële toelichting. Enerzijds omdat, als het goed is, de inhoud van een basis-program voor zichzelf moet spreken, en voorts omdat vrijwel nimmer is te voorkomen, dat een toelichting met officiële status op allerlei punten een verengde exegese van de inhoud heeft, waardoor wordt gefixeerd, datgene waarvoor aan de toekomstige praktische toepassing en voortgaande studie juist ruimte moet worden gelaten.

Dat neemt echter niet weg, dat er blijkbaar wel behoefte bestaat aan zoiets als een nieuw handboek, waarin op basis van het nieuwe beginselprogram een brede uiteenzetting wordt gegeven van de huidige versie der anti-revolutionaire politiek en geschreven door tot oordelen bevoegde personen. Ik hoop, dat de middelen en de schrijvers daartoe zullen worden gevonden.

Minder duidelijk was dezelfde spreker op het Partij Convent van 29 april 1961, waar hij volgens de notulen van dit Convent zou hebben gezegd, „dat men met het geven van een officiële toelichting op het program voorzichtig moet zijn. Eenmaal vastgesteld zal het program met een toelichtend handboek zijn werk moeten doen. Van uitgeverszijde is voor de uitgave van zulk een handboek reeds belangstelling getoond. Het Centraal Comité zal zich met deze zaak verder bezig houden."

Als het Centraal Comité zich met deze zaak zal bezig houden, eventueel financiële steun aan de uitgave van een „handboek" zal verlenen, en wellicht zelf zich bezig houden met het aanbevelen en/of aanzoeken van de „tot oordelen bevoegde personen" die de toelichting, of het commentaar, op de artikelen van het nieuwe program zullen schrijven, dan is het wel onvermijdelijk, dat zulk een „handboek" en de daarin vervatte beschouwingen toch weer, zoal geen officieel, dan toch een officieus karakter en gezag zullen verkrijgen, althans dat „het grote publiek" dat gezag er aan zal toekennen. Ik neem daarbij dan nog maar aan, dat het boek niet onder auspiciën en/of met aanbeveling van het Centraal Comité verschijnt, want zou dat wel het geval zijn, dan

2) Opgenomen in de uitgave der Antirevolutionaire Partijstichting *Rondom het nieuwe program. Redevoeringen gehouden op de Buitengewone Deputatenvergadering van 10 juni 1961 in Tivoli te Utrecht.*

zal er zeker een officieus gezag als authentieke interpretatie van het program aan worden toegekend.

De Antirevolutionaire Partij kan hier niet voorzichtig genoeg zijn. Dr. Kuypers eigen toelichting op haar oorspronkelijke program van beginselen heeft haar, met name zeventig jaar nadat zij werd gegeven, moeilijkheden genoeg bezorgd. Dat zijn toelichting, al was ook die geenszins officieel, zoveel gezag had, is uiteraard niet verwonderlijk, nu ze *a.* van Kuyper was, en bovendien *b.* Kuyper de ontwerper van het program was geweest³⁾.

In dat opzicht verkeren wij thans in andere omstandigheden: het herziene program is het werk van velen, en de ene coryfee, wiens woord reeds gezag had omdat het het zijne was, ontbreekt ons thans.

Aan een officiële of officieuze toelichting bestaat thans ook trouwens veel minder behoefte dan in 1878. Zonder aan de verdiensten van Groen van Prinsterer, wiens geschriften overigens zeker geen gemeen goed waren geworden, ook maar enigermate tekort te doen, kan rustig worden gesteld, dat de antirevolutionaire staatsleer en de politieke beginselen der antirevolutionaire richting toen voor het gros der aanhangers zowel als voor de tegenstanders nog vrijwel van de grond af moesten worden uiteengezet. Sindsdien is hierover meer dan tachtig jaar gestudeerd en gediscussieerd. Weliswaar heeft dit niet op alle punten tot algemene overeenstemming in eigen kring kunnen leiden, en bestaan er zelfs op aangelegene punten niet onaanzienlijke verschillen van opvatting en inzicht, maar onbetwistbaar is in elk geval, dat de geïnteresseerde te kust en te keur kan gaan in staatkundige litteratuur uit antirevolutionaire kring uit vroeger en later tijd.

Onder die omstandigheden is het even ongewenst als onnodig, dat de Antirevolutionaire Partij zich, officieel, officieus, of zelfs maar in de ogen van het grote publiek, zou gaan vastleggen op bepaalde opvattingen waaromtrent in eigen kring genoegzame eenparigheid nog niet is verkregen, dan wel op niet algemeen aanvaarde interpretaties van formuleringen in haar beginsel- en algemeen staatkundig program⁴⁾.

Is er dus alle reden, afwijzend te staan tegenover officiële of officieuze

³⁾ Voor dit laatste en met betrekking tot hetgeen hierna wordt betoogd vgl. ook de volgende passage uit de eerderevermelde rede van dr. Berghuis ter deputatenvergadering:

Het eerste (t.w. het program van beginselen van 1878) is gesteld en geschreven uit de magistrale hand van één figuur, één man, die daarmee vertolkte wat leefde in de veelal nog onmondige harten van een brede volksgroep, en met een zodanige visie, dat dit program het er tot nu toe zonder wezenlijke geestelijke kleerscheuren heeft afgebracht, maar al met al toch zonder een belangrijke georganiseerde inspraak van de leden zelf.

Het huidige ontwerp is een produkt van deze tijd, in het kader van zijn overigens zo voortreffelijke beschouwingen over het thema „gezag en vrijheid” met betrekking tot het punt „overheidssubsidie (ook) aan bepaalde duidelijk niet-Christelijke geestesstromingen” zo duidelijk uitdrukking heeft gegeven aan zijn keuze voor één der in onze kring te dien aanzien levende opvattingen, zoals die in het rapport van het College van Advies over de *Subsidiepolitiek* en de daarbij gevolgde minderheidsnota tot uitdrukking kwamen. Zo lang niet is uitgemaakt, dat de opvatting der minderheidsnota niet legitiem-antirevolutionair is, was dit met zó veel nadruk kiezen voor de andere opvatting, in *dese* rede, naar het mij althans wil voorkomen, niet verantwoord.

⁴⁾ Daarom acht ik het dan ook te betreuren, dat de voorzitter van het Centraal Comité in zijn eerderevermelde rede, in het kader van zijn overigens zo voortreffelijke beschouwingen over het thema „gezag en vrijheid” met betrekking tot het punt „overheidssubsidie (ook) aan bepaalde duidelijk niet-Christelijke geestesstromingen” zo duidelijk uitdrukking heeft gegeven aan zijn keuze voor één der in onze kring te dien aanzien levende opvattingen, zoals die in het rapport van het College van Advies over de *Subsidiepolitiek* en de daarbij gevolgde minderheidsnota tot uitdrukking kwamen. Zo lang niet is uitgemaakt, dat de opvatting der minderheidsnota niet legitiem-antirevolutionair is, was dit met zó veel nadruk kiezen voor de andere opvatting, in *dese* rede, naar het mij althans wil voorkomen, niet verantwoord.

toelichtingen op het herziene program, twee andere zaken zijn met betrekking tot dit program wel ter dege hoogst noodzakelijk, en wel

- a. voortdurende kritische beschouwing en toetsing ervan, en
- b. opsporing van de bedoeling van de erin opgenomen, en door de partij aanvaarde, formuleringen.

In het rapport van Programcommissie I werd melding gemaakt van de door sommige van haar leden naar voren gebrachte gedachte, dat in het program van beginselen der Antirevolutionaire Partij alleen zou thuis behoren de formulering van wat wel is aangeduid met de benaming „worteldenkbeelden”, alsmede die van *enkele* daaruit voortvloeiende, concreet toegespitste hoofdvereisten, waaraan onze concrete Nederlandse staat in onze concrete historische situatie naar Schriftuurlijke eis moet voldoen, terwijl vele andere „afgeleide denkbeelden” dan een plaats zouden dienen te vinden in een algemeen staatkundig program, welks plaats werd gedacht tussen het program van beginselen en een program van actie dat van verkiezingsperiode tot verkiezingsperiode wordt vastgesteld. Aan dit pleidooi is thans in zoverre gevolg gegeven, dat het herziene program wordt aangeduid als „Beginsel- en algemeen staatkundig program”, waardoor dus tot uitdrukking wordt gebracht, dat het program zoals het daar ligt een tweeledig karakter draagt.

In het program wordt dit laatste enigermate tot uitdrukking gebracht door een indeling in een inleiding en twee hoofdstukken, waarvan het eerste, dat vijf artikelen bevat, het opschrift „algemene uitgangspunten” draagt, en het tweede, 18 artikelen omvattende, het opschrift „Nadere uitwerking”. Overigens zou het m. i. al te schematisch gedacht zijn, wanneer men zou menen, dat de inleiding en het eerste hoofdstuk nu restloos het gedeelte „beginselprogram” zouden bevatten en het tweede hoofdstuk alleen maar het gedeelte „algemeen staatkundig program” zou vormen.

Een algemeen staatkundig program moge dan, in onderscheiding van een program van actie, zijn gedacht als een program op langere termijn, men zal er toch van moeten uitgaan, dat het regelmatig herziening in verband met de staatkundige, culturele, maatschappelijke en economische ontwikkeling zal moeten ondergaan, zeg — bij de huidige versnelling van het wereldgebeuren — eens in de 10 à 15 jaar, terwijl tussentijdse aanpassing op concrete punten daarnaast geenszins geheel uitgesloten kan worden geacht.

Daartegenover moge het beginselprogram als van blijvend karakter zijn gedacht, onveranderlijk kan ook dat uiteraard niet zijn. Beginselen zijn de in en door formulering geschiede en geschiedende erkenntenis van door God voor de schepping gestelde normen. En onze politieke belijdenis is de erkenntenis-in-formulering van de Goddelijke normen voor het staatkundig leven; wij belijden daarin onze politieke beginselen. Dat gebeurt op menselijk-gebreklike wijze: de formulering welke wij aan de Goddelijke norm gaven, kan nader beschouwd niet of althans min juist blijken, maar ook kan het voorkomen, dat wij wel meenden een norm te zien, die door God echter niet of niet zó is gesteld⁵⁾. Voorts belijden en formuleren wij onze beginselen niet in abstracto, zij zijn geen theorie, maar,

⁵⁾ Het hier betoogde werd breder uiteengezet in mijn gedachtenwisseling met E. van Ruller, in *Nederlandsche Gedachten* d.d. 20 april en 12 mei 1951.

als het goed is, de meest levende praktijk, beleden en geformuleerd in een bepaalde tijd, in bepaalde situaties, in de loop van een bepaalde ontwikkeling⁶⁾). Naarmate die voortschrijdt en de situaties veranderen, veranderen wel niet de beginselen, maar kan en zal er reden zijn, die in nieuwe vorm, in aansluiting aan de nieuwe situatie en de voortgeschreden ontwikkeling, opnieuw te verwoorden⁷⁾). En tenslotte is wel de norm blijvend, maar onze formuleringen zijn in stijl en gedachtengang tijdgebonden: onze taal en betoogtrant zijn nu eenmaal niet die van onze grootouders. In dit alles liggen oorzaken, waarom zelfs het beginselprogram althans op lange termijn niet aan herziening ontkomt.

Derhalve: zowel beginsel- als algemeen staatkundig program behoeven voortdurende kritische beschouwing en toetsing en die moest beginnen op het ogenblik waarop het program door de deputatenvergadering was aanvaard, zo goed als ze heeft plaats gevonden heel de jarenlange procedure van de voorbereiding van en het beraad over het herziene program.

Daarnaast is van dat ogenblik af opsporing nodig van de bedóeling der aanvaarde formuleringen. Geen enkele formulering is veilig voor misverstand. Dat kan liggen aan tekort aan begrip bij degenen die haar raadpleegt. Maar het kan ook zijn, dat de formulering zelf aanleiding geeft tot verkeerd begrip of tot meerderlei uitleg. Het laatste is wel eens onvermijdelijk, als bedoeld werd met de formulering meerderlei standpunt te overbruggen. In dat geval zal er ook genoeg mee moeten worden genomen, dat de formulering meerderlei uitleg mogelijk maakt, en zal géén daarvan alleen-bindend mogen zijn, zolang de partij geen kans heeft gezien, tot meer eenstemmigheid en tot een ondubbelzinniger uitspraak te komen.

Maar, als gezegd, de formulering kan ook zelf aanleiding geven tot verkeerd begrip. Dat is dan een gevolg van het menselijk onvermogen om altijd door adequate formulering nauwkeurig uitdrukking te geven aan wat werd bedoeld. Het is menselijke overmoed, hybris, zich te verbeelden, dat alles wat geformuleerd moet worden ook volstrekt sluitend geformuleerd zou kunnen worden, zo dat ieder misverstand bij voorbaat is afgesneden.

In de hier laatstelijk onderscheiden gevallen zal opsporing van de bedoeling van wat werd neergeschreven van uit de voorafgaande en achterliggende stukken meermalen verheldering kunnen brengen over wat bedoeld c.q. als uitleg toelaatbaar is.

In het Kuyperarchief bevindt zich een dossier „Geboortegeschiedenis

⁶⁾ Hetzelfde geldt voor kerkelijke geloofsbelijdenissen, die daarvan eveneens duidelijk de sporen plagen te vertonen. Ze zijn immers mede reactie op ketterij (bv. de geloofsvorm van Athanasius), op afgewezen opvattingen (bv. de Dordtse leerregels), of op ontarding der kerk (zo bv. waar andere reformatorische belijdenisgeschriften zich tegen Rome richten; trouwens ook tegen de dopers en de libertijnen).

⁷⁾ In deze zin ook prof. dr. H. Jonker in zijn slotwoord in de vermelde deputatenvergadering, opgenomen in de uitgave *Random het nieuwe program*:

Daarom hebben wij een hernieuwd program van beginselen, omdat nieuwere vraagstukken ons worden voorgelegd, nieuwere verhoudingen zijn gegroeid, nieuwere situaties zijn ontstaan, nieuwere ontwikkelingen zich voordoen, nieuwere uitzichten zich openen, nieuwere beslissingen zijn gevallen. Daarom is het hernieuwde program der (lees: van) beginselen niet maar een compromis met de moderne tijd, maar de belijdenis van de waarheid en de actualiteit van het Woord Gods in deze moderne tijd.

van Ons Program (1877—1878)”, dat ook bij de commissoriale voorbereiding van het Beginsel- en algemeen staatkundig program zoals het thans luidt, wel met vrucht is geraadpleegd⁸⁾. Er is voor gezorgd, dat ook van hetgeen in de commissoriale stadia van de voorbereiding van het program in zijn huidige vorm is verhandeld, volledige dossiers aanwezig zijn. Het is te hopen, dat dit ook geldt van de latere stadia der behandeling; voor een (groot) deel is dat stellig het geval: van hetgeen een en andermaal in vergaderingen van het Centraal Comité, in het Partij Convent en in de Deputatenvergadering is behandeld, zijn in ieder geval notulen opgemaakt en wellicht zijn ook nog andere stukken opgelegd.

Openbare stukken zijn de rapporten der Programcommissies I en II; het Ontwerp Beginsel- en Algemeen Staatkundig Program zoals dat is uitgegaan als voorstel van het Centraal Comité d.d. 7 mei 1960; het Ontwerp Beginsel- en algemeen staatkundig program zoals dat als voorstel van het Centraal Comité d.d. 17 maart 1961, behandeld en van wijzigingen voorzien in de vergadering van het Partij Convent d.d. 29 april 1961, is vervat in het Programma van de buitengewone deputatenvergadering . . . te houden op . . . 10 juni 1961 . . . ; en tenslotte het Beginsel- en algemeen staatkundig program zoals dat na aanvaarding door de deputatenvergadering is uitgegeven.

Om een begin te maken met een studie als waarvan de noodzakelijkheid hierboven werd betoogd, worden in het hiernavolgende enige kritische aantekeningen gegeven, welke betrekking hebben deels op de formulering en deels op de uitleg van enige artikelen van het herziene program. Het onderscheid in karakter tussen het ene en het andere soort aantekeningen is niet altijd volstrekt of scherp. Daarom worden zij naar volgorde van de artikelen van het program gegeven. Een gevolg daarvan is, dat — althans in de waardeschatting van de schrijver — belangrijke en minder belangrijke aantekeningen elkander in bonte rij opvolgen; maar dat heeft zelfs zekere voordelen. Met het nieuwe program kunnen wij het over het geheel genomen heel wel doen, en het zou dan ook onjuist zijn, de indruk te wekken als zou het op bepaalde onderdelen zeer ernstige gebreken vertonen. De gevolgde methode nu kan er toe bijdragen, dat het wekken van zulk een onjuiste indruk is vermeden.

1. De *Inleiding* begint met te betuigen, dat „de anti-revolutionaire of christelijk-historische richting vertegenwoordigt die grondtoon van ons volkskarakter”

Zo⁹⁾ stond het ook in het program van 1878¹⁰⁾ en ook Programcommissie I, die wel enkele stijlkritische bezwaren tegen die aanhef had,

8) Eerder moet voor de samenstelling van bijlage II van Colijns deputatenrede *Met gesterkte handen* van 3 april 1929, van dit dossier gebruik zijn gemaakt.

9) Behoudens dat daar stond: *de* grondtoon. Voor dit onderscheid zie hierna aantekening 2.

10) In Kuypers voorontwerpen, verzameld in het eerder vermelde dossier, is in de volgorde van opsomming sprake van „de (historische) beginselen onzer ... nationaliteit”, „de eigenaardigheid onzer nationaliteit”, „den grondtoon onzer nationaliteit”, dan weer „het eigenaardige van onze nationaliteit”, waarna de reeks eindigt met de boven geciteerde term.

was „toch van oordeel, dat de vertrouwde geldende redactie van het eerste gedeelte van het artikel (t.w. het oude artikel I) niet door zodanige bezwaren wordt gedrukt, dat zij door een andere, meer modern geformuleerde zou moeten worden vervangen.”

Nu werd in het oude program, en ook in de voorstellen van Program-commissie I, tussen „richting” en „partij” niet onderscheiden. In het herziene program zoals het uiteindelijk is vastgesteld, is dat echter wel het geval. Nadat in de Inleiding is gezegd, wie de „antirevolutionaire of christelijk-historische richting is, wat haar herkomst is, en welke de grondslag is van haar (staatkundige) overtuiging, komt vervolgens de Anti-Revolutionaire *Partij* aan het woord, die aan het Nederlandse volk mededeling doet van het program, dat zij „in aansluiting op” de staatkundige belijdenis der a.r. of c.h. richting, heeft geformuleerd en aanvaard. In artikel I is daarop nog eens tot uitdrukking gebracht, dat in (de artikelen 1 t/m 23 van) het program de *partij* aan het woord is.

Deze constructie valt toe te juichen: a.r. of c.h. „richting” is immers een ruimer begrip dan A.R. *Partij*¹¹⁾, ook al beschouwt die partij zich, uiteraard, als de meest adequate¹²⁾ georganiseerde politieke vormgeving van de richting.

Nu het onderscheid terecht in het program is gemaakt, kan evenwel de vraag worden gesteld, of dan in de Inleiding wel terecht werd geformuleerd, dat de a.r. of c.h. *richting* de grondtoon van ons volkskarakter „vertegenwoordigt”. Zou men niet veeleer moeten zeggen, dat in die richting die grondtoon zich openbaart, aan het licht treedt, en dat het de a.r. *partij* is die deze grondtoon „vertegenwoordigt”, omdat die *partij* de (meest adequate) politieke vormgeving aan die richting is?

M.a.w.: of het woord (a.r. of c.h.) „richting” is minder juist of de term „vertegenwoordigt” is minder op zijn plaats. Waar het onderscheid tussen „richting” en „partij” in de Inleiding terecht is gemaakt en de Inleiding in haar aanhef logischerwijze van de richting is uitgegaan, om eerst daarna tot de verbijzondering in de partij te komen, kan de slotsom geen andere zijn dan dat de term „vertegenwoordigt” in het *huidige* program hier niet had moeten zijn gebruikt. (Op artikel I van het oude program is deze kritiek minder van toepassing, omdat dat nu eenmaal tussen „richting” en „partij” niet onderscheidde.) De oorzaak dat dit niet eerder is opgemerkt en onderkend, is allicht hierin te zoeken, dat eerst in een betrekkelijk gevorderd stadium van de commissoriale voorbereiding van het huidige program het onderscheid tussen richting en partij in het program werd gebracht, nl. eerst in de arbeid der „kleine commissie-Schouten”¹³⁾.

¹¹⁾ Zo ook Colijn in de Inleiding in *Schrift en Historie*, blz. 8: „De *richting* dekt breder terrein dan de *partij*.”

¹²⁾ Vgl. *Briefwisseling Groen van Prinsterer/Kuyper* blz. 62, Groen aan Kuyper op 8 november 1869: „In het Naschrift van Capadose doet hij ons m.i. onregt. Door ons een reactionaire tint te geven en in onze Christelijk-Historische rigting een *fractie* slechts te zien der groote anti-revolutionaire partij, waarvan zij, *ni fallor*, de kern is.” Groen van Prinsterer gebruikt hier „partij” uiteraard in een zéér ruime zin — vgl. zijn *Le parti anti-revolutionnaire et confessionnel dans l'Eglise Réformée des Pays Bas* — en „rigting” daarentegen in een zin die eerder dichtbij ons begrip „partij” ligt.

¹³⁾ Zie voor deze commissie blz. 15/6 van de bovenvermelde uitgave van het herziene program. De formuleringen van Inleiding en artikel I in het voorstel van deze commissie waren overigens niet gelijk aan die van het voorstel van het Centraal

De voorkeur ware te geven aan een formulering van de aanhef der Inleiding in deze zin:

In de anti-revolutionaire of christelijk-historische richting openbaart zich d(i)e grondtoon van ons volkskarakter...

2. In noot 9 werd er reeds op gewezen, dat de Inleiding thans de term „die grondtoon” bezigt in plaats van in het oude program „de grondtoon”. In de voorstellen van Programcommissie I noch in die van de kleine commissie-Schouten komt deze wijziging voor; zij werd aangebracht, zonder mij bekende toelichting, in een zeker stadium van de behandeling in het Centraal Comité, toen een tweetal leden van dat Comité en een tweetal leden van de kleine commissie-Schouten nader hebben overlegd over de te vereenvoudigen redactie van de Inleiding en de eerste vier artikelen, waarvan in noot 13 melding werd gemaakt. Naar buiten kenbaar wordt ze voor het eerst gevonden in het voorstel van het C.C. d.d. 7 mei 1960. Bij mijn weten is er daarna verder door niemand aandacht aan gewijd.

Toch gaat het hier om een geenszins onbelangrijke verandering.

In 1951 hebben dr. Bruins Slot en prof. Romme in de hun ter beschikking staande persorganen¹⁴⁾ van gedachten gewisseld over de vraag, of in artikel I van het a.r. program van beginselen zoals het toen luidde¹⁵⁾, nu al dan niet „tot uitdrukking werd gebracht een pretentie van een nationaal monopolie: het volk naar zijn grondtoon, dat zijn wij.” Dr. Bruins Slot heeft toen tegenover prof. Romme betoogd, en dat na bestrijding door gene ook volgehouden, dat dit laatste noch de betekenis van het program-artikel noch de bedoeling van de ontwerper ervan, dr. Kuyper, is geweest. In 1955¹⁶⁾ is dr. Bruins Slot, naar aanleiding van een nieuwe uitlating van prof. Romme, op deze aangelegenheid teruggekomen. Aan de hand van brede citaten uit *Ons Program* en *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, beide werken van dr. Kuyper, resp. uit 1878 en uit 1917, kwam hij tot de conclusie, dat de Kuyper van 1917 die van 1878 in zijn beschouwingen over „de grondtoon van ons volkskarakter” niet tegenspreekt. Hij betoogt, dat het gebruiken van die term bij Kuyper drieërlei doel dient:

„Het eerste doel is de historische afkomst van de a.r. of c.h. richting vast te stellen.

Het tweede doel is het essentieel-Nederlands-nationale van de a.r. of c.h. politiek tot uitdrukking te brengen.

Comité van 7 mei 1960, waaraan het definitieve program, behoudens enige omzetting uit een oogpunt van logisch redebeleid, gelijk is. Er is nl. in het stadium der behandeling in het Centraal Comité in de terminologie van de Inleiding en de eerste vier artikelen niet onaanzienlijk bekort, vereenvoudigd en gemoderniseerd, of hoe men het noemen wil.

¹⁴⁾ *Trouw* van 26 en 27 april, *De Volkskrant* van 23 mei, *Trouw* van 30 mei 1951; zie ook dr. J. Schouten over „Prof. Romme's nieuwste verklaring” in *Nederlandse Gedachten* van 28 mei 1951.

¹⁵⁾ „De Antirevolutionaire of Christelijk-Historische richting vertegenwoordigt, voor zooveel ons land aangaat, den grondtoon van ons volkskarakter, gelijk dit, door Oranje geleid, onder invloed der Hervorming, omstreeks 1572, zijn stempel ontving;”

In het *huidige* program luidt de eerste alinea van de Inleiding: „De anti-revolutionaire of christelijk-historische richting vertegenwoordigt die grondtoon van ons volkskarakter, welke zich onder invloed der Hervorming en onder leiding van Oranje gevormd heeft en omstreeks 1572 in zijn eigen aard tot openbaring kwam.”

¹⁶⁾ *Trouw* van 6, 7, 8 en 10 december 1955.

Het derde doel is die politiek — historisch en nationaal bepaald — af te grenzen in haar tegenstelling tot de Rooms-Katholieke en de vrijzinnige politiek.

Wanneer Kuyper er zo over spreekt heeft hij het over *de* grondtoon."

Kuyper zag echter ook andere elementen „in toenemende mate als mede-beheersende of zelfs soms overheersende factoren in dat nationale karakter" en hij aanvaardde dat. Hij koos voor de geestelijke vrijheid en „erkent ook de historische Nederlandse achtergrond van het streven van de tegenstanders."

Kuyper erkent voorts, dat de strijd der beginselen „in de Nederlandse samenleving zich niet voltrekt in doctrinaire afgetrokkenheid, maar dat die zich voltrekt in een historische samenleving, waarin naast de principiële tegenstelling een elkaar menselijk vinden aanwezig is, dat zich uitdrukt in een psychische gemeenschap.

Als iets bewijst dat Kuyper niet een rancuneuze isolationist en een abstract-theoretische antithese-leraar is geweest dan bewijzen dit wel zijn toelichtingen op dit program-artikel.

Niet omdat hij het geïsoleerde van de historische Calvinistische positie in de ontwikkeling van de Nederlandse staat en het Nederlandse volk zou ontkennen. Integendeel, hij verheerlijkt die en stelt die boven de positie der anderen. En ook niet omdat hij de antithese tegenover de vrijzinnigen en de diepe kloof die Dordt van Rome scheidt, ook maar een ogenblik zou miskennen. Integendeel, hij wijst die voortdurend aan.

Maar deze tegenstellingen ziet hij tegen een verzachtende historische achtergrond, waar hij allerlei woorden voor gebruikt en die wij nu maar zullen aanduiden als het gemeenschappelijk nationale.

Tot die nationale gemeenschap hebben ze alle drie hun inbreng geleverd. Maar voor Kuyper is de leefbaarheid van het leven in die gemeenschap voor alle drie mogelijk geworden door *het beginsel ener door normen begrensde vrijheid van het door Oranje genuanceerde Calvinisme.*"

Ik zou niet gaarne de juistheid ontkennen van wat Bruins Slot hier betoogde. Alleen maar, het is geen antwoord op de vraag, of Kuyper en het oude program-artikel nu al dan niet slechts één „grondtoon van ons volkskarakter" kennen en erkennen. Daarom zij hier — uiteraard aan de hand van hetzelfde materiaal als Bruins Slot bezigde; er is geen ander — mijn eigen antwoord op die vraag gegeven¹⁷⁾.

In § 8 van zijn bekende werk *Ons Program*¹⁸⁾ spreekt dr. Kuyper (naar het opschrift in *latere* drukken) over „drie grondtypen van nationaliteit" en hij vangt aldus aan: „Drieërlei nationale tint worstelt in den schoot van ons volksbestaan om den voorrang", t.w. „de Roomsche", „de revolutionaire" en „de Christelijk-puriteinsche, die onze richting verteenwoordigt en wier bloeitijd saamvalt met het gloriëtijdperk onzer

¹⁷⁾ Ik bewerkte daartoe een notitie welke ik op 2 juni 1951 voor Program-commissie I schreef en breidde die nog wat uit.

¹⁸⁾ Ik citeer uit de grote uitgave met bijlagen, van 1879. § 8 in de latere drukken is hieraan gelijk; alleen bevatten die latere drukken geen bijlagen meer. *Ons Program* is in feite een bundeling van de in *De Standaard* verschenen toelichting op het door dr. Kuyper ontworpen program van beginselen. § 8 had in *De Standaard* van 26 april 1878 gestaan.

republiek.” „In elk dier drie vertoonde zich aldoor hetzelfde Nederlandsche volkskarakter, maar telkenmale spelende in een anderen grondtoon...” „Het bleef het oude, zelfde Nederlandsche volk....., maar èn in de 16de eeuw èn aan het eind der vorige, onderging dit volk een merkbare wijziging en vernieuwing in zijn aard en eigendommelijkheid...”

„Het zwakst werd de „Roomsche” nationale type ontwikkeld, wyl in Romes bloeitijd de eenheid der natie pas even ontlook....”

„Meer invloed gewon de „liberalistische” grondtoon, dien men sinds 1793 aan ons volkskarakter opdrong.....”

„Maar het rijkst ontwikkeld, het schitterendst uitgebroken, tot nationaliteit in vollen zin gerijpt, was alleen die „Christelijk-puriteinsche” type, die ons volkskarakter aannam tijdens onze Republiek. De Roomsche type had men op de pas één geworden natie nog slechts even kunnen afdrucken, de revolutionaire type werkt nog geen volle 80 jaren. Terwijl alleen de Christelijk-puriteinsche type ruim twee eeuwen had om haar luister te ontplooien.

Het tijdsgewricht, waarin die grondtoon bovenkwam, was dan ook het heldentijdvak van onze natie, of, wil men, in ons volksbestaan dat mysterieuze ogenblik, waarin al de verborgen schatten van een nationaal leven op eens aan het licht treden, en alles in dat leven groot schijnt geworden en de natie dáárom verre zich zelve overtreft, wyl het onderling vertrouwen de uitwerking van de nationale kracht nogmaals verdubbelt.

Een feit is het, dat Nederland op èlk gebied en èlk terrein van menschelijken arbeid, van menschelijke studie en van menschelijk leven toen het grootst, toen het meest zich zelf geeest is”¹⁹⁾.

Geen wonder, dat Kuyper, in § 11, betuigt, dat wij „tegenover beider (t.w. van revolutionairen en Rome) vereende of afzonderlijke pogingen om de puriteinsche type uit ons volkskarakter uit te roeien, met hand en tand die ernstige volkstype allerernstigst (zullen) blijven verdedigen.”

In de grote uitgave van *Ons Program* is als bijlage 5 bij het Eerste Hoofdstuk opgenomen een artikel van dr. Kuyper in *De Herant* van 28 mei 1871, welke bijdrage als opschrift draagt: *Van wanneer dagtekent onze nationaliteit?* Het is een betoog gericht tegen *De* (r.k.) *Tijd*.

„Er zijn — zo eindigt Kuyper dit artikel, herinnerend aan een al eerder door hem geleverd betoog — drie richtingen in ons land, die, om den voorrang dringend, elk haar eigen nationaliteit bij de natie aannemelijk willen maken.

De Christelijk-gereformeerde²⁰⁾, die tot aan de Reformatie

¹⁹⁾ Vgl. het als bijlage 6 op blz. 60 van de grote uitgave van *Ons Program* overgenomen artikel in het tweede no. van *De Standaard* d.d. 3 april 1872 — het eerste no. was, de symboliek was stellig welbewust, op 1 april 1872 uitgekomen —, waarin deze passage: „Men bedriege zich niet. Ons volk laat niet zoo straffeloos als men waant, zijn stroombed verleggen. Het weet nog uitnemend goed, dat niet met 1848, veel min met 1793, maar met 1572 de eeuw onzer glorie, de heldentijd onzer geschiedenis, de ontplooiing onzer nationale kracht begon.”

²⁰⁾ Uiteraard wordt hier niet aan de leden der Christelijk(e)-gereformeerde kerk(en) gedacht. Bedoeld wordt wat wij de laatste jaren, teruggrijpend op een vroeger in zwang zijnde term, weer „de gereformeerde gezindte” zijn gaan noemen. Met „Christelijk-puriteins” in het eerder aangehaalde betoog van dr. Kuyper worden dezelfde

wil teruggaan, en in haar het aansluitingspunt vinden voor den volksgeest, van waaruit hij in het door de Reformatie geteekende spoor zich verder moge bewegen.

De Roomsche-Katholieke, die tot vóór de Hervorming teruggaan en, zich aansluitende bij het Nederland der middeneeuwen, het gansche tijdvak der Hervorming overspringen wil, als onwettig in de geschiedenis van ons volksbestaan ingeschoven.

En eindelijk de liberale, die van de eerste Fransche revolutie als haar geboorteuur dagteekent, en in de beginselen van '89 de lijnen aangegeven ziet, waarlangs onze volksgeest zich, volgens haar, heeft te bewegen.

Het feitelijk bestaan die elementen heeft een toestand in het leven geroepen, dien we aanvaarden gelijk hij is.

Met al die richtingen moet gerekend, maar geen harer mag zich het monopolie aanmatigen, wanneer er sprake is van de nieuwe nationaliteit, die zich sedert de revolutie in ons land tracht te vormen.

Men geve, gelijk we in Januari schreven, èn aan het Christelijk-nationale èn aan het Katholieke èn aan het Liberale deel onzes volks een gelijk terrein en volle vrijheid om zich te ontwikkelen, dan zal de wortel der bitterheid zijn uitgedrukt, de politieke dampkring gezuiverd worden, en een strijd van zedelijke krachten in de plaats treden van het factiegekibbel, dat ons rusteloos plaagt en kwelt, zonder ons de oplossing van het vraagstuk nader te brengen.

GELIJK RECHT VOOR ALLEN is in de verwarring van ons Staatsleven de eisch, waarin alle richtingen elkaar ontmoeten kunnen."

Uit het voorgaande wordt onomstotelijk duidelijk, dat dr. Kuyper in 1878 met zijn formulering van artikel I van het program van beginselen bedoelde de anti-revolutionaire of christelijk-historische richting aan te duiden als vertegenwoordigster (lees: openbaring) van *één van de grondtonen*, die hij in ons volkskarakter had onderkend.

Met de zinsnede „...volkskarakter, gelijk dit door Oranje geleid, onder invloed der Hervorming, omstreeks 1572, zijn stempel ontving" wordt dan dus alleen nader aangegeven, *welke van de drie grondtonen* die a.r. of c.h. richting vertegenwoordigt; deze zinsnede is *niet* bedoeld als omschrijving van *één enige (de) grondtoon* welke ons volkskarakter zou hebben.

In *later* jaren heeft dr. Kuyper de zaak intussen anders gesteld. In zijn werk *Antirevolutionaire Staatskunde*, van 1916—7, behandelt hij artikel I van het toenmalige program in hoofdstuk I van het Tweede deel. In § 19 handelt hij over: „Drie groepen in het volk” — „Wat alleen vast is te stellen, bestaat hierin, dat drieërlei staatkundig type in ons volk zich aandient. . . .” —, in § 20 over: „De drie groepen niet even teekenend” — „Niet in de Middeleeuwen, maar in het tijdperk der Reformatie ligt het glanspunt van onze vaderlandsche historie” —, in

bedoeld. Het kritisch afstand nemen van de (Engels-Schotse) puriteinen, als zijnde met hun wettische opvattingen toch geen volbloed-calvinisten, is eerst van wat later tijd, toen men dit beter had leren onderkennen.

§ 21 over: „De derde type het zwakst” — „Den minst gelukkigigen indruk van de drie perioden, met een overheerschend nationaal type, geeft vanzelf wat hier na 1795 beleefd is” —.

En dan wordt in § 22 — „Psychologisch nationaal mysterie” — betoogd, dat „het geen twijfel (dult), of van deze middelste (t.w. de calvinistische²¹⁾) variatie moet de overheerschende kracht voor de vorming van ons nationaal karakter zijn uitgegaan.” „...gaat ge terug op de diepste insnijding van de trekken in het karakterbeeld van ons volk, dan voelt toch wie Thorbecke, Groen van Prinsterer en Schaepman naast elkander plaatst, dat het historisch karakter van het Nederlandsche volk slechts zijdelings uitkwam in Thorbecke, die zich schier in alles door buitenlandsch model voelde aangetrokken; dat Schaepman wel de bezielende incarnatie was van wat een achteruitgezet, zeer talrijk deel van ons volk zich als doelwit koos; maar dat alleen van Groen van Prinsterer kan betuigd worden, dat de historische Nederlandsche gedachte uit het gloriejperk van onze vorming tot een eigen volk, uit hem sprak en in hem nawerkte.”

En dan gaat dr. Kuyper in § 23 — „De grondtoon” — voort: „Dit nu is het, wat Artikel I van Ons Program bedoelt met te spreken van den „grondtoon” van ons volkskarakter. Hiermede wordt aan geen enkele groep ongelijk aangedaan. Er wordt toch niet gezegd, dat onze richting den eenigen toon, den alleen uitkomenden trek van ons volkskarakter vertegenwoordigt; veeleer wordt voor elke andere groep een haar toekomende plaats opengelaten. Ons volkskarakter is niet monotoon. Het is geen volkskarakter dat vermoeit door verstijfde eenvormigheid. Er weerklinkt in ons volkskarakter velerlei toon. *Alleen maar, niet elk van deze tonen is in gewicht gelijk. Er is onderscheid in het bij elke toonsoort uitkomend klankgewicht. Zelfs is er onder deze gevarieerde tonen één toon die als grondtoon gelden mag. En nu wordt uitgesproken, dat die grondtoon de Calvinistische is*”²²⁾. „.....feit blijft het, dat eerst toen *deze* grondtoon krachtig geluid begon te geven, ons Nederlandsche volk, in afscheiding van het Zuiden en in onderscheiding van het Duitsche element, tot volstrekt zelfstandige formatie is gekomen, en de volkseenheid in bangen, harden strijd tot stand heeft doen komen.”

In § 24 — „Ons volk” — wordt daaraan nog het volgende toegevoegd: „.....tweeërlei, waarop volle nadruk moet worden gelegd. Het eerste is, dat hetgeen we naar recht *ons volk* noemen, zich eerst in 1572 gevormd heeft; en het tweede wijst uit, dat de diepste insnede, waaruit de grondtrek van ons volkskarakter opkwam, in de op 1572 volgende en daaruit voortvloeiende worsteling, in ons volksleven werd ingezet.”

Tegenover een wellicht opkomende beduchtheid betoogt dr. Kuyper dan in § 25 nog het volgende: „Dat er in ons volksleven ook een plaats aan het Calvinisme moet ingeruimd blijven, beteekent intusschen niet, dat er de vrijheid van belijdenis niet in eere mag blijven, noch ook dat aan de groep, die zich ook nu nog, groot dan wel klein, als Calvinistisch,

²¹⁾ Moest in 1878 de term „calvinistisch” nog worden vermeden — vgl. ook noot 20 hiervóór —, in 1916 achtte Kuyper dat niet meer nodig; zie a.w. dl I, blz. 625 vv.

²²⁾ Schr. dezes cursiveerde de laatste vier volzinnen.

aandient, uitwisseling van het zoo veelzijdige in onze bevolking ware toe te staan."

Het is duidelijk, dat ook al ziet dr. Kuyper ook in 1917 drie onderscheidene religieuze componenten in het nationale volkskarakter en volksbestaan, hij slechts één daarvan erkent als „de grondtoon van ons volkskarakter”.

Op die tweede lijn staat ook Colijn. Gewezen zij op zijn betoog in *Saevius tranquillus in undis*, hoofdstuk I, § 2. Het is opvallend, hoe Colijn, evenals we zo juist bij Kuyper zagen, hier juist het verband legt tussen de erkenning en beleving van de vrijheid van geweten en de door hem als feit aangemerkte omstandigheid, dat de Nederlandse staat — ook in zijn tijd nog — het calvinistisch-protestantse type vertoont²³). En op blz. 32 lezen we dan:

„En wel valt niet te betwisten, dat vooral de „humanistische” toonaard, die ook in de dagen der republiek reeds sterk verzwakkend werkte, in den loop der negentiende eeuw en ook daarna afbreuk heeft gedaan aan den invloed van het gereformeerd-puriteinsche, of, wil men, het Calvinistische volkstype, verdrongen is het nooit, en nog altijd kan men zeggen, dat dit type den grondtoon van ons volkskarakter vertegenwoordigt.”

Dat Colijn metterdaad de a.r. of c.h. richting als de vertegenwoordigster van de (enige) grondtoon van ons volkskarakter beschouwde, blijkt ook duidelijk uit zijn deputatenrede *Der Vaderen Erfdeel*²⁴), van 1922. Ten bewijze, dat hij — evenals dr. Kuyper — wel onderscheidene tonen en tinten in ons volksleven onderscheidde, maar slechts — evenals Kuyper in 1917 — één grondtoon erkende, mogen de volgende aanhalingen dienen:

„De Watergeuzen voor den Briel hebben op het nationale type, gelijk dit vóór dien tijd bestond, een nieuwe loot geënt en de ontwikkeling van die loot is zoo voorspoedig geweest, dat men zeggen kan, dat zij nog altijd den *grondtoon* van ons volkskarakter vertegenwoordigt. Daarmee wordt niet tekort gedaan aan het feit, dat er in ons volksbestaan een sterke Roomsche tint aanwezig is, noch ook valt de waarheid van die stelling door de omstandigheid, dat met name de 19e eeuw, onder het niet-Roomsche volksdeel, een afval van de beginselen der Protestantsche vaderen te aanschouwen gaf, die, naar het *getal* berekend, een ruimere plaats in ons volksleven opeischte dan aan ons gelaten werd.”.....

„Het is tegen zoodanig *absolutisme* en implicite tegen zijn keerzijde, de *anarchie*, dat zich de volksopstand tegen Spanje gericht heeft.

Het is op dit verzet, dat de Nederlandsche Staat is gebaseerd; het is op dit verzet, dat de grondtoon van ons volkskarakter is gestemd; en het is mede in een *voortgezet* verzet tegen dit absolutisme en tegen de anarchie, onder welken naam zij zich in steeds veranderende tijdsomstandigheden ook mogen verschuilen, dat de bestaansreden van onze staatkundige partij gelegen blijft.”....

„In dezen oorsprong: tegen de Caesaropapie van Spanje: in deze waar-

²³) A.w. blz. 31 v.

²⁴) Opgenomen in *Geen Vergeefs Woord*, blz. 240 vv.

dering, althans van de hoofdfeiten onzer historie; in deze doelstelling: de strijd voor *geordende* vrijheid tegen bandeloze vrijheid en absolutisme, ligt de rechtsgrond voor de A.R. of C.H. richting om zich te beschouwen als vertegenwoordigers van den *grondtoon* van ons volkskarakter.

Beteekent deze stelling nu, dat de *grondtoon* van ons volkskarakter nu ook altijd den *boventoon* heeft gevoerd in ons staatkundig leven? Beteekent ze, dat in onze staatkundige instellingen en ons maatschappelijk leven het staatkundig Calvinistisch beginsel verwerkelijk is?

Natuurlijk geenszins!”²⁵⁾.

Dat in Colijns aan „Het karakter der Anti-Revolutionaire Partij” gewijde bijdrage in *Schrift en Historie*, het in 1928 uitgekomen gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan der partij, dezelfde opvatting aangaande „het gereformeerde karakter van den Nederlandschen volksaard” en „dat dit gereformeerde type onzer nationaliteit van kracht bleef” tot uitdrukking komt, zal na het voorgaande niet verwonderen.

Is er een verklaring voor het verschil tussen de Kuyper van 1878 ener- en die van 1917 en Colijn anderzijds? Misschien wel.

Wellicht kan Kuypers opvatting van 1871/8 althans mede worden verklaard uit de omstandigheden waaronder hij toen schreef. Wel vaker is opgemerkt, dat zijn pleidooi voor gelijkberechtigtheid van alle overtuigingen²⁶⁾ sterk werd bepaald door het feit, dat het christelijk volksdeel in de dagen van Kuypers opkomst nog wezenlijk werd onderdrukt. De beste strijd tegen die onderdrukking was, onbepaalde vrijheid voor allen te vragen. In een aldus gerichte strijd paste ook de erkenning van drie grondtonen, al schrok Kuyper er reeds toen niet voor terug, die welker woordvoerder hij was, in voortreffelijkheid en verdiensten ver boven de andere te verheffen.

In 1917 was de situatie veranderd. Aan de onderdrukking was toen een einde gekomen. De pacificatie op onderwijsgebied was in zicht en het calvinistisch volksdeel had in bond met de mede zich emanciperende rooms-katholieken het regeerkasteel reeds meermalen bezet. Het zette — ietwat overdreven voorgesteld weliswaar — wederom, als in het gouden verleden der zeventiende eeuw, zijn stempel op de Nederlandse samenleving. Ligt het dan niet voor de hand, daarop terug te grijpen en van dat calvinisme met meer nadruk te spreken als van *de* (enige) grondtoon van ons volkskarakter?

En Colijn was de man, die niet alleen het nationaal karakter van de antirevolutionaire partij en politiek betoogde, verdedigde, vindiceerde, maar op het toppunt van zijn loopbaan ook de man, die daaraan in eigen persoon gestalte gaf. In hem vond het nationaal-calvinistische ethos a.h.w. zijn belichaming. Hem moest het liggen, nog eens weer, met alle erkenning van de vrijheid van geloof en geweten, met alle afwijzing van calvinistisch imperialisme, met alle bereidheid leiding te geven aan nationale samenwerking op brede grondslag, toch de nadruk te leggen op het calvi-

²⁵⁾ In de oorspronkelijke uitgave van de rede zijn de citaten te vinden op de blzz. 4, 6 en 7, in *Geen Vergeefs Woord* op de blzz. 241, 243, 244.

²⁶⁾ Zie boven het slot van het artikel in *De Heraut* van 28 mei 1871.

nisme als grondtoon, als *de* (enige) grondtoon van ons nationale volkskarakter.

Maar in die positie verkeerde het politieke calvinisme na 1945 niet meer. Het behoeft niet te verwonderen, dat dat de pretentie, uitdrukking te zijn van *de* (enige) grondslag van ons volkskarakter, niet meer aandurfde. Ook wanneer men ten volle handhaaft, dat het calvinisme het meest staatsvormende element in de groei van de Nederlandse staat is geweest, en dat de a.r. en c.h. richting de hedendaagse uitdrukking is van en geeft aan dat element, dan nog moet worden erkend, dat die richting heden ten dage niet méér kan pretenderen dan *één van de grondtonen* van ons volkskarakter te zijn.

En die (opnieuw) veranderde positie heeft dan haar neerslag gevonden in de formulering welke de desbetreffende passage tenslotte in de Inleiding op het nieuwe program van onze partij verkreeg.

(Wordt vervolgd).

VRAAG EN ANTWOORD

VRAAG:

Hoe is uw oordeel over het subsidiëren van militaire tehuizen? Voorts zou ik gaarne inzonderheid uw mening willen vernemen over het subsidiëren van humanistische militaire tehuizen.

ANTWOORD:

Het werk tot oprichting en instandhouding van militaire tehuizen is in ons vaderland — gelukkig — door particuliere organisaties ter hand genomen. Het betreft hier niet de eigen zorg van de overheid voor de militairen, maar een activiteit, welke er op is gericht aan de militairen buiten de eigenlijke diensturen een tehuis te bieden ter vervanging van het huiselijke en ouderlijke milieu, waar zij zo goed mogelijk worden opgevangen.

Vrijwel algemeen wordt aanvaard, dat de activiteiten welke op dit terrein door het particuliere initiatief worden ontplooid, aanspraak hebben op financiële steun van de overheid. Immers door het werk van de militaire tehuizen wordt een algemeen belang gediend, terwijl voorts wel duidelijk is, dat de financiële middelen voor dit veelomvattende werk niet (meer) alleen uit particuliere bijdragen kunnen worden bijeengebracht.

Ik neem dan ook als uitgangspunt, dat het particuliere werk tot oprichting en instandhouding van militaire tehuizen een zaak is, welke in beginsel voor subsidiëring door de overheid in aanmerking komt. Maar wel wil ik er gaarne uitdrukkelijk uw aandacht op vestigen, welke gedachtengang ik hierbij volg.

Een vereniging, welke zich het stichten en instandhouden van militaire tehuizen ten doel stelt, komt m. i. niet voor subsidiëring in aanmerking omdat de overheid instemt met haar grondslag, maar op grond van de overweging, dat het in het algemene volksbelang is, dat militaire tehuizen worden opgericht en instandgehouden. Niet de overheid maar de parti-

culiere verenigingen hebben aan het werk een „levensbeschouwelijke kleur” en inhoud te geven. Wel heeft de overheid er voor te waken, dat zij geen steun verleent aan activiteiten, welke in strijd komen met de openbare orde en de goede zeden. Maar daarnaast blijft staan, dat subsidiëring niet plaats vindt met het oog op de grondslag van een organisatie, maar op grond van de overweging dat de activiteiten van de desbetreffende instelling in het algemene belang moeilijk kunnen worden gemist.

Intussen ben ik er mij van bewust, dat wij, staande voor de vraag van al of niet subsidiëring van een humanistische organisatie, worden bepaald bij de benauwende werkelijkheid, dat een deel van ons volk afwijst de enige weg die tot *de* waarheid en *het* leven leidt. Van deze weg dient ten aanzien van dit volksdeel te worden getuigd door de kerk en haar leden. Dit getuigenis is gericht op de overwinning van het mensenhart. Maar dit is niet de taak van de overheid, die met dwangmiddelen werkt, ook indien zij in haar subsidiepolitiek de ene groepering bevoorrecht boven de andere.

Het voorgaande betekent niet, dat de overheid „neutraal” behoort te zijn. De overheid heeft zich in al haar optreden gebonden te weten aan Gods wet. Maar juist dan zal zij oog hebben voor de grenzen van haar eigen taak en weten, dat het Evangelie niet met overheidsmacht, maar onder Gods gunst, door het getuigenis van de kerk en haar leden dient te worden gebracht.

Voor een bredere uiteenzetting inzake de vraag van al dan niet discriminatie tussen organisaties met een verschillende grondslag, moge ik u verwijzen naar het rapport *Subsidiepolitiek* van het College van Advies der A. R. Partij.

Uit het voorgaande vloeit voort, dat naar mijn mening de drie organisaties, welke zich in Nederland hebben belast met de oprichting en instandhouding van tehuzen voor militairen, op dezelfde voet voor overheidssteun in aanmerking komen. Hieraan heb ik echter nog het volgende toe te voegen.

Behandeling op voet van gelijkheid betekent in dit geval beslist *niet*, dat alle organisaties, die militaire tehuzen exploiteren, een even groot subsidie dienen te ontvangen.

Bij de vaststelling van het subsidiebedrag dient rekening te worden gehouden met de omvang van de activiteit, welke door het particuliere initiatief is ontplooid. Subsidie is immers een aanvulling van een particuliere activiteit. En dan valt te bedenken, dat de Koninklijke Nederlandse Bond Pro Rege (de protestants-christelijke organisatie) tenminste 56 militaire tehuzen exploiteert, dat de Centrale van Katholieke Militaire Tehuzen tenminste 50 tehuzen exploiteert, terwijl de Stichting Militaire Tehuzen van het Humanistisch Thuisfront slechts 4 tehuzen in exploitatie heeft. Mij dunkt, dat het noodzakelijk is, deze verhoudingen ook in de subsidiebedragen tot uitdrukking te brengen, zodat deze zich voor de genoemde organisaties verhouden als 56 : 50 : 4. Zou de overheid de humanistische organisatie een gelijke subsidie verschaffen als de protestantse en rooms-katholieke, dan zou zij daardoor de humanistische tehuzen een extra — en wel een die ver uitgaat boven de door eigen activiteit gerechtvaardigde — ondersteuning verschaffen. Daartoe bestaat geen enkele reden.

In verband hiermede wil ik er tenslotte tevens op wijzen, dat inzonderheid „Pro Rege” ook thans nog in zeer belangrijke mate de financiële middelen verkrijgt uit particuliere bron. De organisatie telt meer dan 60.000 leden en begunstigers. De verhouding tussen particuliere bijdragen en overheidssubsidies (die van rijk, provincie en gemeenten tezamen) is gedurende de laatste 5 jaren geweest als 2 : 1, d.w.z. dat tweederde van het totaal gebruikte bedrag komt uit particuliere bijdragen en een derde uit overheidssubsidies. Zulk een verhouding lijkt mij gezond. Zeker niet misplaatst is de vraag, hoe dit ligt bij de andere organisaties. Men zal toch in ieder geval moeten kunnen aantonen, dat een activiteit ter hand is genomen, welke in financieel en ander opzicht in belangrijke mate door particulieren wordt gedragen; bij hen een klankbodem heeft gevonden. Op dit punt zijn mij voor wat betreft de humanistische organisatie geen overtuigende feiten bekend en ook hierin ligt m. i. een aanwijzing, dat de humanistische organisatie met een zeer beperkte subsidiëring genoegen heeft te nemen. Een totale afwijzing van het verzoek van die zijde lijkt mij evenwel niet juist.

J. H. P.

BOEKBESPREKING

H. J. VAN ZUTHEM, *De integratie van de onderneming als sociologisch vraagstuk*, Acad. diss. V.U., N.V. van Gorcum & Comp., Assen, 1961.

Deze belangwekkende studie heeft dr. Van Zuthem gediend als proefschrift bij zijn promotie tot doctor in de economische wetenschappen aan de Vrije Universiteit. Het is naar mijn mening toe te juichen, dat een econoom het economisch leven ook op niet-economische wijze leert bezien, en daarom verheug ik mij er in, dat het economisch gekwalificeerd samenlevingsverband, dat de onderneming is, hier door een econoom op sociologische wijze wordt benaderd. Ook de omstandigheid, dat de schrijver zijn levensbeschouwelijk uitgangspunt in zijn wetenschappelijke arbeid tot uitdrukking brengt, is reden tot blijdschap. In de discussie, die over de onderneming moet worden gevoerd, neemt dit boek een waardevolle plaats in.

Ik waag nu een poging, het betoog van de schrijver beknopt samen te vatten, in de hoop dat dit voor menigeen een aansporing zal zijn, het boek zelf te bestuderen.

Het behandelt de integratie van mens en groep in de onderneming (de intrinsieke integratie) en de integratie van de onderneming in de samenleving (de extrinsieke integratie). Onder *integratie* verstaat de schrijver een proces, waarbij de sociale interactie (de verhouding en de ontmoeting tussen individuen en groepen) zich gaat structureren (d.w.z. er ontstaat een patroon van handelingen en gedrag), en de voor deze structuur kenmerkende normen (regels van gedrag en handelen) en waarden (van normen afgeleide oriënteringpunten van gedrag en handelen) gaan harmoniëren. De integratie heeft dus een „sociaal facet” (gestructureerde

interactie) en een „normatief facet” (harmonie van normen en waarden). Eerst is er „sociale integratie”; later, als de interactie een zekere structuur gaat vertonen, blijkt „dat er iets is gebeurd of gaat gebeuren met de normen en waarden” („normatieve integratie”). Omgekeerd is er bij desintegratie primair een verstoring van de harmonie in het normatieve vlak; daarop volgt dan een proces van sociale desintegratie. Ook is er een interdependentie tussen de sociale en de normatieve integratie, met de mogelijkheid van onderlinge afstemming, tot het ontstaan van een optimale verhouding toe. De mate van sociale integratie kan onvoldoende of overmatig heten, indien blijkt, dat een geringe mate van normatieve integratie daarvan het gevolg is. De „normaliteit” van de sociale integratie moet dus ontleend worden aan haar relatie tot de normatieve integratie. De sociale integratie is „normaal”, wanneer zij „de harmonie van relevante normen en waarden” bevordert. Het criterium voor „harmonie” zoekt de schrijver in „de esthetische of ethische kwalificatie van de verhouding tussen normen en waarden”. Bij disharmonie van normen en waarden kunnen zich verschijnselen voordoen als sociale tegenstellingen, spanningen en conflicten, die in strijd zijn met „algemeen erkende ethische of esthetische normen”.

Na de uiteenzetting van zijn algemene theorie der integratie doet de schrijver een bespreking van de *intrinsieke integratie* in de onderneming volgen. Hij geeft een sociologische definitie van „onderneming”: zij is het geheel van gestructureerde interacties rondom de formulering en realisering van het „objectieve doel” (d.i. het doel der onderneming als zodanig). Degenen die in de onderneming werken, gaan uit van bepaalde verwachtingen ten aanzien van de mate waarin zij het mogelijk achten, bepaalde „subjectieve doeleinden” te bereiken, teneinde bepaalde behoeften te kunnen bevredigen (onder „doeleinden” verstaat de schrijver „min of meer gestandaardiseerde opvattingen omtrent wat wenselijk is”). De verwachtingen en doeleinden van de groepen die in de onderneming werken (en dus hun belangen) lopen onderling uiteen; bovendien verschillen hun doeleinden ook van het doel der onderneming. Tot de waarden en normen die in de onderneming een rol spelen, behoren, behalve verwachtingen, doeleinden, behoeften, middelen en belangen, ook „continuïteitseisen”. Want het „bestaan en voortbestaan” van de onderneming vraagt een gunstige verhouding tussen baten en lasten (rendabiliteit), en voorts van degenen die in de onderneming werkzaam zijn: een juiste taakopvatting, samenwerking, onderschikking van het eigen belang aan het belang der onderneming, en gehoorzaamheid (ik vat dit gemakshalve samen als „organisatie en discipline”).

Nu constateert dr. Van Zuthem, dat in de grote, moderne, rationeel georganiseerde onderneming aan de intrinsieke integratie *grenzen* gesteld zijn, ten gevolge van „spanningen die in haar structuur besloten liggen”. Hij noemt specialisatie, instabiliteit, onoverzichtelijkheid, en het uiteenlopen van normen en waarden (met name verwachtingen, doelstellingen en belangen) tussen de groepen die bij de onderneming betrokken zijn. Vooral de *sociale* integratie ondervindt moeilijkheden, door de toegenomen afstand tussen de personen bij het werk (ten gevolge van de mechanisering en automatisering), al kan door communicatie (het overbrengen van meningen, wensen e.d.) en door gezellige omgang (buiten

het werk) nog wel iets ten goede worden gedaan. De *normatieve* integratie wordt vooral belemmerd door het divergerend uitgangspunt van de werknemers (met name de arbeiders) en de leiding. Want de leiding verwacht aanvaarding en realisering van de „eisen der continuïteit” volgens haar formulering en interpretatie. Het zou aan de normatieve integratie ten goede komen, als de leiding er in zou slagen haar opvatting van de continuïteitseisen op zodanige wijze kenbaar te maken, dat deze innerlijk door de werknemers zouden worden aanvaard. Dit stuit echter op het bezwaar van de onduidelijkheid van de machtsbron, m.a.w. op de kwestie van de *legitimiteit* van het gezag der leiding. Ook stellen de werknemers geen vertrouwen in de doelstelling der onderneming (zoals deze door de leiding zijn geformuleerd), aangezien hun belangen niet voortspuiten uit de continuïteitseisen der onderneming. Deze belangen, die zich concentreren rondom de beloning, de werkzekerheid, en de waardering voor het verrichte werk, vinden hun oorsprong in *persoonlijke behoeften*, die onder invloed staan van „maatschappelijke normen en waarden”. Ook worden de belangen der arbeiders niet *binnen* de onderneming behartigd, maar *er buiten*, namelijk door de vakbeweging en de overheid. De integratie van de arbeiders in de onderneming wordt door een en ander belemmerd.

Ondanks de onduidelijkheid van de machtsbron der leiding, en het mede door hun externe belangenbehartiging in stand gehouden wantrouwen der arbeiders, constateert dr. Van Zuthem toch een verbetering in de normatieve integratie der onderneming. Wel blijft de intrinsieke integratie *als geheel* een problematisch geval, maar dat ligt vooral aan de sociale integratie, die bij de normatieve achterblijft. Want de sociale afstanden zijn in het gemechaniseerde werk groot, en communicatie in, en gezelligheid buiten het werk kunnen daarvoor geen compensatie bieden. En de discrepantie tussen sociale en normatieve integratie vormt voor de laatstgenoemde een *bedreiging*. Onvoldoende sociale integratie veroorzaakt vervreemding, en deze loopt bij de arbeiders uit op apathie. Integratie in de onderneming is voor de arbeiders alleen mogelijk, wanneer zij er in slagen de eigen doelstellingen en die van de onderneming meer met elkaar in overeenstemming te brengen. Maar de arbeiders hebben geen gelegenheid, de doelstellingen van de onderneming te harmoniëren met de eigen doelstellingen. Want zij *participeren* niet in de formulering van de doelstellingen der onderneming. De groep die de grootste macht heeft (d.w.z. die de gedragsalternatieven van andere groepen het best kan beperken ten voordele van de eigen doelstellingen), namelijk de leiding, formuleert in feite de doelstellingen van de onderneming. De idee van samenwerking tussen ondernemers en arbeiders is wel groeiende, maar de vormen van samenwerking, „de geïnstitutionaliseerde krachten voor de belangenbehartiging der arbeiders”, ontbreken in de onderneming.

Ik ga voorbij aan de interessante beschouwingen die Van Zuthem wijdt aan de integratie van beampten, gepensioneerden en aandeelhouders in de onderneming, om thans over te gaan tot zijn bespreking van de *extrinsieke integratie* van de onderneming in de samenleving. Bij de ontwikkeling van het gemechaniseerd en gerationaliseerd grootbedrijf geraakte de onderneming in de samenleving in een geïsoleerde positie. De nieuwe technische en economische problematiek had in de samenleving

geen klankbord. Er kwamen dus vanuit de samenleving aanvankelijk geen corrigerende krachten, die de desintegrerende werking der onderneming op de samenleving binnen perken trachtten te houden. Geleidelijk is dit veranderd, en thans streeft ook de onderneming zelf naar een goede integratie in de samenleving, zij het dat dit streven op gespannen voet staat met de technisch-economische gezichtspunten van de structuur der onderneming. De *normatieve* integratie van de onderneming in de samenleving geeft de mate aan, waarin de belangen van de onderneming met die van de samenleving harmoniëren. Hieraan ontbreekt wel iets, aangezien de onderneming, in verband met allerlei bestaande onzekerheid, haar eigen belangen poogt veilig te stellen door reclame, prijsafspraken, monopolievorming, interne financiering, en andere methoden van machtsontplooiing. Hierdoor wordt de extrinsieke integratie beperkt. De normen en waarden der onderneming komen met die der samenleving in conflict. Want de markt, waar „echte” concurrentie heerst, d.w.z. waar men zich houdt aan regels en tradities, waar dus innerlijke verbondenheid der marktpartijen is, is een belangrijk integratiekader. Uitschakeling der concurrentie isoleert. De min of meer monopolistische onderneming verkeert in een geïsoleerde positie. Ontstaat er dan, volgens Galbraith's wet van de *countervailing power*, een tegenwichtmacht aan de overzijde der markt, dan is daarmee de integratie nog niet hersteld. Essentieel daarvoor is immers, of er harmonie van normen en waarden bestaat.

De overheid, de vakbeweging, de organisaties van ondernemers en de publieke opinie, zijn voortdurend bezig de onderneming te doordringen van de betekenis van „de algemeen aanvaarde opvattingen van de samenleving als geheel.” Strikt geredeneerd, van haar eigen doelstellingen uit, zou de onderneming daar niet toe komen. Zij zou zich liever terugtrekken op haar eigen belangen. Maar nu krijgt zij tegen wil en dank mede de zorg voor „algemene waarden”. De *sociale* integratie van de onderneming in de samenleving neemt hierdoor toe; de sociale afstand tussen de onderneming en allerlei groepen in de samenleving wordt kleiner. Maar de *normatieve* integratie houdt hiermee geen gelijke tred. Daarvoor zou nodig zijn, dat het streven naar harmonie in de doelstellingen der onderneming werd opgenomen. De toenemende macht der onderneming moet gepaard gaan met toenemende verantwoordelijkheid. Wel is het zo, dat iedereen die in de onderneming werkt, of er mee in contact komt, een zekere invloed op de doelstellingen der onderneming uitoefent. Maar deze invloeden zijn slechts ten dele onderkend, erkend en geïnstitutionaliseerd. Voor integratie is nodig dat de doelstellingen en belangen, naar binnen en naar buiten, gaan harmoniëren. Maar harmonie is alleen gewaarborgd, als zij zich kenmerkt door verantwoordelijkheid.

In dit opzicht nu, ontbreken de nodige integratiekaders. Naar buiten is er weinig interactie op basis van verantwoordelijkheid. En er zijn geen „geïnstitutionaliseerde interactie-vormen”, door welke het *personeel* zijn opvattingen tot gelding kan brengen. Het overleg met vakverenigingen en ondernemingsraden is slechts indirect, en een groot deel van de werknemers blijft daarbij passief. Voor verdere integratie zou bij voorbeeld nodig zijn, dat met de vakbeweging, behalve over lonen en arbeidsvoorwaarden, ook gesproken werd over de roeping en verantwoordelijkheid van de man achter de machine, en met de kerken over de zin van de

arbeid, en de dienst aan de naaste. Ook zou de verantwoordelijkheid van personeel, overheid en andere groepen beter tot haar recht komen, indien de leiding *verantwoording* ging afleggen van haar beleid. Natuurlijk kan de verantwoording tegenover de buitenwereld slechts gedeeltelijk tot haar recht komen. Want verantwoording tegenover de concurrenten zou de „continuïteit” van de onderneming aantasten.

Dr. Van Zuthem wil *het sociale beleid* der onderneming zien als „integratiebeleid”. Dit is iets anders dan het moderne personeelsbeleid. Het laatstgenoemde beleid gaat uit van „de gelukkige en tevredene mens, die een behoorlijke arbeidsprestatie levert, en zich thuis voelt in de omgeving waar hij moet werken”. Dit uitgangspunt acht de schrijver te beperkt, omdat het zwijgt over roeping en verantwoordelijkheid, en over de daarbij behorende invloed, en de institutionalisering daarvan. De moderne personeelspolitiek, die uit de *human relations*-beweging is voortgekomen, wordt gevoerd teneinde het beleid van de leiding te rechtvaardigen. De belangen- tegenstellingen zijn er inderdaad door verminderd, dus de normatieve integratie is er door toegenomen. Maar de sociale afstanden zijn er niet door verkleind; de sociale integratie is eer af- dan toegenomen. Gevoerd moet worden een sociaal beleid, dat uitgaat van de noodzaak van integratie. Er moeten andere inzichten komen ten aanzien van de functie der onderneming. De doelstelling der onderneming moet niet langer dienstbaar zijn aan eenzijdige groepsbelangen. De sociale afstanden moeten worden verkleind, het aantal verantwoordelijkheid gevende taken vergroot. De waarden en normen, de doelstellingen en belangen van de onderneming moeten in harmonie worden gebracht met die van de samenleving.

Een kernprobleem daarbij is de *mensbeschouwing*. Want elk beleid gaat uit van een bepaald mensbeeld, waarin een bepaalde norm schuilt. Naar de mening van de schrijver moeten niet de behoeften die de onderneming moet helpen bevredigen, moet niet de geluk of bevrediging zoekende mens, uitgangspunt van het personeelsbeleid zijn. Het sociale beleid kan alleen tot integratie voeren, wanneer wordt uitgegaan van de verantwoordelijke of dienende mens, toegerust met de zeggenschap die het correlaat der verantwoordelijkheid is. Met name op „de formulering en realisering van de doelstellingen der onderneming”, moet invloed worden toegekend aan degenen die bij de onderneming betrokken zijn. Het vraagstuk van de integratie van de werknemers in de onderneming is een vraagstuk van *medezeggenschap*. Het toekennen van verantwoordelijkheid aan het personeel omvat het afleggen van verantwoording door de leiding aan het personeel. De harmonisering van belangen en doelstellingen wordt daardoor bevorderd; de sociale afstanden worden er door verkleind.

Tot zover mijn weergave van enkele *hoofdpijnen* uit dr. Van Zuthem's boek. Ik hoop, aan zijn bedoelingen recht te hebben gedaan. De lezer kan zelf oordelen, dat de vraagstukken die hij aan de orde heeft gesteld, van grote betekenis zijn. Ik zou durven beweren dat deze problemen, en de juiste benadering er van, wel eens van beslissende betekenis zouden kunnen zijn voor de toekomst van onze Westerse cultuur (om deze krachtterm hier nog eens te gebruiken). Belangrijk is in dit opzicht, dat de „normen en waarden der samenleving” voortdurend in het betoog worden betrokken, en dat de mensbeschouwing een centrale plaats inneemt. Ook wordt gesproken van de economische, de juridische en de

ethische norm als „elementaire normen, die het menselijk gedrag reguleren en instigeren”, en van „van mens en kosmos onafhankelijke normen, die als maatstaf moeten dienen”. Voeg daarbij, dat de wijze van behandeling op een hoog wetenschappelijk niveau staat, en het zal duidelijk zijn waarom ik meen dat dit proefschrift in de voortdurend noodzakelijke verdere discussie rondom de problematiek van het moderne ondernemingsbeleid, en van de daarmee in nauw verband staande sociaal-economische politiek der overheid, volledige aandacht verdient. Ik zal de daad bij het woord voegen, en enkele kanttekeningen maken, die naar mijn mening in de voortgaande discussie overweging zouden verdienen.

Allereerst rijst bij mij de vraag, of de sociale interactie en structurering niet moeten worden gezien als zelf ook rechtstreeks betrokken bij de normatieve harmonisering, in dier voege dat men zou moeten spreken van een *elementaire sociale norm*, die met de elementaire economische, juridische en ethische normen op één lijn staat. Het menselijk handelen in interactie, en de structuren en instellingen die daarin ontstaan, zouden dan van meet af aan onder het beslag van de veelzijdige (het sociale aspect mede omvattende) normativiteit staan. Men zou dan geen sociale en normatieve integratie meer kunnen onderscheiden, die chronologisch, causaal of functioneel ten opzichte van elkaar staan. Maar de integratie, in de zin van vorming van structuren en instellingen, zou aanstonds de ten opzichte van de normativiteit gekozen positie belichamen, en dus altijd onder de veelzijdige menselijke roeping en verantwoordelijkheid staan. De conceptie van een sociale integratie, die als een soort van substraat voor de normatieve integratie zou kunnen dienen, of daarmee in wisselwerking zou staan, kan mij niet bekoren. Ik zou de sociale integratie liever in de normatieve integratie doen opgaan. Natuurlijk bedoel ik hiermee niet, dat de integratie altijd „harmonisch” zou zijn. Het kan licht gebeuren, dat bij voorbeeld bij een economisch gekwalificeerde integratie het sociale, het juridische, het ethische of een ander aspect niet voldoende tot zijn recht komt. Dit zou dan een aansporing tot correctie van de gevormde structuur moeten zijn. Het menselijk leven zit vol met dergelijke noodzaken tot correctie.

Het lijkt mij juist, in het begrip „integratie” de eis van *harmonie* in te bouwen. Dit wil dan dus zeggen, dat de integratie beter is geslaagd naarmate de er uit voortkomende structuur harmonischer is. Ik kan echter het criterium voor harmonie niet vinden in het ethische of esthetische. Dit zou naar mijn mening een absolutering van het ethische of esthetische inhouden. Ik geef er de voorkeur aan, het criterium voor harmonie te zoeken in de simultane verwerkelijking van de veelzijdige normativiteit in de situatie, d.w.z. dat absolutering van een of meer der normatieve aspecten, met gelijktijdige relativering der overige, zoveel mogelijk moet worden vermeden. Hierbij moet dan in het oog worden gehouden, dat er geen enkele zekerheid bestaat, dat „de in de samenleving heersende opvattingen betreffende waarden en normen” aan dit criterium beantwoorden. Men mag de hantering van de maatstaf der „simultane realisatie”, het criterium van de „harmonische levensstijl”, *moeilijk* vinden, met de maatstaf van de „normen en waarden der samenleving” kan men het zich te *gemakkelijk* maken. Ook moeten wij, wanneer zich sociale tegenstellingen, spanningen en conflicten voordoen, niet te

snel concluderen tot het bestaan van disharmonie en desintegratie. Het zou kunnen zijn dat deze verschijnselen de weg markeren naar een meer harmonische situatie. Een normatief verantwoord verzet tegen structuren, die nog niet of niet meer aan eisen van menselijkheid beantwoorden, kan daarin tot uitdrukking komen.

Wanneer dr. Van Zuthem over de „continuïteitseisen” der onderneming spreekt, vermoed ik dat hij daarbij het door hem dusgenaamde „objectieve doel” der onderneming voor ogen heeft. Hij denkt aan rendabiliteit en „organisatie en discipline”. Naar mij dunkt, zijn dit meer normen of beginselen van ondernemingsbeleid, dan doeleinden. Aangezien de integratie, waardoor structuren en instellingen tot stand komen, gekwalificeerd is als streven naar normatieve harmonisering, lijkt het mij inderdaad ook juister, naar de *typische normen*, die wezenlijk zijn voor de functie der onderneming, te zoeken, dan al dadelijk op haar doeleinden te letten. Behalve rendabiliteit, organisatie en discipline behoren naar mijn mening tot de normatieve structuur der onderneming onder meer ook gerichtheid op expansie, goede relaties met werknemers en andere bij de onderneming betrokken groepen, openheid voor het nationaal belang. De rendabiliteitsnorm neemt een belangrijke plaats in (in verband met de economische kwalificatie van de onderneming). Voorts verdient de aandacht, dat de leiding, behalve „bestaan en voortbestaan” (continuïteit) ook groei en ontwikkeling steeds voor ogen staan.

Deze „normatieve” benadering van de wezensstructuur der onderneming is oorzaak, dat ik in enkele opzichten tot andere gevolgtrekkingen kom dan dr. Van Zuthem. In het kader van een recensie is dit niet breedvoerig uit te werken. Ik noem slechts de kwestie van de legitimiteit der leiding; de verhouding tussen de verantwoordelijkheid der leiding en die van het personeel; de verhouding tussen de belangen der bij de onderneming betrokken groepen; de verhouding tussen het belang der onderneming en dat der samenleving; de betekenis van de marktform als integratie-kader; de mogelijkheid van medezeggenschap van het personeel en van het afleggen van verantwoording door de leiding. Bij deze en andere onderwerpen krijg ik de indruk, dat Van Zuthem voornamelijk aandacht heeft voor wat hij beschouwt als de *empirische* onderneming, de onderneming zoals zij reilt en zeilt, de ondernemingsleiding zoals zij zich misschien vaak aan ons voordoet. Ik dacht, dat hij bij zijn interpretatie van de onderneming ook dan nogal eens aan de pessimistische kant bleef. Ik wil de ondernemingsleiding niet idealiseren, maar naar mijn mening wordt de functie van de onderneming bepaald door de *normatieve roeping* van de ondernemer, en niet door de veelszins gebrekkige wijze van opvolging van die roeping. De gebreken zijn niet essentieel of typerend voor de onderneming. Zij vloeien niet uit haar structuur voort. Men mag er de ogen niet voor sluiten, noch in de aanwezigheid er van berusten, maar men mag evenmin daarin het karakteristieke van de onderneming zien. Dat zou een ontoelaatbare generalisatie zijn, vooral wanneer men zich op het standpunt stelt, dat het streven naar harmonie tot het wezen der integratie behoort.

T. P. VAN DER KOOY